

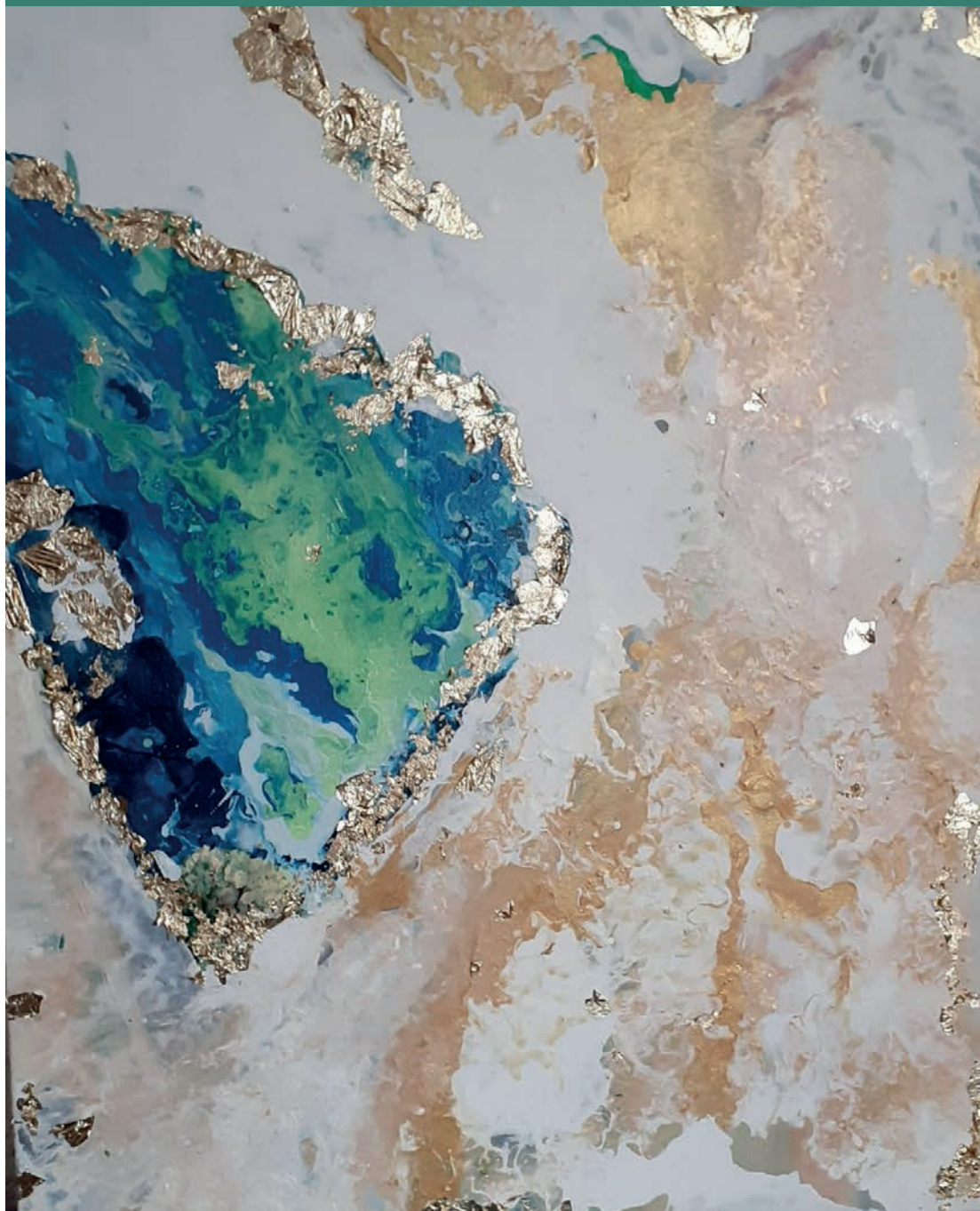
ISSN print: 2232-741X

ISSN online: 232-8556

— POST SCRIPTUM

Časopis za
društvene,
humanističke i
prirodne nauke

Broj 11/12 - Juli 2022.

Časopis Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću

Post Scriptum

ISSN print: 2232-741X

ISSN online: 232-8556

Web: ps.pfb.unbi.ba

E-mail: pfcasopis@gmail.com

Glavna i odgovorna urednica: **Šeherzada Džafić**; sheherzada.dzafic@unbi.ba

Tehnički urednik: **Adis Kozlica**; adis.kozlica@unbi.ba

Izdavač: **Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihać**

Za izdavača: **Vildana Pečenković**

Oblikovanje: **NDM Agency Bihać**

Dizajner: **Erna Poprženović**

UDK brojevi: **Mirela Midžić**

lektor za engleski jezik: **Mersina Mujagić**

naslovna stranica: **Elma Kurtović**

Redakcija:

Agata Jawoszek, Institut za slavistiku/Poljska akademija nauka

Aida Džihović-Šator, Fakultet humanističkih nauka/Džemal Bijedić, Mostar

Amira Dervišević, Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću

Bećo Pehlivanović, Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću

Bernisa Puriš, Filozofski fakultet/Univerzitet u Sarajevu

Elizabeta Šeleva, Filozofski fakultet/Univerzitet Ćiril i Metodije u Skoplju

Dimitar Atanassov, Bugarska akademija nauka/Univerzitet u Sofiji

Dupanović Edin, Pedagoški fakultet/Univerzitet u Bihaću

Đurđa Strsloglavac, Filozofski fakultet/Univerzitet u Ljubljani

Hassan Yalcinkaya, Fakultet primjenjenih nauka/Univerzitet u Rotterdamu

Olivera Marković-Savić, Filozofski fakultet/Univerzitet u Prištini

Vedad Spahić, Filozofski fakultet/Univerzitet u Tuzli

Zvonko Kovač, Filozofski fakultet/Sveučilište u Zagrebu

UMJETNOST JE ČEKIĆ KOJIM SE OBLIKUJE STVARNOST

Elma Kurtović (1998), Srednju umjetničku školu je završila u Bihaću. Već u vrijeme srednjoškolskog obrazovanja dobila značajne nagrade za likovno stvaralaštvo, a posebno se ističe nagrada iz 2014. godine od strane Ministarstva Edukacije i Sabnor organizacije. Učestvovala je u mnogobrojnim kolektivnim izložbama, a ponosna je na činjenicu da je bila predstavnica Bosne i Hercegovine na "Contemporary Artist from Bosnia and Hercegovina".

- Luciano Benetton collection, "kao jedan od predstavnika Bosne u mozaiku minijature umjetnosti". Pored slika za privatne svrhe (u službi uređenja interijera), od 2021. godine radi i naslovnice knjiga, jedna od njih je "Strah od zaborava" Ames Bikić (riječ je o grafici, kroz koju je povezan tekst i slika koja govori o logoru u BiH).

U periodu od 2019. do 2020. pohađala je i završila Basic i Masterclass te stekla zvanje profesionalnog makeup artista: "Sa sigurnošću mogu reći da je šminkanje umjetnost novog doba, kako bih se ostvarila i u tom polju umjetnosti od 2021. godine radim na novom projektu kao Savjetnica za ljepotu u dm prodavnici".

Elmina velika želja je samostalna galerija i radionice za najmlađe, jer po njenim riječima: "Umjetnost nije ogledalo koje reflektuje realnost, već čekić kojim se oblikuje". Elma je studentica Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću.

Sadržaj

Measurement of the Indoor Radon Concentration from Different Building Materials Using CR-39 Nuclear Track Detectors and the Associated Annual Effective Dose Determination, <i>Bećo Pehlivanović</i>	7
The frequency of using conditional sentences in drama, based on the analysis of three drama texts: Flour in the veins by Igor Štiks, Crocodile Lacoste by Zlatko Topčić and Romeo and Juliet by William Shakespeare, <i>Ivona Šetka Čilić, Tonina Ibrulj</i>	19
Upotreba navodnika kao značajnih pragmatičnih signala u romanu Kafamda Bir Tuhaflik autora Orhana Pamuka, <i>Edina Solak, Mirza Bašić</i>	41
Strukturni i semantički aspekti frazema u djelima Fra Martina Mikulića, <i>Ivana Tomić</i>	63
Revidiranje ortografske norme bosanskog jezika, <i>Belkisa Dolić Fata Huseinbašić</i>	95
Boka kotorska u znanstvenoj vizuri Vojislava i Milorada Nikčevića, <i>Vanda Babić Galić</i>	115
Usmene priče o ljudima u pokretu zabilježene u Bihaću i okolini, <i>Amira Dervišević</i>	129
Balkan kao "razvalinski pejzaž" čudovišne drugosti, <i>Nina Alihodžić-Hadžialić</i>	147
Teatarsko-literarni izraz Miodraga Žalice, <i>Almedina Čengić</i>	167
Rizom, kontingencija i naracija: Magijski realizam u romanu Ida i asasini Reda havanskog kolibrija Seide Beganović, <i>Amina Bulić</i>	181
Dekonstrukcija epskog kulturnog koda u pripovijeci Kaimija Derviša Sušića, <i>Azra Ičanović</i>	219

Journey is cognition: about the concept of travel and the typology of travellers in Croatian Tales of Long Ago, <i>Sanja Vrcić-Mataija, Katarina Ivon</i>	243
Književnost bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijska funkcija migrantske književnosti, <i>Ilma Islambegović</i>	263
Ličnost, kreativnost i metoda fraktalnog crteža, <i>Belma Duvnjak, Jasna Bajraktarević</i>	281
Odnos virtuelnog i stvarnog uspjeha BiH stranaka, <i>Mustafa R. Alendar</i>	297
Izveštavanje njemačkog sedmičnog časopisa Der Spiegel o ratnim zločinima počinjenim tokom oružanih sukoba u jugoslovenskim republikama nakon raspada SFRJ, <i>Ilvana Čengić</i>	315
The linguistic metaphor storm clouds in public discourse on COVID-19, <i>Alma Pehlivanović, Mersina Mujagić</i>	339

UVODNIK: ŽUDEĆI SLOBODU!

Kada smo birali naslovnicu ovoga broja u užem izboru našle su se dvije slike Elme Kurtović: prva je prikazivala simbol Engleske: crveni autobus na kojem je na turskom pisalo „taksim“ – turski taksi u Londonu, ili engleski autobus u Istanbulu – nomadsko stanje koje oslikava vrijeme u kojem jesmo: ništa nije sigurno, sve je neizvjesno, i gdje smo sada i kamo idemo. Druga slika asocirala je na otok, more, jednom riječju nadolazeće ljeto. Nije trebalo puno da se većina ispitanika odluči za drugu, koja u odnosu na stanje u kojem jesmo, najavljuje i oslobađanje odnosno žuđenu slobodu. K tome su usmjereni i tekstovi koji slijede, a koji iz različitih disciplina, i svaki na svoj način ukazuju na nužnost i mogućnost promjene. U tom kontekstu i časopis je dobio nove boje, a naznake su to i novoga dizajna, ovoga puta upotpunjenog radovima Naide Ljume. Tematiku ovoga broja mogli bismo okarakterizirati “ženskim pismom“ s obzirom da uglavnom autorice potpisuju tekstove iz književnosti i lingvistike. No, jednako su značajne teme iz društvenih nauka, posebno tema koja se bavi odnosnom virtualnog i stvarnog uspjeha bosanskohercegovačkih političkih blokova, što je i dobra najava predstojećih izbora. Svakako je i ovaj broj časopisa jedna jaka karika između autora, recenzenata, fakulteta i univerziteta u Bosni i Hercegovini, ali i u regiji, a što je ključna misija i vizija Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću.

*Šeherzada Džafić,
Glavna i odgovorna urednica*

Naida Ljuma

BEĆO PEHLIVANOVIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

original scientific paper

Measurement of the Indoor Radon Concentration from Different Building Materials Using CR-39 Nuclear Track Detectors and the Associated Annual Effective Dose Determination

Abstract: This work presents experimental results concerning the radon concentration from different building materials used for construction of houses in the municipality of Bihać. The passive technique using nuclear track detectors C-39 was used for a period for three months. The highest and lowest radon concentration was found in concrete brick buildings 280 ± 5 Bqm⁻³ and in stone buildings 122 ± 1 Bqm⁻³. It depends on the radioactive content of the materials, emanation coefficient and diffusion coefficient of radon in that material, porosity and density of the material. The mean annual effective dose was 3.26 mSv/y. The results obtained also give a correlation between indoor radon levels and the associated level of risk.

Keywords: radon, building materials, nuclear track detectors, passive techniques, annual effective dose

1. INTRODUCTION

Radon (²²²Rn) is a decay product of radium (²²⁶Ra) which in turn is a decay product from the natural decay series of ²³⁸U in most soils. Since radon is produced by decay of radium isotopes in rocks and minerals, there are three natural isotopes of the element -²²²Rn, ²²⁰Rn i ²¹⁹Rn resulting in the so-called

radioactive decay series (decay chain), uranium series ^{238}U , thorium series ^{232}Th and actinium series ^{235}U , respectively. In its decay, radon is transformed into stable lead ^{206}Pb over its short-lived daughters, emitting 5 alpha particles of energies of 7.7 MeV beta radiation energy of 2.8 MeV gamma-ray photon energy up to 2.4 MeV. Short-lived radon daughters, ^{218}Po , ^{214}Pb , ^{214}B and ^{214}P represent a greater threat to human health than radon, as they can easily bind to aerosols, and then with air enter the respiratory tract where they accumulate and ionized radiosensitive lung tissue.

In each row of the disintegration an isotope of radon is the result from of alpha emissions of radium, so it can be rigorously concluded that the production of radon is in proportion to the presence of radium in the soil. As the parent nuclides of radium are found in the condensed solid materials, radon is produced one locations with uranium, however, there are exceptions. So, there are places where radium was dispersed, transferred and re-deposited elsewhere, with the result that the radon generated far away from the parent uranium deposits [1].

Measurements of radon play a key role in monitoring the safety of people, both in their homes and in mines. Radon is a widespread danger and problems with radon are heightened where it is naturally concentrated in certain geologic materials or sociological intensified undesirable practices in the construction of houses. The most important fact when it comes to radon and it is dangerous to human health is that it is responsible for over 50% of natural radioactivity received by a person in a year.

Radioactive atoms which are decomposition products of radon, are collected on the aerosol particles, dust and moisture in the room air. If there is also tobacco smoke, radon can be increased almost twice. Most of the radiation dose a person gets through radionuclides enters the body through inhaled air. Lungs are exposed to the biggest impact of the decay products of radon. Experts from the International Agency for Cancer Research conclusively determined that radon and products and its decay products are carcinogenic for humans, but an increased risk of developing lung cancer related to exposure to radon in residential areas are not convincing, although a number of epidemiological studies showed an increase in the relative risk for the occurrence of lung cancer in conjunction with a high level of radon. The

hypothesis of carcinogenic effects of radon on humans is not new, but this problem has attracted attention when it was found that the concentration of radon in the premises varies more than a hundred times and depends on the place where the building is situated and the type of construction materials used in the construction. Radon enters the body system during inhalation, which results in an increase in the exposure dose that can result in the development of lung cancer [2]. Building materials like sand, soil, bricks, and gravel aggregates contain a trace amount of ^{226}Ra which generates radon. However, only a fraction of radon from radioactive material is able to escape to the atmosphere so that it can be transported to an indoor environment through diffusion and convective flow.

The concentration of radon varies only according to the geological nature of the soil. It primarily emanates from granite and volcanic soil layers. After leaving the ground it diffuses through the air and water or dissolves. Its concentration in free air is very small. Radon is a natural part of our environment. Its concentration depends not only on geological and climatic factors but also of architectural and building solutions and building our way of life. It is noted that its concentrations are higher in the winter than in the summer, and there are also variations in the level during the day, which obviously depends on opening doors and windows.

The quantity of radon in soil and rocks, therefore, depends on the content of uranium and thorium in them. Uranium is often found in the bedrock as an ingredient in very fine particles of minerals coffinite [$\text{U}(\text{SiO}_4)_{1-x}(\text{OH})_{4x}$] and uraninite (U_3O_8) or absorbed into the crystal structure of the mineral zircon (ZrSiO_4), apatite [$\text{Ca}_5(\text{F},\text{Cl})(\text{PO}_4)_3$], titanite (CaTiSiO_5) and allanite [$\text{H}(\text{Ca},\text{Fe})(\text{Al},\text{Fe})_3\text{Si}_3\text{O}_{13}$]. Uranium-rich mineral grains are released during uranium erosion. Soft grains of minerals in contact with water create particles of clay while firmer grains, such as zircon, monazite and titanite, link the sandy parts which results in a huge variety in the concentration of uranium and radium when creating many types of soil.

Indoor radon concentration mainly depends on the number of atoms of radium, and the possibility of penetration of radon into the interior of buildings. Consequently, the soil and rock beneath or in the environment of residential buildings are a major source of internal radon. The second most

important source of indoor radon is building materials.

The presence of radium in building materials depends on the type. Since these two elements are not in a natural balance to their chemical properties and are different, they need to be discussed separately. The amount of the radium produced from a γ -emission of radon daughters (^{214}Pb i ^{214}Bi) after it was sealed and kept long enough ensures a balance between radium and radon. The amount of time needed for this is determined by the γ -decay of its first short-lived daughters. So, we see that for the determination of the amount of uranium and radium in the soil and building materialist is necessary to include γ -spectrometric methods.

The concentration of radon will usually be largest in the basement and ground floor. Concentration on the first floor will be halved, while the concentration of radon above the first floor is usually negligible. The concentration of radon within residential buildings is typically two to three times higher than in the open.

Typical natural materials carrying the uranium are certain granites, but it is always possible to find stone deposits of various types of rich uranium, which is used locally for construction. Certain types of soil, for example, some types of clay, which is used as a construction material may have an increased content of uranium. Typical artificial materials are different types of concrete or lightweight concrete composed of ash, aluminum slate or uranium-rich materials derived from mining activities.

Radon concentration from building materials depends on factors such as: the radium concentration, the fraction of radon produced which is released from the materials grain to its interstitial space, the porosity of the material, the surface preparation and building material covering [3].

This work studies the radon concentration in some building material in the municipality of Bihac using passive techniques type CR-39 nuclear track detectors [4].

2. MATERIALS AND METHODS

2.1. Study area

The study area is located in the municipality of Bihac, Una-Sana Canton, Bosnia and Herzegovina. Detailed diagnostic measurements were carried out in 9 selected buildings made of different building materials.

2.2. Methodology

The method of measuring indoor radon concentration using nuclear track detectors CR-39 is a passive method for radon concentration measuring. Passive devices are represented by nuclear track detectors based on CR-39 chips, provided by Radosys Ltd. Budapest, namely RSK, used to measure radon concentration [5].

Detectors were placed onto present furniture within 25 to 50 cm from the wall. The detectors are generally placed on the first floor of the house in order to avoid as much of the possible impact of radon from the soil. Detectors are placed in rooms that are rarely used in the household and are not often ventilated. The nuclear track detector consists of a cylindrical plastic bottle provided with an appropriate cap. The 1 cm² CR-39 chip is attached to the bottom of the plastic bottle with an adhesive. The radon present indoor is able to enter the bottle through the space created between the cap and the bottle body. Thus inside, the alpha particles from radon decay hit the CR-39 chip living black tracks. After the exposure, all devices were collected and brought to the laboratory where they were chemically etched in 25% NaOH (sodium hydroxide solution) for 4.5 hours at 90°C in RadoBath device.

Track-counting was performed by using an automatic counting device Radosys system 2003. This device includes an optical microscope reconnected to a CCD (Charge-Coupled Device) camera controlled by a personal computer and RADOSYS software. The track densities found on the films were automatically converted into radon concentrations (Bq m⁻³) by this software.

2.3. Annual Effective Dose

For the calculating of the annual effective dose for the population, the equation below is used ICRP, 1993 [6]. To calculate annual effective dose it

is necessary to first calculate the annual absorbed dose. The annual absorbed dose, is: $D_{Rn} = C_{Rn} \cdot D \cdot H \cdot F \cdot T$ [mSv/y] (1) where,

C_{Rn} is the measured ^{222}Rn concentration (in Bq/m³),

D is the dose conversion factor ($9.0 \cdot 10^{-6}$ mSv/h per Bq/m³),

H is the indoor occupancy factor (0.4),

T is the ^{222}Rn equilibrium factor indoors (0.4), and

F is the indoor occupancy time $24 \cdot 365 = 8760$ h/y.

Now to calculate the annual effective dose, one has to apply tissue and radiation weighting factors according to ICRP, 1991 [7]. The radiation weighting factor for alpha particles is 20 as recommended by ICRP, 1991. With the effective dose, a tissue weighting factor is applied. According to ICRP 1991, the tissue weighting factor for lung is 0.12. The annual effective dose is then calculated according to the equation below: $H_E = D_{Rn} \cdot W_R \cdot W_I$ [mSv/y] (2) where,

D_{Rn} is annual absorbed dose,

W_R is radiation weighting factor for alpha particles, 20

W_I is tissue weighting factor for the lung, 0.12

3. RESULTS AND DISCUSSION

The concentrations of naturally occurring radionuclides in building materials have been reported in several publications which can vary according to the type and origin of the building material. The most common structural building materials used in this area are concrete, red bricks, concrete bricks, siporex bricks, adobe, gypsum and cement. The results of the radon concentration of these building materials are shown in Table 1.

Table 1. Radon concentration for different types of building materials

Building materials	Radon concentration (Bq/m ³)
Concrete	108±2
Red bricks	133±3
Concrete bricks	140±3
Adobe	92±2
Adobe and mortar	89±2
Siporex bricks	104±2
Gypsum board	111±2
Red bricks and gypsum board	132±3
Stone building	61±1

The radon concentration varies from 140±3 Bqm⁻³ in the concrete bricks building to 61±1 Bqm₃ in the stone building. We noticed from the data given in Table1 that radon alpha-activities per unit of volume in concrete bricks samples were higher than those of the other samples. This is due to the fact that these samples contain more uranium than the others. This difference also depends on emanation factor and diffusion coefficient of radon in that material, porosity and density of the material. Figure 1 shows the variation ratio of building materials to indoor radon concentration.

The annual effective dose from the corresponding measured radon concentration in the different houses has been calculated using Equation 2, which varies from (1.85 to 4.24) mSv/y with a mean value 3.26 mSv/y which is above the recommended ICRP intervention level of (3-10) mSv/y (ICRP, 1993).

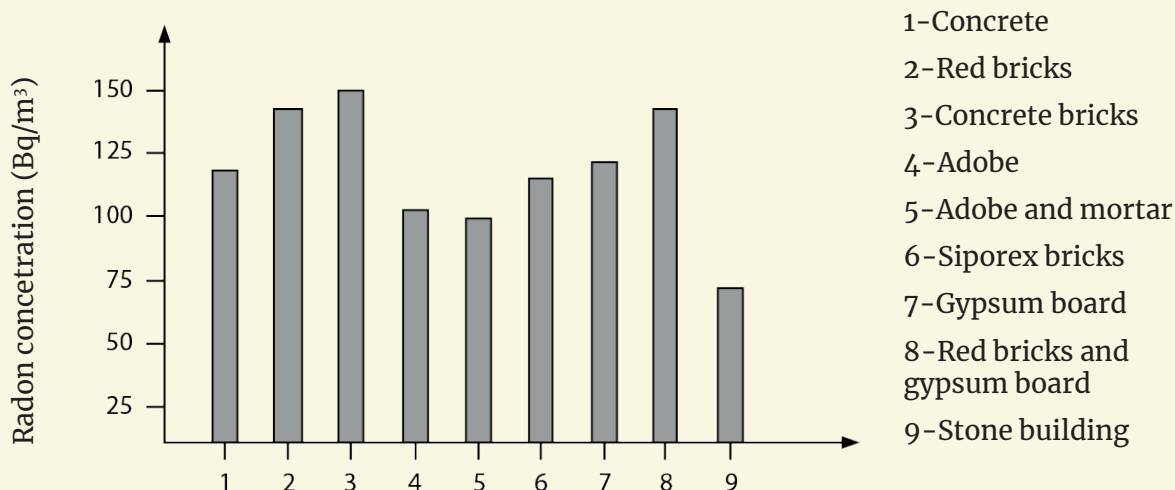

Fig.1 Radon concentration in different building materials

Table 2 gives a summary of the annual effective dose measured in nine different houses built from diverse building materials in Bihac for the present study.

Table 2. Annual effective dose from different building materials

Building materials	Annual effective dose (mSV/y)
Concrete	3.28
Red bricks	4.01
Concrete bricks	4.24
Adobe	2.78
Adobe and mortar	2.69
Siporex bricks	3.17
Gypsum board	3.35
Red bricks and gypsum board	3.99
Stone building	1.85

The highest value was observed in the house made of concrete bricks with an indoor radon concentration of 140 ± 3 Bq/m³ and an annual effective dose of 4.24 mSv/y. The high radon concentration level in concrete bricks is probably caused because red bricks contain more uranium than others, and higher emanation coefficient and diffusion coefficient of radon in that material. The lowest value was found in the house made of stone with an indoor radon

concentration of 61 ± 1 Bq/m³ and an annual effective dose of 1.85 mSv/y, which is probably caused by poor porosity and high density stone blocks from which the house was built.

The results of the study indicate that radon concentrations in most of the houses investigated were slightly high. Although all of the indoor radon concentration is within the ICRP action level (200 Bq/m³). One reason for the increased concentration of indoor radon is the increased concentration of uranium in the form of building materials and a highly porous material. Another factor explaining the high levels of radon in these compartments are the poor ventilation, which is required when placing the detector due to reduction of the impact of radon from the soil.

4. CONCLUSIONS

The highest concentration of radon was detected in concrete bricks and the lowest concentration of radon was detected in a stone building.

It is recommended to use stone for the construction of houses and it is also not recommended to use concrete bricks extensively. The results obtained from the current study show that the radium content in concrete bricks is higher than other building materials, this depends on the radioactive content of the materials, emanation factor and diffusion coefficient of radon in that material, porosity and density of the material. Figure 1 shows that the concrete, red bricks, concrete bricks, siporex bricks, gypsum board, red bricks and gypsum board have a radon concentration higher than the global permissibility limit of exposure to radon for the population according to (200 Bq/m³) ICRP, 1993.

The mean annual effective dose in the studied area were 3.26 mSv/y. All studied houses recorded concentrations below the recommended action

REFERENCE

- Ilic R., Sutej T. (1997): Radon monitoring devices based on etched track detectors. in: Radon measurements by etched track detectors: application in radiation protection, earth sciences and the environment, eds. Durrani S. A. and Ilic R., World Scientific, pp. 103-128.
- Stiefer P.S., Weir B.R. (1994): *Health risk attributable to environmental exposure*, Radon. Journal of Hazardous Materials 39, pp. 211-223.
- Shweikani R. and Raja G. (2009): *Radon Exhalation from Some Finishing materials Frequently used in Syria*. Radiat. Meas., 44 (10), pp. 19-1023.
- Pehlivanovic B.; Adrovic F., Saric I., Podobnik B. (2009): *Indoor radon concentration measurement in municipality of Bihac*. Zbornik radova Građevinskoga fakulteta Sveučilišta u Rijeci (0350-8552) 12., pp. 149-155.
- Khan A. J., Rajendra Prasad, Tyagi, R. K. (1992): *Measurement of Radon Exhalation Rate From Some Building Materials*. Nucl. Tracks Radiat. Meas. 20(4): pp. 609-610.
- International Commission on Radiological Protection Against Radon -222 at Home and Work. ICRP Publication 65, Pergamon Elsevier 35-242, 1993.
- Recommendations of the International Commission on Radiological Protection. ICRP Publication 60. Ann. ICRP 21 (1-3), 1991.

Mjerenje koncentracije radona u zatvorenom prostoru iz različitih građevinskih materijala korištenjem CR-39 nuklearnih detektora i odgovarajuće godišnje određivanje efektivne doze

U ovome radu su prikazani eksperimentalni rezultati koji se odnose na koncentraciju radona iz različitih građevinskih materijala koji se koriste za izgradnju kuća u općini Bihać. Korištena je pasivna metoda za mjerenje koncentracije unutrašnjeg radona pomoću nuklearnih tragova detektora C-39 u trajanju od tri mjeseca. Najviša i najniža koncentracija radona pronađena je u kućama izgrađenim od betonskih blokova $280 \pm 5 \text{ Bqm}^{-3}$ i kućama izgrađenim od kamenih blokova $122 \pm 1 \text{ Bqm}^{-3}$. To ovisi o sadržaju radioaktivnog materijala, koeficijenta emanacije i koeficijenta difuzije radona u tom materijalu, poroznosti i gustoći materijala. Srednja godišnja efektivna doza iznosi 3.26 mSv/y . Dobiveni rezultati također daju vezu između koncentracije unutrašnjeg radona i pridruženog nivoa rizika.

Ključne riječi: radon, građevinski materijal, Bihać, koeficijent emanacije, difuzija

Naida Ljuma

IVONA ŠETKA ČILIĆ
TONINA IBRULJ

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru

original scientific paper

The frequency of using conditional sentences in drama, based on the analysis of three drama texts: *Flour in the veins* by Igor Štikš, *Crocodile Lacoste* by Zlatko Topčić and *Romeo and Juliet* by William Shakespeare

This paper deals with the frequency of use of conditional sentences in contemporary dramas that were not originally written in English but were translated into it. The hypothesis that the paper tries to prove here, states that conditional sentences are not used so frequently in modern dramas, unlike classical plays, which is tried to be proved by analyzing three plays, one of which was written in Croatian (*Flour in the veins* by author Igor Štikš), and the other in Bosnian (*Silvertown / Crocodile Lacoste*, by author Zlatko Topčić), both translated into English. Finally, the third drama, *Romeo and Juliet*, is a classic drama by William Shakespeare. Since the two plays that served as a basis for this analysis, were not originally written in English, the first part of the paper provides a theoretical background on conditional sentences and types of conditional sentences in Croatian, then in English, listing potential translational equivalents of conditional sentences in both languages. The results of the analysis conducted on three dramas, clearly show that the hypothesis was successfully confirmed. However, although only three plays were analyzed, it is expected that the results would be similar in case there were more plays.

Keywords: conditional sentences; frequency of use; analysis; drama; contemporary drama; classical drama; translation equivalents

INTRODUCTION

Conditional sentences are interesting, especially considering the fact that there are different types of conditional sentences expressing different degrees of reality and possibility. Nevertheless, they are confusing as well, especially when compared in two languages, e.g. in Croatian and English language. Nevertheless, although conditional sentences are used in both languages, they are differently expressed and classified, which causes confusion to non-native speakers of both languages.

The main goal of the paper is to examine the frequency of use of conditional sentences in contemporary plays not originally written, but translated into English language, in comparison to classical plays.

Furthermore, a short introduction, or certain insight into the classification, as well as the use of conditional sentences in Croatian and English language has been given, followed by potential translation equivalents.

METHODOLOGY

As regards to the methodology used in the paper, the first part of the paper provides theoretical background of the classification and the use of conditional sentences in Croatian language, followed by the theoretical background of the classification and the use of conditional sentences in English language. Furthermore, the most important similarities and differences are highlighted, as well as the potential translation equivalents.

The second part of the paper presents the analysis of the frequency of use of the types of conditional sentences in three plays used as the corpus for the analysis, two of which are considered to be contemporary plays, whereas one play is considered to be a classical play. The analysis is conducted in a way that all conditional sentences found in each play are extracted and classified according to the types of conditional sentences used in English language (*Conditional sentences type 0, Conditional sentences type 1, Conditional sentences type 2, Conditional sentences type 3, Mixed conditional sentences*), followed by the total number of each type of conditional sentences used, after which the

results are compared.

Finally, results from all three plays are compared and final conclusions are made.

In order to make the data analysis more understandable, *Table 1* is added illustrating the comparison of the types of conditional sentences in Croatian and English language, followed by the *Table 2* illustrating the use of *Conditional sentences type 0* in English language as potential equivalents of *Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice)* in Croatian language.

Table 3 illustrates the use of the *Conditional sentences type 1* in English language as potential equivalents of *Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice)* in Croatian language.

Additionally, *Table 4* is added illustrating the use of *Conditional sentences type 1* in English language as potential equivalents of *Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice)* in Croatian language, followed by *Table 5* illustrating the use of *Conditional sentences type 2* and *Conditional sentences type 3* in English language as potential equivalents of *Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice)* in Croatian language.

Finally, *Tables 5, 6 and 7* are added illustrating the final results of the analysis conducted in all three plays.

At the very end of the paper certain conclusions are made, as well as the list of the references used.

CONDITIONAL SENTENCES IN CROATIAN LANGUAGE

Croatian language defines conditional sentences as dependent complex sentences which express the condition upon which the action in the main clause is performed (Barić, Lončarić, Malić, Pavešić, Peti, Zečević, Znika 1997: 503).

There are three main types of conditional sentences used in Croatian language: (<https://hgdcgkotor.files.wordpress.com/2015/05/hrvatski-pravopis-i-gramatika.pdf>, pp. 81–82, last accessed 29 December 2020).

1. **Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice)** – these are sentences in which the action in the main clause will be performed if the condition in the conditional clause (if-clause) is fulfilled. Conjunctions used here are: *ako, li, ukoliko*. (Pranjković 2000: 65). For example: *Ako mi pomogneš, bit ću ti zahvalna/ Pomogneš li mi, bit ću ti zahvalna/ Ukoliko mi pomogneš, bit ću ti zahvalna*.
2. **Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice)** – these are the sentences in which it is possible that the action in the main clause will be performed if the condition in the if-clause is fulfilled. The conjunction used here is *ako* and the verb in the if-clause is always used in Conditional the first (Kondicional I.). However, the verb used in the main clause can be used in either: Conditional the first (Kondicional I.), Future the first (Futur I.) or Imperative (Pranjković 2000: 65). For example: *Ako bi naša kćerka željela, poslali bismo je na studij u Ameriku (Conditional the first) / Ako bi naša kćerka željela, poslat ćemo je na studij u Ameriku (Future the first) / Ako bi naša kćerka željela, pošaljimo je na studij u Ameriku (Imperative)*. However, the conjunction *kad* can also be used here. For example, *Kad bi mi rekao istinu, oprostila bih ti* (Pranjković 2000: 66).
3. **Unreal conditional sentences (Nestvarne ili irealne pogodbene rečenice)** – these are the sentences in which the action in the main clause would happen/would have happened if the condition in the if-clause were fulfilled/had been fulfilled. The verb in the if-clause is used in the present tense or in the past tense with the conjunction *da*. For example: *Da sam na tvom mjestu, oprostila bih ti / Da sam bila na tvom mjestu, oprostila bih ti*. (Raguž 1997: 431).

Accordingly, possible conditional sentences and unreal conditional sentences in which the conjunction *kad* is used are not necessarily different as regards to the form. They, however, often differ only by the content, which means that if the content in the if-clause is *possible*, the sentence will be possible, e.g. *Kad biste više učili, položili biste sve ispite*. Nevertheless, if the content in the if-clause is impossible, the sentence will be *unreal*, e.g. *Kad čovjek ne bi stario, život bi bio divan* (Pranjković 2000: 66).

CONDITIONAL SENTENCES IN ENGLISH LANGUAGE

Conditional sentences in English language consist of two parts: the *if clause*, which is the dependent clause, and the *main clause*, which is the independent clause (Thompson & Martinet 1996: 197). For example, *If you have time* (the dependent clause), *visit me in the afternoon* (the independent clause). Generally speaking, conditional clause, or the *if-clause* is the subordinate clause usually starting with *if*, emphasizing the fact that the situation or the event in the main clause depends on the condition in the *if-clause* and therefore there are four main types of conditional sentences regarding whether it is possible to fulfill the condition presented in the conditional (*if*) clause (Collins & Cobuild 2002: 20).

Namely, conditional sentences may express *direct or indirect conditions*. Direct conditions may be *open or real* or *hypothetical or closed / unreal*. Furthermore, some conditional sentences express indirect condition related to the speech act, e.g. *If I remember what you said last time, you would help me, wouldn't you?* (Greenbaum 2000: 340).

Accordingly, depending on whether the conditions are real or unreal, there are four main types of conditional sentences in the English language in which different tenses are used; however, some variations as regards to the use of tenses are possible. The types of conditional sentences used in English language are the following: (Thompson & Martinet, 1996: 197-198)

1. **Conditional sentences type 0** are described as a type of conditional sentences in which present tenses are used in both clauses to indicate automatic or habitual action or some general truths/facts. For example: *If I go to school, I get up at 7 a.m. / If you heat ice, it turns to water.*
2. **Conditional sentences type 1** are described as probable conditional sentences, which means that the action in the *if-clause* is probable. The present tense is used in the *if-clause*, whereas the future simple tense is used in the main clause. It is not important which clause comes first. For example, *if it rains, we will stay at home*. As previously mentioned, certain variations in the use of tenses are possible, which means that instead of the simple future tense in the main clause, it is possible to use modal verbs *may/might, can/must, should*, or the *imperative* instead, etc.

(Hewings 1999: 199). For example, *if you want to find out the answer, you may/might read the book till the end/if you want to want to lose wight, you must/should read the book till the end/if you want to find out the answer, read the book till the end...*

Nevertheless, possible variations of the if-clause, also include the use the present continuous tense instead of the simple present tense to indicate present continuous action or future arrangement. For example, *if you are looking for a place in the cinema, come 2 hours before the films starts.*

What is more, the present perfect tense can also be used in the if-clause, e.g., *if you have written your essay, email it to me.*

3. Conditional sentences type 2 are described as improbable since they are used to indicate the situation opposite to the real situation in the present or future and are therefore unlikely to happen. (Hewings 1999: 200). The past tense is used in the if-clause, whereas the present conditional tense (*would/should/could + bare infinitive*) is used in the main clause. For example, *If I knew the answer, I would tell you* (but I do not know the answer and so I cannot tell you = unreality in the present, i.e., something contrary to the real situation in the present). However, the past tense used in the if-clause is actually the *past subjunctive* since it is the improbability/unreality in the present or future that is emphasized. What is more, when the verb *to be* is used, the form *were* is preferred for all persons instead of *was*. For example, *If I were you, I would not do that* (but I am not you, i.e. I cannot be you) (Thompson & Martinet 1996: 200). There are possible variations of the if-clause, e.g., when the past continuous tense is used instead of the simple past tense: *If we were travelling by boat, I would enjoy it more.*

4. Conditional sentences type 3 are described as unreal since they are used to indicate unreal situations in the past, i.e., something contrary to the past fact (Hewings 1999: 200). Therefore, similarly to the second type, in the if-clause of the third type of the conditional sentences the *past perfect subjunctive* is used, whereas in the main clause the perfect conditional tense is used (*would/should/could + perfect infinitive*). For example, *If he had told her the truth, she would have forgiven him* (Thompson & Martinet 1996: 200–201).

Similar to both previous types of conditional sentences, certain variations

are possible in both clauses. For example, in the if-clause the past perfect continuous tense may be used instead of the past perfect simple tense: *If she had been wearing a seat belt, she would not have been seriously injured in the car accident* (Thompson & Martinet 1996: 201).

Mixed conditional sentences – in addition to the four main types of conditional sentences used in English language, it is possible to mix the second and the third type of conditional sentences, in which case those would be *the Mixed conditional sentences*. The order by which those sentences are combined could be: *the third type + the second type*, e.g. *if she had accepted to marry him* (the third type), *they would be happy now* (the second type) (the situation in the if-clause refers to the past and it did not happen and the situation in the main clause refers to the present result meaning that she did not marry him, and so they are not happy now because they are not together). The second possible order of combination could be: *the second type + the third type*, e.g., *if I did not have to work so much, I would have gone to the party last night* (the situation in the if-clause refers to the present and is contrary to the real situation in the present, i.e. I have to go to work so much and therefore I was unable to go the party last night. The situation in the main clause did not happen due to unreality in the present).(Thompson & Martinet 1996: 205).

COMPARISON OF CONDITIONAL SENTENCES IN CROATIAN AND ENGLISH LANGUAGE

Considering the fact that all definitions, as well as the classification of the types of conditional sentences in both languages have been provided, some comparisons can be made between the two languages in order to highlight the most important similarities and differences, as well as the potential translation equivalents.

Namely, both languages define conditional sentences in a similar way. However, the Croatian language indicates the existence of the three potential types of conditional sentences: *Real conditional sentences*, *Possible conditional sentences* and *Unreal conditional sentences*, whereas the English language indicates the existence of the four main types of conditional sentences: *Conditional sentences type 0*, *Conditional sentences type 1*, *Conditional sentences type 2* and *Conditional sentences type 3*. What is more, the English language also recognizes the *Mixed type of conditional sentences*, in which case the two

possible variations are possible (the third type + the second type and vice versa).

Accordingly the *Table 1* below illustrates the potential equivalents in comparison of the types of conditional sentences in Croatian and English language:

Croatian language	English language
Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice) Conjunctions: <i>ako, li, ukoliko</i>	Conditional sentences type 0 Conditional sentences type 1
Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice) Conjunctions: <i>kad</i>	Conditional sentences type 1
Unreal conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice) Conjunctions: <i>da, kad</i>	Conditional sentences type 2 Conditional sentences type 3 Mixed conditional sentences (the third + the second type & the second + the third type)

Table 1: Comparison of the types of conditional sentences in Croatian and English language

According to the information in the *Table 1*, the following conclusions can be made as regards to the possible translation equivalents of the conditional sentences in Croatian and English language :

1. *Conditional sentences type 0* in English language can be considered as the potential equivalents of *Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice)* in Croatian language. For example:

Croatian language	English language
Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice):	Conditional sentences type 0
<i>Ako idem u školu, ustajem u 7 sati ujutro / Ukoliko idem u školu, ustajem u 7 sati ujutro / Idem li u školu, ustajem u 7 sati ujutro.</i>	<i>If I go to school, I get up at 7 a.m.</i>

Table 2: Conditional sentences type 0 in English language used as potential equivalents of Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice) in Croatian language

Croatian language	English language
Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice)	Conditional sentences type 1
<i>Ako želiš, ići ćemo u kino večeras / Ukoliko želiš, ići ćemo u kino večeras / Želiš li, ići ćemo u kino večeras</i>	<i>If you want, we will go to the cinema tonight / If you want, we can go to the cinema tonight.</i>

Table 2: Conditional sentences type 1 in English language used as potential equivalents of Real conditional sentences (Stvarne pogodbene rečenice) in Croatian language

2. Conditional sentences type 1 in English language can also be considered as the potential equivalents of Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice) in Croatian language. For example:

Croatian language	English language
Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice)	Conditional sentences type 1
<i>Ako bi naša kćerka željela, poslali bismo je na studij u Ameriku / Ako bi naša kćerka željela, poslat ćemo je na studij u / Ako bi naša kćerka željela, pošaljimo je na studij u Ameriku.</i>	<i>If our daughter wants, we will send / send her to University in the USA.</i>
<i>Kad bi mi rekao istinu, oprostila bih ti.</i>	<i>If you tell me the truth, I will/would/may/might forgive you.</i>

Table 3: Conditional sentences type 1 used as potential equivalents of Possible conditional sentences (Moguće pogodbene rečenice) in the Croatian language

3. Conditional sentences type 2 and Conditional sentences type 3 can be considered as potential equivalents of Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice) in Croatian language. Namely, considering the fact that unreality in both languages can be expressed in present/future and past, the comparison of the structure of conditional sentences in both languages results in the use of Conditional sentences type 2 in English language as the potential equivalents of Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice) in Croatian language when unreality in the present or future is expressed. Similarly, Conditional sentences type 3 in English language can be used as the potential equivalents of Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice) in Croatian language when unreality in the past is expressed. Forexample:

Croatian language	English language
Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice)	Conditional sentences type 2
<i>Kad čovjek ne bi stario, život bi bio divan. Da sam na tvom mjestu, oprostila, bih ti.</i>	<i>If a man did not get old, life would be wonderful. If I were you, I would forgive you.</i>
Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice)	Conditional sentences type 3
<i>Da si učio, položio bi ispit.</i>	<i>If you had studied, you would have passed the exam.</i>

Table 4: Conditional sentences type 2 and Conditional sentences type 3 used as potential equivalents of Unreal conditional sentences (Nestvarne pogodbene rečenice) in Croatian language

ANALYSIS AND RESULTS

Since the comparison of the types of conditional sentences in both languages has been conducted and illustrated using tables providing some potential translation equivalents, the analysis is conducted using three plays, two of which are considered to be contemporary plays, whereas one play is considered to be a classical play.

The plays chosen as the corpus for the analysis are the following: *Flour in the veins*, by Igor Štikl; *Silvertown*, by Zlatko Topčić, and *Romeo and Juliet*, by William Shakespeare.

The hypothesis stated at the beginning of the paper claims that conditional sentences are not frequently used in contemporary plays in comparison to classical plays, in which the ratio of use of conditional sentences is much higher.

The analysis is conducted in such a way that all examples of conditional sentences found in each play are extracted and classified according to the types of conditional sentences, after which the results are compared in order to indicate which type of conditional sentences has the highest ratio and which has the lowest ratio as regards to the frequency of use in the play.

The same is done for each play.

Finally, results from all three plays are compared and final conclusions are made.

a) The analysis of the conditional sentences extracted from the play *Flour in the veins* by Igor Štikš:

1. *Once we get rid of the anomalies and the criminals, everything will go back to normal.* – **Conditional sentence type 1**
2. *It seems that you never really understood economics under socialism. If you had, the whole thing wouldn't have been collapsed.* – **Conditional sentence type 3**
3. *If I'd ever guessed he'd become this kind of capitalist, I'd never have let him study economics.* – **Conditional sentence type 3**
4. *If you don't know, then close the door and goodbye.* – **Conditional sentence type 1**
5. *Forgive me, If I'd known, I would have done myself up better.* – **Conditional sentence type 3**
6. *These days if you don't have a beard you're not a man!* – **Conditional sentence type 1**
7. *It would be best if he were to go. But no!* – **Conditional sentence type 2**
8. *Maybe everything would have been different if he'd gone with the convoy.* – **Conditional sentence type 3**
9. *An if we'd managed to live through it? What would have happened then?* – **Conditional sentence type 3**
10. *Would you have ever remembered me if I hadn't married your brother?* – **Conditional sentence type 3**
11. *If the third had lived, you'd probably have screwed him too.* – **Conditional sentence type 3**
12. *If he hadn't you wouldn't be here.* (**Mixed conditional sentence: the third type + the second type**)
13. *If smoke dope you can take a slug of this.* – **Conditional sentence type 1**

As it can be seen from the analysis, there are only 13 examples of conditional sentences found in the whole play, 7 of which are *Conditional sentences type 3*,

4 of which are Conditional sentences type 1, 1 of which is *Conditional sentence type 2*, 1 of which is *Mixed conditional sentence (3rd type+ 2nd type)* .

There are no examples of *Conditional sentences type 0* found in the first play.

The results of the analysis conducted in the first play *Flour in the veins* clearly show that *Conditional sentences type 3* prevail in comparison to the use of other types of conditional sentences found in the play, followed by *Conditional sentences type 1*.

Table 5 below illustrates the final results of the analysis conducted in the play *Flour in the veins*:

Total number of Conditional sentences used in the play: 13	
Types of conditional sentences	Total number of conditional sentences found in the play
Conditional sentences type 3	7
Conditional sentences type 2	1
Conditional sentences type 1	4
Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type)	1

Table 5: Final results of the analysis of conditional sentences found in the play *Flour in the veins* by Igor Štiks

b) The analysis of conditional sentences extracted from the play *Silvertown*, by Zlatko Topčić:

1. If you don't know Srebrenica, you must know the Spa? – **Conditional sentence type 1**
2. There is even silver in it, and you..Maria..your eyes would be even more beautiful – if something like that were possible. – **Conditional sentence type 2**
3. Well, if his soul departs, he should weigh less, I mean less the weight of the soul. – **Conditional sentence type 1**
4. And then all kinds of things come to mind, and they wouldn't if there was no shit. – **Conditional sentence type 2**
5. And I thought if I end up killed by the Muslims, I may as well take my

- revenge in advance. – **Conditional sentence type 1**
6. And if they don't kill you, stupid? – **Conditional sentence type 1**
 7. Even if it were chicken, this would still be a lot of work, captain. – **Conditional sentence type 2**
 8. If you had ever loved me...really loved me...you wouldn't... – **Conditional sentence type 3**
 9. May God punish me for each sin If I've ever committed any. – **Conditional sentence type 1**
 10. ,If they're gone, then all others may as well, innocent or not! – **Conditional sentence type 1**
 11. If you heard , this wouldn't happen again. – **Conditional sentence type 2**
 12. 'Perhaps every thing would have been different If I'd stayed back again. – **Conditional sentence type 3**
 13. As far as I'm concerned, if Tito had been lucky enough to live a few more years, we could have gone on like that. – **Conditional sentence type 3**
 14. It would have been too many even if it were chicken. – **Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type)**
 15. I mean if it were the bees, it would have been too many. – **Mixed conditional sentence (Second type + Third type)**

As it can be seen from the analysis of the second play, there are only 15 examples of conditional sentences found in the whole play, 3 of which are *Conditional sentences type 3*, 4 of which are *Conditional sentences type 2*, 6 of which are *Conditional sentence type 1*, 1 of which is *Mixed conditional sentence (3rd type+ 2nd type)*, 1 of which is *Mixed conditional sentence (2nd + 3rd type)*.

No examples of *Conditional sentences type 0* have been found in the second play.

The results of the analysis conducted in the second play *Silvertown* are similar if compared with the results from the first play *Flour in the vein*,s at least if the total number of the conditional sentences found in both plays is taken

into consideration, as well as regards to the fact that there are no examples of *Conditional sentences type 0* found in any of the plays. However, as regards to the number of the types of conditional sentences found in each play, the situation is different.

Unlike the situation in the first play *Flour in the veins*, in which Conditional sentences type 3 prevailed, in the second play *Silvertown*, Conditional sentences type 1 prevail, followed by Conditional sentences type 2.

Furthermore, as regards to the use of Mixed conditional sentences, there is 1 *Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type)* found in both plays, but there is an additional *Mixed conditional sentence (2nd type + 3rd type)* found in the second play, unlike the situation found in the first play.

The *Table 6* below illustrates the final results of the analysis conducted in the play *Silvertown* by Zlatko Topčić:

Total number of Conditional sentences used in the play: 15	
Types of conditional sentences	Total number of conditional sentences found in the play
Conditional sentences type 3	3
Conditional sentences type 2	4
Conditional sentences type 1	6
Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type)	1
Mixed conditional sentence (2nd type + 3rd type)	1

Table 6: Final results of the analysis of conditional sentences found in the play *Silvertown* by Zlatko Topčić

c) The analysis of conditional sentences extracted from the play *Rome and Juliet* by William Shakespeare:

1. If thou hadst, thou hadst been poor – john. – **Conditional sentence type 3**
2. Is the law of our side if Isay “Ay”? – **Conditional sentence type 1**
3. If ever you disturb our streets again, your lives shall pay the forfeit of the peace. – **Conditional sentence type 1**
4. and, if you be not of the house of Montagues, I pray come and crush a cup of wine. – **Conditional sentence type 1**

5. If love be rough with you, be rough with love. – **Conditional sentence type 1**
6. If thou art dun, we'll draw thee from the mire. – **Conditional sentence type 1**
7. If I profane with my unworhiest hand, this holy shrine, the gentle sin is this. – **Conditional sentence type 1**
8. If he be married, my grave is like to be my wedding bed. – **Conditional sentence type 1**
9. If love be blind, love cannot hit the mark. – **Conditional sentence type 1**
10. Or, if thou wilt not, be but sworn my love. – **Conditional sentence type 1**
11. Had I it written, I would tear the word. – **Mixed conditional sentence: 3rd + 2nd type)**
12. If they do see thee, they will murder thee. – **Conditional sentence type 1**
13. If thou dost love, pronounce it faithfully. – **Conditional sentence type 1**
14. Or, if thou thinkest I am too quickly won, I'll frown and be perverse and say thee nay. – **Conditional sentence type 1**
15. Or, if thou wilt, swear by thy gracious self. – **Conditional sentence type 1**
16. If that thy bent of love be honorable, thy purpose marriage, send me word tomorrow. – **Conditional sentence type 1**
17. Or, if not so, then here I hit it right. – **Conditional sentence type 1**
18. If you be he, sir, I desire some confidence with you. – **Conditional sentence type 1**
19. An if I cannot, I'll find those that shall. – **Conditional sentence type 1**
20. If I had, my weapon should quickly have been out. – **Conditional sentence type 3**
21. I warrant you, I dare draw as soon as another man, if I see occasion in a good quarrel, and the law on my side. – **Conditional sentence type 1**

22. If good, thou shamest the music of sweet news. – **Conditional sentence type 1**
23. But I'll be hanged, sir, if he wear your livery. – **Conditional sentence type 1**
24. The Prince will doom thee deathIf thou art taken. – **Conditional sentence type 1**
25. If love be blind,it best agrees with night. – **Conditional sentence type 1**
26. I am not I if there be such an "I." – **Conditional sentence type 1**
27. If he be slain, say "Ay," or if not, "No." – **Conditional sentence type 1**
28. Or, if sour woe delights in fellowship, and needly will be ranked with other griefs. – **Conditional sentence type 1**
29. It may be thought we held him carelessly,being our kinsman, if we revel much. – **Conditional sentence type 1**
30. If thou art fickle, what dost thou with him... – **Conditional sentence type 1**
31. An if thou couldst, thou couldst not make him live. – **Conditional sentence type 2**
32. Or, if you do not, make the bridal bed.. – **Conditional sentence type 1**
33. Or, if he do, it needs must be by stealth. – **Conditional sentence type 1**
34. If all else fail, myself have power to die. – **Conditional sentence type 1**
35. If I do so, it will be of more price. – **Conditional sentence type 1**
36. If in thy wisdom thou canst give no help,or thou but call my resolution wise, and with this knife I'll help it presently. – **Conditional sentence type 1**
37. If what thou speak'st speak not of remedy. – **Conditional sentence type 1**
38. If, rather than to marry County Paris, thou hast the strength of will to slay thyself. – **Conditional sentence type 1**
39. And if thou darest, I'll give thee remedy. – **Conditional sentence type 1**
40. If no inconstant toy nor womanish fear, abate thy valor in the acting it. –

Conditional sentence type 1

41. How if, when I am laid into the tomb, I wake before the time that Romeo come to redeem me? – **Conditional sentence type 1**
42. Or, if I live, is it not very like... – **Conditional sentence type 1**
43. O, if I wake, shall I not be distraught... – **Conditional sentence type 1**
44. If I may trust the flattering truth of sleep, My dreams presage some joyful news at hand.1-2
45. “An if a man did need a poison now, whose sale is present death in Mantua, here lives a caitiff wretch would sell it him.” – **Conditional sentence type 2**
46. Or, if his mind be writ, give me his letter. – **Conditional sentence type 1**
47. But, if thou, jealous, dost return to pry. – **Conditional sentence type 1**
48. In what I farther shall intend to do, by heaven, I will tear thee joint by joint. – **Conditional sentence type 1**
49. My master knows not but I am gone hence, and fearfully did menace me with death If I did stay to look on his intents. – **Conditional sentence type 2**
50. This letter he early bid me give his father, and threatened me with death, going in the vault, If I departed not and left him there. – **Conditional sentence type 2**

As it can be seen from the analysis of the third play *Romeo and Juliet*, there are 50 examples of conditional sentences found in the play, 43 of which are *Conditional sentences type 1*, 4 of which are *Conditional sentences type 2*, 2 of which are *Conditional sentences type 3*, 1 of which is *Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type)*.

One interesting fact as regards to the use of conditional sentences in the third classical play is that *Conditional sentences type 1* prevail unlike the situation found in the previous two contemporary plays.

However, the results of the analysis prove the hypothesis which states that

conditional sentences are not frequently used in contemporary plays in comparison to classical plays.

The *Table 7* below illustrates the final results of the analysis of conditional sentences found in the play *Romeo and Juliet*:

Total number of Conditional sentences used in the play: 50	
Types of conditional sentences	Total number of conditional sentences found in the play
Conditional sentences type 1	43
Conditional sentences type 2	4
Conditional sentences type 3	2
Mixes conditional sentence (3rd type + 2nd type)	1

Table 7: Final results of the analysis of conditional sentences found in the play *Romeo and Juliet* by William Shakespeare

Finally, the *Table 8* below compares final results of the analysis of conditional sentences found in all three plays used as the corpus for the analysis:

Total number of conditional sentences used in all three plays: 78	
The number of conditional sentences found in the 1st play <i>Flour in the veins</i> : 13	The number of conditional sentences found in the play sorted by types of Conditional sentences used: a) Conditional sentence type 0: 0 b) Conditional sentence type 1: 1 c) Conditional sentence type 2: 4 d) Conditional sentence type 3: 7 e) Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type): 1 f) Mixed conditional sentence (2nd type + 3rd type): 0
The number of conditional sentences found in the 2nd play <i>Silvertown</i> : 15	The number of conditional sentences found in the play sorted by types of Conditional sentences used: g) Conditional sentence type 0: 0 h) Conditional sentence type 1: 6 i) Conditional sentence type 2: 4 j) Conditional sentence type 3: 3 k) Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type): 1 l) Mixed conditional sentence (2nd type + 3rd type): 1
The number of conditional sentences found in the 3rd play <i>Romeo and Juliet</i> : 50	The number of conditional sentences found in the play sorted by types of Conditional sentences used: m) Conditional sentence type 0: 0 n) Conditional sentence type 1: 43 o) Conditional sentence type 2: 4 p) Conditional sentence type 3: 2 q) Mixed conditional sentence (3rd type + 2nd type): 1 r) Mixed conditional sentence (2nd type + 3rd type): 0

Table 8: Comparison of the results of the frequency of use of conditional sentences in all three plays: Flour in the veins, Silvertown and Romeo and Juliet

CONCLUSION

As it could be seen from the paper, conditional sentences are considered as an interesting, but also a difficult and confusing part of grammar due to the fact that there are different types of conditional sentences used in every language, depending on what kind of condition needs to be expressed by the use of conditional sentences.

This paper discusses the frequency of use of conditional sentences in contemporary plays in comparison to classical plays. Three plays have been chosen as the corpus for the analysis, two of which are contemporary plays not originally written, but translated into English language: *Flour in the veins*, written by Igor Štikš and translated by Andrew Wachtel; *Silvertown*, written by Zlatko Topčić and translated by Amira Sadiković. However, the third play is a classical play *Romeo and Juliet*, written by William Shakespeare. Accordingly, the original languages in which the contemporary plays were written are: Croatian: *Flour in the Veins (Brašno u venama)* and Bosnian: *Silvertown (Krokodil Lacoste)*. Nevertheless, the third play, classical play, was originally written in English language.

The hypothesis stated in the paper says that conditional sentences are not frequently used in contemporary plays in comparison to classical plays. The analysis has been conducted by extracting all conditional sentences found in each play by sorting them according to the types of conditional sentences found in each play, followed by the numbers for each type separately. Therefore, the total number of conditional sentences found in all three plays is 78. The analysis has shown that conditional sentences are the most frequently used in a classical play *Romeo and Juliet*, with the total number of 50 conditional sentences found in the play. However, in the other two contemporary plays the number of conditional sentences is lower – only 13 conditional sentences have been found in the first play *Flour in the veins*, whereas 15 conditional sentences have been found in the second play *Silvertown*.

The results of the analysis have proven the hypothesis clearly showing a discrepancy as regards to the use of conditional sentences in contemporary plays in comparison to classical plays. However, although only three plays have been used as the corpus for the analysis, the results obtained through the

analysis can provide a significant insight into the use of conditional sentences in contemporary plays in comparison to classical plays. Nevertheless, it is also supposed that the results might have been similar had more plays been included in the analysis.

REFERENCES:

Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević, Marija Znika (1997), *Hrvatska gramatika*, II. Promijenjeno izdanje, ŠK Zagreb

Collins COBUILD English Grammar (2002), Harper Collins Publishers

Greenbaum, Sidney (2000), *The Oxford Reference Grammar*, Oxford University Press

Hewings, Martin (1999), *Advanced Grammar In Use With Answers*, Cambridge University Press

Pranjković, Ivo (2000), *Hrvatski jezik 3*, udžbenik za 3. razred Gimnazije, ŠK Zagreb

Raguž, Dragutin (1997), *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb

Shakespeare, William, *Romeo and Juliet*, edited by Barbara A. Mowat and Paul Wersteine, Folger Shakespeare Library <https://shakespeare.folger.edu/>

Štiks, Igor (2016), *Brašno u venama /Flour in the veins*, prijevod Andrew Wachtel, Fraktura, Zagreb

Thompson, Audrey, Agnes Martinet (1996), *A practical English Grammar*, Oxford University Press

Topčić, Zlatko (2016), *Krokodil Lacoste / Silvertown*, prijevod Amira Sadiković, BZK Preporod – Dobra knjiga, Sarajevo

Učestalost uporabe pogodbenih rečenica u drami zasnovana na analizi tri dramska teksta: *Brašno u venama* Igora Štiksa, *Krokodil Lacoste* Zlatka Topčića i *Romeo i Julia* Williama Shakespeara

SAŽETAK

Rad se bavi učestalošću uporabe pogodbenih rečenica u suvremenim dramama koje nisu izvorno napisane na engleskom jeziku, ali su prevedene na isti. Hipoteza koju se nastoji dokazati u radu navodi da se pogodbene rečenice ne rabe učestalo u modernim dramama za razliku od klasičnih drama, što se nastoji pokazati analizom triju drama od kojih je jedna napisana na hrvatskom jeziku (*Flour in the veins / Brašno u venama* Igora Štiksa), a druga na bosanskom jeziku (*Silvertown / Krokodil Lacoste* Zlatka Topčića), a obje su prevedene na engleski jezik. Konačno, treća drama *Romeo and Juliet / Romeo i Julija* je klasična drama Williama Shakespeara. Budući da dvije drame koje su poslužile kao korpus za analizu nisu izvorno napisane na engleskom jeziku, prvi dio rada donosi i teorijsku pozadinu o pogodbenim rečenicama i vrstama pogodbenih rečenica u hrvatskom jeziku, potom u engleskom jeziku, navodeći potencijalne prijevodne ekvivalente pogodbenih rečenica u oba jezika. Rezultati analize provedene na trima dramama jasno pokazuju da je hipoteza uspješno potvrđena. Međutim, iako su samo tri drame analizirane, očekivati je da bi rezultati bili slični i da je analizirano više drama.

Ključne riječi: pogodbene rečenice, učestalost uporabe, analiza, drama, suvremena drama, klasična drama, prijevodni ekvivalenti

Adrese autorica:

Ivona Šetka Čilić ivona.setkacilic@ff.sum.ba

Tonina Ibrulj tonina.ibrulj@ff.sum.ba

Sveučilište u Mostaru

Filozofski fakultet

**EDINA SOLAK
MIRZA BAŠIĆ**

Odsjek za turski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Univerziteta u Zenici

originalni naučni rad

Upotreba navodnika kao značajnih pragmatičnih signala u romanu *Kafamda Bir Tuhaflik* autora Orhana Pamuka

SAŽETAK

U radu se analizira upotreba navodnika kao značajnih pragmatičkih signala u tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflik* turskoga nobelovca Orhana Pamuka. Pored toga, kontrastivnom se analizom uspoređuje upotreba navodnika kao pragmatičkih signala u originalnome tekstu romana i u prijevodu na bosanski jezik. Na taj se način nastoji utvrditi da li se aktivira identična pragmatička vrijednost navodnika u turskome i bosanskome jeziku. Ishodišni jezik u analizi jeste turski, što znači da se upotreba navodnika kao pragmatičkih signala u turskome jeziku kontrastira s njihovom upotrebom u prijevodnim ekvivalentima u bosanskome jeziku. Jedna ovakva analiza trebala bi doprinijeti boljem spoznavanju i razumijevanju međuodnosa interpukcije i pragmatike u dva genetski i tipološki različita jezika.

Ključne riječi: navodnici, interpukcija, pragmatički signali, turski jezik, bosanski jezik

UVOD

U pravopisnim priručnicima turskoga i bosanskoga jezika uglavnom se navode identične tvrdnje u vezi s upotrebom navodnika. U ovim se tvrdnjama ukazuje na činjenicu da se navodnici upotrebljavaju za doslovno prenošenje tuđih riječi. Dakle, navodnicima se prenose nečije riječi u formi u kojoj su

izgovorene ili napisane. Pored toga, navodnicima se može označavati da su riječi upotrijebljene u drugačijem i specifičnom značenju (v. Halilović 1996: 95–98; Akalin i dr. 2012: 36–37; Akalin i dr. 2013: 47; Halilović 2017: 84–87).

S obzirom na to da se navodnicima može ukazivati i na činjenicu da se riječi upotrebljavaju u drugačijem značenju od uobičajenoga, oni se u tekstovima koriste i kao značajni pragmatički signali. Primarni cilj pragmatike jeste omogućiti valjano tumačenje izvornoga značenja koje govornik želi poslati, bez obzira na to kakav je oblik i sadržaj iskaza kojim govornik želi prenijeti izvorno značenje (v. Moris 1975: 44; Kristal 1995: 120; Yule 1997: 3; Trask 2005: 260; Bakšić 2012: 2; Bulić 2018: 194; Bakšić–Bulić 2019: 12–15). Stoga je i valjano tumačenje upotrebe navodnika vrlo važno za pravilnu interpretaciju izvornoga značenja koje autor teksta želi prenijeti.

Ljudska komunikacija može se usporediti s prenošenjem poruke od adresanta do adresata. U okviru ovoga prenošenja poruke adresant kodira poruku na određeni način, a komunikacija ne može biti uspješna ako adresat ne dekodira poruku na ispravan način. I navodnici mogu biti dio poruke koja se prenosi od adresanta do adresata. Stoga i oni podliježu identičnim procesima kodiranja i dekodiranja kako bi komunikacija bila uspješna. Prilikom dekodiranja poruke adresat može biti u dilemi da li se navodnicima ukazuje na doslovno prenošenje nečijih riječi ili se, pak, upućuje na to da se riječi pod navodnicima upotrebljavaju na neuobičajen način. Dakle, pravilno tumačenje navodnika daje značajan doprinos valjanom tumačenju izvornoga značenja koje se namjerava odaslati (v. Bulić 2018: 195).

U ovome se radu analizira upotreba navodnika kao pragmatičkih signala u tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* autora Orhana Pamuka. Zapravo, u radu se ukazuje na važnost navodnika u ispravnome dekodiranju poruka, što doprinosi ispravnome tumačenju izvornoga značenja koje autor želi prenijeti. Pored toga, kontrastivnom se analizom uspoređuje važnost navodnika u valjanom dekodiranju poruka u originalnome tekstu romana i u prijevodu na bosanski jezik. Kao temeljni izvor građe za kontrastivnu analizu koristi se prijevod koji potpisuju Sabina Bakšić i Alena Čatović. Ovaj prijevod predstavlja dobar temelj za jednu ovakvu analizu, prvenstveno zato što ga potpisuju prevoditeljice koje se bave pragmatikom i koje su svjesne činjenice koliko je važna uloga navodnika u ispravnome tumačenju izvornoga značenja

koje se želi prenijeti. U metodološkome i teorijskome smislu rad se temelji na postavkama koje je Halid Bulić predstavio u djelu pod naslovom *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića*. Svi pojmovi koji se navode u ovome radu, a koji imaju rodni značaj i rodno obilježje, obuhvataju na jednak način muški i ženski rod bez obzira na to da li se navode u muškome ili ženskome rodu.

NAVODNICI KOJIMA SE OZNAČAVA RUGANJE, ISMIJAVANJE I OMALOVAŽAVANJE

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* bilježi se upotreba navodnika kojima se iskazuje ruganje, ismijavanje i omalovažavanje. Primjećuje se kako se navodnicima upućuje na ruganje i ismijavanje čovjekovih fizičkih osobina. Pored toga, uočava se da se navodnicima označava ismijavanje i omalovažavanje određenih čovjekovih (ne)sposobnosti, ponašanja i postupaka, ali se evidentira i ismijavanje pojedinih predmeta i pojava iz društvene zajednice.

1. Böylece boynum eğilmeye başladı, adım da arkadaşlar arasında “**Kız Abduş**”tan “**Boynueğri Abdurrahman**”a çevrildi ki bu da kalbimi kırıyordu. (KBT: 47) / Tako mi se stas počeo povijati, a drugovi koji su me nekad zvali “**Curica Abduş**” prozvaše me “**Grbavac Abdurahman**” što me je jednako vrijeđalo. (ČMMG: 53)
2. Bir gece rüyasında Atatürk Erkek Lisesi’nin müdür yardımcısı “**İskelet**”in yüzünün elektrik direğinin üstündeki, “**ölüm**” diyen kurukafaya benzediğini keşfetti. (KBT: 57) / Jedne noći u snu otkrio je da lice pomoćnika direktora Muške gimnazije Ataturk “**Kostura**” liči na lobanju s dalekovoda koja označava “**smrt**”. (ČMMG: 66)
3. Mevlut’un Patron’a ihbar etmesi gereken kişi, üçkâğının örgütleyicisi ve uygulayıcısı, elemanlar arasında “**Şişman**” diye de bilinen Muharrem’di. (KBT: 300) / Osoba koju je Mevlud morao prijaviti gazdi bio je Muharem, među zaposlenicima poznat kao “**Debeli**”, organizator i izvršitelj prevare. (ČMMG: 357)

U primjerima (1), (2) i (3) pragmatička vrijednost navodnika jeste ruganje i ismijavanje čovjekovih fizičkih osobina. U primjeru (1) Abdurahman se žali na činjenicu kako su ga uvijek u društvu ismijavali zbog određenih fizičkih

osobina. U primjeru (2) navodnicima se ukazuje na činjenicu na koji su se način učenici rugali svome profesoru kojega su ismijavali uspoređujući ga s kosturom. U primjeru (3) navodnicima se ismijavaju fizičke osobine konobara iz gostionice u kojoj je Mevlud radio. Zapravo, u svim navedenim primjerima navodnicima se ukazuje na pogrdne nazive kojima se ismijavaju fizičke osobine ljudi.

4. Herkesin kendi köşesinde tek başına İstiklal Marşı'nı kendi bildiği gibi söylemesi, hatta bazı **“dejenere yozların”** hiç söylememesi müdürü çileden çıkarırdı. (KBT: 71) / Naročito ga je izluđivalo što su neki učenici pjevali svako za sebe, i onako kako su znali, a neki **“degenerici”** nisu pjevali uopće. (ČMMG: 83)

5. (...) başka sınıflarda okuyan ve **“inek”** diye aşağılanan bu yalnız ruhlarla lisenin mahşeri kalabalığında iletişim kuramamıştı. Bunun bir nedeni, **“inek”lerin** sırf onlar gibi gecekonduda yaşadığı için Mevlut'a şüpheyle bakmasıydı. (KBT: 73) / (...) u velikoj školskoj gužvi nije uspio uspostaviti kontakt s tim usamljenim dušama iz drugih razreda koje su ismijavali i nazivali **“štreberima”**. **“Štreberi”** su sumnjičavo gledali na Mevluda samo zato što je kao i oni živio u rubnim mahalama. (ČMMG: 85)

6. Sınıfta kalınca kusuru kendilerinde bulacaklarına hocaya **“manyak”** demeleri doğru mu? (KBT: 377) / Je l' pošteno da kad propadnu u školi, krivicu, umjesto kod sebe, traže u profesoru i nazivaju ga **“luđakom”**? (ČMMG: 450)

U primjerima (4), (5) i (6) navodnicima se označava ruganje, ismijavanje i omalovažavanje čovjekovih (ne)sposobnosti, ponašanja i postupaka. U primjeru (4) navodnicima se ispoljava omalovažavanje učenika zbog njihove nesposobnosti da otpjevaju himnu onako kako bi direktor škole želio. U primjeru (5) pragmatička vrijednost navodnika jeste ismijavanje ponašanja pojedinaca koji izlaze iz okvira ustaljenoga ponašanja normiranoga u društvu i sociokulturnoj stvarnosti u kojoj egzistiraju. U primjeru (6) navodnicima se označava omalovažavanje profesora zbog njihovoga odnosa prema učenicima. Naravno, ovo omalovažavanje ispunjeno je subjektivnošću učenika koji ne mogu biti objektivni prema pozitivnim namjerama svojih profesora. U ovome primjeru Vediha kritizira ponašanje svojih sinova koji omalovažavaju i ismijavaju svoje profesore, a navodnici predstavljaju svojevrstne ograde

kojima se Vediha ograđuje od ponašanja svojih sinova.

7. Mevlut vaktinin çoğunu bu tahta sandalyede oturup arka sokaktaki seyrek araba trafiğini izleyerek, kapılarının önünde sokağı seyreden iki kapıcıyı, arada bir anacaddeye çıkıp sakat ayağını teşhir eden bir dilenciği, Samsunlu bir bakkalın sürekli gidip gelen çırağını, kaldırımdan geçenleri, binaların pencerelerini, kedileri, köpekleri seyrederek ve park çetesinin en genç elemanı (aşağılayıcı bir şekilde “**değnekçi**” derlerdi ona) ile sohbet ederek geçirirdi. (KBT: 346) / Mevlud je većinu vremena sjedio na toj drvenoj stolici i promatrao rijedak saobraćaj u sporednoj ulici, dva kućepazitelja pred vratima zgrada pogleda uprtih u cestu, prosjaka koji je svaki čas izlazio na glavnu ulicu i pokazivao svoju sakatu nogu, pomoćnika prodavača iz Samsuna koji je često tuda prolazio, prolaznike, prozore zgrada, mačke i pse te ponekad razgovarao s najmlađim zaposlenikom parking mafije (podrugljivo ga je zvao “**čubar**”). (ČMMG: 411)

8. Mevlut Enişterinden bahsederken “**bozacı**” diye küçümsemeleri doğru mu? (KBT: 377) / Je l’ u redu da zeta Mevluda, kada govore o njemu, nazivaju s omalovažavanjem “**bozadžija**”? (ČMMG: 450)

U primjerima (7) i (8) pragmatička uloga navodnika jeste ismijavanje i omalovažavanje određenih ljudskih zanimanja. U primjeru (7) Mevlud ismijava mladića koji osigurava egzistenciju čuvanjem slobodnih mjesta za parking bogatim ljudima koji se bave sumnjivim poslovima. S obzirom na to da i sâm obavlja dužnost čuvara parkinga, može se primijetiti da se navodnicima implicitno ukazuje na Mevludovu ironiju nad vlastitom životnom sudbinom. U primjeru (8) navodnicima se izražava ismijavanje i omalovažavanje zanimanja koje se među starijom populacijom smatra tradicionalnim. Stoga je ovo ismijavanje i omalovažavanje prisutno samo kod mlađih naraštaja. Dakle, u ovome se primjeru upućuje i prijekor mlađim naraštajima zbog njihovoga ponašanja u okviru kojega ne poštuju tradicionalne vrijednosti. Naime, Vediha kritizira ponašanje svojih sinova koji ismijavaju i omalovažavaju tradicionalno zanimanje prodavača boze, pa i u ovome primjeru navodnici imaju ulogu svojevrstnih ograda kojima se Vediha ograđuje i distancira od ponašanja svojih sinova. Ovakvim ograđivanjem i distanciranjem od ponašanja svojih sinova ona implicitno okrivljuje svoga supruga Korkuta koji podstiče sinove na ovakvo drsko ponašanje.

9. İstanbul Belediye Başkanı, Macaristan'dan alınan yeni körüklü otobüsleri (halk “**tırtıl**” diyordu onlara) yapan şirketin gizli ortağıydı. (KBT: 346) / Gradonačelnik Istanbula bio je tajni partner kompanije koja je pravila nove zglobne autobuse (narod ih je zvao “**gusjenicama**”) što su nabavljani iz Mađarske. (ČMMG: 411)

10. Mevlut İstanbul'a ilk geldiğinde “**şehir dışı**” denen sur dışındaki bütün bu mahalleler şimdi otuz üç yıl sonra artık birbirine benziyordu: (KBT: 414–415) / Svi kvartovi izvan zidina, koji su se, kada je Mevlud tek došao u İstanbul, zvali “**prigradski**”, sada su, trideset tri godine poslije, ličili jedni na druge. (ČMMG: 496)

U primjerima (9) i (10) pragmatička uloga navodnika jeste ismijavanje i omalovažavanje određenih predmeta i pojava iz životne svakodnevnice. U primjeru (9) navodnicima se iskazuje ismijavanje autobusa koji se nabavljaju na sumnjiv način. Dakle, navodnicima se označava i prijekor koji se upućuje vladajućim gradskim strukturama koje nabavljaju ovakve autobuse. U primjeru (10) navodnicima se ispoljava omalovažavanje prigradskih istanbulskih kvartova u koje su se naseljavali ljudi iz ruralnih sredina. Mevlud se doselio u İstanbul kada je bio dječak i proveo je cijeli svoj život u ovim prigradskim kvartovima. Stoga se može uočiti da se navodnicima implicitno označava Mevludova ironija nad vlastitom životnom sudbinom.

NAVODNICI KOJIMA SE OZNAČAVA SAŽALJEVANJE I EMPATIJA

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* evidentira se i upotreba navodnika čija je pragmatička vrijednost izražavanje sažaljevanja i empatije.

11. Mevlut bu cümleyi on kere okudu. Derslere yeterince gitmemiş, pek çok sınava girmemiş, “**zavallı yoksul**” yoğurtçu diye kendisine acıyıp geçer not verecek olan hocaların gönüllerini almayı bile ihmal etmişti. (KBT: 90) / Nije dovoljno pohađao nastavu, nije pristupio mnogim testovima, a nije se čak ni potrudio umiliti se profesorima koji bi se sažalili na “**jadnog i sirotog**” prodavača jogurta i dali mu prolaznu ocjenu. (ČMMG: 105)

12. Böylece Mevlut, askerde nöbet tutarken, vakit öldürürken kurduğu “**Karlıova'ya dönüş**” hayalini hiç yaşayamadan çıktı. (KBT: 164) / I tako, Mevlud je odatle izašao ne ostvarivši san o “**povratku u Karlıovu**”, o kome je

toliko maštao na straži. (ČMMG: 192)

13. Ayaküstü pilav tıkınıp öğle yemeğini geçiştirmenin bir de “**fakir gözükmek**” gibi sakıncalı bir yanı olduğunu Mevlut son iki yılda anlamıştı. (KBT: 273) / U posljednje dvije godine shvatio je da kod ljudi koji rižu jedu s nogu i preskaču ručak ima **nečeg sirotinjskog**. (ČMMG: 324)

14. En kötü gününde bile hayattaki en büyük gücünün, bazılarının “**saflık**” olarak gördüğü iyimserliği ve her şeyi kolay ve hafif yanından alabilme yeteneği olduğunu bazan düşünürdü Mevlut. Bu yüzden keyifsizliğini daha kötü bir şeyin işareti olarak alıyor, daha kırk beş yaşında olmasına rağmen ölümden korkuyordu. (KBT: 407) / Ponekad je mislio kako je njegova najveća snaga čak i u najtežim danima bio optimizam i sposobnost da sve gleda s one lakše i bolje strane što su neki smatrali “**naivnošću**”. (ČMMG: 487)

U primjerima (11), (12), (13) i (14) pragmatička vrijednost navodnika jeste sažalijevanje i empatija nad ljudskim životnim sudbinama. U primjeru (11) navodnicima se označava sažalijevanje i empatija prema životnoj sudbini Mevluda i svih drugih mladića koji su se iz ruralnih sredina doseljavali u Istanbul i koji su, još u ranoj mladosti, bili primorani raditi određene fizičke poslove kako bi osigurali egzistenciju svojoj porodici, zbog čega im je obrazovanje bilo u drugome planu. U primjerima (12) i (14) navodnicima se, također, izražava sažalijevanje i empatija prema životnoj sudbini Mevluda. Dok je bio na odsluženju vojnoga roka, Mevlud je maštao o tome kako će se vratiti u Istanbul i u restoran u kojem je radio prije odlaska na odsluženje vojnoga roka. Međutim, nakon povratka u Istanbul, shvatio je da su se mnoge stvari promijenile u restoranu te da on ne pripada tom ambijentu. S druge strane, u primjeru (14) navodnicima se iskazuje Mevludovo samosažalijevanje. U ovome primjeru Mevlud sažalijeva svoju životnu sudbinu koja mu je odredila potpunu samoću nakon što je ostao bez supruge i nakon što su mu se kćeri udale. U primjeru (13) navodnicima se iskazuje Mevludova empatija prema ljudima koji kupuju dnevne obroke od njega jer im finansijske mogućnosti ne dozvoljavaju da uzimaju neka kvalitetnija jela. U ovome se primjeru uočava da se navodnici ne koriste u prijevodu na bosanski jezik, prvenstveno zato što bi se njihovom upotrebom aktivirala drugačija pragmatička vrijednost u odnosu na originalni tekst. Ako bi se navodnici upotrijebili u prijevodu ovoga primjera, mogli bi se interpretirati kao ironija i ismijavanje životne sudbine

ljudi koji su primorani kupovati dnevne obroke od uličnoga prodavača.

NAVODNICI KOJIMA SE INTENZIVIRAJU DIHOTOMIJE

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* bilježi se i upotreba navodnika čija je pragmatička vrijednost intenziviranje raznih dihotomija i polarizacija. Navodnici koji se upotrebljavaju za potcrtavanje intenziteta dihotomija najbolji su pokazatelj ljudske sklonosti za stvaranje raznih vrsta polarizacija (v. Katnić-Bakaršić 2012: 399; Šehović 2012: 194–195; Bulić 2018: 113–114).

15. Babası bu “**anarşiye sebep olanlara**” lanet okuyordu. (KBT: 78) / Otac je proklinjao “**one koji su prouzrokovali ovu anarhiju**”. (ČMMG: 91)

16. Korkut Mevlut’a, Ferhat’tan ve “**diğer komünistlerden**” uzak durmasını söyledi. (KBT: 113) / Korkut je rekao Mevludu da se drži podalje od Ferhata i **drugih komunista**. (ČMMG: 132)

17. Mevlut genç değnekçinin “**biz**” diye sözünü ettiği otopark çetesinin hünerlerini anlattığı zamanlarda bir tehdit havası da hissedirdi: (KBT: 346–347) / Mevlud bi naslućivao prijatnju kada bi mladi ćuvar pričao o vještinama parking mafije koristeći pritom zamjenicu “**mi**”: (ČMMG: 412)

U primjerima (15), (16) i (17) može se primijetiti da je pragmatička uloga navodnika potcrtavanje intenziteta dihotomija. U primjerima (15) i (16) navodnicima se intenzivira ideološka dihotomija *mi – oni*. Ova se dihotomija zasniva na kriteriju nacije i ideologije. Zapravo, u ovim se primjerima navodnicima pojaćava intenzitet podjela između grupa koje se formiraju na osnovi nacionalnoga i ideološkoga identiteta. Pored toga, navodnici predstavljaju i svojevrsne ograde kojima se Mevlud ograđuje od ove polarizacije koja se nameće kao kanonska u sociokulturnoj stvarnosti u kojoj egzistira. Naime, Mevlud je najbolji prijatelj s Ferhatom, koji je kurdsko-alevitskoga porijekla, a druženjem s ćlanovima grupe drugaćijega nacionalnog i ideološkog identiteta Mevlud narušava kanonsku polarizaciju koja se nameće u društvenoj zajednici u kojoj egzistira. U primjeru (17) potcrtava se intenzitet dihotomije koja se zasniva na kriteriju moći. U navedenom primjeru realizira se podjela između dvije grupe ljudi koji koriste i naplaćuju službena gradska parkirališta. Jednu grupu ćine službenici koji zakonskim putem koriste i naplaćuju parkirališta, dok drugu grupu saćinjavaju mafijaši

koji ilegalnim putem koriste službena gradska parkirališta. I u ovome primjeru navodnici predstavljaju svojevrstne ograde kojima se Mevlud ograđuje od ove polarizacije, prvenstveno zato što on saraduje s pripadnicima druge grupe koji ilegalno koriste parking i koji su u nadređenome polažaju moći u odnosu na službenike koji legalno koriste i naplaćuju parkirališta. Primjećuje se da se navodnici ne upotrebljavaju u prijevodu primjera (16) jer bi se njihovom upotrebom aktivirala drugačija pragmatička vrijednost u odnosu na originalni tekst. U prijevodu navedenoga primjera navodnici bi se mogli interpretirati kao omalovažavanje ideologije pripadnika druge grupe, što je potpuno drugačija pragmatička vrijednost u odnosu na originalni tekst. Stoga prevoditeljice ne koriste navodnike u prijevodu ovoga primjera.

NAVODNICI KOJIMA SE POTCRTAVAJU MANJE POZNATE RIJEČI

Analizirajući tekst romana *Kafamda Bir Tuhaflık*, može se ustanoviti da se navodnici koriste i za označavanje i potcrtavanje manje poznatih riječi.

18. 1978' den sonra Laz Nazmi artık “**ofis**” diye söz ettiği yazıhanesinde tıpkı tapu müdürleri gibi bir defter tutmaya başladı. (KBT: 231) / Laz Nazmi je od 1978. godine počeo sve zapisivati, baš poput upravnika državnog katastra, u svojoj kancelariji koju je već nazivao “**ofisom**”. (ČMMG: 272)

19. Gazetelerin “**nostaljik**” dediği (Mevlut bu kelimeyi sevmiyordu) bir tramvay hariç İstiklal Caddesi'nin araçlara kapanacak olması (hazırlıklar hiç bitmiyordu, cadde çukur çukur olmuştu), büyük yabancı mağazaların şubeler açması da buralara satıcıların çıkmasını zorlaştırmıştı. (KBT: 274) / Prodavačima je dolazak na ta mjesta otežavalo to što je ulica Istiklal trebala biti zatvorena za saobraćaj (pripreme se nikako nisu završavale, ulica je bila ispunjena rupama) osim za tramvaje, koje su novine nazivale “**nostalgičnim**” (Mevlut nije volio tu riječ), kao i otvaranje prodavnica svjetskih trgovačkih marki. (ČMMG: 325)

20. Mevlut “**elemanlarına**”, bir yol bulsalaz Trabzonlu patronlarını aldatacak fırsatçılar gibi bakmadı... (KBT: 290) / Mevlud na “**personal**” nije gledao kao na one koji koriste svaku priliku da prevare svoga gazdu iz Trabzona... (ČMMG: 345)

21. Çoğu zaman akşam altıdan önce “**lokal**”i o geceki faaliyeti yapacak

olanlara birakıyordu. (KBT: 387) / Skoro uvijek je iza šest sati uvečer “**lokal**” prepuštao onima koji će voditi večernje aktivnosti. (ČMMG: 463)

U primjerima (18), (19), (20) i (21) navodnicima se potcrtavaju riječi stranoga porijekla na čijoj se upotrebi insistira u sredstvima javnoga informiranja. Zapravo, u ovim se primjerima navodnicima ukazuje na činjenicu da navedeni termini nisu prihvaćeni u podneblju u kojem se radnja dešava, bez obzira na to što se insistira na njihovoj upotrebi i u sredstvima javnoga informiranja. Potcrtavanjem navedenih termina označava se povezanost između tradicionalnih vrijednosti i ljudi koji egzistiraju u podneblju u kojem se radnja dešava.

22. (...) kiskanç ve tembeller arasında okul takımı “**hafızlar**” diye bilinirdi) Osmanlı padişahlarının doğum ve ölüm tarihlerini ezberlettirmekle geçiriyordu. (KBT: 72) / (...) ta je ekipa među ljubomornim i ljenjivcima bila poznata kao “**hafizi**”) pokušavao naučiti datume rođenja i smrti osmanskih sultana. (ČMMG: 84)

23. Trafiğin tikanıp hiç ilerlemediği, araba park edilecek bir yer bulmanın çok zor olduğu yerlerde, “**kâhya**” denen çete elemanları ister kaldırıma, hatta ister yolun ortasına bırakılsın, özel arabaları sahiplenir, korur, üç beş kuruş fazla verirsen park süresince camlarını siler, aracı yıkayıp pırıl pırıl bile yaparlardı. (KBT: 345–346) / Na mjestima gdje bi saobraćaj bio zagušen, gotovo zaustavljen i tamo gdje je bilo teško naći mjesto za parkiranje član bande zvani “**čehaja**” pazio bi i čuvao privatna vozila koja si mogao ostaviti na pločniku, čak i nasred ulice, a ako bi mu dao koji kuruš više još bi im, tako parkiranim, očistili stakla ili ih cijele oprali i uglancali. (ČMMG: 410)

24. Kalbin niyetiyle dilin niyeti Mevlut’un aklını meşgul etti. Bu ayrım Ferhat’in şahsi görüş ile resmi görüş ayrımına denk düşüyordu ama “**niyet**” kelimesi daha insaniydi. Mevlut kalp ile dil ikilisini şahsi ile resmi ikilisinden daha anlamlı buluyordu. Belki de daha ciddi olduğu için. (KBT: 390) / Mevlud je neprestano mislio o namjeri srca i namjeri jezika. / Mevlud je neprestano mislio o namjeri srca i namjeri jezika. To se razlikovanje poklapalo s Ferhatovim razlikovanjem ličnog i zvaničnog viđenja stvari ali je riječ “**namjera**” bila mnogo bliža čovjeku. Mevludu se smislenijom činila razlika između srca i jezika nego ona između ličnog i zvaničnog. Možda zato što je

bila mnogo ozbiljnija. (ČMMG: 466)

U primjerima (22) i (24) navodnicima se označavaju termini koji se povezuju s islamskim vjerskim propisima. Potcrtavanjem ovih termina upućuje se na povezanost između islamskoga vjerovanja i ljudi koji egzistiraju u podneblju u kojem se radnja dešava. U primjeru (22) primjećuje se da se i u originalnome tekstu i u prijevodu na bosanski jezik koristi termin *hafiz* (*hafiz*). Naime, termin *hafiz* jeste orijentalizam koji se koristi i u bosanskome jeziku u značenju „onaj koji zna čitav kur'an napamet“ (Škaljić 1989: 297). Stoga se ovaj termin koristi i u prijevodu na bosanski jezik. S druge strane, u primjeru (24) u originalnome tekstu potcrtava se termin *niyet* (*namjera, cilj*), dok se u prijevodu koristi leksema *namjera*. Termin *niyet* predstavlja orijentalizam koji se koristi i u bosanskome jeziku kao termin koji se povezuje s islamskim vjerskim propisima u značenju „namjera, nakana, naum“ (Škaljić 1989: 492). Možda bi bilo prihvatljivije koristiti termin *nijet* i u prijevodu na bosanski jezik jer bi se potcrtavanjem ovoga termina istakla povezanost između islamskoga vjerovanja i ljudi koji egzistiraju u podneblju u kojem se radnja dešava, što i jeste pragmatička vrijednost navodnika u ovome primjeru.

U primjeru (23) navodnicima se potcrtava termin *kâhya* (*ćehaja*) koji se koristio za vrijeme osmanske uprave, a označavao je starješinu određenoga esnafa (v. Đinđić–Teodosijević–Tanasković 1997: 539; Đinđić 2014: 740). Potcrtavanjem ovoga termina označava se povezanost tradicionalnih vrijednosti i ljudi koji egzistiraju u podneblju u kojem se radnja dešava. Termin *ćehaja* predstavlja orijentalizam koji se koristi i u bosanskome jeziku u značenju seoskoga starješine ili starješine određenoga esnafa (Škaljić 1989: 186). Stoga se navedeni termin koristi i u prijevodu na bosanski jezik.

25. Rivayete göre “**gecekondu**” kelimesini tarihte ilk kullanan, bir gecede on iki evin duvarını yükseltip içine girilecek hale koyan Erzincanlı bir duvar ustasıydı. (KBT: 61) / Prema kazivanju, riječ “**sklepano preko noći**” prvi je u historiji upotrijebio jedan zidar iz Erzindžana kojem je uspjelo da za jednu noć podigne dvanaest kuća. (ČMMG: 71)

26. Mevlut “**dinci**” kelimesini de ilk o zaman işitmişti. (KBT: 275) / Mevlud je tada prvi put čuo za “**vjerske fundamentaliste**”. (ČMMG: 326–327)

27. Bir kadın müşteri geldikten sonra, ertesi gün patron mutsuzluk ve

kızgınlıkla lokantadaki diğer erkeklerin ona “**trene bakan öküz gibi**” nasil baktıklarını taklit eder... (KBT: 241–242) / Dan nakon što bismo imali gošću u našem restoranu, gazda bi tužno i ljutito pokazivao kako su je drugi muškarci gledali “**kao tele u šarena vrata**”... (ČMMG: 285)

U primjeru (25) navodnicima se označava manje poznati termin za koji se navodi i određeno objašnjenje. U ovome se primjeru navodnicima potcrtava termin kojim se označavaju barake koje su gradili ljudi koji su se doseljavali u Istanbul iz ruralnih sredina. Primjećuje se da se dodaje i legenda o nastanku ovoga termina, a zanimljivo je da se u prijevodu na bosanski jezik navodi i podnožna napomena kako bi se čitateljima dodatno pojasnilo značenje navedenoga termina. U primjeru (26) navodnici predstavljaju svojevrsne ograde kojima se Mevlud ograđuje od postupaka koje su činili ljudi koji pripadaju njegovoj grupi koja se formira prema kriteriju vjerskoga identiteta. U primjeru (27) navodnicima se označava fraza koja je obilježje kolokvijalnoga jezika. Turski animalistički frazem *trene öküz gibi bakmak* uvrštava se u skupinu “izrazito ekspresivnih turskih frazema karakterističnih za razgovorni stil“ (Šiljak–Jesenković 2003: 307), a značenjski je blizak bosanskome animalističkom frazemu *gledati / ziniti kao tele u šarena vrata* (v. Šiljak–Jesenković 2003: 311). Stoga se navedeni bosanski animalistički frazem koristi u prijevodu na bosanski jezik.

NAVODNICI KOJIMA SE DOČARAVAJU AMBIJENT I OKOLNOSTI U KOJIMA SE RADNJA REALIZIRA

U tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* navodnici se upotrebljavaju i kao pragmatički signali kojima se dočaravaju ambijent i okolnosti u kojima se radnja realizira. U ovim se primjerima navodnicima bilježe iskazi u formi u kojoj se izgovaraju, što doprinosi ekspresivnome i autentičnome opisu ambijenta i okolnosti u kojima se radnja realizira.

28. Aşağıda Duttepe çarşısında, ileride otobüslerin son durağı olacak anacaddede, babasının “**kazıkçı**” dediği bir bakkal (...) vardı. (KBT: 57) / Dolje, u čaršiji Duttepea, na glavnoj ulici gdje će kasnije biti zadnja autobuska stanica, nalazio se dućan čijeg vlasnika je otac nazivao “**gulikožom**”... (ČMMG: 67)

29. (...) girdisini çıktısını iyi bildiği sokaklara, evlere bu yoğurdu “**dağıtırdı**”. (KBT: 68) / (...) počeo “**dostavlјati**” jogurt po kućama u četvrtima i ulicama

koje je znao kao svoj džep. (ČMMG: 79)

30. (...) **“rezilin teki”** diyećeği belediye zabitasıyla bu kadar haşır neşir olabilmesine Mevlut şaşardı. (KBT: 69) / Mevlud se čudio (...) kako može biti prisan s općinskim službenikom kojeg je nazivao **“besramnik”**. (ČMMG: 79)

3.1 Babası olay çıkarıp **“fukara satıcının ekmeğini elinden alan anarşistlere”** her seferinde yaptığı gibi sağ sol ayırmadan küfür etti. (KBT: 114) / Otac je kao i uvijek psovao **“anarhiste koji su, izazivajući nemire, uzimali hljeb iz ruku sirotih prodavača”** ne praveći razliku između ljevičara i desničara. (ČMMG: 133)

U primjerima (28), (29), (30) i (31) navodnici se koriste za potcrtavanje iskaza u formi u kojoj ih Mevludov otac Mustafa izgovara. U primjerima (28), (30) i (31) navodnicima se potcrtavaju iskazi kojima Mustafa izražava svoj prijekor i ljutnju prema pojedincima iz društvene zajednice u kojoj egzistira. Na taj se način ekspresivno i autentično opisuje stanje u kojem se Mustafa nalazi te njegov odnos prema pojedincima koji ugrožavaju spokoj i ravnopravnost u sociokulturnoj stvarnosti u kojoj egzistira. U primjeru (29) navodnicima se potcrtava iskaz kojim se deskriptivno ukazuje na Mustafin emotivan odnos prema poslu kojim se bavi. Stoga se navodnicima potcrtava njegov iskaz u kojem se ukazuje na činjenicu da on ne prodaje bozu i jogurt da bi zaradio novac, već **“dostavlja”** ove namirnice ljudima kako bi sačuvao uspomenu na ovo tradicionalno zanimanje i na ova tradicionalna pića koja su dio naslijeđa zajednice u kojoj egzistira.

32. Bazan okul bahçesinin bir köşesindeki öğrenciler marşı bitirdiklerinde öteki köşedekiler yarısına gelmemiş olur, marşın hep birlikte, **“tek bir yumruk”** gibi söylenmesini isteyen müdür yağmur kar aldırılmaz, marşı bin iki yüz öğrenciye yeniden yeniden söyletir (...) (KBT: 71) / Ponekad bi učenici s jedne strane dvorišta već završili himnu dok bi oni na drugoj tek došli do pola, zbog čega bi direktor koji je želio da je **svi pjevaju uglas** zahtijevao da bez obzira na snijeg i kišu hiljadu i dvjesto učenika ponovo otpjeva cijelu himnu (...) (ČMMG: 83)

33. Mevlut müdürün istediği gibi, **“her şeyi vatani için yapan Atatürk”** gibi olmayı da çok isterdi. (KBT: 71) / Mevlud je žarko želio biti poput **“Ataturka koji je sve činio u ime domovine”**, kako je to direktor govorio. (ČMMG: 83)

34. Okula başlamasının birinci ayında, müdürün dediği gibi **“Atatürk’ün gurur duyacağı bir bilim adamı”** olacaksa, defterleri, kravatları ve ev ödevleri düzgün ve tamam olan yukarı mahallenin iyi aile çocuklarıyla arkadaşlık etmesi gerektiğini anlamıştı. (KBT: 73) / U prvim mjesecima od polaska u školu shvatio je da se, ukoliko želi postati **“naučnik s kojim bi se Ataturk ponosio”**, kako je direktor govorio, mora družiti s djecom iz gornjih mahala koja su imala uredne sveske, kravate i potpunu domaću zadaću. (ČMMG: 85)

U primjerima (32), (33) i (34) potcrtavaju se iskazi u formi u kojoj ih izgovara strogi direktor škole koju Mevlud pohađa. U primjeru (32) navodnicima se bilježi iskaz kojim strogi direktor škole izražava prijekor prema učenicima koji ne mogu adekvatno izvršiti postavljeni zadatak. Na taj se način autentično opisuje ambijent u školi koju Mevlud pohađa. U primjerima (33) i (34) navodnicima se potcrtavaju iskazi kojima se označava ideološka povezanost direktora škole s doktrinama osnivača moderne Republike Turske Mustafe Kemala Atatürka, čime se, također, daje značajan doprinos autentičnome i ekspresivnome opisu ambijenta u školi koju Mevlud pohađa. Primjećuje se da se navodnici ne koriste u prijevodu primjera (32) jer bi se njihovom upotrebom aktivirala drugačija pragmatička vrijednost u odnosu na originalni tekst. U prijevodu bi se upotrebom navodnika označavala ironija i ismijavanje učenika zbog toga što ne mogu izvršiti postavljeni zadatak, a već je navedena konstatacija da se u ovome primjeru u originalnome tekstu navodnici upotrebljavaju kao pragmatički signali koji doprinose autentičnome opisu ambijenta u kojem se radnja realizira.

35. Süleyman’ın **“Rayiha ile sen”** demesi bile Mevlut’u mutluluktan mest etmeye yetiyordu. Çalıştığı yerden daha önce de izin almış, iznini **“bir aile meselesi yüzünden”** bir hafta daha uzatmıştı. Üçüncü bir hafta ücretsiz izin isteyince, patron homurdandı. (KBT: 170) / Sulejmanove riječi **“ti i Rajiha”** bile su dovoljne da Mevluda preplavi osjećaj sreće. Još otprilike je imao slobodnih dana na poslu, ali je na kraju taj dopust produžio na sedmicu navodeći kao razlog **“jedan porodični problem”**. Kad je treće sedmice ponovo zatražio neplaćeno, gazda se naljutio. (ČMMG: 199–200)

36. Mevlut yaptığı işe **“yeniden pişirmek”** demez, hapishane mutfağından gelen kötü yemeği zulasındaki iyi zeytinyağı, baharat ve biberlerle yeniden pişirten koğuş ağaları ve zengin mahkûmlar gibi **“terbiye etmek”** derdi.

(KBT: 200) / Mevlud to nije nazivao “ponovno kuhanje” već “termička obrada” slijedeći primjer upravitelja odjeljenja i bogatih osuđenika u zatvoru koji su neukusna jela iz zatvorske kuhinje davali da im se ponovo skuhaju s dosta maslinovog ulja, začina i paprike. (ČMMG: 234)

37. Fark ettiğiniz gibi, Vediha beni korkutmak istediği zaman “Korkut” diye değil, “ağabeyin” diye söz eder kocasından. (KBT: 264) / Kao što ste mogli primijetiti, Vediha je, kada bi me željela uplašiti, o svome mužu govorila kao o “mom starijem bratu” a ne kao o “Korkutu”. (ČMMG: 313)

38. Kısa bir süre sonra Mevlut, iki kutup arasındaki kararsızlığının, gittikçe sabırsızlaşan, huysuzlaşan Rayiha tarafından “oyalama” olarak algılandığını kederle anladı. (KBT: 340) / Mevlud je vrlo brzo s tugom shvatio da je Rajiha, sve nestrpljivija i razdražljivija, njegovu neodlučnost tumačila kao “zavlačenje”. (ČMMG: 403)

39. Mevlut’un bayramlık ceketini giyerek gittiği yazıhanede iki eski okul arkadaşı öpüşüp kucaklaşmadılar, çünkü el sıkarken Damat resmi ve mesafeliydi. Ama gülümseyerek bakan güzel sekretere (“Herhalde sevgilisi dir,” diye düşünmüştü Mevlut) bu adamın “çok akıllı, çok iyi ve çok özel bir insan” olmaktan başka, çok iyi arkadaşı olduğunu da söyledi. Sekreter de, zengin burjuva patronla, her şeyiyle başarısız bir yoksul gibi gözüken bu iki kişinin “iyi arkadaş” olmaları bir şakaymış gibi güldü. (KBT: 345) / U kancelariji u koju je Mevlud otišao u svom bajramskom sakou dva stara školska druga nisu se izljubila i zagrlila jer se Mladoženja, dok se rukovao, držao zvanično i distancirano. Ali je lijepoj sekretarici koja ga je sa smiješkom gledala (“Sigurno mu je ljubavnica”, pomislio je Mevlud) rekao da je taj čovjek, osim toga što je “veoma pametan i poseban”, ujedno i njegov veoma dobar prijatelj. Sekretarica se nasmijala kao da se radi o šali u kojoj su dvije osobe, bogati buržuj i propali siromah bile “dva dobra prijatelja”. (ČMMG: 409)

40. “Tıkaç” dediği bu ev sahiplerine Korkut çok kızılıyordu. (KBT: 435) / Korkut se jako ljutio na te vlasnike koje je nazivao “minerima”. (ČMMG: 522)

U primjeru (35) navodnici se upotrebljavaju kao pragmatičko sredstvo kojim se dočarava ambijent u kojem se Sulejman i Mevlud spremaju da idu na selo kako bi ukrali Mevludovu buduću suprugu Rajihu. U ovome se primjeru

navodnicima obilježavaju iskazi u formi u kojoj ih Sulejman i Mevlud izgovaraju. I u primjeru (36) navodnicima se obilježava iskaz u formi u kojoj ga Mevlud izgovara, a pragmatička vrijednost navodnika u ovome primjeru jeste dočaravanje porodičnoga ambijenta iz Mevludove kuće u periodu kada se on bavio prodajom pilećih bataka i riže. U primjeru (37) navodnicima se potcrtavaju iskazi u formi u kojoj ih Vediha izgovara, a potcrtavanjem ovih iskaza daje se doprinos autentičnome opisu ambijenta koji vlada u porodici Aktaš. S druge strane, u primjeru (38) navodnicima se potcrtava iskaz u formi u kojoj ga Rajiha izgovara, a pragmatička vrijednost navodnika jeste dočaravanje porodičnoga ambijenta koji je ispunjen nervozom i nestrpljenjem jer se iščekuje Rajihin porod. U primjeru (39) navodnici se upotrebljavaju kao pragmatički signali kojima se dočarava ambijent prilikom susreta školskih prijatelja koji su u neravnopravnome socijalnom statusu. Naime, Mevlud odlazi školskome prijatelju koji mu može pomoći da pronađe posao. Dakle, Mevlud je u podređenome socijalnom statusu u odnosu na školskoga prijatelja, a navodnicima se potcrtavaju iskazi njegovoga prijatelja, čime se daje doprinos autentičnome opisu ambijenta za vrijeme ovoga susreta školskih prijatelja. U primjeru (40) navodnicima se obilježava iskaz u formi u kojoj ga Korkut izgovara, a potcrtavanjem ovoga iskaza daje se doprinos autentičnome opisu stanja u kojem se Korkut nalazi. Potcrtavanjem ovoga iskaza dočarava se ljutnja koju Korkut osjeća prema ljudima koji, prema njegovome mišljenju, traže previše novca za svoje barake koje su smještene na parcelama na kojima on želi graditi zgrade.

Primjećuje se da se u svim primjerima od (28) do (40) navodnicima potcrtavaju iskazi u formi u kojoj ih pojedinci izgovaraju, a pragmatička vrijednost navodnika u ovim primjerima jeste autentično opisivanje ambijenta u kojem se određena radnja realizira.

41. Çoğunun kendi gibi köyden geldiğini, gecekondulu mahallesinde yaşadığını ve herkesin, en garibanla en salağın bile, gururla övündüğü bir “**torpili**” olduğunu öğrendi. (KBT: 154) / Saznao je da je većina, poput njega, došla sa sela, da živi u bespravno izgrađenim naseljima i da svaki, i onaj najsiromašniji i najgluplji, ima “**vezu**” kojom se ponosno hvali. (ČMMG: 181)

42. Artık saygı duymadığı bu dükkân sahiplerinden koparsa, bulacağı diğer arkadaşlar arasında da kendisine gene yalnızca “**çay almaya yollanan iyi**

yüzlü aptal çocuk” rolü düşeceğini görüyordu. (KBT: 158) / No, znao je da će ga, ako se odvoji od tih vlasnika dućana prema kojima više nije osjećao poštovanje, među drugim vojnicima zapasti uloga **“priglupog momka čistog lica koga šalju po čaj”**. (ČMMG: 185)

43. (...) Mevlut’u kısa sürede herkesin gözünde en yüksek aşama olan **“Paşa’dan torpilli”** mertebesine yükseltmişti. (KBT: 161) / (...) Mevlud je vrlo brzo među vojnicima stekao ugled **“generalovog štićenika”**. Uživao je gledajući kako se glasine o njegovoj novoj poziciji šire, prvo u jedinici, a zatim i po cijelom garnizonu. (ČMMG: 188)

U primjerima (41), (42) i (43) navodnicima se potcrtavaju iskazi u formi u kojoj ih izgovaraju vojnici koji služe vojni rok zajedno s Mevludom. U ovim se primjerima navodnici upotrebljavaju kao pragmatički signali kojima se daje doprinos autentičnome opisu ambijenta iz kasarne u kojoj Mevlud služi vojni rok.

44. Herkes beni niye **“akıllı kızım”** diyerek seviyor? (KBT: 86) / Zašto mi svi tepaju **“moja pametna djevojčice”**? (ČMMG: 99)

45. En eli maşalı olan biyolojici İri Melahat bile, sözünü kesip **“sömürü düzeninden”** şikâyet eden ve kendisini kurbağanın yavrularını anlatarak aslında sınıfsal gerçekleri saklamaya hizmet etmekle suçlayan öğrencilere alttan alıyordu. (KBT: 112) / Čak je i svadljiva nastavnica biologije Melahat povlađivala takvim učenicima koji su se žalili na **“kolonijalistički poredak”** i optuživali je da je njena lekcija o punoglavcima zapravo u službi zatamljavanja klasnih istina. (ČMMG: 131)

46. İstanbul’un çeşitli mahallelerinden ve üniversitelerden solcu, Marksist, Maoist gençler de Gazi Mahallesi’ndeki olayları işitip **“halkın kendiliğinden hareketi”**ne öncülük etmeye geldiler. (KBT: 233) / Ljevičari, marksisti, maoisti iz različitih istanbulskih kvartova i univerziteta čuli su za događaj i došli su da predvode **“spontani ustanak naroda”**. (ČMMG: 274)

47. İşçi, arka sokağa açılan ve binaya ait olan bahçedeki otoparkı, izinsiz park edenlerden ve özel araba sahiplerinin **“otopark mafyası”** dediği çetelerden korumaktı. (KBT: 345) / Posao se sastojao od toga da čuva parkiralište u dvorištu zgrade s izlazom na zabačenu ulicu, od onih bez dozvole za

parkiranje i bandi koje su vlasnici privatnih automobila nazivali “mafijom s parkirališta”. (ČMMG: 410)

48. Oysa çok daha derin ve büyük bir konuyu açtı bana: Güneş Pavyon’u “**çökertmek**” istiyordu. Pavyon, gece kulübü, hatta lüks lokantaları “**çökertmek**” yeni bir haydut çetesi usulüydü. (KBT: 370) / Međutim, on je započeo razgovor o nečemu mnogo dubljem i većem: Želio je da “**uništi**” noćni bar Guneš. “**Uništiti**” noćni bar, klub, čak i luksuzni restoran bila je nova metoda koju su primjenjivale razbojničke bande. (ČMMG: 441)

49. Elektrik çalan pek çok lokanta, büfe, otel gibi Güneş Pavyon’un da “**resmi kaçakları**” vardı. (KBT: 378) / I noćni klub Guneš, poput mnogih restorana, bifea i hotela koji su krali struju, imao je “**javne krađe**”. (ČMMG: 451)

50. Bazı akşamlar üçra sokaklarda boza satarken Ferhat’ı düşünüyor, hâlâ boza satmasını pek çokları gibi onun da “**kafadan çatlaklık**” olarak gördüğünü seziyordu. (KBT: 381) / Nekih večeri, dok je prodavao bozu po zabačenim sokacima, razmišljao je o Ferhatu i osjećao je da i on, poput većine, prodavanje boze smatra “**čistom ludošću**”. (ČMMG: 454)

U primjeru (44) navodnicima se obilježava iskaz u formi u kojoj ga izgovaraju članovi porodice prilikom obraćanja djevojčici Rajihi. Potcrtavanjem ovoga iskaza daje se doprinos autentičnome opisu porodničnoga ambijenta i stanja u kojem se nalazi djevojčica Rajiha koja je nezadovoljna svojim statusom u porodici i društvu. U primjeru (45) navodnicima se označava iskaz u formi u kojoj ga izgovaraju učenici koji su nezadovoljni svojim statusom u društvenoj zajednici. Na taj se način daje doprinos deskriptivnome opisu ambijenta u školi koju Mevlud pohađa. U primjeru (46) navodnicima se obilježava iskaz u formi u kojoj ga izgovaraju stanovnici perifernih dijelova Istanbula koji su nezadovoljni svojim statusom u sociokulturnoj stvarnosti u kojoj egzistiraju. U ovome se primjeru navodnici upotrebljavaju kao pragantičko sredstvo za dočaravanje ambijenta koji vlada u perifernim dijelovima Istanbula. U primjeru (47) navodnicima se usmjerava fokus na iskaz u formi u kojoj ga izgovaraju vlasnici automobila koji otvoreno izražavaju svoje negodovanje zbog toga što im je ugrožena imovina. Dakle, i u ovome se primjeru navodnicima dočarava ambijent koji vlada u Istanbulu. U primjerima (48) i (49) navodnicima se potcrtavaju iskazi u formi u kojoj ih izgovaraju

vlasnici konkurenstkih lokala i službenici koji su zaduženi za naplaćivanje električne energije. Pragmatička vrijednost navodnika u ovim primjerima jeste dati doprinos autentičnome opisu ambijenta i okolnosti u kojima su radili Ferhat, Mevlud i ostali službenici koji su bili zaduženi za naplaćivanje električne energije. U primjeru (50) navodnicima se fokusira iskaz u formi u kojoj ga izgovaraju članovi društvene zajednice u kojoj Mevlud egzistira. Fokusiranjem ovoga iskaza dočarava se odnos društvene zajednice prema tradicionalnome zanimanju prodavača boze. Zapravo, navodnicima se daje doprinos autentičnome opisu ambijenta i okolnosti u kojima radi Mevlud koji se bavi tradicionalnim zanimanjem prodavanja boze.

Uočava se da se u svim primjerima od (41) do (50) navodnicima potcrtavaju iskazi u formi u kojoj ih izgovaraju članovi određene grupe ili zajednice te da se i u ovim primjerima navodnici upotrebljavaju kao pragmatički signali kojima se daje doprinos autentičnome i ekspresivnome opisu ambijenta i okolnosti u kojima se radnja realizira.

ZAKLJUČAK

U radu je analizirana upotreba navodnika kao pragmatičkih signala u tekstu romana *Kafamda Bir Tuhaflık* turskoga nobelovca Orhana Pamuka. Pored toga, kontrastivnom se analizom uspoređivala upotreba navodnika kao pragmatičkih signala u originalnome tekstu i u prijevodu na bosanski jezik. Analiza konkretnih primjera pokazala je da navodnici predstavljaju značajna pragmatička sredstva koja imaju vrlo važnu ulogu u ispravnome interpretiranju izvornoga značenja koje se želi poslati. U analizi se moglo vidjeti da se navodnicima prenose različita značenja u različitim kontekstualnim situacijama. Na taj je način zabilježena upotreba navodnika kojima se označava ruganje, ismijavanje i omalovažavanje [v. od (1) do (10)], navodnika kojima se označava sažalijevanje i empatija [v. (11), (12), (13) i (14)], navodnika kojima se intenziviraju dihotomije [v. (15), (16) i (17)], navodnika kojima se potcrtavaju manje poznate riječi [v. od (18) do (27)] i navodnika kojima se dočaravaju ambijent i okolnosti u kojima se radnja realizira [v. od (28) do (50)]. Rezultati ove analize trebali bi doprinijeti boljem spoznavanju i razumijevanju međuodnosa interpukcije i pragmatike i mogli bi poslužiti kao dobro polazište i kvalitetan temelj za daljnja istraživanja međuodnosa interpukcije i pragmatike.

IZVORI

ČMMG – Pamuk, Orhan (2015), *Čudne misli u mojoj glavi* (s turskoga prevele Sabina Bakšić i Alena Čatović), Buybook, Sarajevo.

KBT – Pamuk, Orhan (2014), *Kafamda Bir Tuhaflık*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

LITERATURA

Akalın, Şükrü Halûk i dr. (2012), *Yazım Kılavuzu*, 27. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Akalın, Şükrü Halûk i dr. (2013), *İlköğretim Okulları İçin Yazım Kılavuzu*, 5. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Bakšić, Sabina (2012), *Strategije učtivosti u turskom jeziku*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo.

Bakšić, Sabina, Halid Bulić (2019), *Pragmatika*, Bookline, Sarajevo.

Bulić, Halid (2018), *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića*, Institut za bosanski jezik i književnost u Tuzli, Tuzla.

Đinđić, Marija (2014), *Yeni Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Đinđić, Slavoljub, Mirjana Teodosijević, Darko Tanasković (1997), *Türkçe-Sırpça Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Halilović, Senahid (1996), *Pravopis bosanskoga jezika*, Preporod, Sarajevo.

Halilović, Senahid (2017), *Pravopis bosanskoga jezika*, drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Slavistički komitet, Sarajevo.

Katnić-Bakaršić, Marina (2012), “Uloga zamjenica *mi* i *oni* u konstrukciji odnosa moći u diskursu”, *Bosanskohercegovački slavistički kongres I: Zbornik radova (knjiga 1)*, Slavistički komitet, Sarajevo, 399–405.

Kristal, Dejvid (1995), *Kembrička enciklopedija jezika* (preveli Gordana Terić, Boris Hlebec, Mladen Jovanović, Đorđe Vidanović, Maja Danon, Ivana Trbojević, Slobodan Đorđević), Nolit, Beograd.

Moris, Čarls (1975), *Osnove teorije o znacima* (preveo Radoslav V. Konstantinović), Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.

Šehović, Amela (2012), *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama (sociolingvistički pristup)*, Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazikonom: semantički, sintaktički, lingvostilistički i sociolingvistički aspekt*, Orijentalni institut, Sarajevo.

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi* (preveo Benedikt Perak), Školska knjiga, Zagreb.

Yule, George (1997), *Pragmatics*, 3rd impression, Oxford University Press, Oxford.

Use of quotation marks as significant pragmatic signals in Orhan Pamuk's novel *Kafamda Bir Tuhaflik*

SUMMARY

This paper analyzes the use of quotation marks as significant pragmatic signals in the novel *Kafamda Bir Tuhaflik* by Orhan Pamuk, a Turkish Nobel prize winner. Besides, contrastive analysis is used to compare the use of quotation marks as pragmatic signals in the original text of the novel and its translation to Bosnian language. This is used to try to establish whether the identical pragmatic values of quotation marks are activated in both Turkish and Bosnian language. The initial language is Turkish, which means that the use of quotation marks as pragmatic signals in Turkish language is compared to their use in the translational equivalents in Bosnian language. An analysis like this should contribute to a better understanding and knowledge of interrelations between punctuation and pragmatics in two genetically and typologically different languages.

Key words: quotation marks, punctuation, pragmatic signals, Turkish language, Bosnian language

Adresa autora:

Vanr. prof. dr. sc. Edina Solak
edina262@gmail.com

Doc. dr. sc. Mirza Bašić
basicmirza99@gmail.com

Odsjek za turski jezik i književnost Filozofskoga fakulteta Univerziteta u Zenici
Travnička cesta 8, 72 000 Zenica, Bosna i Hercegovina

IVANA TOMIĆ

Institut za jezik Univerziteta u Sarajevu

pregledni naučni rad

Strukturalni i semantički aspekti frazema u djelima Fra Martina Mikulića

SAŽETAK

Frazemi čija je problematika ovoga rada ekscerpirani su iz djela Martina Mikulića, hercegovačkog franjevačkog pisca. Mikulić je iza sebe ostavio veliko književno bogatstvo vrijedno naučnog promatranja – naročito iz oblasti frazeologije. Naime, rad se bavi semantičkim aspektom frazema nastalih putem različitih tropa. Potvrđeni su frazemi nastali putem metafore tj. metaforičke formule pri čemu je recimo gubitak glave jednak gubitku života. Po istom principu nastali su i ostali primjeri gdje se kao sastavnice frazema pojavljuju dijelovi tijela a mogu se naći i druge razne komponente. Osim frazema koji su nastali putem metafore, metonimije, sinegdohe građa potvrđuje i frazeme nastale putem perifraze, hiperbole, eufemizma, ironije, antiteze i poređenja. Osim toga pažnja u ovom radu se usmjerila i na definiranje, oblik i strukturu frazema. Tako građa potvrđuje frazeme s jednom punoznačnom riječju, frazeme s dvije ili više samostalnih riječi uz pomoćne riječi ili bez njih kao i frazeme rečenice. U naučnoj literaturi mnogi autori dijele mišljenje da je struktura frazema po pravilu čvrsta što ne pokazuju i primjeri iz korpusa gdje je vršen određen tip promjene u strukturi frazema. Osim varijantnih oblika u kojima ne dolazi ni do kakve promjene u značenju već u izrazu, pa je riječ o jednom ili više alternativnih oblika frazema – ostale modifikacije ogledaju se u tome da poredak sastavnica u frazemu nije čvrst i stabilan, da je moguća zamjena jedne komponente drugom kao i u promjenama sintaktičke prirode (prijedložno-padežne veze), zatim dodavanju određenih komponenti

kao i redukciji komponenti i sl. Korpus potvrđuje frazeme čije su frazeološke komponente izgubile svoje denotativno značenje kao i primjere gdje neke od frazeoloških komponenti zadržavaju svoje denotativno značenje.

Ključne riječi: frazeologija, frazem, frazeološke komponente, frazeoshema, metafora, metonimija, sinegdoha, perifraza, hiperbola, eufemizam, ironija, antiteza, poređenje

1. NAPOMENE O AUTORU

Fra Martin Mikulić rođen je u Ružićima 1841. godine (Jolić 2017: 13). Temelje školovanja ostvario na Širokom Brijegu. Nakon 1859. godine kada je obukao franjevački habit odlazi u Italiju gdje je studirao filozofiju u Fetri, a potom teologiju u Ferrari gdje je primio svećenički red 1863. godine. Ponovni povratak u Hercegovinu desio se 1866. Od tada obavlja sljedeće - funkciju učitelja na Širokom Brijegu, kapelana u Mostarskom Gracu, odgojitelja novaka i klerika na Širokom Brijegu te župnika na Čerinu. Godine 1873. na Humcu predaje latinski jezik uz govorništvo i logiku. Devet godina bio je također župnik u Klobuku a od 1888. do 1902. župnik u Ružićima. Svoje zadnje dane života proveo je tamo gdje je i počeo na Širokom Brijegu gdje je umro 1912. godine (up. Šimić 2014: 28). Svoje radove često nije potpisivao a oni potpisani nose pseudonim – *Pustinjak ispod Maliča* a kasnije *Pustinjak iz Borka*. Hercegovačka korjenika – Martin Mikulić, bio je između ostalog i istaknuti pisac i sakupljač narodnog blaga a njegove poslovice i pripovijetke – mogu se naći u *Glasu Hercegovaca, Osvitu, Radničkoj obrani, Hrvoju* (Mostar), te u raznim glasilima Banske Hrvatske i Dalmacije. Surađivao je i u *Franjevačkom glasniku* i *Katoličkoj Dalmaciji*. Poznate njegove pripovijetke jesu: *Zvonarev teljig, Narodna torba, Vitinski lovac, Djevac od devedeset godina*. Pored pripovijetki napisao je *Drvene strojeve*, a u rukopisu ostavio *Mudru knjigu svaštaricu* i *Dnevnik*. Mikulićevu književnu zaostavštinu čine i dva šematizma a autor je priručnika na latinskom jeziku pod nazivom *Retorica*¹. Anđelko Mijatović kaže da: “Crtice i pripovijesti Mikulićeve poprilično su cijenili te ih radi jezika čitali mnogi hrvatski književnici, osobito Kumičić i Kranjčević. Njegovoj pučkoj psihologiji, duhovnosti i humorističnosti osobito su se divili Antun

1 Vidjeti bibliografiju M. Mikulića (Jolić 2017: 25–27; up. i Nikić 1977: 51; Pandžić 2011: 321; Zubac 2017: 524).

Šimić i dr. Iso Kršnjavi" (cit prema Nikić 2014: 95). O važnosti i vrijednosti Mikulićevih kazivanja govori i Z. Lešić (1991a: 209):

“Mikulićeva kazivanja ne karakteriše samo sočnost i svježina narodske leksike i frazeologije, kao što je slučaj u pripovijetkama Petra Mirkovića i Luke Grđića–Bjelokosića već i živost i živopisnost cijelog njegovog diskursa, idiomatska originalnost fraze, skoro začudna slikovitost govornih figura, ornamentalni vez sintagmatskog niza, ukratko – opća usmjerenost na samu organizaciju jezika kao medija priče”.

2. NAPOMENE O KORPUSU

Ekscerpcija frazema sprovedena je na sljedećim djelima i prepiskama: *Zvonarev teljig* (ZT 1901²), *Narodna torba* (NT 1903), *Djevac od devedest godina* (DDG 1903), *Vitinski lovac Levan* (VLL 1903), *Drveni strojevi I* (DS I 1973), *Drveni strojevi III* (DS III 2017), *Mudra Knjiga Svaštarica* (MKS 2017), *Dnevnik* (DN 2017), *Istine, koje se nazivlju lažju* (IKNL 2017) *Megjugorčeva torina* (MT 2017), *Dopisi – Treći franjevački red u Hercegovini* (DO 1888), *Korespondencija* (KO 2017).

3. DEFINICIJA I OBLIK FRAZEMA

“Frazeme proučava posebna jezikoslovna disciplina koja se zove frazeologija” (Samardžija 1995: 84). “Frazemi imaju mnogo naziva, među ostalima su: frazeologizmi, frazeologemi, idiomi, stalni izrazi, frazeološke jedinice, frazeološki obrati, stalni leksički kompleksi, ali u praksi se najčešće upotrebljava riječ frazem” (Menac 2007: 11). U starijoj literaturi najčešće se nalazi termin frazeologizam (up., Popović 1980; Mršević–Radović 1987; Simeon 1969; Menac 1978: 5; Minović 1971), dok se u novijoj literaturi susreće sve više termin frazem (up. Hrustić 2001; Antica Menac, Fink–Arsovski–Venturin 2003; Tanović 2000: 27; Šiljak–Jesenković 2003). M. Samardžija (1995: 84) navodi četiri osnovna uvjeta koja se moraju ispuniti da bi govorili o frazemu. Naime, prvi uvjet je postojana veza (komponente frazema nije moguće zamjenjivati ni ispuštati), drugi uvjet jeste da frazem čini najmanje dvije

² U radu će se bilježiti skraćeni nazivi djela, godina izdanja kao i broj stranice na kojoj je potvrđen frazem – tipa iz *svega grla* kriknuh (ZT 1901: 84).

punoznačnice, treći uvjet jeste semantički (posebno značenje) te četvrti – aktualiziranje u svim sintaksičkim funkcijama (Samardžija 1995: 84). Prema Simeonu (1969) frazeloška jedinica tj. frazeologizam³ jeste:

“(...) skup riječi u kojem semantička monolitnost (potpunost nominacije) prevladava nad strukturalnom razdjeljivošću njegovih sastavnih elemenata (isticanje oznaka predmeta podređeno je njegovu skupnom značenju kao cjeline), zbog čega on funkcionira u sastavu rečenice kao ekvivalent pojedine, odjelite riječi, automatizirana fraza, automatizirani element, idiom, idiomatizam, idiomatski izraz, idiomatski skup riječi, jukstapozitivna složenica, leksikalizirani skup riječi; neraščlanjivi skup riječi, neprava složenica, povezani skup riječi (...)”.

Dokjedni smatraju danajmanje dvije riječi u frazemu moraju biti punoznačnice (Simeon 1969; Matešić 1982: VI; Samardžija 1995), drugi i fonetsku riječ (jednu samostalnu riječ s jednom ili više klitika tipa *niz dlaku*, *ni za lijeka* i sl., smatraju frazemom (Fink, 2000: 91–98; Menac-Fink-Arsovski-Venturin, 2003). U ovom radu smatrat će se i fonetska riječ frazemom. Korpus potvrđuje oba tipa primjera:

bio kod mise pa pod murvom boluje (DN 2017: 353), opalim joj u tančinu pušku (VLL 1903: 143), niz dlaku gladkati i svakomu po želji (NT 1902: 72), moglo bi nešto bit, ali toga ni za lieka (DN 2017: 403), Izvedoše ga sinovci i u čas vratiše (DDG 1903: 75), vinogradi i u hip izčeznu (DS III 2017: 238), Kad su vjenčanja točnina dlaku (DN 2017: 381);

Ne puca grom u koprive, (VLL 1903: 119), drži kao pijan gnjila plota (IKNL 2017: 425), šale sbijati (DDG 1903: 57).

“Skup riječi najčešći je oblik gdje su frazemi sveza dviju ili više samostalnih riječi uz pomoćne riječi ili bez njih. Takvi skupovi pokazuju sintaktičke sveze koje se mogu gledati po tipu sveze, po glavnoj riječi, po pomoćnoj riječi i dr. Sveza može biti neovisnog tipa, a takva sveza je kada se sastavnice povezuju

3 up. Minović 1971: 61–64.

sastavnim, suprotnim ili rastavnim veznicima” (Menac 2007: 18). Takvi primjeri potvrđeni su i u našem korpusu:

jezdi na pomamnu hatu kao *strah na trepetu*⁴ (VLL 1903: 129), poći će *slika za priliku*⁵, (VLL 1903: 101), Evo jesam *glavom* (VLL 1903: 131), *smiljem i bosiljem*⁶ (DN 2017: 344), *ni sve u tikvu ni sve mimo tikvu* (MKS 2017: 292), *ni pet ni šest* (DN 2017: 346), *ni nos ni ruke* (NT 1902: 67), *ni kuće ni kućišta* (VLL 1903: 110), *zamršenoj stvari ni kraja ni konca* (DS I 1973: 43).

“Riječi koje tvore vezu mogu se slagati u rodu broju, padežu i licu, glavna riječ u svezi može zahtijevati određeni oblik ovisne riječi u svezi (...)” (Menac 2007: 9). Takvi su primjeri u korpusu tipa: *crna kukavica* (DDG 1903: 79), *biela svieta* (DS III 2017: 237), *mrtva glava* (DDG 1903: 82). Međutim, kada glavna riječ određuje u kojem će biti ovisna riječ je o rekciji ili upravljanju (up. Menac 2007: 18)⁷. Rekcija može biti glagolska, imenička, pridjevska. Korpus povrđuje u većem broju primjere glagolske i pridjevske rekcije:

baciti i sasuti kome zube (DS III 2017: 241), *nemojte ju uzeti u obzir* (KO 2017: 453), *nešto sam ubilježio, a nešto ode u vjetar* (DDG 1903: 63);

kako će bit tvrd kao magarac (DN 2017: 344), *te ga nadjoh zdrava kao ribu* (DN 2017: 408), *ostao gol kao prst pod zimu* (DDG 1903: 40), *kratka pamet* (DDG 1903: 26), *to je već poslovi udaren “žig laži”*⁸(IKNL 2017: 414).

“Rečenica je ovdje osnovni strukturni oblik kod frazema, a ne skup riječi s glagolskom rekcijom koji uz lični oblik postaju rečenicom (...)” (Menac 2007: 19). Frazemi s rečeničnom strukturom potvrđeni su i u našem korpusu:

4 strah i trepet – onaj koji nečim ulijeva veliki strah, od kojeg se drhće, stanje velikoga straha

5 slika i prilika (koga) – vrlo sličan (kome)

6 smilje i bosilje (predodžba miline i miomirisa kad se nabare) divota, krasota prema čemu drugome (što je zlo)

7 Ukoliko je ovisna riječ nepromjenjiva ili se upotrebljava u osnovnom obliku riječ je o pridruživanju (Menac 2007: 18) a takvi primjeri nisu potvrđeni u korpusu.

8 udariti žig sramote – osramotiti zauvijek

“nije Bog mačka”⁹ (DDG 1903: 54), *srđce mu puca*, (DDG 1903: 79), *kanda ju je krava žvakala* (DDG 1903: 26), *Ne puca grom u koprive* (VLL 1903: 119), *daleko ti kuća*¹⁰ od moje bila (DDG 1903: 11), *Daleko joj kuća*¹¹ (DS III 2017: 224), *Prodji se*¹², *dragi Levane* (VLL 1903: 157), *Tamo ih vjetar nosi*¹³ (DS I 1973: 27), *pasje maslo*¹⁴ *meo* (VLL 1903: 124), *smesti kao buha u kućinama*¹⁵ (IKNL 2017: 413), *Bože ne pokaraj – oraha iz ruku jeo*¹⁶ (DDG 1903: 27), *Nije čovjek drvo, krv nije pura*¹⁷ (DS I 1973: 35), *nisi ti prorok*¹⁸ da znaš (VLL 1903: 157), dok se naši ljudi prouče i *zecu rep zaveže* (DDG 1903: 89), u svojti vjenčao, *nije krv pura* (DN 2017: 375).

4. STRUKTURA FRAZEMA

U naučnoj literaturi mnogi autori dijele mišljenje da je struktura frazema po pravilu čvrsta, ustaljena, ali da to ne znači da određene promjene unutar strukture frazema nisu moguće. A. Menac (2007: 12) ističe da “(...) čvrstina strukture ipak ne znači da su u svim frazemima sve sastavnice nezamjenljive”. I. Tanović (2000: 35) naglašava da je “kompaktnost sastava i semantičke strukture frazema u stanovitoj mjeri relativna” što potvrđuje “i postojanje varijantnih oblika mnogih frazema” (Tanović 2000: 35). B. Kovačević ističe da kada su u pitanju varijantni oblici frazema ne dolazi ni do kakve promjene u značenju već se promjene odvijaju samo na planu izraza, pa je riječ o jednom ili više alternativnih oblika (cit. prema Belec 2015: 14). Željka Fink-

9 ne može se Boga prevariti, sve se vraća sve se plaća

10 daleko mu (lijepa) kuća – ne želim znati za njega, ne želim imati posla s njim

11 daleko mu (lijepa) kuća – ne želim znati za njega, ne želim imati posla s njim.

12 prođi me se u dijaloškoj situaciji na pitanje o čemu i sl. u zn. ostavi to, nema smisla govoriti, dosta mi je toga (svega), ne volim se više time baviti

13 up. neka ga vrag (đavo, belaj) nosi – neka ga nema, nije važno

14 (to ne bi) ni pas s maslom (pojeo) – to je vrlo nejasno ili vrlo neukusno (riječi, postupak, nečija priča ili postupak)

15 zapleo se kao pile u kućine – ne može se snaći u zamršenoj situaciji

16 ne bi mu (čovjek) uzeo orah iz ruke – tako je nečist, pobuđuje gađenje

17 krv nije voda – svoj svoga pomaže, do njega drži

18 nisam prorok – nisam siguran da će se u budućnosti dogoditi onako kako se meni čini (ograda pri predviđanju nekih krupnijih događaja u budućnosti)

Arsovski ističe pet osnovnih kriterija u vezi sa frazemskim varijantama (cit. prema Belec 2015: 14):

“1. značenje im mora biti identično tako da se one mogu međusobno zamjenjivati bez bilo kakva utjecaja na smisao rečenice, 2. moraju imati barem jednu zajedničku komponentu, 3. sintaktička konstrukcija im mora biti jednaka, ili tek neznatno izmijenjena, 4. rekcija mora biti ista jer se u protivnom ne bi mogle uključivati u istom kontekstu, 5. ne smiju se ni stilski, ni ekspresivno razlikovati, to podrazumijeva zajedničko konotativno značenje”.

Mokienk, konstatuje mogućnost zamjene jedne komponente nekom drugom riječju koja ne mora biti sinonim već pripada istoj tematskoj grupi. Tada je riječ o *frazeoshemama*. Njih sačinjava veći broj frazema u kojima se razlikuje jedna komponenta, a značenje tih različitih komponenti iz jedne frazeosheme tematski je povezano, a značenje frazema iz jedne frazeosheme isto je ili slično (cit. prema Dragičević 2009: 39). I A. Menac govori o frazeoshemama te smatra da one “ (...) podrazumijevaju izraze u kojima se ponavlja jedna riječ ili njezin osnovni dio (Menac 2007: 43). Ona riječ koja se ponavlja predstavlja osnovnu riječ i prema njoj je izvršena podjela u korpusu na: pridjevske koja označava visok stupanj svojstva (pridjev + isti pridjev sa sufiksom -cat), pridjevsko-priložne (u rečenici frazeoshema ima funkciju adverbne oznake), glagolske (glagolski pridjev radni + ne + glagolski pridjev radni istog glagola) te imeničke frazeosheme (*od + genitiv + do genitiv; akuzativ + na + akuzativ; s + genitiv + na + genitiv; iz + genitivu + u + akuzativ, instrumental + na + akuzativ*):

zdrav zdravcat (DDG 1903: 72);

čist na čistu (DDG 1903: 27);

htio ne htio (DDG 1903: 74);

od vrata do vrata (IKNL 2017: 415), *od slova do slova* (MKS 2017: 255), *od uha do repa* (NT 1902: 69), *od uha do uha posred čela* (DS I 1973: 29), *tuk na kuk*¹⁹ (DDG 1903: 10), *s noge na nogu*²⁰ (VLL 1903: 114), *iz torbe u torbu* (DS I 1973: 38), tako kao *dlakom na dlaku raspilavati* (DS I 1973: 12).

19 tuk na luk – beskrajno nadmetanje riječima i nepopuštanje, odgovor na odgovor, riječ na riječ

20 s noge na nogu – kretati se vrlo polagano, biti vrlo spor u hodu, vući se

Ostali ekscerpirani primjeri u korpusu pokazuju da često dolazi do različitih modifikacija, kontaminacija i transformacija frazema. Tako poredak sastavnica u frazemu nije čvrst i stabilan, moguća je zamjena jedne komponente drugom, moguće su promjene sintaktičke prirode (prijedložno-padežne veze), zatim dodavanje određenih komponenti kao i redukcija određenih komponenti i sl., što je prikazano u sljedećoj tabeli:

OSNOVNI OBLIK	KONTEKST	PROMJENA
<i>u dlaku točno</i> (znati, pogoditi)	Upravo pogodiste <i>na dlaku</i> (DS III 2017: 241),	<i>glagol + na + akuzativ</i> <u>redukcija priloga</u> (točno)
<i>iznijeti (izvući) živu glavu</i> ostati živ nakon opasnosti po život	Za vas bieli svijet, za živu <i>glavu</i> ne smijem (KO 2017: 453)	<i>pridjev + akuzativ</i> <u>redukcija gl.komponente</u> (iznijeti / izvući)
<i>kukati kao sinja kukavica</i>	Zakukala <i>crna kukavica</i> (DDG 1903: 79)sa <i>sinjom</i> <i>kukavicom</i> kukavac (...) skladao (DDG 1903: 27)	<i>pridjev + nominativ</i> <i>pridjev + instrumental</i> <u>redukcija gl. komponente</u> (kukati) i <u>veznika (kao)</u>
<i>glavom i bradom</i> iron. on sam, lično, osobno	Evo jesam <i>glavom</i> (VLL 1903: 131)	<i>instrumental + i +</i> <i>instrumental</i> <u>redukcija</u> <u>veznika (i) im. komponente</u> (bradom)
<i>objesiti o klin</i> napustiti, ostaviti	pripovjed još o <i>klinu</i> (DN 2017: 394)	<i>glagol + o + lokativ</i> <u>redukcija gl. komponente</u> (objesiti)
<i>stalo pet na devet</i> (odgovor u šali na pitanje koliko je sati u zn. ne znam, nije važno, ne brini za vrijeme i sl.)	Osam do osamnaest, <i>pet u</i> <i>devet</i> (DS 1973: 30)	<i>broj + u + broj</i> <u>redukcija gl. komponente</u> (stalo) i promjena prijedloga na / u
<i>smesti s uma</i> zaboraviti u brzini, ne sjetiti se, poludjeti	Radim da ne <i>smetnem</i> (DN 2017: 343)	<u>redukcija im. komponente</u> (uma) i prijedloga (s)
<i>ode mast u propast</i> sve je propalo, propalo je (ono što je bilo obilno, dobro itd.)	<i>odu u propast</i> obadvoje (VLL 1903: 138)	<u>redukcija im.komponente</u> (mast)
<i>cijepati dlaku (po dužini)</i> cijepidlačiti	kako se tu sve <i>cijepa na</i> <i>tanku dlaku</i> (DS I 1973: 41),	<i>glagol + na + pridjev +</i> <i>akuzativ, ekspanzija pr.</i> <u>komponente</u> (tanku)
<i>drhtati kao prut (šiba) na</i> <i>vodi</i> jako drhtati	obadvoje <i>drhćuće kao</i> <i>tanašni prut</i> (VLL 1903: 144),	<i>glagol + kao + nominativ +</i> <i>na + lokativ</i> <u>ekspanzija pr. komponente</u> (tanašni), <u>redukcija</u> <u>prijedloga (na)</u> i im. komponente (vodi)

<i>govoriti na sva usta</i> mnogo govoriti, raznositi vijesti o kome ili čemu	zabugari na sva usta (ZT 1901: 84),	<i>glagol + na + sva + akuzativ</i> <u>zamjena gl. komponente</u> govoriti / zabugari
<i>uhvatiti za vrat</i> ne dopustiti komu da se izvlači, prisiliti ga da se suoči sa činjenicama	Kad jedan jami za vrat, drugi za noge (IKNL 2017: 419),	<i>glagol + za + akuzativ</i> <u>zamjenagl. komponente</u> uhvatiti / jami
<i>biti sklon piću</i> uživati alkoholna pića, često se i rado opijati	Niste vi <i>piću</i> vični (DS III 2017: 236),	<i>dativ + gl. pridjev trpni</i> <u>zamjena komponente gl.</u> <u>pridjev trpni</u> sklon / vični
<i>nositi glavu u torbi</i> biti izložen velikoj, smrtnoj opasnosti	svega odreče i <i>glavu metne</i> u torbu (DS I 1973: 21)	<i>akuzativ + glagol + u +</i> <i>akuzativ</i> <u>promjenjen raspored</u> <u>komponenti</u> nositi glavu / glavu metne <u>zamjena gl. komponenti</u> nositi / metne
<i>na pravdi Boga</i> nedužan (stradati i sl.)	malo što još ne izgubih glavu, <i>na pravdi božjoj</i> (VLL 1903: 98)	<i>na + dativ + pridjev</i> <u>zamjena im. komponente pr.</u> Boga / božjoj
<i>tvrdoglav kao magarac</i>	kako će bit tvrd kao magarac (DN 2017: 344)	<i>pridjev + kao + nominativ</i> <u>zamjena pr. komponente</u> tvrdoglav / tvrd
<i>zapleo se kao pile u kućine</i> ne može se snaći u zamršenoj situaciji	u svom pametovanju smesti kao buha u kućinama (IKNL 2017: 413)	<i>glagol + kao + nominativ</i> <i>+ u + lokativ, zamjena gl.</i> <u>komponente</u> zapleo / smjestiti <u>zamjena im. komponente</u> pile / buha
<i>nije ni (malim) prstom</i> <i>maknuo</i> nije baš ništa uradio	da nije mogao <i>ni prstom</i> mignuti (DS I 1973: 24)	<i>glagol + ni + instrumental</i> <i>+ glagol, zamjena gl.</i> <u>komponente</u> maknuo / mignuti
<i>zdrav kao drijen / riba</i> potpuno zdrav	tako zdrav kao srnjak (DDG 1903: 15)	<i>pridjev + kao + nominativ</i> <u>zamjena im. komponente</u> drijen / riba / srnjak
<i>bježi mi s očiju</i> bježi da te ne vidim, makni mi se s pogleda	Bježi bez obzira krvniku s oka (VLL 1903: 130)	<i>glagol + s + genitiv</i> <u>zamjena mn. (očiju) jd.</u> (oka)
<i>gatati u plečku</i> čitati sudbinu iz janjeće plečke	da <i>gata u pleće</i> i da pogađa (DS I 1973: 25)	<i>glagol + u + zamjena im.</i> <i>komponente (jd. za mn.)</i> plečku / pleća
<i>trice i kućine</i> bezvrijedne i bezvezne stvari; koještarije	Kakovu prošnju i <i>trice</i> (VLL 1903: 96)	redukcija veznika (i) i im. komponente (kućine)

5. SEMANTIKA FRAZEMA

Akcent istraživanja stavljen je na frazeme nastale putem semantičkih figura i to: metafore, metonimije, sinegdohe, perifraze, hiperbole, eufemizma, ironije, antiteze i poređenja. Poznato je da "(...) figurativna značenja nastaju semantičkom inovacijom koja se sastoji u tome što se dobije preneseno značenje putem transpozicije značenja. Transpozicija je prema tome, stilistički prosede koji nastaje transferom semantičkog elementa. (...) Transpozicija značenja reči postaje način izražavanja afektivnosti" (Ćorac 1982: 137). "Semantička analiza frazeoloških jedinica temelji se na odnosu aktuelnog značenja frazeme kao cjeline i denotativnog značenja leksema kao frazeoloških komponenti" (Tanović 2000: 64). Naime, "(...) neke komponente svoje denotativno značenje gube u cjelosti, utapajući ga u globalnu (frazelogiziranu) semantičku strukturu, dok kod drugih dolazi do djelomične semantičke dezaktuelizacije leksičkog značenja" (Tanović 2000: 57). Korpus potvrđuje frazeme čije su frazeološke komponente izgubile svoje denotativno značenje u korist konotativnog (prenesenog) značenja:

*pogodiste na dlaku*²¹(DS III 2017: 241), *cijepa na tanku dlaku*²²
(DS I 1973: 41), *ide (...) grlom u jagode*²³(IKNL 2017: 415).

Građa potvrđuje i primjere gdje neke od frazeoloških komponenti zadržavaju svoje denotativno značenje:

*zabugari na sva usta*²⁴ (ZT 1901: 84), *gledahu izpod oka*²⁵(DS III 2017: 234), *Bježi (...) s oka*²⁶ (VLL 1903: 130), *zavrte u glavi*²⁷
(DS 1973: 30), *iz svega glasa*²⁸ (DDG 1903: 76), *piću vični*²⁹(DS

21 u dlaku točno (znati, pogoditi).

22 cijepati dlaku (po dužini) – cjepidlačiti, usp.

23 (ići) grlom u jagode – bez pripreme, bezglavo, srljati

24 govoriti na sva usta – mnogo govoriti, raznositi vijesti o kome ili čemu

25 gledati ispod oka – gledati tako da se ne primijeti

26 bježi mi s očiju – bježi da te ne vidim, makni mi se s pogleda

27 zavrtjeti se (u glavi) – komu dobiti vrtoglavicu

28 iz (svega) glasa – što je moguće jačim glasom, najglasnije

29 biti sklon piću – uživati alkoholna pića, često se i rado opijati.

III 2017: 236), *upisalo mi se u neznanstvo, neotesanost, prkos*³⁰(KO 2017: 455), *zametne potragu*³¹(DS III 2017: 228), *idem za svojim poslom* (DS I 1973: 25), *u zao čas*³² (VLL 1903: 115), *šale sbijati*³³ (DDG 1903: 57), *Bogu računa predati*³⁴ (DDG 1903: 54), *opremit pod cielo*³⁵ (DN 2017: 342).

5.1. Metaforični frazemi

Metafora jeste “(...) afektivna i slikovita kategorija izraza, koja postaje u domenu lesike, transpozicijom značenja jedne reči na drugu reč, odnosno prenošenjem osobine jednog bića ili predmeta na drugo biće ili predmet. Prenošnje se vrši po principu identičnosti, realizovanog dominantnim atributom predmeta koji su u pitanju u kontekstu” (Ćorac 1982: 142). “Njen se postanak objašnjava čovjekovom nesposobnošću da nađe odgovarajuće riječi za sva svoja osjećanja ili sve svoje misli. Stoga je morao da pribjegava upoređenjima, vezivanjima po srodnosti. (...) Od kada se zna za nju, traženo je da samo bude logična i jasna” (Hamzić 2001: 126–127). Prema Z. Lešiću metafora može biti ilustrativna tipa zubi / biser, dekorativna tipa ružoprsta zora, ili emocionalna (cit. prema Ćorac 1982: 141). Prema Levinu postoje tri osnovna tipa: metafore-poređenja ili genitivne atributivne metafore tipa kandže smrti, metafore zagoneteke tipa otrovni pogled a pojavljuju se nakad i u formi sinestezije tipa crna tuga (cit. prema Katnić-Bakaršić 2001: 323). “Pri semantičkoj transpoziciji metaforičnim putem osnovno značenje bazne sintagme, motivirano leksičkim zančenjem njezinih članova, postaje specifičan znak, ekspresivan naziv za neku pojavu, predmet i sl. sa kojom je značenje sintagme u nekoj vezi. Prijenos značenja može biti motiviran na bazi sličnosti opisanih radnji, ponašanja i sl., zatim na bazi kvalificiranja nekih osobina, te poređenja nekog kvaliteta osobina” (Tanović 2000: 59). U primjerima koji slijede leksema glava nema svoje osnovno značenje tj. ne odnosi se na dio tijela čovjeka koji sadrži mozak, usta

30 upisati u grijeh (krivicu i sl.) – zapamtiti čiji postupak kao pogrešku

31 dati se u potragu – krenuti u traženje.

32 u zao čas – u vrlo nezgodno vrijeme, u zlo doba

33 zbijati šalu – šaliti se

34 položiti račun o čemu – podnijeti izvještaj, obračun o čemu

35 opremiti svim sakramentima umirućih, ist. R. J.

i osjetilne organe već preneseno značenje – leksema glava jeste metaforična zamjena za leksemu život – postojanje i opstanak individue. Tako se zapravo dobiva metaforička formula pri čemu je gubitak glave = gubitaku života. Frazemi koji se odnose na stanja tj. životnu opasnost odnosno izlaganju riziku po cijenu života (život / smrt). Pored lekseme glava mogu se naći i druge komponente: koža, život, oko i sl.:

za živu glavu³⁶ ne smijem (KO 2017: 453), Sreća po živu glavu (ZT 1901: 85), kako nas umalo glave ne stade (DS I 1973: 19), malo što još ne izgubih glavu³⁷ (VLL 1903: 98), nad još živom glavom³⁸ upaliti (DDG 1903: 70); tko se svega odreče i glavu metne u torbu³⁹ (DS I 1973: 21), nositi glavu u torbi osobito svoju (NT 1902: 54), otud živu kožu ne iznese⁴⁰ (DS III 2017: 231), spavajuć platili je su životom⁴¹ (MKS 2017: 264), sve troje napržitu smrt pred očima gledalo⁴² (VLL 1903: 143).

Metaforičkim putem nastali su i frazemi koji se odnose na mentalne procese a kao komponente u sastavu frazema pojavljuju se *glava*, *pamet* u značenju – *misliti*, *zapamtiti*, *shvatiti*, *zaboraviti* i sl.:

usadila u glavu ženskadija prositi mene (DDG 1903: 27), Kad sam već bio *izvadio iz glave*⁴³ (DDG 1903: 27), *Vrzla nam se u glavi* prodaja našastih pčela (DS I 1973: 14), nuto meni ne *ulazilo u glavu*⁴⁴ (DS I 1973: 20), stare uspomene *u pamet doživlje* (DDG1903: 36), ne *pada na pamet*⁴⁵ studena komadja

36 iznijeti (izvući) živu glavu – ostati živ nakon opasnosti po život

37 izgubiti glavu – 1. poginuti 2. izgubiti prisutnost duha

38 up. iznijeti živu glavu – jedva se spasiti

39 nositi glavu u torbi – biti izložen velikoj, smrtnoj opasnosti

40 iznijeti (cijelu) kožu – izići s uspjehom iz kakve vrlo nezgodne ili opasne situacije

41 platiti glavom, platiti životom (smrću, kožom) – poginuti, biti ubijen

42 gledati smrti u oči – biti u životnoj opasnosti; suočiti se sa smrću, naći se na rubu smrti

43 izbaciti iz glave (srca, pameti) – svjesno zaboraviti, zanemariti

44 ući u glavu (komu) 1. postati jasan, razumljiv 2. postati opsjednut nekom mišlju, idejom

45 pasti na pamet – pasti na um sjetiti se;

jesti (DN 2017: 387), ne *pada na pamet*⁴⁶ studena komadja jesti (DN 2017: 387), te me *tudja nesreća nauči pameti*⁴⁷ (DDG 1903: 25), *Pamet u glavu*⁴⁸ dragane (IKNL 2017: 415), *bijaše pri pameti*, *doisto mišljaše* (ZT 1901: 68).

Frazemi koji se odnose na ljudske osobine: *pamet*, *mudrost* tipa *imati soli u glavi*, *bez soli u glavi*, *sol*. Slično značenje ima i frazem u čijem sastavu je komponenta *vjetar*:

*Ima tu soli*⁴⁹, *ti ćeš ovarisati* (DS I 1973: 27), *imadu po ništo vitra u glavi* (MKS 2017: 266), *ako pogode, da imaš soli u glavi* (NT 1902: 55)

Frazemi koji se odnose na društvene odnose, čovjekov odnos prema radu i ljudima, čovjekove osobine koje se manifestuju pri kontaktu s ljudima i sl., a koji su nastali putem metafore a pri tome imaju različite komponente.

U biti frazemi označavaju čovjekovu čast / poštenje, njegovu vlast i moć u društvu, odnos prema radu i zauzetost poslom, uspjeh u poslu ili životu ili pak zauzatost samim sobom:

i debela obraza biti (DDG 1903: 48), *On ne gleda u obraz nitkomu* (MKS 2017: 253), *silom drži na uzdi*⁵⁰ *golemo područje* (MKS 2017: 307), *Ne pođe li mi to za rukom*⁵¹ (DS I 1973: 19), *što joj nije izašlo za rukom*⁵² (DN 2017: 374), *odlieg kao sjekire u gaju*⁵³ (DS III 2017: 224), *pune ruke posla*⁵⁴ *sebi pravi* (DDG

46 pasti na pamet – pasti na um sjetiti se;

47 dozvati koga (k) pameti, naučiti koga pameti, utjerati kome pamet u glavu – urazumiti koga, prisiliti ga da logički misli i zaključuje

48 pamet u glavu – saberi se, dobro promisli

49 imati (zrno) soli (u glavi) – biti pametan, znati rasuđivati

50 držati na uzdi, držati uzde u rukama – imati potpuno u vlasti, čvrsto vladati, gospodariti (kim, čim);

51 poći za rukom – uspjeti u čemu

52 ići (polaziti) za rukom – uspijevati;

53 pala mu sjekira u med došao je najednom do velike dobiti ili koristi, poslužila ga iznenada sreća

54 pune ruke, šake (posla) – vrlo mnogo

1903: 25), *da sam uvijek u poslu* (ZT 1901: 81), *Hajd za poslom* (NT 1902: 72), *idu za svojim poslom*⁵⁵ i *ostave bolestinaka* (DDG 1903: 74), *imati će smrt s njim posla*⁵⁶ (DDG 1903: 58).

S druge strane potvrđeni su i frazemi koji se tematski vežu za čovjekov nerad i uopće beskorisne postupke:

Neka slika štapom po zraku i *piše kukom po ledu*⁵⁷ (DDG 1903: 89), *uvidi, da je praznu slamu mlatio*⁵⁸ (VLL 1903: 95), *nešto sam ubilježio, a nešto ode u vjetar*⁵⁹ (DDG 1903: 63), *To su riječi rečene u tutanj*⁶⁰ (IKNL 2017: 416), *u vitar mokriti* (MKS 2017: 294), *dati Odvjetniku 50 fiorina u tutanj* (KO 2017: 452), *pripovjed još o klinu*⁶¹ (DN 2017: 394).

Frazemi koji se odnose na međuljudske odnose – obmanu ili prevaru, koristoljubivost:

*prodaju rog za svieću*⁶² (DDG 1903: 90), *i opeta naveo natanak led*⁶³ (DS III 2017: 241), *ostaneš kao obao trunak na cjedilu*⁶⁴ (DS III 2017: 232), *Svak na svoj mlin vodu navraća*⁶⁵ (DN 2017: 361), *vole za svoju korist*⁶⁶ sve biti (IKNL 2017: 419), *Smotati gužvu*⁶⁷ *na šeper, zametnuti kljun opanku* (DS III 2017: 231).

55 up. gledati svoj posao (svoja posla) – ne uplitati se u stvari nepozvan, ne miješati se u što

56 imati posla s kim – biti s kim povezan čim zajedničkim, imati briga zbog koga

57 pisati kukom po vodi – činiti što beskorisno

58 mlatiti (praznu) slamu – govoriti jedno te isto ili stalno rješavati iste teme, besciljno raspredati

59 otići u vjetar – biti lakomisleno potrošen (o novcu), u značenju nešto uhvatiti nešto ne

60 govoriti u vjetar – govoriti uprazno

61 objesiti o klin napustiti – ostaviti

62 prodavati kome rog za svieću – podvaliti komu, prevariti, obmanuti koga

63 navesti na tanakled – lukavstvom dovesti koga u tešku situaciju.

64 ostati na cjedilu – ostati neispunjenih nada, ostati napušten, biti prevaren u onome za što je bilo izgleda, na što se moglo polagati pravo; ostaviti (koga) na cjedilu iznevjeriti (koga), prepustiti (koga) sudbini.

65 (tjerati itd.) vodu na svoj mlin – raditi misleći u prvom redu na svoju korist

66 (raditi itd.) u (čiju) korist (čega, koga) – u prilog kome ili čemu, u interesu koga ili čega

67 hvatati na gužvu – htjeti izvući korist u nepažnji, na brzinu; imati gužvu – biti u strci; loviti

Frazemi nastali metaforičkim putem koji se odnose na način postupanja u odnosu prema nekome ili nečemu, preciznost i tačnost u postupcima i prosuđivanju, finansijsko stanje, čovjeka kao predstavnik u društvu i sl., frazemi u vezi s ljudskim postupcima i načinom djelovanja:

*kao grlom u jagode*⁶⁸(IKNL 2017: 415), *Kad ju počneš ispravljati na vrat na nos* (IKNL 2017: 414), *niz dlaku gladkati i svakomu po želji* (NT 1902: 72), *Sve da bude uperno i na bobak* (DDG 1903: 47), *opalim joj u tančinu pušku* (VLL 1903: 143), *Upravo pogodiste na dlaku* (DS III 2017: 241), *reče da ga poznaje u glavu* (NT 1902: 71), *u brk poznavao prvoga* (NT 1902: 71), *nije ti ostao ni miš u duvaru*⁶⁹ *ni obojak u opanku*⁷⁰ (DDG 1903: 48), *zametati se sve do prosjačkog štapa*⁷¹(MT 2017: 438), *ni kuće ni kućišta* (VLL 1903: 110), *Zakukala crna kukavica* (DDG 1903: 79), *sa sinjom*⁷² *kukavicom kukavac skladao* (DDG 1903: 27), *Dok ih je bivalo kao bijelih vrana*⁷³ (DS I 1973: 27), *Utopljenik se i za slamku hvata*⁷⁴ (DDG 1903: 63), *drži obiju, kao pijan gnjila plotu*⁷⁵(IKNL 2017: 425), *A tko te godio, tko te teglio za jezik*⁷⁶(DS III 2017: 244), *koji vam na noge dolaze*⁷⁷ (DDG 1903: 50), *ma post i prut utjeraše u brazdu* (DS 1973: 30), *Bogu računa predati*⁷⁸ (DDG 1903: 54), *kako se tu sve cijepa na tanku dlaku* (DS I 1973: 41), *u vatru ne posrneš* (DDG 1903: 16), *samo*

u gužvi.

68 (ići) grlom u jagode – bez pripreme, bezglavo, srljati

69 up. gol kao crkveni miš – siromašan, koji ništa nema

70 “Kom obojci, kom opanci” – neka se riješi, pa tko što dobije, kako tko prođe, što bude

71 doći, dotjerati do prosjačkog štapa, na prosjački štap, spasti na prosjački – štap doći u veoma težak ekonomski, finansijski položaj, veoma osiromašiti;

72 koji je boje pepela; siv, sivoplav, sinja kukavica nesretna, kukavna osoba

73 bijela vrana – iznimka među ostalima koji su u većini

74 hvatati se za slamku – tražiti kakav bilo spas ili izlaz iz neprilike

75 (držati se, uhvatiti se koga, čega) kao pijan plotu – ne odvajati se od koga ili čega

76 povući (koga) za jezik – učiniti, dati povod komu da progovori, da kaže i ono što nije namjeravao reći.

77 doći pred noge (na noge) – kome ponizno moliti ono što nije bilo vidljivo

78 položiti račun o čemu – podnijeti izvještaj, obračun o čemu

da im tajnu na vidjelo iznesem⁷⁹ (DN 2017: 344).

Ostali frazemi nastali metaforičkim putem:

nije joj *palo* sljeme na *tjeme*⁸⁰ (VLL 1903: 145), Kakovu prošnju i *trice* (VLL 1903: 96), Namjerio se *tuk na kuk*⁸¹ (DDG 1903: 10), *ni na jednu ruku*⁸² (DDG 1903: 26), *na ovu ruku*⁸³ podrugljivi (KO 2017: 454), *s noge na nogu*⁸⁴ za njom (VLL 1903: 114), za nabavu zemljišta i za *crnih slučaja*⁸⁵ (VLL 1903: 107), preko *biela svieta*⁸⁶ (NT 1902: 54), na kraj *biela svieta*⁸⁷ (DS III 2017: 237), ali jeste *toplo srdce*⁸⁸ (DDG 1903: 82), *smiljem i bosiljem*⁸⁹ (DN 2017: 344), *ni sve u tikvu ni sve mimo tikvu* (MKS 2017: 292), *ni pet ni šest* (DN 2017: 346), *ni nos ni ruke* (NT 1902: 67), *zamršenoj stvari ni kraja ni konca* (DS I 1973: 43), *oni u ploču, oni u čavo* (MKS 2017: 292 *po zdravu cinu* kobilu puc (MKS 2017: 294), *ustade se težkom mukom* (DDG 1903: 63), *čist na čistu* (DDG 1903: 27), *Izvedoš ga sinovci i u čas vratiše* (DDG 1903: 75), *vinogradi i u hip izčeznu* (DS III 2017: 238), *u zao čas*⁹⁰ (VLL 1903: 115), mene kao *po čudu*⁹¹ ne pogodilo (VLL 1903: 135), kao što sam ja, to

79 iznijeti djelo na vidjelo – objaviti, otkriti tajnu nepovoljnu za onoga tko ju je mislio sakriti

80 pasti na tjeme (u šali) 1. biti lud, praviti gluposti 2. iznenaditi se

81 tuk na luk – beskrajno nadmetanje riječima i nepopuštanje, odgovor na odgovor, riječ na riječ

82 u jednu ruku ili u neku ruku na neki način, unekoliko

83 ići na ruku – pomagati

84 s noge na nogu – kretati se vrlo polagano, biti vrlo spor u hodu, vući se

85 crni dan – vrlo loš dan, dan velikog zla, dan tragedije, crni petak

86 bijeli svijet – sav svijet s ukupnošću dobrih i loših svojstava

87 bijeli svijet – sav svijet s ukupnošću dobrih i loših svojstava [ja živim po svojem i ne tiče me se bijeli svijet].

88 imati toplo srce

89 smilje i bosilje (predodžba miline i miomirisa kad se nabare) divota, krasota prema čemu drugome (što je zlo)

90 u zao čas – u vrlo nezgodno vrijeme, u zlo doba

91 pukim čudom – protiv svih očekivanja ili za divno čudo – protivno našem očekivanju

i jest *zlo od gorega*⁹² (VLL 1903: 110), pod *murvom* boluje (DN 2017: 353), to je već poslovice *udaren “žig laži”*⁹³(IKNL 2017: 414), *Nije čovjek drvo, krv nije pura*⁹⁴(DS I 1973: 35), *oraha iz ruku jeo*⁹⁵ (DDG 1903: 27), *Osam do osamnaest, pet u devet* (DS 1973: 30), *nije Bog mačka*⁹⁶ (DDG 1903: 54), *omlavim ga od uha do repa* (NT 1902: 69), *sve jedno drugomu do uha*⁹⁷ (DDG 1903: 57).

5.2. Metonimični frazemi

Metonimija “(...) predstavlja unekoliko sažetiji oblik prenošenja značenja od metafore, a osim toga predstavlja takav oblik prenošenja u kojem novo značenje gotovo sasvim istiskuje prvotno” (Solar 1997: 77). “Metonimija je trop kod kojeg se zamjena odvija po susjednosti (...). Susjednost pri tome može biti prostorna, vremenska, odnos sadržina – ono u čemu se sadržina nalazi ili uzročno-posljedična veza” (Katnić–Bakaršić 2001: 325). “Frazemi koji se temelje na gestama na osnovu shvatanja B. Kovačević odlikuju se sa svega tri temeljne osobine: “1) imaju dvostruke denotate: konkretan (koji se odnosi na sam pokret – opis pokreta koji se čini) i apstraktan (koji izražava određeni stav ili držanje – što znači izvršenje pokreta), koji je simboličkoga karaktera; 2) pripadaju parajeziku, tj. kinetički dio omogućuje verbalni dio komunikacije; 3) dio frazema koji su motivirani gestama kulturološki su ovisni” (cit. prema Dugandžić 2019: 35). Korpus potvrđuje veći broj frazema koji su nastali putem metonimije. Velik dio somatskih frazema temelji se na opisu gesti, međutim nisu rijetki ni drugi drugi tipovi frazema koji imaju kao sastavnicu neku drugu riječ do samo dio tijela. Metonimija za psihičke čovjekove reakcije i osobine – tjeskobu, brigu, tugu, teret, pokajanje, negativan stav odbojnost prema nekome (nepovjerenje, neprijateljstvo, nesimpatisanje) i sl. U vanjskim reakcijama manifestira prije svega mimikom i gestama:

92 (ići) sa zla na gore – padati sve niže, stalno se pogoršavati

93 udariti žig sramote – osramotiti zauvijek

94 krv nije voda – svoj svoga pomaže, do njega drži

95 ne bi mu (čovjek) uzeo orah iz ruke – tako je nečist, pobuđuje gađenje

96 ne može se Boga prevariti, sve se vraća sve se plaća

97 jedno drugom do uha – kaže se o djeci koja su bliska po uzrastu, rođena jedno za drugim

računi zavrte u glavi⁹⁸ (DS 1973: 30), riječi zapnu u resici⁹⁹(DS 1973: 30), za njegovu potrebu bili za vratom¹⁰⁰ (IKNL 2017: 413), i jeno žensko na vratu¹⁰¹ (DDG 1903: 57), još i mrtvi jašu na vratu¹⁰² (DN 2017: 381), Premda me ništa *ne žulja*¹⁰³ u duši (DDG 1903: 54), *srdce mu puca*¹⁰⁴, kad sirotčad mater zovu (DDG 1903: 79), a mi ćemo *jezik za zube* (DS I 1973: 16), *Za jezik se ujeo*¹⁰⁵(IKNL 2017: 416), Što nas nazočni *gledahu izpod oka*¹⁰⁶(DS III 2017: 234), *Glednuvši poprieko*¹⁰⁷nazdravljače pohitismo (DS III 2017: 236), *smijat se ispod brka*¹⁰⁸tvomu udesu (IKNL 2017: 423), *zametnemo pik*¹⁰⁹ i s njega (DS I 1973: 22), *dlane puvao* i praznu ćesu kući vazda donosio (MKS 2017: 292), *ajde ti puhši u prazne dlane*¹¹⁰(DN 2017: 380).

Frazemi koji se odnose na emocionalana stanja ljutnju, bijes, gnjev. Frazemi (*maknuti se*) *s očiju komu, skloniti se s očiju komu* najčešće se koriste u imperativu kao naredba nekome koga više ne želimo gledati da se makne iz naše blizine a najčešće kada samo ljuti ili razočarani u nekoga:

Bježi bez obzira krvniku s oka (VLL 1903: 130).

U očima i načinu gledanja odražavaju se različite ljudske emocije, kako pozitivne, tako i negativne, pa tako nalazimo velik broj jezičnih izraza koji prikazuju ponašanje očiju u trenutku u kojem osoba proživljava neke od

98 zavrtjeti se (u glavi)- komu dobiti vrtoglavicu

99 zapela mu riječ u grlu - ne može govoriti (ob. od uzbuđenja)

100 biti, stajati kome na vratu, za vratom - biti kome na brizi, na teret

101 biti, stajati kome na vratu, za vratom - biti kome na brizi, na teret

102 imati koga na vratu za vratom - imati koga na brizi

103 to me (te itd.) žulja - pren. to me muči kao briga, to je ono što mi ne da mira

104 puca mu srce za kim, za čim - vrlo je žalostan, jako žali

105 ugristi se za jezik - reći što i odmah se pokajati

106 gledati ispod oka - gledati tako da se ne primijeti

107 poprijeko gledati (mjeriti) koga.

108 smijati se ispod brka - krišom se smijati

109 uzeti na pik - uzeti na zub, namjeravati progoniti

110 puhati u (prazne) šake, dlanove - ostati bez ičega;

osjećaja. Fiziološka reakcija i mimika je u pozadini ekspresivnih frazema koji se koriste za izražavanje velike razine začuđenosti *izbečiti* ili *iskolačiti*:

Kad bi mu se navukla *krv na oči*¹¹¹ (VLL 1903: 131), stade, *izkolači oči*¹¹² i zasu (DDG 1903: 89).

Ostali primjeri frazema nastali putem metonimije odnose na međuljudske odnose, tačnije na životne situacije koje od čovjeka zahtijevaju ili uslovljavaju određen model ponašanja (reakcije), čovjekov odnos prema radu, posjedovanje vlasti ili ukazivanje na način na koji se nešto radi, odnosno intenzitet s kojim se nešto radi:

Onda ću ti u nos pokazati¹¹³ (DS I 1973: 27), *pritače mu pod nos* (DDG 1903: 76), *kalilju za vrat uhvatio*¹¹⁴ (DS I 1973: 30), *baciti i sasuti kome zube*¹¹⁵ (DS III 2017: 241), *potihano mi kožu sguliše bez krvi* (ZT 1901: 81), *nije mogao ni prstom mignuti* (DS I 1973: 24), *valja dobro stolicu ugrijati i krvlju mokriti* (DS I 1973: 21), *negleđa izpod ruke* kad će mu iz sela večera stignuti (MKS 2017: 289), *zapjeva iz svega glasa*¹¹⁶ putnjički tanko glasovito (DDG 1903: 76), *iz svega grla kriknuh* (ZT 1901: 84), *znadem li iz peta čupati dlake* (NT 1902: 73), *Zasluge djela pišu se*¹¹⁷ u duši pojedinaca (DDG 1903: 78).

5.3. Sinegdoški frazemi

“Varijanta metonimije u kojoj se dio uzima za cjelinu, jednina za množinu, određen broj umjesto neodređene količine i obrnuto” (Hamzić 2001: 225). Tako može biti u pitanju “1) dio tijela čovjeka ili životinje – čovjek ili životinja; 2) dio predmeta ili objekta – predmet ili objekat u cjelosti; 3) naziv namirnice,

111 pao mu mrak na oči – izgubio kontrolu nad sobom

112 iskolačiti oči – 1. široko otvoriti oči 2. pren. iznenaditi se, ostati zabezeknut; razrogačiti (od iznenađenja ili znatiželje)

113 pokazati (dugi) nos (figu, šipak) – rugati se komu

114 uhvatiti za vrat koga – ne dopustiti komu da se izvlači, prisiliti ga da se suoči sa činjenicama

115 sasuti, nabiti zube u grlo – premlatiti, prebiti (ob. u prijjetnji).

116 iz (svega) glasa – što je moguće jačim glasom, najglasnije

117 pisati što kome u zaslugu – priznavati kao zaslugu

pića ili novca – hrana, piće ili novac uopšte; 4) jednina – množina; 5) singularni naziv životinje ili biljke – porodica ili vrsta date životinje ili biljke” (cit. prema Stevović 2017: 73–74). Naprimjer, u frazeološkoj jedinici *tvrda glava* značenje “nepopustljiv čovjek” dijeli se na dijelove koji su u odnosu sa sastavnicama frazeološke jedinice: “nepopustljiv” – *tvrda*, “čovjek” – *glava*. Sastavnica frazeološke jedinice *glava* sinegdoha je čovjeka. U frazeološkoj jedinici *tupa pamet* značenje “glup čovjek” raščlanjuje se na dva dijela: “glup” – umno ograničen, “čovjek” – *pamet*. Po istom principu nastali su i ostali primjeri gdje se kao sastavnice pojavljuju dijelovi tijela a mogu se naći i druge komponente:

*Tvrda nam glava*¹¹⁸ (DS I 1973: 38), *tupa pamet*¹¹⁹ (DS III 2017: 231), ne gospodareva *spora pamet*¹²⁰ (IKNL 2017: 414), *zdrava pamet* (DDG 1903: 61), *Svaka mrtva glava* živoj govori (DDG 1903: 82), Hajde, ne luduj, ženska glavo!¹²¹ (DDG 1903: 78), Kako će pievac snieti jaje, *luda glavo?* (DDG 1903: 42), Na dvor, *mrtva glavo!* (VLL 1903: 97), prosjake, koji mu *prag priedjoše*¹²² (ZT 1901: 88), *sve po repu* (IKNL 2017: 414), živa se *duša ne čula*¹²³ (VLL 1903: 109), *praznu ćesu*¹²⁴ (MKS 2017: 292), onlike graje svak je *na nogama*¹²⁵ (DS III 2017: 225), ne *pretresaju mrtve kosti* (DDG 1903: 58), neće nitko *gole kosti*¹²⁶ (VLL 1903: 102), *tudje kosti* služile ni *tudji nokti* češali¹²⁷ (DDG 1903: 57), *tudja usta hvale*¹²⁸ (DS III 2017: 234), *na tudje ruke pada* (NT 1902: 72), *na tudjim ledjima*¹²⁹ (DDG 1903: 57), *na moje uši*

118 biti tvrde glave – teško shvaćati, ne biti bistar

119 biti lake pameti – biti brz, lakomislen u donošenju sudova; biti plitke pameti – biti umno ograničen.

120 biti plitke pameti – biti umno ograničen

121 Uzvični frazemi najčešće funkcioniraju kao samostalne rečenice-replike i izriču komentar, odnos govornika prema iskazu ili postupku sugovornika, prema pojavi ili zbivanju (Fink 1999: 221).

122 prijeći (kućni) prag – ući u kuću

123 ne čuti se živ – 1. biti povučen, tih, skroman 2. utišati se, povući se

124 prazna kesa (imati praznu kesu) – siromaštvo (biti siromašan, nemati ništa)

125 biti na nogama – ustati iz kreveta, biti spreman za što

126 ni pas neće golu kost – nitko neće djevojku ili momka, koji ništa nemaju

127 up. tuđa ruka svrab ne češe – drugi se neće brinuti za moje brige

128 govoriti na tuđa usta – iznositi misli preko drugoga

129 (govoriti, raditi) iza leđa (kome) – u odsutnosti, bez znanja, potajno

kaza (ZT 1901: 68), *u dnu srca*¹³⁰ (DDG1903: 24), *na tuđe ruke pada* (NT 1902: 72), *sastaviti oči u oči*¹³¹ (DDG 1903: 87), *od vrata do vrata* (IKNL 2017: 415), *od slova do slova* izgovorio (MKS 2017: 255), *od uha do uha* (DS I 1973: 29), *u glavu kao iz torbe u torbu* (DS I 1973: 38), *ide iz mjesta u mjesto* (IKNL 2017: 415).

5.4. Hiperbolični frazemi

Građa potvrđuje i frazme koji su nastali semantičkom transpozicijom hiperbolom. “Ona nastaje kao preterano uvećavanje ili preterano umanjivanje sadržaja leksema, koje se vrši slično prenošenju značenja u slučaju metafore. Naime, sličnost premeta i pojmova zasniva se na veličini, broju, odnosno količini. Najvažnije osobine tih predmeta, pojava i pojmova uzimaju se kao dominantna po značenju” (Ćorac 1982: 149). “Radi neobičnih dimenzija u hiperboličnom kazivanju uvijek prijeti opasnost da se približi neuvjerljivosti ili groteski” (Hamzić 2001: 75). Tako “(...) kaže se da hiperbola laže, ali bez namjere da prevari – u tome je specifičnost njenog figurativnog potencijala” (Katnić-Bakaršić 2001: 327). “Ako se hiperbolom umanjuje stvarna veličina neke pojave, onda je nazivamo litota (...)” (Lešić 1972: 103). Svi potvrđeni primjeri u korpusu odnose se na preuveličavanje osjećanja sa značenjem da je individua napaćena, podvgnuta nekoj vrsti mučenja ili pak da osjeća stramno zbog svojih postupaka isl.:

uzmogneš lakše iznaći i *pojmiti ježeve muke*¹³²(DS III 2017: 222), *jer bi mogao udariti na stotinu kajanja* (IKNL 2017: 414), *Udarit ćemo na sto muka*¹³³ (DS I 1973: 14), *Bolestan na sto ćeš mukah udariti* (MKS 2017: 279), *U crnu sam zemlju upadao od pusta stida!* (DDG 1903: 50), *Posipala ga bit će mrtvom zemljom*¹³⁴ (DS I 1973: 24), *Grdni li prozorišta, devet ih ubilo*

130 u dnu duše – u sebi, u srcu, ne otkrivajući

131 (susresti se, naći se) oči u oči – (s kim) izravno se suočiti, susresti se tako da se ne može mimoći, suočiti se izravno s argumentima i protuargumentima, biti suočen s kim; licem u lice

132 nagaziti na ježa – naići na neprilik; (šišati se) na ježa – vrlo kratko; osjetiti ježeve (ježure) – osjetiti jezu, biti obuzet lakom drhtavicom po koži.

133 udariti na muke – podvrgnuti mučenju

134 mrtva zemlja – zemlja koja nije dugo bila obrađivana i koju prije sadenja treba prekopati, izložiti zraku i nagnojiti

*jada*¹³⁵(DS III 2017: 234), Tko mi ovo mrtvu oči *izkopa*¹³⁶, jadi ga zadesili? (DDG 1903: 75), Nosi te napried sa šalom *sto vragova*¹³⁷ (VLL 1903: 132), potihano mi *kožu sguliše* bez krvi (ZT 1901: 81).

5.5. Poredbeni frazemi

“Poređenjem se dva različita predmeta dovode u vezu po sličnosti i na taj način se ističe neka njihova zajednička osobina” (Lešić 1972: 96–97). “Pojam koji se poredi naziva se *primum comparationis*, pojam s kojim se poredi *secundum comparationis* (...)” (Ćorac 1982: 150). “Tako A komponenta predstavlja (ono što se poredi), B komponenta (ono sa čime se poredi) dok termin *tertium comparationis* označava svojstvo koje je značajno i za komponentu A i komponentu B. Komponente koje se porede povezuju se tipovima riječi: *kao, poput, nalik (na)* (Katnić–Bakaršić 2001: 332). Ovakav tip poređenja naziva se *simile* a dovodi se u vezu s metaforom s tim da “(...) ovdje još nema zamjene koja je osnova tropičnosti; umjesto toga, postoji ukazivanje na *tertium comparationis* kao onu karakteristiku koja zbližava dva različita označena (up. Katnić–Bakaršić 2001: 332). Drugi tip poređenja *comparatio* ili *kvantitativno poređenje* “(...) za razliku od prethodnog ukazuje na različit stepen ispoljavanja neke osobine ili svojstva dvaju predmeta ili pojava. Ovo poređenje je uvijek u osnovi gradacije, ujedno jedan od preduvjeta za njenu realizaciju” (Katnić–Bakaršić 2001: 333). “U određenom smislu i cjelokupna je umjetnost poredba *sui generis* između stvarnoga života i umjetničkog oblikovanja života, između stvaralačke zamisli i stvaralačkoga čina, a ujedno i poredba između raznoličnih izraza u umjetničkom stvaralaštvu” (Antoš 1974: 73). Korpus potvrđuje frazeme nastale putem poređenja tipa *simile*. Prema onome što označavaju mogu se podijeliti na poredbene frazeme koji se odnose na čovjeka tj. neku njegovu osobinu bilo fizičku ili karakternu te one koji upućuju na način, vrijeme, količinu vršenja / izvršavanja neke radnje:

Strukturni obarac po shemi *glagol + kao + (imenica) + prijedlog + imenica* ili *kao*

135 jadi ga ubili – kletva sa željom da mu se dogodi zlo; jadan ti je, što mu možeš kad je takav (na svoju ruku).

136 up. oči ću ti (mu itd.) iskupati – (kao prijatnja u ljutnji) osvetit ću se, nanijet ću ti zlo i sl.

137 do sto vragova ili neka ga vrag (đavo, belaj) – nosi neka ga nema, nije važno

+ imenica + prijedlog + pridjev + imenica ili kao + prijedlog + imenica:

uvijek rade kao crvi u rani¹³⁸ (MT 2017: 473), u svom pametovanju smesti kao buha u kućinama¹³⁹(IKNL 2017: 413), posao bi išao kao po loju¹⁴⁰(DN 2017: 381), neka ti se oči vrte kao na ražnju (DS 1973: 31), obadvoje drhćuće kao tanašni prut¹⁴¹ (VLL 1903: 144), Marko bježi od pčela kao od kuge (DS I 1973: 14); ubit će te kao iz oblaka grom¹⁴² (VLL 1903: 144), nebeska puška iz vedra neba ubiti¹⁴³ (DDG 1903: 71); vozalo se od šale¹⁴⁴ momče (VLL 1903: 138), Ti si pogodio kao iz puške¹⁴⁵ (VLL 1903: 145), Kiša kao iz kabla¹⁴⁶ s grmljavinom (DN 2017: 373), duhala bura kao iz topa (DN 2017: 392).

Frazemi kojima se upućuje na ljudsku osobinu tj. na fizički izgled čovjeka, njegovo zdravstveno, finansijsko stanje ili pak neku karakternu osobinu. Boja lica uspoređuje se s bojom nekoga predmeta ili pojave, ima vizuelni efekat u izgradnji značenja. Kada ugledamo nekoga ko nam izgleda jako loše u licu, odnosno osobu izgubila ili gubi boju u licu kažemo da je blijeda kao ili poput krpe. U praksi se može naići i na slične tipove primjera tipa *bijel kao kreč* ili *bijel kao zid*.

Strukturni obrazac po shemi: *pridjev + kao + imenica*:

bio je *blijedi od krpe* ¹⁴⁷(VLL 1903: 131), kako će bit *tvrd kao magarac*¹⁴⁸ (DN 2017: 344), te ga nadjoh *zdrava kao ribu*¹⁴⁹ (DN 2017: 408), Uteгла se u pasu, *tanka kao mrav* (DDG 1903: 50),

138 raditi kao crv (u rani) (raditi naporno, biti vrijedan)

139 zapleo se kao pile u kućine- ne može se snaći u zamršenoj situaciji

140 ide kao po loju – kao podmazano sve se odvija lako i bez nepravilika

141 drhtati kao prut (šiba) na vodi – jako drhtati

142 kao grom iz vedra neba – potpuno neočekivano, iznenada

143 kao grom iz vedra neba – nagla, iznenadna neugodnost

144 kao od šale – lako, bez muke

145 kao iz puške – odgovoriti odmah, smjesta, bez razmišljanja

146 (pada) kao iz kabla – kiša jako pada, lije

147 blijed kao krpa – vrlo, izrazito blijed

148 tvrdoglav kao magarac

149 zdrav kao riba – odlična zdravlja

pa sam ti ostao *gol kao prst*¹⁵⁰ pod zimu (DDG 1903: 40), kad siti tako *zdrav kao srnjak*¹⁵¹ (DDG 1903: 15), *Pun znanja kao šipak*¹⁵² zrnja (DS I 1973: 33), vidiš ju *tanku kao onaj prut* (DDG 1903: 37).

Građa potvrđuje poredbene frazeme sa strukturom skupa riječi tipa *ići kao po loju*, *gol kao prst*, frazeme sa strukturom fonetske riječi tipa *kao iz puške*. Kao upravni član pojavljuje se glagol i pridjev.

5.6. Ironični frazemi

“Ironija je metonimijski tip leksičke figure. To je upotreba neke reči u značenju koje suprotno osnovnom. Ono što je rečeno takvom reči ima sasvim suprotno značenje. (...) Njome se stvaraju vrlo impresivne ironičke slike situacije. Ironični efekat zavisi od samog konteksta i od stepena suprotnog značenja koji se njome postiže. Najjača ironija naziva se sarkazmom. Sarkazam sadrži zajedljivost, mržnju, zlobu i uvredljivost” (Ćorac 1982: 156).

Korpus potvrđuje nekolicinu primjera:

Evo jesam *glavom*¹⁵³ i nisam sam (VLL 1903: 131), Ne puca *grom u koprive*¹⁵⁴, ali pali u litice (VLL 1903: 119), ipak nešto imaju, nije im *iz neba palo*¹⁵⁵ (IKNL 2017: 423), *Za koje babe zdravlje*¹⁵⁶? (DS I 1973: 30), *Kako im prvinac sviri, onako svi igraju*¹⁵⁷ (DS I 1973: 28).

5.7. Perifrastični frazemi

“Perifraza je opisno kazivanje. Umjesto da se pojava imenuje jednom riječju ona se opisuje i označava s više riječi, kao kad kažemo »vjesnici proljeća« umjesto »laste«” (Lešić 1982: 104). “Pod njom se podrazumijeva zamjena

150 gol kao prst – bez igdje ičega, puki siromah

151 zdrav kao dren, zdrav kao riba – potpuno zdrav

152 pun kao šipak – prepun, krcat, nabijen

153 on sam lično osobno iron.

154 neće grom u koprive – iron. onome tko mnogo ne vrijedi nikada se ništa zlo ne događa

155 čeka da mu padne s neba – ne želi raditi i čeka da sve dobije

156 za koje (čije) babe zdravlje – zašto bi, nema (mi) smisla

157 plesati (igrati) kako drugi svira – činiti ono što i kako drugi hoće

jedne riječi sintagmom ili izrazom istog referencijalnog značenja a različitog smisla (...)” (Katnić-Bakaršić 2001: 326).

Korpus potvrđuje veći broj primjera frazema:

*zametne potragu*¹⁵⁸(DS III 2017: 228), *zametati se sve do prosjačkog štapa*¹⁵⁹(MT 2017: 438), *ubjegle mi s vida*¹⁶⁰ pčele (VLL 1903: 124), *pred krdom s vida umakne* (ZT 1901: 67), *rieč nije pala u zlu zemlju okorjelih srdaca* (DO 1888: 57), *zametnuti kljun opanku*¹⁶¹ (DS III 2017: 231), *s opipom i svadjer stajali na oprezu* (DS III 2017: 241), *kad je i ne bude volja, te će doći volja za nevolju*¹⁶²(KO 2017: 450), *Naš ti gonetalac, da utjera rečenicu u laž*¹⁶³(IKNL 2017: 422), *ali toga ni za lieka*¹⁶⁴(DN 2017: 403), *i čitaju ih kao vodu* (DS I 1973: 7), *stolicu ugrijati* (DS I 1973: 21), *stati im svim u kraj*¹⁶⁵ brzo (DS I 1973: 27), *na pravdi božjoj*¹⁶⁶ (VLL 1903: 98), *otac ne čovjeka ni kriva ni dužna*¹⁶⁷ (DDG 1903: 58), *spomen–svjetiljku za jakom na viek vieka*¹⁶⁸ (VLL 1903: 97), *ne znam ja, što se iza brda valja*¹⁶⁹ (DDG 1903: 61), *munje i striele na komade raznieti*¹⁷⁰(DDG 1903: 71), *Tada ćeš moći u trag ulisti*¹⁷¹(NT 1902: 66), *Meni se dalo na smieh* (ZT 1901: 70),

158 dati se u potragu – krenuti u traženje.

159 doći, dotjerati do prosjačkog štapa, na prosjački štap, spasti na prosjački – štap doći u veoma težak ekonomski, financijski položaj, veoma osiromašiti;

160 gubiti iz vida, ispustiti što iz vida – zaboraviti, zaboravljati, smetnuti, smetati s uma

161 zabosti kljun (kljunom) (u što)– miješati se u što, ob. u zn. pokazivati ili pokazati pretjeranu znatiželju [zabadati kljun u svašta].

162 dati volju za nevolju – prilagoditi se nepovoljnim, teškim prilikama.

163 utjerati (koga) u laž – dokazati kome da laže

164 nema ni za lijeka (čega) – ne može se naći, ne može se nigdje kupiti, nestašica čega

165 stati komu (čemu) na kraj, na put – spriječiti ga, omesti ga u namjeri, namisli

166 na pravdi Boga – nedužan (stradati i sl.)

167 ni kriv ni dužan – nedužan

168 na sve vijeke, na vijeke vjekova, za sve vijeke, za vijeke vjekova – bibl. do vijeka, zauvijek

169 nešto se iza brda valja – sprema se nešto nenadano i neugodno

170 raznijeti na komade – sasvim uništiti neku cjelinu

171 ući u trag (kome, čemu) – pronaći, otkriti koga. što

pobrza na letvu *dade tabanima vatru* (DDG 1903: 11), nemojte ju uzeti u obzir¹⁷²(KO 2017: 453), Knez uze rječ (DDG 1903: 86), Iz te stope¹⁷³ vrcom ćemo tamo (DS III 2017: 240).

5.8. Antitezični frazemi

“Kontrast ili antiteza, za razliku od poređenja, dovodi pojmove u vezu na osnovu njihove suprotnosti, pa time ukazuje na razlike i stiče suprotan smisao tih pojmova” (Lešić 1972: 97). “Pri tome se antiteza najčešće obrazuje na bazi antonima, i to antonima nastalih na bazi kontrarnosti, komplementarnosti, kontradiktornosti ili konverzivnosti” (Katnić-Bakaršić 2001: 330). Ovakva vrsta frazema nije u velikoj mjeri zastupljena u korpusu:

davalo mu se *silom ili milom*¹⁷⁴(IKNL 2017: 415), Pa, kad bude, stani, pani (DDG 1903: 48), koji na jedna vrata udje, na druga izidje¹⁷⁵ (DDG 1903: 71), umriet će na radost¹⁷⁶, a ozdraviti na žalost¹⁷⁷ (DDG 1903: 57).

5.9. Eufemistični frazemi

Eufemizam označava “(...) zamjenjivanje nekih riječi, koje se smatraju zbog bilo kojeg razloga opasnim ili nepristojnim, nekim blažim izrazima” (Solar 1997: 78). Pasini (2003) smatra da “eufemizam nije samo odraz tabua nego također funkcija pomoću koje govornik izbjegava uporabu ili neprikladan stil obraćanja ili imenovanje”.

Korpus potvrđuje svega dva primjera – jedan se odnosi na pojam smrti a drugi na psihičko stanje čovjeka:

Radim da ne smetnem (DN 2017: 343), duša na vrh jezika (VLL 1903: 137).

172 uzeti u obzir – uzeti u razmatranje

173 iz ovih stopa – smjesta, istog časa (podrazumijeva se odavde, kao da je onaj kojemu se govori blizu sugovornika)

174 milom ili silom – svim sredstvima (kao najava mogućnosti da će biti primijenjena sila)

175 up. na jedno uho čuti (primiti), na drugo pustiti (kroz jedno uho ulazi, kroz drugo izlazi), na jedno uho unutra, na drugo (uho) van – olako uzimati, brzo zaboravljati

176 na radost (koga) – tako da mu pričinu zadovoljstvo

177 na moju (tvoju itd.) žalost – protiv moje volje, drugačije nego što sam (bih itd.) htio

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Korpus potvrđuje frazeme nastale putem semantičkih figura - metafore, metonimije, sinegdohe, perifraze, hiperbole, eufemizma, ironije, antiteze i poređenja. U građi potvrđeni frazemi s jednom punoznačnom riječju tipa: niz dlaku, ni za lijeka, frazemi sveze s dvije ili više samostalne riječi uz pomoćne riječi ili bez njih tipa: šale zbijati, kao i frazmi rečenice tipa: oraha iz ruku jeo, krv nije pura i sl. U okviru frazema s dvije ili više samostalnih riječi sveza može biti neovisnog tipa: smiljem i bosiljem. Korpus potvrđuje u većem broju primjere rekcije tipa: sasuti kome zube, uzeti u obzir. Struktura frazema nije čvrsta – vršen je određeni tip promjene u strukturi frazema. Riječ je o varijantnim oblicima gdje ne dolazi ni do kakve promjene u značenju već u izrazu, pa je riječ o jednom ili više alternativnih oblika frazema. Takvi su primjeri frazeoshema tipa: od vrata do vrata, od slova do slova i sl. Ostale modifikacije ogledaju se u tome da poredak sastavnica u frazemu nije čvrst i stabilan, da je moguća zamjena jedne komponente drugom, kao i promjene sintaktičke prirode (prijedložno-padežne veze), zatim dodavanje kao i redukcija određenih komponenti i sl.

Structural and semantic aspects of phraseme in the works of fra Martin Mikulić

Summary: Phrases whose problems are in this paper are excerpted from the works of Martin Mikulić, a Herzegovinian Franciscan writer. Mikulić left behind a great literary wealth worth scientific observation - especially in the field of phraseology. Namely, the paper deals with the semantic aspect of phrases created through different tropes. The phrases created through metaphor, ie. metaphorical formulas where, for example, the loss of a head is equal to the loss of life. Other examples have been created according to the same principle, where body parts appear as components of phrases and other various components can be found. In addition to phrases created through metaphor, metonymy, synagogue, the material also confirms phrases created through periphrasis, hyperbole, euphemism, irony, antithesis and comparison. In addition, attention in this paper was focused on the definition, form and structure of phrases. Thus, the material confirms phrases with one full word, phrases with two or more independent words with or without auxiliary words, as well as phrases of a sentence. In the scientific literature, many authors share the opinion that the structure of phrases is usually solid, which is not shown by the examples from the corpus where a certain type of change in the structure of phrases was made. Apart from variant forms in which there is no change in meaning but in expression, so it is one or more alternative forms of phrases - other modifications are reflected in the fact that the order of components in the phrase is not solid and stable, that it is possible to replace one component the second as well as in changes of syntactic nature (prepositional-case connection), then the addition of certain components as well as the reduction of components, etc. The corpus confirms phrases whose phraseological components have lost their denotative meaning as well as examples where some of the phraseological components retain their denotative meaning.

Keywords: phraseology, phrasem, phraseological components, phrase

scheme, metaphor, metonymy, synegdoch, periphrasis, hyperbole, euphemism, irony, antithesis, comparison

CITIRANI IZVOR

Mikulić, Martin (1901), “Zvonarev teljig”, *Hrvoje* (kalendar), Tisak i naklada hrvatske dioničke tiskarne Mostar, 67- 89.

Mikulić, Martin (1903), “Narodna torba”, *Hrvoje* (kalendar), br. 15, Mostar, 54-74.

Mikulić, Martin (1903), “Djevac od devedest godina” i “Vitinski lovac Levan”, *Samac i bezkućnik*, Tisak i naklada Hrvatske dioničke tiskarne, Mostar

Mikulić, Martin (1973) “Drveni strojevi I”, s predgovorom Anđelka Mijatovića, *Dobri pastir* br. 23, Svjetlost, Sarajevo, 215-254.

Mikulić, Martin (2017), “Drveni strojevi III”, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, priredio Robert Jolić: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, Mostar, 221-249.

Mikulić, Martin (2017), “Mudra Knjiga Svaštarica”, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, priredio Robert Jolić: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, Mostar, 253-333.

Mikulić, Martin (2017), “Dnevnik”, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, priredio Robert Jolić: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, 337-409.

Mikulić, Martin (2017), “Istine, koje se nazivlju lažju”, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, priredio Robert Jolić: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, 413-425.

Mikulić, Martin (2017), “Megjugorčeva torina”, *Sabrana djela fra Martina Mikulića*, priredio Robert Jolić: Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, 437 ” 444.

Mikulić, Martin (1888), “Dopisi - Treći franjevački red u Hercegovini”, *Glasnik jugoslavenskih Franjevaca*. Poučni i religiozni list. Tečaj drugi, Sarajevo, 56-58.

Mikulić, Martin (2017), “Korespondencija” - (vrijedni spisi), *Sabrana djela fra*

Martina Mikulića, priredio Robert Jolić, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, 450-455.

LITERATURA

Antoš, Antica (1974), *Osnove lingvističke stilistike*, Školska knjiga, Zagreb

Belec, Elena (2015), *Frazemi u reklamama*, Završni rad, Rijeka, dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:958229>

Ćorac, Milorad (1982), *Metaforski lingvostilemi*, Privredno-finansijski zavod, Beograd

Ćoralčić, Zrinka (2012/2013) "Multifunkcionalnost i polivalentnost poslovice" *Post Scriptum*, Broj 3, 2-5.

Dragičević, Rajna (2009), "O problemima identifikacije frazeologizama", <http://www.suedslavistik-online.de/01/dragicevic.pdf>, 35-44.

Dugandžić, Ana (2019), *Somatski frazemi u hrvatskom i ukrajinskom jeziku*, Zagreb

Fink, Ž., (2000), *Tipovi frazema-fonetskih riječi*, Riječki filološki dani III., Rijeka, str.

91-98.

Fink, Ž. (1986), "Neke odrednice kolokvijalnog frazeologizma", *Strani jezici*, XV/ I., Zagreb

Hamzić, Mirzet (2001), *Književni termini – rječnik*, ITD »Sedam«, Sarajevo

Hrustić, Meliha (2003), "Frazemi sa vlastitim imenom kao komponentom u njemačkom i bosanskom jeziku" *Pismo, Časopis za jezik i književnost*, Godište I, Broj 1, 11-18.

Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo

Kovačić, A. Slavko (1991), *Biobibliografija franjevaca Bosne Srebrene*, Sarajevo

Lešić, Zdenko (1972), *Čitanka*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo

Lešić, Zdenko (1991a), *Pripovjedačka Bosna I*, konstituisanje žanra, Sarajevo: Institut za književnost: Svjetlost

- Matešić, Josip (1982), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb
- Menac, A. (1978), “Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije”, *Filologija* 8, Zagreb
- Menac, Antica (2007): *Hrvatska frazeologija*, Knjigra, Zagreb
- Menac, A., Fink-Arsovski, Ž., Venturin, R., (2003), *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb, Naklada Ljevak.
- Mikić, P. – Škara, D. (1992), *Kontrastivni rječnik poslovice*, August Cesarec / Školska knjiga Zagreb
- Minović, Milivoje (1971), *Uvod u nauku o jeziku*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo
- Mršević-Radović,(1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Filološki fakultet Bogrskog univerziteta, Beograd
- Nikić, Andrija (1977), “Književnost hercegovačkih franjevaca zadnjih sto godina” *Kršni zavičaj*, broj 10, Hercegovina, str. 46–60.
- Pandžić, Bazilije (2011), *Hercegovački franjevci : sedam stoljeća s narodom*, Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM : Franjevačka knjižnica, Mostar
- Pasini, Dinka (2003), *Funkcije eufemizama u hrvatskom leksiku*. Magistarski rad u rukopisu, Filozofski fakultet, Zagreb
- Popović, M. (1980), “O frazemu i zamjenljivosti njegovih elemenata” *Iz frazeološke problematike*, Zavod za lingvistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
- Samardžija, Marko (1995), *Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika: udžbenik za 4. razred gimnazije*, Školska knjiga, Zagreb
- Solar, Milivoj (1997), *Teorija književnosti*, Školska knjiga, Zagreb
- Stevović, Irena (2017), “Nastanak frazema putem semantičkih figura”, *Slavia Centralis*, X / 2, str. 67–84.
- Šiljak - Jesenković Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazikonom*,

Sarajevo

Šimić, Marinka (2014), "O jeziku fra Martina Mikulića", *Zbornik o fra Martinu Mikuliću*, Grude, str. 26–50.

Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Novi Sad: Matica srpska

Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskog jezika*, Sarajevo

Zubac, Tiho (2017), "Zaboravljeni fra Martin Mikulić", *Sabrana djela fra Martina Mikulića*; priredio Robert Jolić, Mostar : Hercegovačka franjevačka provincija Uznesenja BDM, Franjevačka knjižnica: Fram-Ziral, str. 524–529.

Adresa autorice:

Ivana Tomić

Institut za jezik

Univerziteta u Sarajevu

e-mail: ivana.tomic@izj.unsa.ba

BELKISA DOLIĆ
FATA HUSEINBAŠIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

izvorni naučni rad

Revidiranje ortografske norme bosanskog jezika

SAŽETAK

Na prostorima Bosne i Hercegovine žive tri konstitutivna naroda: Bošnjaci, Srbi i Hrvati, koji govore bosanskim, srpskim ili hrvatskim jezikom i svi oni su u toj zemlji standardni, tj. zagarantovani Ustavom BiH. No, nije tako bilo oduvijek. Naime, bosanski, hrvatski i srpski jezik unatoč svojim zasebnim historijskim, teritorijalnim i kulturnim tokovima ušli su 1954. godine (nakon tzv. Novosadskog dogovora) u sastav hibridnog, politički intoniranog jezika nazvanog hrvatskosrpski / srpskohrvatski te u sklopu njega obitavali sve do raspada Jugoslavije kada dotadašnje republike članice postaju samostalne države i zahtijevaju svoje standardne jezike: Hrvatska hrvatski, Srbija srpski, a Bosna i Hercegovina i hrvatski i srpski i bosanski (nešto kasnije – proglašenjem neovisnosti od Srbije – Crna Gora je zahtijevala i dobila standardni crnogorski jezik). U BiH tokom rata te u neposrednim poslijeratnim godinama izlaze normativni priručnici u kojima se propisuje šta ulazi u normu bosanskoga standardnog jezika. Ključnu ulogu u tom procesu imao je Alija Isaković, koji u svome rječniku (*Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku*, 1993 > *Rječnik bosanskoga jezika. Karakteristična leksika*, 1995) izdvaja osobitosti bosanskoga jezika, iste one koje su nenaučno prešućivane skoro čitav vijek, a sve vrijeme su bile dijelom jezičke prakse u narodnim govorima i književnosti bošnjačkoga naroda. Na tim osobitostima insistirat će kasnije i prvi pravopis bosanskoga standardnog jezika, prva gramatika bosanskoga standardnog jezika a potom i

prvi (drugi, treći...) rječnik bosanskoga standardnog jezika. Zaokret nastaje 2017. godine kada izlazi drugo izdanje pravopisa bosanskoga jezika u kom polahko iščezavaju pomenute osobitosti. U ovome radu ćemo prezentirati gdje i kako se to dogodilo te pokušati proniknuti zašto.

Ključne riječi: *bosanski jezik, hrvatski jezik, srpski jezik, pravopis, norma*

UVOD

Ortografska norma bosanskoga jezika našla se kao predmet istraživanja u mnogim naučnim radovima s intencijom razmatranja nekih konkretnih pravopisnih pravila, ali se mnogo više izučavala iz kontrastivne perspektive, tj. u odnosu prema ortografskim normama nekih od ostala 3 standardna jezika nastala na novoštokavskoj osnovici (npr. Muratagić-Tuna 2004 i 2005; Čedić 2007; Bulić 1999, 2001, 2009, 2015a, 2015b, 2017, Dolić i Džanić 2018...). Što se tiče preglednih radova o *Pravopisu bosanskoga jezika* (2017), o njima trenutno ne možemo pisati, ali možemo izdvojiti nekoliko reakcija na Internetu u formi članaka na novinskim portalima. Tako, naprimjer, Palić (2018) kritikuje pravopisne dvostrukosti, tj. dublete, pisanje futura I, vraćanje termina *opština*, *opšti*, sva tri oblika riječi *kafa*, *kahva*, *kava*, upotrebu glas *h* kod pojedinih riječi te iznosi neke administrativne zamjerke vezane za komisiju. Bulić (n.d.), član komisije *Pravopisa bosanskoga jezika* (2017), pak iznosi argumente u njegovu korist (istina, kaže da bi neka njegova samostalna rješenja bila drukčija) navodeći da pravopisom nikada ne mogu biti zadovoljni svi. Osvrt na *Pravopis bosanskog jezika* (2017) donosi i Nedžad Memić. On smatra da je jedna od najvećih razlika između bosanskog s jedne strane te srpskog i hrvatskog jezika s druge strane „fleksibilniji odnos normativnih autoriteta i samih govornika prema standardnojezičnoj normi“. Još navodi da je malo ko u školi dosljedno primjenjivao *lahko* i *mehko* umjesto *lako* i *meko* te *kahva* umjesto *kafa*. Mišljenja je da se dobar dio bosanskohercegovačkog stanovništva, bez obzira pripada li bošnjačkom, hrvatskom ili srpskom etničkom korpusu, služi bosanskohercegovačkim standardnojezičkim izrazom. Memić (2018) kritikuje neke nelogičnosti u vezi s pisanjem velikog slova te sastavljenog i rastavljenog pisanja pojedinih riječi, ali ipak smatra da „drugo izdanje *Pravopisa bosanskoga jezika* Senahida Halilovića predstavlja jezičkopolički, ideološki i metodološki pomak naprijed u standardizaciji bosanskoga jezika”.

Cilj ovog rada je izdvojiti načelne razlike kod pravopisnih pravila u pravopisima različitim izdanjima pravopisa bosanskog jezika na temelju kojih bi se mogla prikazati prava slika jezičke politike u Bosni i Hercegovini neposredno poslije rata te njezin popriličan zaokret nakon dvije dekade. Prema tome, prva hipoteza ovog rada glasi: prvo izdanje *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996) insistira na markantnim obilježjima bosanskoga standarda, koja je među prvima istakao Alija Isaković u *Rječniku bosanskoga jezika* (1995), odnosno u tekstu *Kako dalje* (1981 / 1991) na zadnjim stranicama *Rječnika*. Druga hipoteza glasi: drugo izdanje *Pravopisa bosanskoga jezika* (2017) odustaje od nekih markantnih obilježja bosanskoga standarda kako bi se ortografska norma bosanskoga jezika približila ortografskim normama hrvatskoga i srpskoga standarda. Obradi korpusa planiramo pristupiti primjenom prilagođene komparativno-historijske metode. Naime, uspoređivat ćemo pravopisna rješenja iz *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996) i *Pravopisa bosanskoga jezika. Drugo, izmijenjeno i dopunjeno izdanje* (2017. godina) i popisivati samo ona koja su nepodudarna (identična rješenja ćemo izostaviti zbog ekonomičnosti, odnosno redundantnosti). Drugim riječima, u razmatranje dolaze samo pravopisna rješenja koja su u periodu od dvadeset godina revidirana (1996 > 2017. godina). Dobijene razlike ćemo potom porediti s pravopisnim rješenjima u aktuelnim pravopisima hrvatskog i srpskog jezika. Nakon toga ćemo usporediti sadržajnu koncepciju i pravopisne rječnike u spomenuta dva izdanja pravopisa.

(SOCIO)LINGVISTIČKO VIĐENJE BOSANSKOG JEZIKA

Jezička norma se daje u jednom trenutku namjerom da traje što duže, ali ne vječno – ona je nužno elastična, posebno u višenacionalnim jezičkim zajednicama. Normiranje, odnosno (re)standardizacija bosanskoga jezika počela je krajem dvadesetog stoljeća: Bosna i Hercegovina je željela istupiti iz jugoslavenske državne tvorevine (Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije), a bosanski jezik iz jugoslavenske jezičko-političke tvorevine (srpskohrvatskoga jezika). Očito da nijedno od to dvoje nije bilo moguće ostvariti mirnim putem. Drugim riječima, prvi normativni priručnici bosanskoga standardnog jezika pisani su u ratnim okolnostima. Prvi (jednojezički) rječnik bosanskoga jezika sastavio je Alija Isaković (prvo izdanje 1993. a dopunjeno 1995. godine) te u njemu naznačio i obrazložio markantna obilježja bosanskoga standarda, podržana od strane Senahida Halilovića u prvome pravopisu bosanskoga standardnog jezika (1996.

godine) i na kraju zapečaćena prvom gramatikom bosanskoga standardnog jezika (2000. godine). Svima njima zamjerila se izražena nacionalna nota, odnosno uvažavanje jezičkih karakteristika svojstvenih samo Bošnjacima.

Dvije decenije kasnije, dakle u miru, kada je isticanje narodnosne pripadnosti postalo sredstvo političkih moćnika za postizanje ličnih ciljeva i koristi, a samim tim štete (društvene, ekonomske i kulturne) po sva tri konstitutivna naroda u BiH, polahko dolazi do ponovne međunarodnosne solidarnosti te, posljedično, jezičke. Naime, drugo izdanje pravopisa bosanskoga jezika (2017) ne insistira više toliko na markantnim obilježjima bosanskoga jezika (mogli bismo slobodno reći na obilježjima karakterističnima za jezik Bošnjaka), koliko na obilježjima koja su zajednička svim narodima u BiH (i Bošnjacima, i Hrvatima, i Srbima), odnosno njihovim standardnim jezicima (bosanskom, hrvatskom i srpskom). Takav čin je s jedne strane (sa strane većine Bošnjaka) doživljen kao korak unazad kad je u pitanju standardizacija bosanskoga jezika, a s druge strane (sa strane nemuslimanskog stanovništva u BiH koje sve bosansko – uključujući i jezik – osjeća svojim, ali i sa strane Bošnjaka koji, nezadovoljni trenutnim stanjem u zemlji, žale za prošlim vremenima, vremenima sloge, zajedništva i blagostanja) doživljen je kao veliki pomak i napredak.

Slična situacija je i u susjednim državama, gdje također postoji poprilično velika grupa ljudi (među kojima su i lingvisti te ostali intelektualci) koja s podozrenjem gleda na političku manipulaciju jezikom i njene negativne posljedice pa se zalaže za ideju o zajedničkome standardnom jeziku policentričnog tipa, koji ima četiri varijante: bosansku, crnogorsku, hrvatsku i srpsku. Na kraju se postavlja i razmatra pitanje ne bi li takva zamisao kada bi se – nekim slučajem – realizirala i usvojila u praksi, dovela u nemilost neku od četiri pomenute standardne varijante, kao što je to učinjeno ranije sa bosanskim i crnogorskim jezikom unutar srpskohrvatskoga, tj. hrvatskosrpskoga.

DVA IZDANJA PRAVOPIISA BOSANSKOGA JEZIKA

Prvi *Pravopis bosanskoga jezika* izašao je 1996. godine s namjerom da posluži ispunjenju jednog od nekoliko uslova za standardizaciju bosanskoga jezika. Njegov autor je Senahid Halilović, međutim on nije sam odredio šta to ulazi u pravopisnu (pa čak i u gramatičku usljed nedostataka odgovarajućega gramatičkog priručnika) normu bosanskoga jezika. Naime, teret jednog tako odgovornog i zahtjevnog posla ponijeli su i članovi pravopisne komisije, koju su

sačinjavali ugledni bosanskohercegovački lingvisti i književnici.

Prije bosanskoga normirani su srpski i hrvatski jezik pa je Halilović uz pomoć i sugestije „svoje“ pravopisne komisije nastojao normirati i neke jezičke datosti koje su viševjekovno bile prisutne u narodnim govorima i književnostima bosanskohercegovačkog naroda – naročito njegovoga bošnjačkog dijela (koje je na kraju svog rječnika popisao, obrazložio i argumentovao Alija Isaković u vidu studije), a iste nisu bile dijelom norme srpskohrvatskoga standardnog jezika, niti kasnijeg srpskoga i hrvatskoga standardnog jezika. Takav čin se, naravno, nerijetko tumačio kao pokušaj produbljanja razlika između bosanskoga standardnog jezika na jednoj strani te hrvatskoga i srpskoga na drugoj i u pitanje se dovodila namjena *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996) – da li je on pisan za sve narode u Bosni i Hercegovini koji bosanski jezik doživljavaju svojim (kako je sam autor u Predgovoru naveo) ili ekskluzivno za Bošnjake? U prilog toj diskusiji išla je činjenica da je *Pravopis bosanskoga jezika* (1996) vrlo rado prihvaćan među bošnjačkim stanovništvom, a odbijan među inim stanovništvom BiH.

Tri godine kasnije, dakle 1999. godine, isti autor govornoj zajednici bosanskog jezika nudi školski pravopisni priručnik pod nazivom *Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole*. Pravopisna pravila skoro su u cijelosti preuzeta iz *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996), uz male dorade, dopune i pojednostavljenja. Obrađena su abecednim redom ovaj put, a osnovnom tekstu pravila i primjera dodate su margine s najbitnijim pojedinostima te uokviren sažetak pravila i primjera. Pravopisni rječnik ovdje sadrži samo riječi koje su se našle kao primjeri unutar pravopisnih pravila te stoga uz svaku lemu stoji uputnica na pravilo iz kog je preuzeta (i leksikografska obrada je sažetija) (up. Dolić i Džanić 2018).

Drugo izdanje *Pravopisa bosanskoga jezika* izašlo je 2017. godine s namjerom da posluži dotjerivanju i dopunjavanju pravopisne norme bosanskoga standardnog jezika. Njegov autor je također Senahid Halilović, ali sastav pravopisne komisije je vidno izmijenjen. I opet žustre kritike i opet neprihvatanje, ali ovaj put razlozi su potpuno suprotni. Naime, novom izdanju pravopisa se zamjera primjetno odustajanje od nekih ranije normiranih jezičkih datosti koje su viševjekovno bile prisutne u narodnim govorima i književnostima bosanskohercegovačkog naroda – naročito njegovoga bošnjačkog dijela – i to se pripisuje pokušaju niveliranja između bosanskoga standardnog jezika na jednoj strani te hrvatskoga i srpskoga na drugoj. I ovaj put se dovodi u pitanje namjena pravopisa bosanskoga jezika

(sada *Pravopisa* 2017) – da li je on pisan za sve narode u Bosni i Hercegovini koji bosanski jezik doživljavaju svojim (tj. za Bošnjake i mali dio stanovništva BiH koji se deklarira kao Bosanci katoličke / pravoslavne vjeroispovijesti) ili pak za one među njima koji su stavova kakve propagira tzv. *Deklaracija o zajedničkom jeziku*. Naime, mnogi pripadnici bošnjačkog naroda (naročito lingvisti iz ovog reda) osjećaju se slično kako su se osjećali kad je izašao tzv. *Novosadski pravopis*, odnosno kao da je norma jezika koji jedino oni osjećaju cijelim svojim bićem i za njega nemaju alternativu umjesto da bude unaprijeđena, unazađena i preko dvije dekade.

„KORAK NAPRIJED – NAZAD DVA“

Halilović (1991) navodi tri tipične osobine bosanskog jezika: široka zastupljenost turcizama, očuvanje glasa *h* te prihvatanje i čuvanje glas *f*. Isaković (1995: 382–391) proširuje ovu listu – vodeći se jezičkom praksom u narodnim govorima i književnim izričajem – te pored isticanja bogatog sloja turcizama i dosljednog pisanja glasa *h* tamo gdje mu je po etimologiji mjesto (npr. *lahak*, *mehak*; *hemija*), pa čak i tamo gdje nije (npr. *sahat*), navodi još i: davanje prednosti *ć* u odnosu na *št* u riječima poput *općina*, *uopće*, *općenito*, udvajanje suglasnika u orijentalizmima (npr. *Allah*, *ummet*, *sunnet*, *džennet*), pisanje *je* refleksa iza suglasničke skupine koja u svome sastavu, na drugom mjestu, ima *r* (npr. *Ogrjev*, *grješka*...), pridjevski nastavak *-iji* (npr. *Božiji*, *dječiji*, *čovječiji*), odvojeno pisanje futura I (npr. *radit ću*, *plest ću*)... Sve navedeno, Halilović će normirati u prvome *Pravopisu bosanskoga jezika* (1996) i potvrditi u *Pravopisu bosanskoga jezika. Priručnik za škole* (1999):

- a. npr. *lahak*, *mehak* (pravopisno pravilo 523 u PBJ 1996, odnosno 57 u PBJ PŠ 1999); *hemija* (608 / 161); *sahat* / *sat* (526 / 60)
- b. npr. *općina*, *uopće*, *općenito* (505 / 93)
- c. npr. *Allah*, *ummet*, *sunnet*, *džennet* (587 / 54)
- d. npr. up. *pogrješka* / *pogreška*, *mrjestilište* / *mrestilište* (546 / 216); *prijevod* (559 / 62),
- e. npr. *Božiji* (17 / 445), *dječiji*, up. *koziji* (531 / 65)
- f. npr. *radit ću*, up. *ispast ću* (201 / 348).

Drugo izdanje pravopisa bosanskoga jezika (2017) pak odustaje – ili bolje

rečeno posustaje – od nekih markantnih obilježja bosanskoga standarda da bi se približilo hrvatskoj i srpskoj ortografskoj normi te tako standardni bosanski jezik učinilo neutralnom standardnom varijantom ranijeg srpskohrvatskoga / hrvatskosrpskoga, kako ga neki već i vide:

Prestanak funkcioniranja srpsko–hrvatskog jezika logično je polazio iz postojanja dviju izrazitih varijanata u dijasistemu – srpske (beogradske) i hrvatske (zagrebačke), a također bosansko–hercegovačke i [crnogorske] realizacije što je teoretski obrazložio i prvi put predstavio jezikoslovlju 1970. godine D. Brozović (Brozović 1984: 351), koji je poslije, godine 1985., svoju koncepciju modificirao.¹ O postojanju više idioma u okviru jedne norme logično se izrazio J. Baotić: standardne realizacije u okviru jednog srpsko–hrvatskog jezika bile su standardne jezične varijante jednog jezika i na razini apstrakcije i na razini književno–jezične norme sve do tog vremena dok je postojala ta zajednička norma i takva jezična politika koja nije postavljala varijante iznad standarda uopće, nego je priznavala ravnopravnost jezičnih činjenica svih sudionika jezične komunikacije (Baotić 1984: 112–119). Naglasimo također to da se u lingvistici općenito uspostavio pogled na bosansko–hercegovačku realizaciju kao na neutralnu varijantu srpsko–hrvatskog standarda. Za razliku od toga, beogradsku i zagrebačku varijantu srpsko–hrvatskog jezika znanstvenici su smatrali polariziranima (Vasyl'jeva 2009: 165).¹

U redovima koji slijede ćemo vidjeti opravdanost prethodno iznesenih tvrdnji na temelju komparacije nekoliko segmenata iz prvog i drugog izdanja pravopisa bosanskoga jezika.

¹ [1 D. Bozović spominje kao posebnu još i crnogorsku realizaciju srpsko–hrvatskog jezika (Brozović: 351–356). Valja napomenuti da se dijalekatska osnovica jezika Bosne i Hercegovine, Srbije, Hrvatske i Crne Gore razlikovala u tijeku formiranja te je imala niz specifičnih crta. Ali postojanje jedinstvene srpsko–hrvatske norme utjecalo je na jezike tih regija. Zbog toga ti jezici imaju sada više sličnosti nego bi imali u slučaju kad bi se razvijali separatno kako se zbivalo do XIX.stoljeća. Novoštokavska folklorna koine postala je osnovicom standardnog jezika Bosanaca, Srba, Hrvata i Crnogoraca tek u XIX. st.]

4. 1. Revidiranje pravopisnih pravila

Poredeći pravopisna pravila prvog i drugog izdanja pravopisa bosanskoga jezika (*Pravopis bosanskoga jezika* iz 1996. godine, skr. PBJ 1996; *Pravopis bosanskoga jezika* iz 2017. godine, skr. PBJ 2017), pronašli smo nekoliko razlika, a u redovima ispod prezentujemo najistaknutije:

Br.	PBJ (1996)	PBJ (2017)
Veliko i malo slovo		
1.	<i>Svevišnji (Svevišnji Allah) (12)</i> <i>Bogorodica (bogorodica Marija), Gospa (gospa Marija) (14)</i>	<i>Svevišnji (svevišnji Allah) (14)</i> <i>Bogorodica (Bogorodica Marija), Gospa (Gospa Marija), Blažena Djevica Marija (16)</i>
2.	<i>Džehennem, Džennet, Šerijat (20)</i>	<i>džennet / dženet, džehennem / džehenem, šerijat (84)</i>
3.	<i>marsovac (39)</i>	<i>Marsovac (24)</i>
4.	<i>Osmansko carstvo, Austro-Ugarska monarhija, Socijalistička federativna republika Jugoslavija (43)</i>	<i>Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska Monarhija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (27)</i>
Sastavljeno i rastavljeno pisanje riječi		
5.	<i>Nasiha Kapidžić-Hadžić (149)</i>	<i>Nasiha Kapidžić-Hadžić, Vesna Marić Sokolija (124), Vanja Pejić Ledić (365)</i>
6.	<i>čitati ću (201)</i>	<i>čitati ću / čitaću (173)</i>
Skraćenice		
7.	<i>o. š. osnovna škola (467)</i>	<i>OŠ osnovna škola (439)</i>
Glas h		
8.	<i>hlabavo / labavo, hlupati / lupati, ohlupina / olupina, sahat / sat (526)</i>	<i>labavo, lupati, olupina, sat (490)</i>
9.	<i>mahana (521); lahko, mehak (523)</i>	<i>mahana / mana, lahko / lako, mehak / mek (486)</i>
10.	<i>hergela (521), hihotati se (Pr. rj. – 252)</i>	<i>ergela (Pr. rj. – 278), kikatati se (Pr. rj. – 365)</i>
Glas ć		
11.	<i>opći, općina, uopće (505)</i>	<i>opći / opšti, općina / opština, (Pr. rj. 485, 487), uopće / uopšte (Pr. rj. 720)</i>
Pravila ijekavskog izgovora		
12.	<i>grjehota / grehota, grješnik / grešnik, pogriješka / pogreška (546)</i>	<i>grehota, grešnik (Pr. rj. 293), pogreška (Pr. rj. 529)</i>
13.	<i>isteći – istjecati; istaći – isticati, nateći – natjecati, staći – sticati (562)</i>	<i>isteći – istjecati / isticati; istaći – isticati, nateći – natjecati / naticati; nataći – naticati (525)</i>

14.	<i>blijesak, naslijeđe (566)</i>	<i>blijesak / bljesak, naslijeđe / nasljeđe (532)</i>
Promjena l u o		
15.	<i>so, sto (572)</i>	<i>so / sol, sto / stol (246)</i>
Gubljenje suglasnika		
16.	<i>mašallah, sunnet, umma / ummet (587)</i>	<i>mašallah / mašalah, sunnet / sunet, ummet / umet (550)</i>
Pisanje riječi stranog porijekla		
17.	<i>Adem, Hava, Ibrahim (600)</i>	<i>Adam / Adem, Eva / Hava, Abraham / Ibrahim (563)</i>
18.	<i>doktorand (616)</i>	<i>doktorand / doktorant (580)</i>
19.	<i>talent (616)</i>	<i>talenat / talent (580)</i>
20.	<i>Ebu-Leheb, El-Arebi, Et-Taberi (648)</i>	<i>up. Abu Bekr, al-Arebi, at-Taberi (612)</i>

Pronađene razlike između PBJ (1996)² i PBJ (2017) smo potom uporedili s aktuelnim pravopisima hrvatskoga (*Hrvatski pravopis* iz 2013. godine, skr. HP 2013 te *Hrvatski jezični portal*, skr. HJP) i srpskoga standardnoga jezika (*Pravopis srpskoga jezika* iz 2019. godine, skr. PSJ 2019) te dobili sljedeće rezultate:

Br.	PBJ (2017)	HP (2013) / HJP	PSJ (2019)
Veliko i malo slovo			
1.	<i>Svevišnji (svevišnji Allah); Bogorodica Marija, Gospa Marija</i>	<i>Svevišnji, Blažena Djevica Marija, Bogorodica</i>	<i>Svevišnji (svevišnji Bog), Bogorodica (bogorodica Marija), Gospa;</i>
2.	<i>dženet/ džennet, džehenem / džehennem, šerijat</i>	<i>dženet (džehenet, džehenem (džehennem), šerijat (HJP)</i>	- -
3.	<i>Marsovac</i>	<i>Marsovac</i>	<i>Marsovac</i>
4.	<i>Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska Monarhija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija</i>	<i>Osmansko Carstvo, Austro-Ugarska Monarhija, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija</i>	<i>Osmansko Carstvo, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija,</i>
Sastavljeno i rastavljeno		pisanje riječi	

² Ujedno i PBJ – PŠ (1999).

5.	<i>Nasiha Kapidžić–Hadžić, Vesna Marić Sokolija, Vanja Pejić Ledić</i>	<i>up. Horvat–Petrić / Horvat Petrić</i>	<i>up. Olga Petrović Kojić, Nada Đurica Marković Ljubica Popović Bjelica</i>
6.	<i>čitat ću / čitaću</i>	<i>up. drhtat ću</i>	<i>up. znaću</i>
Skraćenice			
7.	<i>OŠ osnovna škola (467)</i>	<i>OŠ osnovna škola (368)</i>	<i>OŠ osnovna škola (439)</i>
Glas h			
8.	<i>labavo, lupati, olupina, sat</i>	<i>labavo, lupati, olupina, sat</i>	<i>labavo, lupati, olupina, sat</i>
9.	<i>mahana / mana, lahko / lako, mehak / mek</i>	<i>mana, lako, mek</i>	<i>mana, lako, mek</i>
Glas ć			
11.	<i>opći / opšti, općina / opština, uopće / uopšte</i>	<i>opći, općina, uopće</i>	<i>opšti, opština, uopšte</i>
Pravila ijekavskog izgovora			
12.	<i>grehota, grešnik, pogreška</i>	<i>up. grešan / grješan</i>	<i>grehota, grešnik, pogreška</i>
13.	<i>isteći – istjecati / isticati; istaći – isticati, nateći – natjecati / naticati; nataći – naticati</i>	<i>istjecati, isticati; natjecati, naticati (HJP)</i>	<i>isticati, naticati</i>
14.	<i>blijesak / bljesak, naslijeđe / nasljeđe</i>	<i>bljesak, nasljeđe</i>	<i>blijesak / bljesak, nasljeđe</i>
Promjena l u o			
15.	<i>so / sol, sto / stol</i>	<i>sol, stol (HJP)</i>	<i>so, sto</i>
Gubljenje suglasnika			
16.	<i>mašallah / mašalah, sunnet / sunet, ummet / umet</i>	<i>sunet, umet / ummet (HJP)</i>	–
Pisanje riječi stranog porijekla			
17.	<i>Adam / Adem, Eva / Hava, Abraham / Ibrahim</i>	<i>Adam, Eva, Abraham (HJP)</i>	<i>Adam, Eva, Abraham</i>
18.	<i>doktorand / doktorant</i>	<i>doktorand</i>	<i>doktorand</i>
19.	<i>talenat / talent</i>	<i>talent / talenat (HJP)</i>	<i>talenat</i>
20.	<i>Abu Bekr, Abu Ubejd, al-Arebi, at-Taberi</i>	<i>Abu Bekr, up. Abu Jafar Muhamed, up. al Basri (HJP)</i>	<i>up. Ebu / Abu (ar. otac), up. Abu el Hasan, Nefud el Dahi</i>

Smatramo neophodnim napraviti detaljniji osvrt na promjene vezane uz markantna obilježja bosanskoga standardnog jezika, a koja smo naveli na početku ovog poglavlja. U prvom redu mislimo na glas *h*. Naime, drugo izdanje pravopisa bosanskoga jezika donosi nekoliko izmjena u odnosu na

prvo izdanje a te promjene se mogu svesti na sljedeće: 1. svođenje ranijeg dubleta (prvi član ima *h* u svome sastavu, a drugi nema) na jedan član i to u korist onoga koji nema *h* u svome sastavu; 2. uvođenje dubleta (jedan član ima *h* u svome sastavu, a drugi nema) tamo gdje je ranije bio u opticaju samo oblik s glasom *h*; 3. normiranje oblika bez *h* iako je u ranijim pravopisima bio isključivo oblik s *h*.³ Sličan slučaj je s glasom *ć*, kojem je u prvom izdanju data prednost u odnosu na *št* da bi se u drugom izdanju ta prednost ukinula, odnosno došlo je do izjednačavanja. Identičan slučaj imamo kod udvajanja suglasnika u orijentalizmima ili kod odvojenog pisanja futura I – imperativ u prvom izdanju pravopisa, a u drugom stvar izbora. Odustalo se i od pisanja *je* refleksa (uz dubletni *e* refleks) u kratkim slogovima iza suglasničke skupine koja u svome sastavu na drugom mjestu ima suglasnik *r*. Jedino se zadržao pridjevski nastavak *-iji* bez da ga se izjednačilo ili pak zamijenilo s *-ji*. Dakle, od ukupno 6 markantnih osobina bosanskoga standardnog jezika – na kojima se insistiralo preko 20 godina – samo jedno je ostalo netaknuto u *Pravopisu bosanskoga jezika* iz 2017. godine.

4. 2. Revidiranje koncepcije

Razlike u tehničkoj koncepciji između upoređivanih izdanja pravopisa su neznatne, a ni razlike u sadržajnoj koncepciji nisu brojne, no na neke od ovih potonjih bismo ipak obratili pažnju.

Prvo, u vrijeme kad je informatička pismenost neizostavni dio opće pismenosti, nužno je da pravopis zastupi bjelinu kao pravopisni znak. Njen nedostatak se itekako osjetio u pravopisu iz 1996. i pravopisnom priručniku za škole iz 1999. godine, u kojima se pravopisna „pravila vezana za bjelinu rijetko ekspliciraju (npr. unutar poglavlja o crti – prevashodno zato da bi se razlikovala od crtice), a inače se izvode implicitno, tj. iz primjera, gdje se onda uočavaju raznorazne nedosljednosti koje izazivaju nejasnoće kod korisnika“ (Dolić i Džanić 2018). Sve te nedosljednosti otklonjene su u drugom izdanju pravopisa bosanskog jezika iz 2017. godine, a razlika u korištenju bjeline u odnosu na prethodne pravopise tiče se samo (ne)pisanja bjeline uz kosu crtu u značenju „ili“ i „odnosno“. Dakle, pored ranije uobičajenog *dio / dijel*,

³ Pronašli smo samo jedan primjer gdje Pravopis bosanskoga jezika (2017) uvodi *h* u odnosu na Pravopis bosanskoga jezika (1996): *uavizati > uavizati / uhavizati*.

dozvoljeno je i *dio/dijel* – kao u hrvatskom (HP 2013) i srpskom (PSJ 2019).

Drugo, u “*Pravopisu bosanskoga jezika* (1996 i 1999) redosljed prezentiranja sadržaja odslikava naslijeđenu sliku čovjeka u srednjem vijeku, gdje se po poretku na prvom mjestu nalazi Bog pa čovjek. Ovakva koncepcija se može vidjeti i u *Gramatici bosanskoga jezika* iz 1890. godine (...). U skladu s tim *Pravopisu bosanskoga jezika* (1996 i 1999) prvo obrađuje pisanje minuskulom / majuskulom vjerske terminologije (*Bog, Božiji, Milostivi, gospa Marija* itd.), potom ljudskih imena / prezimena / nadimaka / titula, zatim naziva životinja, biljaka pa svega ostalog. Međutim, u *Pravopisu bosanskoga jezika* (2017) prvo dolazi čovjek, a onda Bog itd.”, kao što je slučaj u hrvatskom i srpskom pravopisu (Dolić i Džanić 2018).

Treće, izbor – odnosno promjena – primjera unutar pravopisnih pravila nesumnjivo pokazuje uvažavanje hrvatskog i srpskog življa:

250. Tačka se ne piše iza rimskih brojeva (izuzevši slučajeve spomenute u sljedećim dvjema tačkama):

(1) *Hamza Humo rođen je u Mostaru 30. XII 1895., a umro u Sarajevu 19. I 1970. godine.*
– (2) *O ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne pisao je prof. dr. Asim Peco u I i III knjizi Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika.* – (3) *Skender Kulenović umro je u Beogradu 25. I 1978. god., a Izabrana djela I–VIII objavljena su mu 1983. u Sarajevu.*

Slika 1. *Pravopis bosanskoga jezika* (1996)

227. Tačka se ne piše iza rimskih brojeva (izuzevši slučajeve u tački 215):

(1) *Predrag Matvejević rođen je u Mostaru 7. X 1932, a umro u Zagrebu 2. II 2017. godine.* – (2) *O ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne pisao je prof. Asim Peco u I i III knjizi Bosanskohercegovačkog dijalektološkog zbornika.* – (3) *Skender Kulenović umro je u Beogradu 25. I 1978. god., a Izabrana djela I–VIII objavljena su mu 1983. u Sarajevu.*

Slika 2. *Pravopis bosanskoga jezika* (2017)

Iz priloženih slika vidimo da je primjer u kom se spominje Hamza Humo („bošnjački književnik“)⁴ izbačen da bi se na njegovo mjesto stavio Predrag

4 Humo, Hamza. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 10. 7. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26677>>.

Matvejević („hrvatski publicist, književni teoretičar i esejist“)⁵.

Slična situacija je i s pravilom o pisanju dvostrukih ženskih imena:

398. Crtica povezuje dva prezimena ženskih osoba: *Nasiha Kapidžić-Hadžić*.

Slika 5. Pravopis bosanskoga jezika (1996)

365. Crtica povezuje dva prezimena ženskih osoba: *Nasiha Kapidžić-Hadžić, Desanka Kovačević-Kojić*. Dvostruka prezimena mogu se pisati i bez crtice: *Emina Dedić Bukvić, Vanja Pejić Ledić*. Način pisanja zavisi od izbora nositelja / nositeljice dvaju prezimena, od toga kako su prezimena zabilježena u dokumentima i sl.

Slika 7. Pravopis bosanskoga jezika (2017)

Kao što se može primijetiti, ovo pravilo je obogaćeno primjerima – uz Nasihu Kapidžić-Hadžić dodaju se još: Emina Dedić Bukvić te Desanka Kovačević-Kojić i Vanja Pejić Ledić:

4. 3. Razlike u pravopisnom rječniku

Najveći dio inventara pravopisnog rječnika iz *Pravopisa bosanskoga jezika* (2017) ostao je – očekivano – nepromjenjiv u odnosu na inventar iz *Pravopisa bosanskoga jezika* (1996). Onaj manji dio, tj. promijenjeni dio, zapravo samo potvrđuje ranije uočene razlike u pravopisnim pravilima te kao takav predstavlja dodatne primjere (npr. *Ali Ibn Abi Talib* samo dodatno potvrđuje da je došlo do revidiranja pravila u vezi s transkripcijom riječi iz arapskog jezika, a triplet *kahva / kafa / kava* da je došlo do revidiranja pravila u vezi s glasom *h*). Zato najveći broj razlika otpada na uvođenje (češće) ili dokidanje (rjeđe) dvostrukosti u *Pravopisu bosanskoga jezika* iz 2017. godine u odnosu na *Pravopis bosanskoga jezika* iz 1996. godine. U nekim slučajevima *Pravopis bosanskoga jezika* iz 2017. iz pravopisnih pravila briše primjere koji su revidirani u odnosu na *Pravopis bosanskoga jezika* iz 1996. te ih navodi samo u pravopisnom rječniku, u tome izmijenjenom obliku (npr. *grehota*).

⁵ Matvejević, Predrag. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 10. 7. 2020. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=39532>>.

Dešava se čak da potpuno reducira cijelo pravilo koje namjerava promijeniti i samo uvrsti primjere u pravopisni rječnik, naravno u izmijenjenom obliku (npr. *općina*). Cilj takvih postupaka smo već ranije eksplicirali: približavanje ortografskoj normi hrvatskog i srpskog jezika.

Razlike smo – očekivano – primijetili i kad je u pitanju selekcija pravopisno zanimljivih riječi. Naime, osnovno svojstvo jezika jeste dinamičnost (čit. promjenjivost), koja se najviše ogleda na polju leksika jer razvitkom civilizacije nužno se bogati i leksički fond budući da svaki novonastali fenomen treba imenovati. Vremenski razmak između proučavanih pravopisa je čak dvije decenije tako da su se u međuvremenu pojavile riječi koje govornicima bosanskoga jezika predstavljaju problem kad ih treba napisati. Takvih riječi je najviše iz sfere informatike, tj. informatičke tehnologije (npr. *mejl*, *mejl-adresa*, *surfati*, *hakerica* / *hakerka*...). U skladu s aktuelnim, sveprisutnim naporima da se postigne rodna ravnopravnost (odnosno izbjegne rodna diskriminacija) na svim poljima, uključujući i jezik, pravopisni rječnik *Pravopisa bosanskoga jezika* iz 2017. godine sadrži obimniji fond mocijskih parnjaka (npr. *bosnist* / *bosnista* – *bosnistica* / *bosnistkinja*, *taksistica* / *taksistkinja*, *odgonetačica*...).

Uočili smo i promjene gramatičke prirode (*greb* / *grob* > *grob*, *prvjenac* > *prvijenac* / *prvjenac* / *prvenac*, *banjalučki* > *banjalučki* / *banjolučki*, *plaća* > *plaća* / *plata*, *ljuska* > *ljuska* / *ljuspa*, *babin* > *babin* / *babov*, *domaćicin* > *domaćicin* / *domaćički*, *jabučni* > *jabučni* / *jabučiji*, *dostižan* > *dostiživ* / *dostižljiv*, *rukovodeći* > *rukovodni*, *pridjevski* > *pridjevni*, *četvero* > *četvero* / *četvoro*, *fascikl* > *fascikl* / *fascikla*, *violinist* > *violist* / *violista*, *ijekavica* > *ijekavica* / *ijekavština*, *slaveniziranje* > *slavenizacija*...) ili pak izmjene na leksičkom planu (*somun* > *lepina* / *lepinja*, *kazališni* > *kazališni* / *pozorišni*, *uvjet* > *uvjet* / *uslov*, *ovisan* / *zavisan* > *ovisan*, *odgajatelj* > *odgajatelj* / *vaspitač*...). Ove potonje izmjene također potvrđuju približavanje hrvatskom i srpskom jeziku.

5. ZAKLJUČAK

Promjene pravopisnih pravila u *Pravopisu bosanskoga jezika* (2017) u odnosu na *Pravopis bosanskoga jezika* (1996) nesumnjivo predstavljaju primjetan korak ka ujednačavanju s aktualnim hrvatskim i/ili srpskim normativnim priručnicima. Da bi se to postiglo, odustajalo se od ranije utvrđenih osobitosti bosanskoga jezika (koje su normirane u prvome izdanju pravopisa te u gramatici i rječnicima bosanskoga standardnog jezika) i to potpunim dokidanjem – rjeđe – ili pak uvođenjem pravopisnih dvostrukosti – češće – pa čak i trostrukosti.

Primjenom spomenutih postupaka (ukidanje vs. dodavanje) *Pravopis bosanskoga jezika* (2017) namjenjuje se podjednako Bošnjacima i pripadnicima drugih naroda BiH – ali i u dijaspori – koji bosanski jezik doživljavaju kao maternji (tu namjeru je Senahid Halilović imao i s prvim izdanjem, što jasno stoji u Predgovoru, ali se ona nije interpretirala tako). Takav čin nije naišao na dobar prijem kod većinskog dijela govorne zajednice bosanskoga jezika a naročito kod lektora i profesora bosanskoga jezika koji su zadnjih dvadeset godina mukotrpno radili na tome da razviju svijest o bosanskoj normi u kontrastu prema ranijoj srpskohrvatskoj ili trenutnoj hrvatskoj i srpskoj normi. Dakle, bosanska norma umjesto ranije separativne postaje neutralna i kompromisna, a samim tim bosanski jezik gubi svoju autentičnost i dolazi u opasnost da opet bude negiran i osporavan (pogotovo zato što tendencije ka jezičkoj unifikaciji nisu tako jako izražene u susjednim zemljama).

Nalazi do kojih se ovim istraživanjem došlo od značaja su prvenstveno za govornike bosanskog jezika kojima je njihov maternji jezik struka, dakle za lektore i predavače, budući da na jednom mjestu imaju popis pravopisno revidiranih pravila. Naime, standardni jezik se cjeloživotno uči – svako novo izdanje normativnog priručnika istog autora derogira prijašnje, a bosanski jezik je po tom pitanju specifičan budući da jedan te isti lingvist nesvjesno i nenamjerno drži monopol nad njegovom pravopisnom normom preko dvadeset godina jer jedino on objavljuje tu vrstu normativne knjige (bosanski jezik ima dva pravopisa i jedan školski pravopisni priručnik i niti jedan od njih nije u izdavaštvu institucije kakva je, naprimjer, Institut za jezik u BiH). Nalazi do kojih se ovim istraživanjem došlo od značaja su i za sve govornike bosanskog jezika koji žele steći jedan novi uvid u jezičku politiku ovih prostora kako devedesetih godina prošlog vijeka tako i u ovu recentnu.

KORPUS

Primarni izvori

Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika*, Sarajevo, Preporod, 1996.

Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika. Priručnik za škole*, Zenica, Dom štampe, 1999.

Halilović, Senahid, *Pravopis bosanskoga jezika. Drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Sarajevo, Grafotisak Grude, 2017.

Sekundarni izvori

Isaković, Alija, *Rječnik bosanskoga jezika. Karakteristična leksika. Četvrto dopunjeno i ispravljeno izdanje*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1995.

Hrvatski jezični portal (<http://hjp.znanje.hr/index.php?show=main>)

Jozić, Željko, *Hrvatski pravopis*. Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2013 (<http://pravopis.hr/>)

Pešikan, Mitar; Jerković, Jovan; Pižurica, Mato, *Pravopis srpskog jezika*, Novi Sad, Matica srpska, 2019

LITERATURA

Baotić, Josip, „Standardni srpskohrvatski jezik, norme i varijante“, Sarajevo, *Književni jezik* 13/1, 1984, str. 112–119.

Brozović, Dalibor, „O nazivu jezika Srba, Hrvata, Muslimana i Crnogoraca“, Sarajevo: Dom štampe, *Sveske Instituta za proučavanje nacionalnih odnosa*, 5–6 (1984), str. 351–356.

Brozović, Dalibor, *Standardni jezik*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1970

Refik Bulić, „Ko je na telefonu, ko je pored telefona i pored koga je telefon“, *Bosanski jezik*, 12 (2015a), str. 143–145.

Refik Bulić, „Opština ili općina u bosanskom jeziku“, *Bosanski jezik*, 12 (2015b), str. 141–142.

Bulić, Refik, *Rječnik pravopisnih, obličkih i akcenatskih nedoumica u standardnome bosanskome jeziku*, Tuzla, Bosanska riječ, 2009.

Bulić, Refik, *Bosanski jezik: Jezičko–pravopisni priručnik za učenike osnovnih i srednjih škola*, Tuzla, Bosanska riječ, 2001.

Bulić, Refik, *Bosanski jezik u praksi i normi*, Tuzla, Printcom, 1999.

Čedić, Ibrahim, *Neke osobine jezičkih normi bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik, 2007.

Čedić, Ibrahim (ur.), *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Institut za jezik, 2007.

Dolić Belkisa, Džanić, Almira, “Kontrastivna usporedba ortografske norme bosanskoga i crnogorskoga jezika”, u: Vujović, N. (ur.) *Zbornik “Cetinjski filološki dani I”*, Cetinje, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, 2018, 423–447.

Jahić, Dževad. *Rječnik bosanskog jezika*, Sarajevo, Bošnjačka asocijacija 33, 2010.

Jahić, Dževad; Halilović, Senahid; Palić, Ismail; *Gramatika bosanskoga jezika*, Dom štampe Zenica, 2000.

Jahić, Dževad. *Trilogija o bosanskom jeziku*, Sarajevo, Ljiljan, 1999.

Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela, *Rječnik bosanskoga jezika*, Sarajevo, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2010.

Halilović, Senahid, *Bosanski jezik*, Sarajevo, Biblioteka „Bosanski krug“ / Biblioteka „Ključanin“, 1991.

Muratagić–Tuna, Hasnija, *Bosanski, hrvatski, srpski aktuelni pravopisi / sličnosti i razlike/*, Sarajevo, Bosansko filološko društvo, 2005.

Muratagić–Tuna, Hasnija, *Sastavljeno i rastavljeno pisanje imenica u aktuelnim pravopisima bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Sarajevo, Filozofski fakultet, 2004.

Peco, Asim, *Ikavskočakavski govori zapadne Bosne*, Sarajevo, Bosansko filološko društvo, 2007.

Radovanović, Milorad, *Sociolingvistika*, Beograd, Biblioteka XX vek i BIGZ, 1979.

Vasiljeva, Liudmyla, „Dinamika razvoja srpskog, hrvatskog i bosanskog

leksika krajem XX. – početkom XXI. stoljeća“, U: *Razlike između bosanskog/bošnjačkog, hrvatskog i srpskog jezika. Leksik(a) – Tvorba r(ij)eči – Frazeologija* (ur. Tošović, Branko), Beč /Berlin, LIT, str. 165–182.

Živković, Dragiša (ur.), *Rečnik književnih termina. Fototipsko izdanje*. Banja Luka, Romanov

INTERNET-IZVORI

Petrović, Bernardina, Norme i normiranje hrvatskoga standardnog jezika, n.d. http://www.knjiznicari.hr/UDK02/images/c/c1/Hrvatski_standardni_jezik.pdf [13.7.2020.]

Palić, Ismail, Novi pravopis bosanskoga jezika: Bošnjaci ne trebaju nikome ugađati, 14.5.2018. <http://stav.ba/o-halilovicevu-pravopisu-stavi-h-da-bi-ga-izvadio/> [13.7.2020.]

Bulić, Refik, Hlopta kao rugalica bosanskom jeziku, 12.11.2017. <https://stav.ba/hlopta-kao-rugalica-bosanskom-jeziku/> [13.7.2020.]

Bulić, Refik, Na marginama jednog skandala ili šta je kome bosanski jezik, n.d. <http://izbjik.ba/Tekstovi/Refik> [13.7.2020.]

Memić, Nedžad, Jezička praksa kao obaveza, 3. 6. 2018. https://www.nomad.ba/jezicka_praksa_kao_obaveza [13.7.2020.]

Trebješanin, Jelena, Re(standardizacija) crnogorskog jezika, 25. 6. 2019. <https://casopisslovo.com/2019/05/restandardizacija-crnogorskog-jezika/> [13.7.2020.]

Revision of orthographic norm in the Bosnian language

Abstract: There are three constitutional nations in Bosnia and Herzegovina: Bosniaks, Serbs and Croats who respectively speak Bosnian, Serbian and Croatian languages, and they are all standardized, i.e. guaranteed by the Constitution. However, that was not always the case. Namely, in 1954 (after the so called Novi Sad Agreement) the Bosnian, Croatian and Serbian languages, despite their separate historical, territorial and cultural flows, were incorporated into a hybrid, politically motivated language called Croato-Serbian / Serbo-Croatian. They were part of it until the dissolution of Yugoslavia when former member republics became independent states, and demanded their own standardized languages: Croatia Croatian, Serbia Serbian, and Bosnia and Herzegovina all three – Croatian, Serbian and Bosnian. During the war and in the few following years, standardizing works, which proscribe what is the part of standardized Bosnian language, were published in Bosnia and Herzegovina. The key role in that process was played by Alija Isaković who lists the specificities of the Bosnian language in his dictionary (*Rječnik karakteristične leksike u bosanskoj jeziku* 1993; *Rječnik bosanskoga jezika: karakteristična leksika* 1995) – the same specificities which were unscientifically overlooked for almost a century, and which were, all the while, a part of the language practices in the vernaculars and literature of the people of Bosnia and Herzegovina. Those specificities will be insisted on by the first orthographic manual of standard Bosnian language, the first orthographic manual for schools, and after some time the first grammar of standard Bosnian language. The same tradition will be, more or less, continued in the dictionaries of the Bosnian language. A sudden shift occurred in 2017 when the second edition of the orthographic manual of Bosnian language was published in which the aforementioned specificities slowly disappear. This work shows where and how it happened with an aim to find out why it happened.

Key words: *Bosnian language, Croatian language, Serbian language, orthography, orthographic norm*

Adresa autorica: Belkisa Dolić, Fata Huseinbašić, Luke Marjanovića bb, Žegar, Bihac

Naida Ljuma

VANDA BABIĆ GALIĆ

Odjel za kroatistiku Sveučilišta u Zadru

pregledni naučni rad

Boka kotorska u znanstvenoj vizuri Vojislava i Milorada Nikčevića

Dvojica braće su na svim kulturološkim razinama u svojim znanstvenim radovima isticali, promovirali i jačali crnogorsku nacionalnu samosvojnost i posebnost. Moj znanstveni put jače je vezan za Miloradove smjerokaze iako smo se Vojislav i ja susreli na crti nepokolebljive obrane crnogorske državotvornosti koja je bila (i još je) izložena velikosrpskim težnjama. Iz radova obojice pokazat će se njihov odnos prema bokokotorskoj književnoj baštini posebno onoj koja pripada hrvatskoj kulturi i književnoj baštini Crne Gore. Nastala, po riječima Milorada Nikčevića, *u Kotoru i drugim književno razvijenim sredinama u Boki (Perast, Budva), u društvenim uvjetima komuna pod mletačkom dominacijom, u tematskom, stilskom i jezičnom smislu, s obzirom na hrvatski i latinski izraz, organski je dio i hrvatske književnosti, ali, baštineći iskustvo književnih dodira, ona simultano i povijesno znači inačicu crnogorskoga standarda*. Iz njihova rada u odnosu na Boku kotorsku pokazat će se jedinstven stav dvojice crnogorskih znanstvenika s istaknutim hrvatskim znanstvenicima kako u odlučnosti jačanja crnogorske državotvornosti tako i u posebnostima onoga dijela hrvatske kulture koju baštine obje države. Boka kotorska u iznesenim okvirima zauzima posebno mjesto.

Ključne riječi: Boka kotorska, državotvornost, baština Crne Gore, hrvatska baština

Tema koju sam odabrala nije slučajna. Naime, veliki dio moga znanstvenog puta usko je vezan uz rad akademika Milorada Nikčevića. S obzirom na veliki broj publikacija koje su ova dvojica znanstvenika ostavili, ne bi smjelo biti teško istaknuti znanstvene obrise Boke u njihovim radovima. Pisati samo o

jednom od ove dvojice velikana crnogorske filologije je zahtjevno, a nekmoli o obojici, posebno u odnosu na njihov znanstveni doprinos proučavanju bokokotorske književne baštine. Oni upućeniji u naš rad znat će da ima puno poveznica, ali i nekih razmimoilaženja u tezama, no, to i jest posebna draž struke. Puno bitnije je da smo se našli, povezali i da se podudaramo u temeljnim postavkama. A upoznali smo se u jednom izuzetno teškom vremenu iz kojega je trebalo izaći uzdignuta čela i čista obraza. Upravo to je prva odrednica dvojice znanstvenika: Biti čovjek i biti svoj!

Obojica profesora pratila su moj znanstveni rad koji se bazirao na proučavanju hrvatske komponente bokokotorske književnosti i kulture. Od 1992. kada započinem do danas, imala sam sreću da me uz akademika Kolumbića koji je prijateljevao s akademikom Rotkovićem prate Miloš Milošević i braća Nikčevići. Knjiga *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj književnosti i kulturi Boke kotorske* (Babić, 2016) na neki način je kruna njihova zajedničkog promišljanja, rada, brušenja, usmjeravanja mojeg znanstvenog rakursa.

Od 1992. do 2016. prošlo je 24 godine u kojima sam detaljno, iscrpno proučavala hrvatski kulturni i književni kod Boke, a srž mojih promišljanja iznesena u je spomenutoj knjizi o kojoj je recenzent Milorad Nikčević istaknuo:

„Bokokotorska kulturna i književna baština rasadište je interliterarnosti i interkulturalnosti gdje nalazimo pisce i djela izvorno vezane za različite književne i kulturalne tradicije. Ova knjiga je nesumnjiv doprinos kroatistici i montenegristici kao most satkan od finih niti poveznica koje metodom kulturalnog pamćenja otvaraju nove mogućnosti promatranja kako hrvatske tako i crnogorske književnosti i kulture, pri tom ne umanjujući jedna drugu, već upravo suprotno ispreplićući ih u svojim sličnostima, ali i posebnostima koje predstavljaju duhovno i kulturološko bogatstvo oba naroda“ (2017: 337)

Ovo naglašavam iz dva razloga. Iako je moja knjiga posvećena academicima Nikici Kolumbiću, Radoslavu Rotkoviću i prof. dr. Milošu Miloševiću ne bi bilo šireg uvida i ovakvih spoznaja da me akademik Milorad Nikčević pravodobno nije uključio u svoj projekt *Kulture u doticaju: stoljetni hrvatski i crnogorski književno-kulturni identiteti*, u okviru kojega su se moja saznanja, istraživanja

i kompletan uvid u bokokotorsku književnu baštinu usustavili i formirali upravo onako kako je Nikčević istaknuo u recenziji moje najnovije knjige. S druge strane, u okviru tog projekta je iznosio svoje vizure i o književnoj baštini Boke.¹ A, Vojislav je upravo na tomu inzistirao onomad kada je u svojim člancima citirao moju antologiju hrvatske književnosti Boke kotorske od najstarijih vremena do preporoda (Babić 1998) i to na znanstvenom skupu u Tivtu u čijem sam Organizacijskom odboru bila, ali ne i na izlaganjima.

Boka kotorska – jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine, naziv je skupa i zbornika u kojemu je Vojislav objavio članak „Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke kotorske“ (2006: 105-130) s posebnim osvrtom upravo na antologiju hrvatske književnosti Boke. Nakon uvida u *Prozu i Poeziju baroka* (Milošević, Brajković 1976; Milošević, Brajković 1978), krucijalne antologije bokokotorske književnosti, te uvida u Pantićevu hrestomatiju (Pantić 1990) V. Nikčević ističe: „Po redošljedu pojavljivanja, sada slijedi prikaz hrestomatije o hrvatskoj književnosti Boke Kotorske s predgovorom. Nju je sastavila i njezin predgovor (...) sačinila Vanda Babić, Hrvatica i rimokatolkinja, i sama Bokeljka (...)“ (2006: 110) Potom daje kratki opis djela s naglascima na ključne elemente varijeteta i kontinuiteta s dvama zamjerkama. Prva je da „... ne ulazim u bliže određenje atributa „hrvatska“ u naslovu „Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda“, a druga da Vanda Babić je sve to skupa sagledavala samo iz hrvatske optike, ali ne i iz crnogorske književne perspektive u Boki kao regiji Crne Gore, koja se nipošto ne može zaobići“ (2006: 110) Zajednička shvaćanja su nam u povezanosti bokokotorske književne baštine „s ostalijem dijelom hrvatske literarne baštine“ (2006: 110), za čije opstojanje je odlučujući kontinuitet s dubrovačkom književnošću (2006: 112).

No, odgovor na prvu opasku nalazi se u samom uvodu antologije gdje je jasno naveden razlog pripadnosti starije bokokotorske književnosti hrvatskome književnom krugu (Babić 1998: 5) Također, iz tadašnjih perspektiva i uvida istaknula sam činjenicu da je bokokotorska književna baština „dugo bivala zanemarivana u hrvatskim književno-znanstvenim obradama“ (1998:6) no i činjenicu da su taj korpus najčešće i na razne načine svojatali neki srpski

1 Veliki broj stručnih i znanstvenih radova upravo je iznjedrio ovaj projekt. Vidjeti više na: https://bib.irb.hr/pretrazivanje_rezultat

i crnogorski znanstvenici „iako hrvatski bokokotorski pisci pokazuju slabe dodire s njihovim književnim i kulturnim ozračjem“ (1998: 6). Ovaj dio se odnosio na razdoblja humanizma, renesanse i baroka koja sasvim drugačije komuniciraju s crnogorskim zaleđem nego tijekom burnog 19 stoljeća. A upravo tada objavljuju se dvije monografije koje svojataju cijeli prostor današnje Crne Gore pripajajući ga grani stabla srpskog naroda (Vidjeti Erdeljanović 1997; Nakićenović 1999). Osim navedenog, tu sam prije svega mislila i na Pantićevu hrestomatiju, a o čemu sam ranije pisala (2016: 121-192), a i o čemu će ovdje još biti riječi. No, to je Vojislavu bilo posve jasno posebno u odrednicama koje su nas spajale u zajedničkom cilju, a koje smo prezentirali upravo na spomenutom znanstvenom skupu u Tivtu, 2006. godine.

O ulozi Katoličke crkve nemamo ista gledišta, posebno ne da je „Kotorska biskupija rimokatoličko stanovništvo u njoj (Boki, V. B. G.) odnarođivala od Dukljana/Zecana/Crnogoraca“ (Nikčević 2006: 123), no držim da je kao i na drugim autohtonim hrvatskim prostorima odigrala u određeno vrijeme krucijalnu ulogu. Nije samo ona povezivala bokokotorski književni krug s ostalim književnim krugovima u Dalmaciji, što se daje iščitati u brojnim povijestima hrvatske književnosti od Ljubića do S. P. Novaka, gdje su baš u obojice najviše uključeni bokokotorski književnici s tim da u najnovije vrijeme S. P. Novak to čini sustavno i bogato nudeći dosta zanimljivih, manje poznatih, a vrijednih i u krajnjem slučaju dovoljno nepoznatih hrvatskih književnika Boke (Babić 2016: 26-27).

No to što se ne bismo Vojislav i ja složili oko nekih pitanja ne bi i nije utjecalo na naš zajednički put. A put je državotvorna, samostalna Crna Gora, crnogorski jezik i autokefalna Crnogorska pravoslavna crkva. Put je Boka kotorska uz, kako on kaže, „hrvatsku optiku i duhovnu crnogorsku književnu perspektivu u Boki kao regiji Crne Gore“ (Nikčević 2006: 110). Dodala bih i Hrvate Boke koji su autohtoni i svoji. Renesansa i barok Boke dio su hrvatske i baštine Crne Gore. Stara književnost Boke pisana je i hrvatskim jezikom što je na više razina dokazano preciznim znanstvenim aparatom (Vidjeti Babić 2006, 2008, 2016). S druge strane, Zmajevići su podrijetlom s Njeguša. Blažena Ozana Crnogorka blaženica je Katoličke crkve koja nije nacionalna crkva. Pasijska baština dio je obreda Katoličke crkve. No, istu je pravoslavna

zabranjivala. U pisanim izvorima ima podataka kako se u širim slojevima i u Perastu očuvao narodni jezik (Babić 2005: 46). U kotorskoj biskupiji se u crkvi vrlo rano upotrebljava pučki govor, tako imamo podatak da rimska kongregacija koncila dozvoljava 1641. godine kotorskom biskupu Vinku Bući da može dopustiti moljenje molitava na pučkom jeziku i ilirskom govoru, osobito onima koji ne znaju latinski (Butorac 1999: 241). Peraška općina je 1672. godine tražila od mletačkog dužda da za opata sv. Jurja postavi dr. Ivana Petra Tagliapietra, jer je poznavao ilirski jezik.² Potom Andrija Zmajević na pročelju crkve sv. Nikole u Perastu upisuje na hrvatskom jeziku sjećanje na Peraški boj 1654. godine. O proslavi prve stogodišnjice Peraškoga boja, godine 1754., kapetan Petar Mazarović pred slikom Gospe od Škrpjela, u crkvi sv. Nikole u Perastu održao je govor na hrvatskom (narodnom) jeziku.

Glagoljica je poznata i u Boki kotorskoj jer se u Bogdašiću i Lješeviću glagoljalo, a krajem 1775. ljudi s područja Sv. Jurja traže u Dalmaciji *ilirskog* svećenika, kojeg i dovode iz Rogoznice, obvezujući se da će mu godišnje isplaćivati pet cekina, a njegova je obveza bila stanovati na otočiću sv. Jurja i narodu preko sv. Mise propovijedati na ilirskom jeziku. (Butorac 1999: 243). Također se 1754. molitve Velikog Petka, proročanstva, poslanice, Muka, poklon križu obavljaju na ilirskom jeziku da puk bolje razumije. Molitva za dužda na Veliki Petak, također se moli na narodnom jeziku. Zanimljivo je i neobično, ali za narodni jezik i osjećaj vrlo bitno, što je Andrija Zmajević napisao odredbe Spičanskog sinoda 1674. godine *narodnim jezikom* iako se one po pravilu pišu latinskim. U Perastu tijekom 17. i 18. stoljeća nastaju mnoge narodne pjesme, ali i bugarštice. Vicko Zmajević svoje nagovore pod naslovom *Razgovor Duhovni* (1682–1685) piše *narodnim* (hrvatskim) jezikom, a Tripo Kokolja, poznati barokni slikar, na oltarnoj pali u crkvici sv. Ane potpisuje se: *U molitvach tvoiech spomeni sei od mene gresnica Tripo Cocoglia pitur molim* (Butorac 1999: 249). Na slici u peraškoj općinskoj vijećnici, na kojoj se nalazi Marko Martinović s ruskim prinčevima, stoji hrvatskim jezikom ispisano:

Marko Martinovih uccechi principe i gospodu moskovsku tu imenovanu na morski nauk i vladagnie. (Isto)

Andrija Zmajević na dan svog posvećenja za barskoga nadbiskupa od peraške

² Ilirski jezik se ovdje upotrebljava u smislu hrvatskog narodnog (pučkog) jezika.

općine, ne slučajno, dobiva na poklon zbirku pjesama složenu njemu u čast po Petru Kanaveliću, Tripu i Vicku Skuri i Živu Bolici; sve pjesme napisane su hrvatskim jezikom. Marko Ivanović iz Dobrote je napisao *Spjevagne odkupljevna svieta*, i objavio ga u Veneciji 1815. godine. Butorac za njega kaže: „Auktor ovog hrvatskog djelca donosi mjesto predgovora jednu bilješku, pisanu talijanskim jezikom, u kojoj naglasuje čitaocu, neka primi, ako ne vrijednost knjige, a ono barem njegovu dobru volju, da mu koristi i njegovu ljubav za maternji jezik“ (Butorac 1999: 251).

Nije potrebno posebno objašnjavati da su termini *narodni*, *ilirski* ili *slavenski* sinonimi za hrvatski jezik. U Boki se osjetio jak utjecaj hrvatske države i prvog hrvatskog kralja Tomislava (925), posebno na kulturno-crkvenom području. Naziv Crvena Hrvatska poznat je i u prošlosti Boke, od Dukljaninova ljetopisa do Flavija Blondusa (1388-1463), Mavra Orbinija (1601), Jakova Lukarevića (1551-1615), Pavla Vitezovića (1652-1713) i Junija Rastića, a Andrija Balović, peraški opat (1766-1784) znakovito naslovljuje svoj rukopis kronike iz peraške povijesti: *Historia della val: Nob: Naz: Pirus., del Seno Rezonnico, e della Dalmazia Superiore, o sia Croazia rubea*. Dakle, Balović ne samo da zna za Crvenu Hrvatsku već i to da se i Perast s risanskim zaljevom, odnosno Bokom kotorskom nalazi u južnoj Dalmaciji ili u Hrvatskoj (Croazia rubea) (Babić 2005: 49).

Danas su gotovo svi katolici u Boki Hrvati, a to su bili i u starije doba, za što postoje mnogi dokazi. Dubrovački pjesnik Nikola Nalješković (1510-1586) ubraja u pojam naroda Hrvata gradove: Dubrovnik, Hvar i Stari Grad, Zadar, Šibenik i Split s Kotorom. U zbirci pjesama iz 1616. godine nalazi se pjesma Marina Draga, Kotoranina, koji u čast Bartola Kašića kliče:

*Kada s'navijestio u pjesnijeh svud glas tvoj,
Naši Dalmatini, i vas rod Harvacki
Daržat će u cini pjevanja glas rajski;
Od našega mora do mora ledena
Živi od govora dika će plemena.*(Babić 2005: 49)

Stihovi jasno odaju svijest o hrvatskoj narodnoj pripadnosti starih Kotorana, ali i o zajedničkoj povezanosti i pripadnosti hrvatskog naroda slavenskoj zajednici. Andrija Kačić Miošić je održavao uske veze s nekim uglednim

Bokeljima iz Perasta i Dobrote, a o povezanosti s Bokom govori i to da je Kačić svoje prvo izdanje *Razgovora*, godine 1756., posvetio Dobročaninu Vicku Kosoviću, a drugo, godine 1759., također Dobročaninu Luki Ivanoviću. Kačić je u svojim pjesmama jasno naznačio narodni osjećaj Bokelja, katolika. U svojim pjesmama on Boku zove *dikom od Hrvata* ili joj kliče *o ti Boko, hrvatska odoru*, a *Perašćani* su mu *junaci, što svidiće krajine Hrvatske* (Babić 2005: 49).

O hrvatskoj narodnoj pripadnosti svjedoči i Rus, Petar A. Tolstoj, koji je boravio u Boki i u Perastu 1698., a svoja zapažanja iznio u knjizi *Putovanje u Italiju i na otok Maltu (1697–1698.)*. On u Boki nalazi hrvatsku narodnost, hrvatsko ime, jezik, običaje i nošnju. Rus je u Boki boravio nekoliko godina prije svršetka najintenzivnijeg useljavanja Srba iz hercegovačkog zaleđa. „Ove Hrvate iz bokeljskog primorja nadovezuje kao jednu suvislu cjelinu na Dalmatince, koji po Tolstoju govore svi slavjanskim jezikom, a talijanski svi znadu i nazivlju se “Hervati”. U gorskim selima nalazi Srbe “grčke vjere” koji su nedavno prebjegli ispred prokletih Busurmana (Turaka) u mletačku državu“ (Butorac 1999: 258).

I bokeljski govor odaje usku povezanost s maticom Hrvatskom jer nije teško pronaći u arhivima ostatke čakavskih tekstova ikavskog narječja, bilo književnih bilo administrativnih iz kotorskog sudskog arhiva. U prilog tomu nam svjedoči djelo budvanskog plemića Krsta Ivanovića koji krajem 17. stoljeća piše na hrvatskom jeziku *Povist od života kraljice Olive kćere Cesara Julijana*, najčišćom ikavštinom s mnogim tragovima čakavštine, što govori i o narječju rodnoga kraja Ivanovića koji je vrlo rano napustio Budvu i živio u Mlecima kao kanonik bazilike sv. Marka. Također, iz 17. stoljeća su i *Pravila koludrica svete Marije od Anđela u Kotoru*, napisana hrvatskim jezikom, ikavštinom s tragovima čakavštine, a takvu sliku nalazimo i u peraškim bugaršticama, počasnicama, ali i u pasionskim djelima *Muci Isusovoj* i *Plaču Marijinu*. No, štokavština i ijekaviština vremenom sve jače prodiru te kroz 17. stoljeće potiskuju stariji govor što vidimo po kasnijim prijepisima pasionskih tekstova koji su nasilno ijekavizirani (Babić 2008). Vicko Zmajević je imao osjećaj za čakavsku starinu i, iako štokavac, držao je da je dalmatinska čakavština bliža književnom jeziku nego bosansko narječje, dakle suprotno od mišljena Bartola Kašića koji je stoljeće prije propagirao štokavštinu.

Važno je napomenuti da su u Perastu u tim vremenima upotrebljavali hrvatske

nazive za mjesece, što je lako vidljivo u arhivskim dokumentima koja su, kao primjerice jedna bugarštica u Balovićevoj pjesmarici notirana *15. suibgna 1654. i 30. Ruia 1687.*, ili primjer poklona peraške općine Andriji Zmajeviću na *9. kolovoza 1671.* godine.

Već smo napomenuli da su se u Boki odnosno Perastu kao sinonim za hrvatski jezik upotrebljavali termini *ilirski* ili *slavenski*, jednako kao i na ostalim područjima Hrvatske. Tako Julije Balović, peraški pisac, u svom djelu *Pratichal Scrivaneschae*, naziv *Slavo-Illirico*, objašnjava sa *Slavo-Hrvat* (Butorac 1999: 267).

Vicko Zmajević u svojim *Razgovorima duhovnim* zove naš narod slovinskim, a Butorac ističe: „Izrazit predčasnik Strossmayerove ideologije, Vicko Zmajević, kome je djelatnost čist odraz hrvatskog duha, zove Rusiju kćerkom ilirskoga jezika, a slavenski svijet ilirskim narodom, protegnuvši naziv ilirski na sve slavenske narode (1999: 265). Naime, Pavao Ritter Vitezović u svome spisu *Croatia rediviva*, iz 1700. godine, uzima nazive ilirski, slovinski ili slavenski i hrvatski za sinonime. Time bi se dalo zaključiti da je Vitezovićevo djelo moglo utjecati na Vicka Zmajevića, jer su obojica zastupala istu ideju glede slavenskog problema (Babić 2005: 51). U svakom slučaju mnogo je podataka i činjenica koje dokazuju kako Boka ide ukorak s ostalim hrvatskim sredinama, ne zapostavljajući hrvatski jezik i narodnu pripadnost.

Iz navedenog se daje raspoznati Vojislavova i moja drugačija polazišta, no naša osnova su temelj opstojnosti crnogorske države koja u je različitim vremenima na različite načine utjecala i stvarala bokokotorski kulturni kolorit koji pri tom ne oduzima ništa od njezine autohtonosti. Sve navedeno Vojislav je razradio u raspravi i promotrio svojim okularom, a Milorad je bokokotorske književnike obradio unutar povijesti crnogorske književnosti, kao, sasvim razumljivo, dio književnosti Crne Gore (Babić 2016: 21–34). Nedvojbeno je interliteralno i interkulturalno prožimanje bokokotorske književne zajednice koja je kao takva interdisciplinarno raspoloživa za različite modalitete proučavanja književnosti dvaju naroda, Hrvata i Crnogoraca. To potvrđuje i njezina uključenost u obje povijesti nacionalne književnosti (Babić 2016: 28).

Bilo je u prošlosti različitih tumačenja, primjerice u enciklopedijskom svesku br. 2 (1956) u natuknici “Crna Gora”, u poglavlju “Književnost” (o čemu

piše Vido Latković) navodi se kako se poslije pada Crnojevićeve države do kratke “Istorije o Crnoj Gori” Vasilija Petrovića (Moskva 1754) „književna aktivnost u Crnoj Gori svodila uglavnom na prepisivanje starih tekstova i pisanje povremenih hroničarskih beležaka” (Enciklopedija Jugoslavije 1956). Sve se to u znanosti zbivalo u vrijeme kad se književnost Crne Gore još uvijek smatrala sastavnicom srpskog kulturno–književnog prostora. Isto čitamo i u monografiji Milorada Pavića (1970) gdje piše kako je srpska drama tj. sav taj “repertoar pasija u Boki Kotorskoj vezan stilski i po obliku za veoma rasprostranjen repertoar pobožne dramske književnosti zapadnog hrišćanstva koji se neguje duž cele jadranske obale, a posebno u obližnjem Dubrovniku, još od XV. st.” (1970: 240) Tako se u njegovu poglavlju “Srpska barokna drama” nadalje može pročitati kako se „u XII i tokom prve polovice XVIII veka srpska drama neguje u Kotoru, Budimu...” (1970: 238), no isto tako da je „drama u Boki Kotorskoj imala sasvim posebno poreklo” (1970: 238) i da „negde oko godine 1800. još je uvek, po nekakvoj drevnoj tradiciji, o praznicima po gradovima na čelu procesije pronošena pred Veliki petak, valjda, i na Cvetnu sredu, jedna debela ukoričena i ilustrovana knjiga, u kojoj su čuvani stari i uvek ispisivani novi tekstovi prikazanja – dramskih predstava koje su u Boki stoljećima izvođene na otvorenom polju” (1970: 238).

Unutar toga i danas je gorući problem uloge Srpske pravoslavne crkve i još uvijek nepriznavanje autokefalne Crnogorske koja bi itekako jučer i danas crnogorskom narodu osigurala nacionalnu stabilnost i snagu. U tom smislu pretiskana je knjiga don Srećka Vulovića *Tko su bili starosjedoci Boke kotorske* (Babić 2001). Ona je bila odgovor na tadašnje (1999, 2000) crnogorske pretiske studije Erdeljanovića i Nakićenovića u kojima su svi Srbi, a Crnogorci grana srpskog stabla. Jedino u njegovoj studiji stoji Kurelčeva misao koju bismo braća Nikčevići i ja danas potpisali: *Ja Dubrovnika, Boke ni Crne Gore za Srbije priznati ne mogu!* (Babić 2016: 184) Cijelo bokokotorsko ozračje toga stoljeća može se sažeti sljedećem: „Boka kotorska zrcali duhovno svojstvo i zajedništvo Dalmacije, te hrvatsku kulturnu i književnu tradiciju gdje je hrvatski narodni preporod sa svojim središnjim dijelom, ilirizmom, povezao i objedinio hrvatski nacionalni korpus no, svakako, iz svih zapisa nedvojbeno Boka je u tim vremenima srasla s prostorom kojemu danas i politički pripada“ (Babić 2016: 187–188)

Svima koji su pratili njegov rad znana je snaga, upornost i uloga Vojislava Nikčevića u afirmiranju temeljnih identitetskih postulata zemlje kojoj je Cetinje prijestolnica. Takva je i uloga Bokelja, autohtonog hrvatskog puka Boke koji je aktivan dio njezine samobitnosti. Upravo u tom smjeru ide svaki moj književni i znanstveni doprinos, posebno stoga što na neki način pripadam crnogorskoj dijaspori i hrvatskom autohtonom puku u Boki. Te dvije činjenice odredile su moj odnos prema matičnoj domovini Hrvatskoj, rodnoj Boki i Crnoj Gori (Babić 2016: 9). Obojica braće upravo su me usmjeravala tim kolosijekom. Vojislav se družio s velikim imenima hrvatske lingvistike. Milorad također.

Druga nit koja me s Vojislavom (po)vezala je gore navedeni moj članak o Pantićevoj *Književnosti na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka* (1990). Ona je smatrana na ovim prostorima najkvalitetnijim prilogom ovoj temi i činilo se da pored poznatih tada prikrivenih autorovih idiosinkrazija u cijeloj knjizi nije zabilježeno niti jedno nazivanje bokeljske građe srpskim imenom. No, pažljivim iščitavanjem došlo se do drugih spoznaja koje su iznesene na Međunarodnom znanstvenom skupu *Savremena crnogorska književnost*, u Nikšiću 2005. i koje govore upravo o izbjegavanju priznanja postojanja hrvatske bokokotorske baštine, ali i svrstavanju crnogorske književnosti u srpski krug (Babić 2006: 397). Na istom simpoziju Vojislav je govorio o *Narodnosnoj, nacionalnoj i jezičkoj identifikaciji crnogorske književnosti* i s mojim izlaganjem pronašao poveznicu i približnu suglasnost u pogledu poimanja i interpretiranja književnosti Boke kotorske (Nikčević 2006: 31)

Dvojica braće su na svim kulturološkim razinama u svojim znanstvenim radovima isticali, promicali i jačali crnogorsku nacionalnu samosvojnost i posebnost. Takva je i znanstvena vizura njihovih radova o Boki. Moj znanstveni put ipak je jače vezan za Miloradove smjerokaze, iako smo se Vojislav i ja susreli na crti nepokolebljive obrane crnogorske državotvornosti koja je bila (i još je) izložena velikosrpskim težnjama. Iz radova obojice zrcali se njihov odnos prema bokokotorskoj književnoj baštini posebno onoj koja pripada hrvatskoj kulturi i književnoj baštini Crne Gore. Riječima Milorada Nikčevića, koje Vojislav drži najbližima istini, ona je u *Kotoru i drugim književno razvijenim sredinama u Boki (Perast, Budva) nastala u društvenim*

uvjetima komuna pod mletačkom dominacijom, a u tematskom, stilskom i jezičnom smislu, s obzirom na hrvatski i latinski izraz, organski je dio i hrvatske književnosti, ali, baštineći iskustvo književnih dodira, ona simultano i povijesno znači inačicu crnogorskoga standarda (Nikčević 2000: 5)

Jasna su moja i Vojislavova neslaganja no iako su nam polazne teze drugačije, cilj nam je bio i ostao isti unutar slobodne, suverene Crne Gore.

Posebnost autohtone hrvatske zajednice samo daje na težini kako suvremenoj crnogorskoj državi tako i bogatoj hrvatskoj baštini koja se čuva na tlu Crne Gore. I ovo nije pamflet ni poklič. Ovo je stvarnost koju živimo i svjesnost situacije u kojoj se nalazimo. Vojislav bi danas, sigurna sam, zahtijevao isto.

LITERATURA:

Babić, Vanda (ur.) (1998), *Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda* (antologija), Erasmus, Zagreb

Babić, Vanda (2001), *Don Srećko Vulović o starosjediocima Boke kotorske*, Diorama, Zagreb

Babić, Vanda (2005), *Razgovor duhovni Vicka Zmajevića*, HKD, Zadar

Babić, Vanda (2006), "Književni povjesničar Miroslav Pantić kao suvremeni proučavatelj književnosti Boke Kotorske", u: Vojislav Nikčević (ur.), *Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost: zbornik radova*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet u Nikšiću, Nikšić, 397-406.

Babić, Vanda (2008), *Bokeljska muka*, Književni krug, Split

Babić, Vanda (2016), *Kulturalno pamćenje – ogledi o hrvatskoj kulturi i književnosti Boke*, Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore, Tivat

Butorac, Pavao (1999), *Kulturna povijest grada Perasta*, Gospa od Škrpjela, Perast

Erdeljanović, Jovan (1997), *Stara Crna Gora. Bokelji* (pretisak), Narodna Biblioteka "Radosav Ljumović", Podgorica

Ljubić, Šime (1865), *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži II*, Riečki E. Mohovića tiskarski kamen. zavod, Rijeka

Nakićenović, Savo (1999), *Boka* (pretisak), CID, Podgorica.

Nikčević, Milorad (2000, *Crnogorci. Književnost*, u: Hrvatska enciklopedija, 5, Leksikografski zavod Miroslava Krležje, Zagreb

Nikčević, Milorad (1995), *Hrvatski i crnogorski književni obzori*, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb

Nikčević, Milorad (2012), *Crnogorska književnost od 1852. do 1918.*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica

Nikčević, Vojislav (2006), "Kotorska biskupija u identifikaciji književnosti Boke kotorske", u: Jozo Čikeš (ur.), *Muka kao nepresušno nadahnuće kulture: Boka Kotorska - jedno od izvorišta hrvatske pasionske baštine*, zbornik radova 5. međunarodnog znanstvenog simpozija, Udruga Pasionaska baština, Tivat, 105-130.

Nikčević, Vojislav (2006), "O narodnosnoj, nacionalnoj i jezičkoj identifikaciji crnogorske književnosti", u: Vojislav Nikčević (ur.), *Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost: zbornik radova*, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet u Nikšiću, Nikšić, 23-62

Novak, Slobodan Prosperov (1996, 1997, 1999), *Povijest hrvatske književnosti*, I., II., III., Antibarbarus, Zagreb

Novak, Slobodan Prosperov (2003), *Povijest hrvatske književnosti (Od Bašćanske ploče do danas)*, Golden marketing, Zagreb

Novak, Slobodan Prosperov (2004), *Povijest hrvatske književnosti. Raspeta domovina*, Slobodna Dalmacija, Split

Poezija baroka (1976), (pr. Miloš Milošević i Gracija Brajković), NIP Pobjeda, Titograd

Proza baroka (1978), (pr. Miloš Milošević i Gracija Brajković), NIP Pobjeda, Titograd

Pavić, Milorad (1970), *Historija srpske književnosti baroknog doba 17. i 18. Veka*, Nolit, Beograd

Pantić, Miroslav (1990), *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Srpska književna zadruga, Beograd

Boka Kotorska in the scientific perspective of Vojislav and Milorad Nikčević

Summary

The two brothers emphasized, promoted and strengthened the Montenegrin national independence and uniqueness at all cultural levels in their scientific works. My scientific path is more strongly connected to Milorad's guidelines, although Vojislav and I met on the line of unwavering defense of Montenegrin statehood, which was (and still is) exposed to the aspirations of Greater Serbia. The works of both of them will show their attitude towards the Boka Kotorska literary heritage, especially that which belongs to the Croatian culture and literary heritage of Montenegro. In the words of Milorad Nikčević, *talking about the role of Kotor and other literary communities in Boka (Perast, Budva) which, created in the social conditions of communes under Venetian domination in thematic, stylistic and linguistic terms, given the Croatian and Latin expression, are an organic part and Croatian literature, but, inheriting the experience of literary touches, they simultaneously and historically mean a version of the Montenegrin standard.*

Their work in relation to the Bay of Kotor will show the unique attitude of two Montenegrin scientists, with prominent Croatian scientists, both in the determination to strengthen Montenegrin statehood and in the specifics of the part of Croatian culture inherited by both countries. The Bay of Kotor occupies a special place in the presented framework.

Keywords: Bay of Kotor, statehood, heritage of Montenegro, Croatian heritage

Naida Ljuma

AMIRA DERVIŠEVIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

izvorni naučni rad

Usmene priče o ljudima u pokretu zabilježene u Bihaću i okolini

“Čovjek ne može biti kamen, da ne vidi da je to i žalosno i teško” (E.H.)

Sažetak

“Izbjeglička kriza” jedno je od važnih pitanja u Bosni i Hercegovini. Ono je posebno naglašeno na području Unsko-sanskog kantona, koji se nalazi na bosansko-hrvatskoj granici, i koji je nakon zatvaranja formaliziranog tranzitnog koridora kroz Balkan u proljeće 2016. godine, postao dio rute kojom se izbjeglice kreću u namjeri da dođu u zemlje Evropske Unije. Na području Bihaća, glavnog grada Unsko-sanskog kantona, uspostavljeni su Privremeni prihvatni centri “Borići” i “Lipa” namijenjeni za smještaj izbjeglica i migranata koji uglavnom čekaju da nastave neizvjestan put ka Zapadu. U Bihaću i okolini mnogi od njih žive u razrušenim zgradama ili improviziranim kampovima. Budući da se ova situacija nesumnjivo odražava na lokalno stanovništvo, pretpostavka je da se o ljudima u pokretu pripovijeda među lokalnim stanovništvom. Ciljevi rada jesu analiza i interpretacija priča o migrantima i izbjeglicama zabilježenim među stanovnicima Bihaća i okoline. Ove priče analiziraju se kao specifičan žanr usmene proze, odnosno pričanja o životu. Iako kazivanja, po definiciji, uključuju i fikciju, ona su utemeljenana događajima iz stvarnog života i nude uvid u svakodnevni život i suživot lokalnog stanovništva i ljudi u pokretu. Stoga se u sadržaju ovih tekstova može čitati kako se migracije kojima danas svjedočimo upisuju u usmene priče.

Ključne riječi: izbjeglička kriza, lokalna perspektiva, usmene priče.

Oral Stories about Refugees and Migrants among Local Residents in the Region of Bihać

„A man cannot be a rock, not to see that it is both sad and difficult“ (E.H.)

Summary

The „refugee crisis“ is one of the current important issues in Bosnia and Herzegovina. This issue is particularly emphasized in the area of the Una-Sana Canton, which is located at the Bosnian-Croatian border and which became part of the BiH route for refugees moving to EU countries, after the formalized transit corridor through the Balkans has been closed in spring 2016. In the region of Bihać, the capital of the Una-Sana Canton, the temporary reception centers “Borići”, and „Lipa“ have been established, which accommodate refugees who largely wait for continuing their uncertain journey to the West. In the town of Bihać itself and its surroundings, many of them live in devastated buildings or in improvised camps. Since this situation is undoubtedly reflected on the local population, it is assumed that the residents tell stories about people on the move. The aims of the paper are the analysis and interpretation of stories about migrants and refugees recorded among the inhabitants of Bihać and the surrounding area. These stories are analyzed as a specific genre of oral prose, that is, narratives about life. Although the narratives, by definition, include fiction, they are based on real-life events and offer insight into the daily lives and coexistence of locals and people on the move. Therefore, in the content of these texts, one can read how the migrations we are witnessing today are written into oral stories.

Keywords: refugee crisis, local perspectives, oral stories.

1. UVOD

U proteklih nekoliko godina “izbjeglička kriza” je važno pitanje u Bosni i Hercegovini. Ono je posebno izraženo na prostoru Unsko-sanskog kantona, koji je postao dijelom „Balkanske rute“, odnosno puta kojim se izbjeglice i migranti kreću prema zemljama članicama Evropske Unije. U Bihaću, glavnom gradu Unsko-sanskog kantona, uspostavljeni su Privremeni prihvatni centri “Borići” i “Lipa”, međutim i pored prihvatnih centara, veliki broj izbjeglica i migranata živi u porušenim zgradama ili improvizovanim kampovima, spremnih da nastave svoj put ka Zapadu.

Pojavom većeg broja ljudi u pokretu na ulicama Bihaća, na lokalnim web stranicama i portalima te u medijima općenito, pojavio se povećan broj vijesti i priča o njima. Ono što je primjetno, i bez detaljnije analize, jeste da su izbjeglice i migranti u mnogim objavljenim tekstovima poistovjeđeni sa kriminalnim grupama. Ovdje treba spomenuti istraživanje medijskih sadržaja koje je autorica Rea Adilagić provela u periodu od aprila 2018. do januara 2019. godine na 100 uzoraka iz 14 medijskih izvora u Bosni i Hercegovini. Istraživanje je imalo za cilj da identificira i kategorizira glavne trendove u izvještavanju domaćih medija o ljudima u pokretu. Između ostalog, rezultati analize su pokazali da su mediji „najviše izvještavali o migrantima i izbjeglicama kao opasnim po bh. građane, 51% od ukupnog uzorka. Većinom se radi o sadržajima koji već u naslovima šire paniku, a sadržajno nude pretpostavke ili nepotkrijepljene informacije” (Adilagić 2019: 5). Pišući o stigmatizaciji ljudi u pokretu, odnosno njihovom predstavljanju kao negativnom, Adilagić (2019) napominje da mediji u Unsko-sanskom kantonu, gdje živi najviše izbjeglica i migranata, objavljuju manje takvih sadržaja nego mediji u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.

Dok se mediji uglavnom fokusiraju na izvještavanje o konkretnim događajima ili izolovanim incidentima koji uključuju migrantsku i izbjegličku populaciju, lokalno stanovništvo živi i komunicira sa ljudima u pokretu na dnevnoj bazi, pa se može očekivati da lokalno stanovništvo stvara, priča i dijeli kazivanja o izbjeglicama i migrantima. Kako se istraživanjem željelo zabilježiti priče o ljudima u pokretu direktno od naratora, odnosno lokalnog stanovništva, ove priče mogu pružiti uvid u razmišljanja zajednice o „izbjegličkoj krizi“, a koja se može bitno razlikovati od medijskih prikaza migranata i izbjeglica.

Kazivanja će biti analizirana iz usmenoknjiževnog aspekta.

Usmena književnost je širok pojam koji uključuje oblike verbalne umjetnosti koji se prenosi usmeno (npr. epske pjesme, priče, predaje, poslovice, zagonetke i životne priče). Kanadska enciklopedija ističe da je „izraz usmena književnost... kontradiktoran sam sebi: književnost je, strogo govoreći, ono što je zapisano; ali se pojam ovdje koristi kako bi se naglasila imaginativna kreativnost i konvencionalne strukture koje obilježavaju i usmeni diskurs. Usmena književnost dijeli sa pisanom upotrebu specifičnog jezika u različitim žanrovima (pripovijest, lirika, ep, itd.), ali se izdvaja time što se aktualizira samo u izvedbi i činjenicom da izvođač može (a ponekad je i dužan) improvizirati tako da usmeni tekst predstavlja događaj.” Pitanja na koja se radom želi odgovoriti jesu kojim usmenim vrstama pripadaju zabilježene priče, kakve su poetičke osobine priča te da li je sadržaj kazivanja sličan medijskim prikazima ljudi u pokretu ili se od njih razlikuje. U radu se najprije opisuju osobine usmenih priča, potom teren na kojem je provedeno istraživanje i metode koje su korištene. Potom slijedi opis sela Golubić i kratki osvrt na izvještavanje lokalnih medija o ljudima u pokretu. Rad se završava zaključnim promišljanjima.

2. KONCEPTUALIZIRANJE USMENIH PRIČA O LJUDIMA U POKRETU

Usmene priče općenito se pojavljuju u različitim oblicima. Pored takozvanih klasičnih prozних vrsta ili žanrova – kao što su bajke, predaje, šaljive i novelističke priče, priče o životinjama, basne i anegdote – uporedo egzistiraju savremeni žanrovi – vicevi i pričanja o određenim životnim događajima, odnosno pričanja o životu. Propitivanjem pričanja o životu bavili su se, pored ostalih, William Labov (1966), Linda Degh (1988) i Hermann Bausinger (1987). Na južnoslavenskom prostoru, jedan od prvih istraživača ove prozne vrste jeste Maja Bošković-Stulli. U studiji *Pričanja o životu (iz problematike suvremenih usmenoknjiževnih vrsta)* ona je predložila svoj koncept priča koje su utemeljene u svakodnevnim situacijama. Pričanja o životu mogu se definirati kao:

„Sjećanja o realnim doživljajima i događajima, bilo iz vlastita pripovjedačeva života, bilo prema kazivanju suvremenika ili bliskih predaka koji su doživjeli zgodu o kojoj je riječ. (...)

Kazivanja koja su prešla u širu tradiciju i opće su poznata, koja su dakle, u većoj mjeri zahvaćena procesom folklorizacije, ne obuhvaćaju se pojmom pričanja o životu“.

(Bošković–Stulli 1984: 331)

Pričanja o životu zasnivaju se na stvarnim činjenicama i konkretnim događajima, ali u većini slučajeva obuhvataju ograničen broj tema. Prema Oldrichu Sirovátki najčešće se u ovim primjerima kazuje o djetinjstvu i mladosti, putovanjima, događajima saposla, lokalnim tragičnim ili neobičnim događajima, o značajnim ličnostima... (Sirovátka 2018). O pripovjednim oblicima u svakodnevnicu pisala je Jelena Marković u izvrsnoj studiji pod naslovom *Pričanja o djetinjstvu: Život priča u svakodnevnoj komunikaciji* primjećujući da su ova pričanja fragmentirana, promjenjiva, ponovljiva i dinamična (Marković 2012: 134).

Pričanja o životu, poput klasičnih prozih vrsta, imaju praktičnu i estetsku funkciju. Praktična funkcija očituje se u obnavljanju sjećanja, primjerice o mladosti ili se njima razvija osjećanje pripadnosti nekoj grupi (porodici ili prijateljima). Njima se razmjenjuju sjećanja i iskustva te prenose informacije ili znanja. Estetska funkcija se očituje u više ili manje uspješnim narativnim oblicima. Obje funkcije prisutne su u pričanjima o životu, međutim, praktična je primarna, a estetska podređena. Ovdje treba napomenuti da isticanje praktične (dokumentarne) funkcije u prvi plan priče ne znači da se ovi narativi mogu smatrati dokumentima. Naime, prilikom pripovijedanja o događajima iz stvarnog života, pojedinac se opredjeljuje, svjesno ili nesvjesno izostavlja neke detalje, rekonstruira doživljaj prema sjećanju i mijenja činjenice. U pričanjima pojedinac popunjava praznine u sjećanju fikcijom, pa priče izrastaju iz stvarnosti, ali i fikcije. Dakle, usmenoknjiževno djelo nastaje u međuigri stvarnosti i mašte (Bošković–Stulli 1984).

Kolektivnost i tradicijski karakter osnovna su obilježja usmene proze (Bošković–Stulli 1984). Kolektivnost pričanja o životu očituje se u činjenici da publika utječe na vitalnost ovih narativa. Ono što je privlačno publici duže će se kazivati, a ono što joj nije zanimljivo, prestat će se pripovijedati. Tradicijski karakter pričanja o životu ogleda se u trajanju pojedinačnih kazivanja u pripovjedačevom repertoaru i preuzimanju dijela repertoara najbližeg pretka

ili bliskog savremenika. Na tragu ovog promišljanja Bošković-Stulli izdvojila je dva osnovna modusa pričanja o životu s obzirom na tradiciju:

- a) osobni repertoar (jednokratna ili ponovljena pričanja),
- b) pričanja preuzeta iz druge ruke (od znanaca-savremenika ili od najbližih predaka: roditelja, djedova i baka).

S obzirom na sadržaj, razlikuju se pričanja o osobnim, subjektivnim doživljajima i ona o objektivnim događajima, kojima je pripovjedač samo svjedok; mogu to biti aktualne novosti ili sjećanja na relativno bliske događaje. (Bošković-Stulli 1984: 356)

Budući da živimo u narativnom okruženju, svakodnevno svjedočimo pripovijedanju. U najrazličitijim situacijama slušamo o događajima koji su pripovjedačima i publici dovoljno zanimljivi da ih se kazuje. Pripovijedanje je određeno međudjelovanjima članova zajednice koja ga proizvodi i čini se da je ono odraz svakodnevnog života. Kako je realnost stanovnika Bihaća suživot sa migrantima i izbjeglicama, sadržaj prikupljenih narativa pruža mogućnost dubljeg razumijevanja svakodnevnice lokalnog stanovništva i ljudi u pokretu.

3. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Građa za ovaj rad prikupljena je u selu Golubić, udaljenom svega desetak minuta vožnje automobilom od Bihaća, grada koji je postao jedan od centralnih migracijskih žarišta na rubu vanjske granice EU na Balkanu. Osnivanjem Privremenog prihvatnog centra "Lipa" kod Bihaća u proljeće 2020. godine, mještani Golubića svjedočili su svakodnevnom prisustvu velikog broja migranata i izbjeglica koji su prolazili kroz selo kako bi nastavili put ka Republici Hrvatskoj, odnosno državi članici Evropske Unije. Za većinu stanovnika, migracije su bile dio njihovog životnog iskustva. Naime, početkom rata 90-ih godina XX stoljeća stanovnici Golubića prognani su iz svojih domova i cijeli ratni period boravili su u Bihaću.

Više je razloga zašto je upravo Golubić odabran kao prostor na kojem će se vršiti terensko istraživanje. Osim blizine već spomenutog centra "Lipa" jedan od razloga je taj što je Golubić u blizini Bihaća i terenu se moglo pristupiti za relativno kratko vrijeme što se pokazalo od iznimne važnosti tokom

epidemije koju je uzrokovala bolest COVID-19 i kada je kretanje stanovništva bilo ograničeno. Pored već navedenog, ovo mjesto je odabrano i stoga što sam u njemu povremeno boravila posljednjih dvadesetak godina i uspostavila prijateljske i porodične veze. Vjerovala sam da će mojim sagovornicima biti lakše razgovarati sa istraživačem kojeg dobro poznaju. Ovdje bih istakla da je u početku bilo planirano da se kao sakupljači usmenih priča uključe i studenti Odsjeka za bosanski jezik i književnost Pedagoškog fakulteta Univerziteta u Bihaću.

Međutim, prije početka terenskog rada morala sam prilagoditi istraživanje uvjetima epidemije. Naime, u martu 2020. godine Krizni štab Ministarstva zdravstva, rada i socijalne politike Vlade Unsko-sanskog kantona donio niz naredbi, preporuka i smjernica kojima se regulira način života u ovom dijelu Federacije Bosne i Hercegovine, a u cilju sprečavanja širenja bolesti uzrokovane koronavirusom. Ono što se ticalo konkretno terenskog istraživanja bilo je to što se ljudima preporučivala fizička distanca i izbjegavanje socijalnih kontakata, a posebno se sugeriralo izbjegavanje kontakta sa starijim osobama. Bolest COVID-19 u potpunosti je promijenila naš život. Jedan od načina da se sačuva zdravlje bilo je izbjegavanje prijateljskih i porodičnih okupljanja, a odlasci na posao ili u kupovinu svedeni su na najmanju moguću mjeru. Zatvorena su kina, sportske dvorane i dječija igrališta. Tamo gdje su to uvjeti omogućavali, stariji članovi odvojeni su od porodica i svakodnevno su im dostavljane namirnice ispred ulaznih vrata, uz obaveznu dezinfekciju svih stvari. Strah je postao sastavni dio života.

U uvjetima kada se nastava u školama i fakultetima održavala *on-line* bilo je potrebno osmisliti način kako pristupiti ljudima i razgovarati. Budući da je tokom augusta i septembra epidemiološka situacija bila loša, smatrala sam da bi bilježenje priča moglo biti realizirano pod uvjetom da, osim mene, istraživač bude i pripadnik lokalne zajednice. Sretna okolnost bila je ta što je u projekt odranije bila uključena studentica drugog ciklusa Odsjeka za bosanski jezik i književnost Zerina Hrustanović koja živi u Golubiću i koja je mogla kao istraživač insajder bilježiti priče.

Terenski rad na sakupljanju usmenih priča o migrantima i izbjeglicama trajao je u prekidima petnaest dana tokom mjeseca augusta i septembra 2020. godine a potom još sedam dana tokom mjeseca februara 2021. godine. Tokom

rada koristili smo polustrukturirani intervju kako bismo potakli sagovornike da pričaju priče. Ovaj intervju je najbliži konverzaciji o nekoj temi pri čemu istraživač usmjerava razgovor prema ključnim tačkama bitnim za istraživanje (Potkonjak 2014). Intervju je bio fokusiran na poticanje pripovijedanja priča o izbjeglicama i migrantima. Osim toga, sagovornici su ohrabrivani da pričaju šta za njih znači izbjeglička kriza, kako reaguju kada vide izbjeglice i migrante u svom okruženju i da li su imali iskustvo izbjegličkog života.

Kako bih stekla uvid u situaciju u kojoj se nalaze stanovnici Golubića i razumjela okolnosti potrebne za nastanak i prenošenje usmenih priča o ljudima u pokretu, bilo je nepohodno da metodu intervjuja upotupim metodom posmatranja sa sudjelovanjem. Cilj ove metode je iskustveno razumijevanje, odnosno proučavanje života ljudi u svakodnevnim okolnostima. Zanimalo me je da li se sadržaji priča podudaraju sa njihovom svakodnevnicom u kojoj su migranti i izbjeglice nezaobilazni elementi. Ono što nije bilo izgovoreno tokom intervjuja pokušavala sam upotpuniti informacijama iz života kojem sam svjedočila. Ovim postupkom sam željela osvijetliti kontekst u kojem su nastajale usmene priče.

Građu smo sakupljali tokom unaprijed dogovorenih susreta, pojedinačno, u skupinama, u obiteljskom okruženju i druženju sa prijateljima.

4. OPIS GOLUBIĆA

Selo Golubić nalazi se pet kilometara jugoistočno od grada Bihaća, na lijevoj obali rijeke Une. Za potrebe istraživanja treba istaći činjenicu da je ovaj dio Bosne i Hercegovine doživio velika razaranja za vrijeme rata i agresije 1992-1995. godine. U tom je periodu Bihaćki okrug bio u neprijateljskom okruženju i izložen svakodnevnim artiljerijskim napadima. Sve komunikacije sa ostalim dijelovima države, ali i svijeta bile su u prekidu. Osim artiljerijskih i pješadijskih napada na Bihać, bilo je prekinuto snabdijevanje stanovništva hranom i lijekovima što je vodilo nesmiljenom iscrpljivanju. Iako su Ujedinjeni narodi 1993. godine proglasili Bihać “zaštićenom zonom”, u stvarnosti nije bilo zaštite civila u Bihaćkom okrugu. Jedan dio stanovništva je tokom agresije izbjegao iz jednog dijela Bihaćkog okruga u drugi. U to vrijeme nije bila rijetkost da stanovnici Bihaća pomažu izbjeglicama na način da ih smještaju u svoje domove i pomažu u hrani, odjeći i lijekovima. Za

vrijeme rata svi stanovnici Golubića prognani su iz domova i kao prognanici su boravili na prostoru Bihaćkog okruga. U svoje razorene domove vratili su se odmah po uspostavljanju mira 1995. godine.

Prema podacima iz uprave grada u Golubiću živi 1.108 stanovnika. Međutim, taj broj u stvarnosti je mnogo manji. Zbog teške ekonomske situacije u kojoj se nalazi Unsko-sanski kanton već duže vrijeme, mnoge porodice su proteklih godina napustile ovo mjesto i odselile se u zemlje Evropske Unije ali i dalje. Odlazak cijelih porodica odrazio se na smanjivanje broja učenika koji pohađaju nastavu u osnovnoj školi u Golubiću. U školskoj 2020/21. godini nastavu je pohađalo samo petnaestero djece. U ovom mjestu nema mnogo prilika za zaposlenje pa je stotinjak mještana posao pronašlo u državnim i privatnim preduzećima u Bihaću i drugim dijelovima kantona. Kako ne postoje redovne autobusne linije, stanovnici svakodnevno osobnim vozilima putuju u grad. U selu je samo jedna trgovina prehrambenih namirnica i pilana koja upošljava mali broj radnika. Budući da je Golubić smješten uz rijeku Unu, u neposrednoj blizini Nacionalnog parka Una, posljednjih godina mjesto pokušava razviti svoje turističke potencijale.

Iako je Golubić u blizini hrvatske granice, do proljeća 2020. godine on nije bio dio rute kojom su se kretale izbjeglice. Situacija se bitno izmijenila 21. aprila 2020. kada se na lokalitetu Lipa između Bihaća i Bosanskog Petrovca formirao privremeni prihvatni centar. Prvi korisnici kampa „Lipa“ bile su izbjeglice i migranti koji su ranije boravili u napuštenim gradskim stambenim objektima ili na ulici. Vrlo brzo nakon što je kamp otvoren, Golubić je postao odmoriste izbjeglicama na putu između Kampa i hrvatske granice. Budući da je Kamp namijenjen za smještaj muškaraca bilo je nejasno odakle dolaze grupe dječaka bez roditeljske pratnje i porodice sa djecom. Mještani su prisustvo ovih kategorija izbjeglica objašnjavali time da se radi o djeci i porodicama koji su boravili u drugim dijelovima BiH i na putu prema prema granici odabrali su prolazak kroz Golubić jer su željeli izbjeći policijske kontrole. Njihovo prisustvo u selu je bilo svakodnevno. Nakon dječaka i porodica, u selo su počele pristizati skupine muškaraca. Ovaj put se radilo o osobama koje su prethodno boravile u kampu.

5. IZVJEŠTAJI LOKALNIH MEDIJA O LJUDIMA U POKRETU

Sadržaji o migrantima i izbjeglicama objavljeni u lokalnim elektronskim medijima predmet su brojnih analiza koje se provode kako bi se ukazalo na neprofesionalno izvještavanje. Prema ranije spomenutom istraživanju medijskih sadržaja koje je provela Rea Adilagić, „ukupno 33% sadržaja migrante i izbjeglice kvalifikuje kao prestupnike. Pri tome većinom nedostaju službeni podaci od relevantnih nadležnih institucija, a izvori su anonimni građani. Načelo presumpcije nevinosti se poštuje samo u 3% sadržaja od ukupnog broja sadržaja koji migrante i izbjeglice povezuju sa krivičnim djelima” (Adilagić 2019: 5). Poređenje medijskih sadržaja iz cijele Bosne i Hercegovine pokazalo je da se u tekstovima objavljenim na području Unsko-sanskog kantona, gdje živi najveći broj ljudi u pokretu, više ističe viktimizacija migranata i empatija prema njima, nego negativni sadržaji (Adilagić 2019). Ovo može značiti da veća interakcija između lokalnog stanovništva i ljudi u pokretu može dovesti do povoljnijih percepcija i medijskog izvještavanja o migrantima i izbjeglicama. Kako mediji u Bosni i Hercegovini objavljuju često nepotpune i pristrasne izvještaje o ljudima u pokretu, zabilježena pričanja o životu predstavljena u ovom radu nude dodatnu ili čak alternativnu sliku o životu lokaog stanovništva i ljudi u pokretu.

6. USMENE PRIČE O LJUDIMA U POKRETU

Tridesetak narativa snimljenih tokom terenskog rada u Golubiću, na osnovu tematskog kriterija, može se podijeliti u pet grupa: suosjećanje prema izbjeglicama na osnovu sličnih prognaničkih iskustava, zajednički život na poslu, zajednički život u bračnoj zajednici, otuđenje privatne imovine i o konkretnim događajima koji su se desili prilikom prelaska granice. Kriterij koji se koristio u klasifikaciji je tematski, zasnovan na sadržaju kazivanja.

6.1. Empatija prema izbjeglicama vezana za vlastita ratna iskustva

U razgovoru s mještanima saznala sam da je većina ljudi u pokretu koje su sreli ili za koje su čuli, djelovalo uplašeno i nenametljivo. Kazivali su da su migranti i izbjeglice u ranim jutarnjim satima strpljivo čekali da se otvori jedina trgovina u selu, kupovali bi namirnice potrebne za put, kratko se odmorili na klupama ispred škole i nastavili dalje. Često bi stanovnici Golubića migrantima i izbjeglicama davali hranu, odeću i obuću. Njihovo

prisustvo podsjetilo je mještane na vlastito izbjeglištvo i rat iz 1990-ih. U jednom razgovoru sagovornik nije skrivao emocije:

Emocije su podijeljene. Ima ono što smo mi svi doživljavali jer smo prošli nešto slično ko i oni, u nekom periodu svog života. I tad postoji empatija. Eto, žao ti ih je. Pogotovo kad vidiš porodice. U posljednje vrijeme kroz naš Golubić prolaze, recimo, porodice, gdje, recimo, dijete od tri godine više ne može ni maknuti, sjedi i plače. Otac nosi drugo dijete na vratu. Majka nosi u naramku. Eto, to su one stvari koje čovjek, ne može biti kamen, da ne vidi da je to i žalosno i teško. I da ih je muka natjerala. Barem takve. (...) A onda postoji druga, ta neka druga priča, da recimo, kažem ti, prođu kroz Golubić, pa sitna stvar nestane. A ima raznoraznih priča. Eto tako.

Iskustvo izbjeglice utiče na mišljenje o migrantima danas. Kako da ne. To je jedna od prvih stvari koja ti nampadne. Na um ti padne prva ta stvar što si ti to sve prošao. E, sad. Slušajući priče ljudi, kako ljudi pričaju, i sumnja pojedinih ljudi da su oni pobjegli zbog kriminala, da su to kriminalci, da su to lopovi, ja se s tim ne slažem. Jer kako smo god mi otišli iz Golubića devedesetih godina, nas je 100% otišlo iz svog mjesta, pa smo se vratili, pa smo branili to mjesto. I sve to. (E. H.)

Svi sagovornici u istraživanju bili su ili ratni prognanici ili potomci prognanika. Kao u ovom razgovoru, svjedočenja o nekadašnjim ratnim zbivanjima premrežavaju priče. Prije ili kasnije, današnje priče o ljudima u pokretu transformiraju se u pričanja o nekadašnjem prognaničkom životu stanovnika Golubića.

6.2. Zajednički život na poslu

Većina zabilježenih priča kazuju o suživota izbjeglica i migranata i lokalnog stanovništva. Radnja je jednostavna: izbjeglica ili migrant dolazi u Bihać; porodica iz Bihaća ugošćuje ga u svom domu; migrant ili izbjeglica nastavlja živjeti u Bihaću ili odlazi u EU. U ovoj grupi priča izdvajaju se tri varijante. U jednoj varijanti, nakon nekog vremena, migrant otvara vlastiti restoran u kojem priprema hranu prema receptima iz svog zavičaja. Čak i svog domaćina

zapošljava u restoranu, osiguravajući mu radno mjesto i tako doprinoseći egzistenciji. U drugoj varijanti migrant je zaposlen u frizerskom salonu. Treća varijanta se odnosi na suživot migranata porijeklom iz različitih zemalja dok se nalaze u Njemačkoj.

U odnosu na drugu varijantu, prva ima više podataka, a informatorica komentariše događaj tokom pripovijedanja.

Dok je isto, poslije nekog kraćeg vremena još jedan migrant bio u jednom domaćinstvu s jednom porodicom. Isto tako su ga primili. Ali, eto, on se nekako bolje snalazio. U Bihaću je otvorio sebi neki mini restoran. Te njihove začine je imao. Valjda je znao primjenjivati ih u hrani, pa je to njima bilo primamljivo jer su se tu hranili. Migrantski restoran je bio s njihovim receptima i hranama. Tako da je on zaposlio tog svog tadašnjeg gazdu. Naravno, eto pružio je šansu njemu da i on se zaposli, da on zarađuje jer i on je bio bez posla. Imao je, naravno, porodicu. Naravno kad je došlo vrijeme korone, sve je to stalo. Negdje su se pogubili. Ne znam ni ja gdje. (I. H.)

Druga varijanta je jednostavnija, bez komentara.

Samo sam čula iz komšiluka za jednu frizerku da se udala za migranta. Čak su otišli u inostranstvo. E sad. Čula sam još, ovaj, za jednu krojačicu da je primila kod sebe isto migranta. Kao da je radio s koncem obrve. I to ženama na licu s koncem skidao (dlačice). Završili su zajedno. (M. Z.)

Treća varijanta priče smještena je u frizerskom salonu negdje u Njemačkoj. Sagovornik je priču čuo od svog rođaka, koji je nekoliko godina ranije napustio Golubić iz ekonomskih razloga. Jednog dana, njegov rođak je stigao u frizerski salon u kojem je radio pakistanski frizer. U početku su svi govorili njemački, ali je nakon nekog vremena razgovor nastavljen na bosanskom jeziku:

I neko je slučajno, ne znam kako, zaboravio sam, ali progovorio riječi na bosanskom. Taj moj stričević ili neko drugi. Nebitno. Te se taj migrant, koji je radio u frizerskom salonu, Pakistanac, priključio njima u razgovoru, isto na bosanskom jeziku što je

ovima bilo smiješno pa su se onda opustili u razgovoru i pitali ga otkud znaš bosanski. I sve to. On im je pričao da je kao i većina njih, godinama putovao ovom balkanskom rutom i da je nakraju uspio doći do Njemačke. Tako tu radi. Ali, smiješno je u toj priči bilo što je taj isti migrant koji je danas u Njemačkoj baš prolazio kroz Bihać i dugo vremena bio u Bihaću te čak i kroz Golubić koji je udaljen par kilometara od Bihaća, odakle je taj moj stričević koji tamo u Njemačkoj. (H. H.)

Kao i prva, i ova varijanta ima više detalja, a priču je prokomentarisao i sagovornik. Priča je zanimljiva jer odražava suživot migranata u jednoj državi članici EU. Osim toga, ona odražava realnost naroda Bosne i Hercegovine, gdje ljudi svakodnevno napuštaju svoje domove i sele se u inozemstvo. Prema studiji *Emigracija u Bosni i Hercegovini* objavljenoj 2019. godine, koja je zasnovana na različitim izvorima, procjenjuje se da je oko 2 miliona ljudi iz BiH emigriralo i živi u drugim zemljama. Ovo predstavlja više od 56% ukupnog stanovništva sa posljednjeg popisa iz 2013. godine. Većina iseljenika iz BiH živi u šest zemalja, od kojih je jedna Njemačka.

Ono što je sagovorniku bilo smiješno u priči njegovog rođaka jeste činjenica da je u ogromnoj zemlji poput Njemačke njegov rođak na svom migrantskom putu sreo migranta iz Pakistana koji je nekada prolazio kroz njegovo selo.

U ovoj priči može se uočiti tipična transformacija sadržaja. Malo je vjerovatno da je izbjeglica iz Pakistana prolazio kroz Golubić. Ako je neko vrijeme i boravio u ovom dijelu svijeta, vjerovatno je to bilo u Bihaću. Međutim, da bi poenta priče bila izraženija i da bi zabavio publiku, pripovjedač je odlučio da kaže da je spomenuti migrant prolazio i “kroz Golubić“.

6.3. Zajednički život u bračnoj zajednici

U središtu treće skupine priča je ljubav. Budući da je zabilježeno više priča čini se da su lokalnu zajednicu posebno zanimale priče o ljubavi između migranata i izbjeglica i djevojaka iz Bihaća. Ovi primjeri najčešće počinju nepovjerenjem djevojčinih roditelja u veze, ali naposljetku završavaju sretno. One nisu duge, ne sadrže mnogo informacija i kazivale su ih samo žene. U svim primjerima, naratorice su poznavale ljude o kojima su pripovijedale i to su istakle tokom razgovora. Kratkoća ovih priča može biti posljedica odnosa

koje su pripovjedačice imale prema osobama o kojima su pripovijedale. Budući da su kazivale o svojim prijateljicama, vjerovatno nisu željele iznositi previše podataka iz njihovog osobnog života. Podsjetimo da se priče o životu dijele u malim krugovima prijatelja/rođaka i odražavaju iskustva osobe ili nekoga koga poznaju.

6.4. Otuđenje privatne imovine

Tokom razgovora sa mještanima Golubića, često su pričali o glasinama vezanim za migrante i izbjeglice. Najčešća glasina je da su migranti skloni kriminalu. Međutim, nakon toga obično bi uslijedila izjava u kojoj se naglašava da migrant nikada nije ništa ukrao ni njima niti njihovim poznanicima. U jednom intervjuu sagovornik je prokomentarisao glasine koje kruže među lokalnim stanovništvom o migrantima i izbjeglicama:

Čuo sam, dakle, dosta priča o migrantima. I sve one su većinom negativne priče. Tipa: „Da li si čuo da je migrant provalio nešto?“, „Da li si čuo da se desilo neko ne znam silovanje, kidnapovanje i sl.“ To su priče koje kruže. Obično nikad nećemo čuti ništa dobro. Tipa, naprimjer znam migrante koji su pokušavali na razne načine da zarade neki novac. Radili su neke obične normalne poslove tipa košenje trave i sl., kod drugih ljudi i na taj način sebi prikupili nešto novaca. U nekim slučajevima, dakle, da bi poslali svojim porodicama koje žive u njihovim matičnim zemljama. To također ima neku svoju pozitivnu stranu, ali često puta smo mi previše previše fokusirani na ono što je negativno umjesto da gledamo neku bolju stranu. Jer svaka priča ima dvije strane. (H. S.)

Osim glasina, zabilježili smo priče o otuđenju privatne imovine. Priče imaju isti obrazac zapleta: mještanin Golubića pomaže migrantima ili izbjeglicama poklanjajući obuću ili odjeću. Nakon nekog vremena, mještanin gubi cipele ili odjeću i kreće u potragu za svojim stvarima. U jednom od zabilježenih primjera uvodna motivacija je jako duga jer je pripovjedač želio detaljnije predstaviti glavni lik, odnosno pojednica koji od početka izbjegličke krize svakodnevno pomagao ljudima u pokretu.

A on je jedan bio od tih koji je skupljao obuću za njih. Sutradan, pošto je imao jedne patike on svoje, koje je dobio, originalne patike, od svog brata iz Austrije, bile su pred ulazom, njegovim. I poslije, sutradan, znači kad se to sve dešavalo, on je otišao i nema mu patika. A imao je jedne jedine patike koje su mu ostale. Te su mu patike nestale, i on je danima hodao po Bihaću tražeći te svoje patike. Kad god su migranti prolazili nije im gledao u lice, nego gledao im u noge. Gledao im u noge. Tražio je te svoje patike. Kaže, viš im nikada neću dati ni čarape. Eto tako. Situacija takva bila. Naš komšija.(E. H.)

Pored ove varijante, zabilježili smo i varijantu koja je kraća i bez detalja. Zanimljivo, bez obzira što se radi o veoma ozbiljnoj temi, priče su ispričane u duhovitom tonu. Naratorima su ovi incidenti bili smiješni.

U trećoj grupi priča jedna se fokusira na otuđenje privatne imovine migranta. Obrazac radnje je sljedeći: migrant privremeno ostavlja svoje stvari kod poznanika iz Bihaća i bezuspješno pokušava prijeći granicu EU. U međuvremenu, domaćin otuđuje imovinu migranta. Migrant pokušava povratiti imovinu. I ova priča ima dugu uvodnu motivaciju. Kako je osoba u pokretu u središtu priče, uvodna motivacija sadrži izjave koje ga detaljnije opisuju. Sagovornica je istakla da je migrant tokom boravka u Bihaću bio pažljiv prema ljudima koje je upoznao i okruženju u kojem je boravio. Za razliku od priča iz prethodnih grupa o otuđenju imovine, ova nije ispričana u duhovitom tonu i u njoj dominira suosjećanje prema ljudima u pokretu. Sagovornica je priču čula od migranta kojem je otuđena imovina.

6.5. Događaji koji su se desili prilikom prelaska granice

Posljednja grupa priča uključuje one koje su usmjerene na migrante i izbjeglice i poteškoće koje ih prate kada pokušavaju da prijeđu granicu Evropske Unije. Ove priče su sagovornici čuli od ljudi u pokretu.

Jedna priča opisuje višednevni pokušaj jedne izbjegličke porodice da prijeđe granicu između Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske. Nakon sedam dana uspjeli su doći do mjesta gdje su morali čekati vozilo da nastave put. Međutim, nije sve išlo po planu.

I sjeli su negdje, ne znam koji dio Hrvatske, na trotoar, a ona kaže: čekamo sad čovjeka koji će doći po njih autom da ih dalje prevozi. Ona kaže, u tom trenutku se čovjek javlja na telefon i kaže: „Dolazim za par minuta“. I u tom trenutku dolazi policija i kaže: Hajde! Idemo! Van! Van! Svi, svi. Idemo! Idemo! A onda su ih sve ugurali – cijelu porodicu. Bilo ih je deset. U kombi i vratio ih. Tako su sedam dana putovali kroz šumu, a za deset minuta je došao čovjek da ih odveze autom. Pokupila ih je policija. A onda im je policija oduzela sve, dokumenta, mobilne telefone... (V. P.)

Ova priča ima i uvodnu motivaciju koja opisuje život izbjeglica u Bihaću u vrijeme kada su se spremali za prelazak granice. U uvodnom dijelu, izbjeglice su opisane kao vrijedni i susretljivi ljudi prihvaćeni od lokalne zajednice. U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da su posjećivali svoje komšije u Bihaću u zgradi u kojoj su privremeno boravili.

7. ZAKLJUČNA PROMIŠLJANJA

Ovaj rad bavi se usmenim pričama o ljudima u pokretu, zabilježenim među mještanima Golubića, sela kod Bihaća. Kako se Golubić nalazi na području između Privremenog prihvatnog centra “Lipa” i bosansko-hrvatske granice, kroz njega svakodnevno prolazi veliki broj izbjeglica i migranata. Međutim, mještani Golubića svjedoci su ne samo njihovog prolaska kroz selo već i neuspješnih pokušaja da prijeđu granicu EU. Ovaj kontekst doveo je do stvaranja različitih priča u kojima su ljudi u pokretu glavni likovi.

Analiza iz perspektive usmene književnosti pokazala je da se prikupljene priče mogu svrstati u pet skupina i da sve pripadaju žanru pričanja o životu. U sakupljenoj građi nisu pronađeni drugi žanrovi (primjerice vicevi). U kazivanjima se mogu prepoznati formalne karakteristike pričanja o životu, jer su subjektivna, osobna, fokusirana na stvarne događaje, ali obogaćene fikcijom kako bi priča bila privlačnija publici. Sve su priče ili dio osobnog repertoara (ponovljene priče o osobnom iskustvu) ili „priče iz druge ruke“ (od poznanika-savremenika). Neke priče su kratke, poput obavijesti. U nekima se prepoznaje smisao za pripovijedanje. Možemo zaključiti da se u kazivanjima mogu pronaći sve karakteristike pričanja o životu, kako ih definira teorija usmene književnosti.

Snimljene priče i iskustva terenskog rada također nude uvid u život lokalne zajednice s ljudima u pokretu. Međutim, kao što je ranije rečeno, ne možemo ih posmatrati kao pouzdane izvore. Ovdje treba istaći da su svi sagovornici nekada bili prognanici ili su potomci prognanika i ratna su sjećanja i dalje prisutna kod starijih sagovornika. U razgovoru su isticali da suosjećaju sa ljudima u pokretu i da razumiju situaciju u kojoj se nalaze. Terenska istraživanja tokom augusta, septembra i februara među mještanima Golubića potvrdila su ovu izjavu. Svakodnevno sam svjedočila kako stanovnici nesebično dijele hranu, odjeću i obuću ljudima u pokretu. Čak i kada se pričaju priče o otuđenju imovine za koje se pretpostavlja da su učinili migranti, priče se tumače kao duhovit događaj, bez ljutnje, opet naglašavajući empatiju prema pojedincima u nevolji.

U većini priča slika migranata i izbjeglica je prilično pozitivna, a sagovornici su pokazali razumijevanje za poteškoće s kojima se oni susreću. Sagovornici su komentarisali da su negativne informacije o migrantima dobijali, između ostalog, preko lokalnih web portala i društvenih mreža, ali i da su te informacije uglavnom neistinite. Zabilježene priče utemeljene su na proživljenim iskustvima sagovornika i njihovih poznanika. Neki od njih su eksplicitno izjavili da se njihova iskustva ne poklapaju sa uobičajenim izvještajima o migrantima koje pronalaze u medijima.

Jedana od sugovornica, Lorena, nakon intervjua kratko je zaključila:

Tako da mislim da je ovo jedna od priča koja treba da se objavi, da se istakne zapravo, da se istakne pozitivna strana tih izbjeglica kako ih mi zovemo migrantima. A ne samo ono nešto što se desi loše pa to ide na sva zvona. Mislim da su oni ljudi kao svi mi.

LITERATURA:

Adilagić, R. 2019. *Od viktimizacije do demonizacije: Gdje je istina?* Istraživanje o načinima izvještavanja medija o migrantima i izbjeglicama. Sarajevo: Udruženje/Udruga novinara Bosne i Hercegovine.

Bausinger H. 1988. „Construction of life“. *Life History as Cultural Construction/Performance*. Tamas Hofer i Peter Niedermuller, ed. Proceedings of the III

American-Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16-22 August 1987. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 477-490.

Bošković-Stulli, M. 1984. *Usmeno pjesništvo u obzorju književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.

Degh, L. H. 1988. „Beauty, wealth and power: Career choices for women in folktales fairytales and modern media“. *Life History as Cultural Construction/Performance*. Tamas Hofer i Peter Niedermuller, ed. Proceedings of the III American-Hungarian Folklore Conference Held in Budapest, 16-22 August 1987. Budapest: The Ethnographic Institute of the Hungarian Academy of Sciences, 13-47.

Emigration study in Bosnia and Herzegovina. 2019. Muris Čičić, ur. Sarajevo: Academy of sciences and arts of Bosnia and Herzegovina.

Labov W. and Waletzky J. 2006. „Oral Versions od Personal Experience“. *Sociolinguistic The Essential Readings*, Cristina Bratt Paulston and G. Richard Tucker. Blackwell: 74-104.

Marković, J. 2012. *Pričanja o djetinjstvu. Život priča u svakodnevnoj komunikaciji*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

Potkonjak, S. 2014. *Teren za etnologe početnike*. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju.

Popis stanovništva, domaćinstava / kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine. Konačni rezultati. 2016. Fojnica: Federalni zavod za statistiku.

Sirovátka, O. 2018. “O morfologiji predaje i katalogizaciji predaja”. U *Predaja: temelji žanra*, ur. Ljiljana Marks i Evelina Rudan, Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

NINA ALIHODŽIĆ-HADŽIALIĆ

Filozofski fakultet Sarajevo

pregledni naučni rad

Balkan kao "razvalinski pejzaž" čudovišne drugosti

Prezrivi pogled na Balkan *otkrivajuće* je naravi usmjerene prema višestrukim projekcijama, unutar kojih se „civilizacijska misija“ u raznolikim aspektima ostvaruje kako bi ovladavanje drugim, kroz konstrukciju identiteta drugosti, proizvela vlastito legitimizacijsko uporište. Takvo *središte*, koje je u dosluhu s *narcizmom*, stvara *čudovišne drugosti*. Unutar suvremene postmoderne filozofijske misli, jasno je da je razgovor o *razlikama* nužan, i to, osobito kad mislimo o fenomenu globalizacije, gdje se paradoksalno govori o stanovitom univerzalizmu, za koji smatram da je ključan termin poput zamišljenog *filtera* kroz koji nužno trebaju proći sve diskusije posvećene problemima u vezi s potlačenošću, diskriminacijom, i na koncu, „porobljavanju Drugog“ preko „imperijalizma mašte“. Istraživanje u ovome radu ima za cilj kratko podsjećanje na niz rasprava koje nastaju u posljednjem desetljeću u cilju da doprinesu preoblikovanju diskurzivno konstruirane slike o Balkanu i da znanstveno-kritičkom analizom podsjetite, da smo obvezni promisliti o dosadašnjoj *narativnoj kolonizaciji* Balkana, što nije, nažalost, samo bezazleni ekces, neutralan propust „ljudske ludosti“, već priziva / sluti čudovišna civilizacijska *pomjeranja* kakvih smo bili svjedoci stravičnih godina proteklog stoljeća. Razgovor o potonjoj temi treba usmjeriti na „dosadašnja“ iskustva u povodu *ispisivanja* balkanizma, tako što je moguće, recimo dobiti neku pragmatičnu korist iz paradoksalno-relacionističkog tretmana pojma. Afirmativno shvatanje ili pomjeranje pojma bilo bi u smjeru saznanja da uistinu postoji mogućnost da se progovori kreativnošću graničnog mišljenja. Istraživačko usmjerenje trebalo bi predstavljati znanstveni prilog prema „otkrivanju“ odnosa književnosti i ideologije, kako bi se očitala potraga za

vlastitim identitetom kroz iznalaženje konceptualno prihvatljivog diskurza *balkanizma* u kojem je *čudovišno Ja* – „bliskost presvučena distancom“.

Ključne riječi: balkanizam, ideologija, orijentalizam, postkolonijalna teorija, posthumanizam, poststrukturalizam, roman

„It is now time to shift the question of whether things share a common nature from literature itself to the theories which investigate it. What, if anything, do literary theories have in common?

What links semiotics and feminism, Formalism and psychoanalysis, Marxism and hermeneutics or post-structuralism and reception aesthetics?

One answer might be that they are all *theories*.“ (Eagleton 2012: 167)

KONSTRUIRANJE D/DRUGOG

Postkolonijalna teorija promijenila je kritički odnos prema tumačenjima književnosti ali i kulture u cjelini. Edward W. Said bio je „sekularni, opozicioni intelektualac“ i zagovornik ljudskih prava propitujući zapadne modele hegemonijskog znanja. Sukladno suvremenim raspravama poststrukturalističke teorije subjekta, njegov rad je predstavljao intelektualno putovanje kroz različite discipline. Prvi pionirski korak u jasnoj kritici moći Zapada i hegemonijskog diskursa bila je knjiga *Orijentalizam* koja se danas uzima kao temeljno polazište za afirmaciju ali i kritiku postkolonijalne teorije. Rasprave su dobrim dijelom intezivirane s obzirom na teorije i kritičke postavke o Subjektu, kao što su one Jacques Lacana, Michel Foucaulta, Jacques Derride, Paul Ricoeura i drugih poststrukturalističkih mislilaca. Sukladno postmodernoj misli koja podrazumijeva naročito isticanje razlika, pluraliteta i raznolikosti iskustava i kultura, otvoren je prostor za jedno drugačije razumijevanje čovjeka, njegova identiteta, što u krajnjoj konstalaciji predstavlja jasno stajalište kojim je Foucault u obzoru svega naprijed spomenutog, tvrdio da se nalazimo u vremenu u kojem smo svjedoci „kraja čovjeka i kraja humanizma“ (Foucault 1971: 67). Konačno, značilo je to da se i linearna koncepcija povijesti našla pod snažnim filozofskim udarom postmodernih misli.

Primjereno promijenjoj koncepciji identiteta koja je naznačena dekonstrukcijom postmodernog subjekta, orijentacija čovjeka ne može

se više konkretizirati u kontinuitetu, kako vremena tako i prostora. Said je prouzročio značajnu reviziju književnosti i njezine povijesti tako što je u zadaću proučavatelj/ca/ma usmjerio pozornost na propitivanje imperijalnog i kolonijalnog „smještanja“ književnih tekstova. Značilo je to da dopunjavajući Saidove sugestije, u cilju kritičkog osvrta, ali i teorijskog analiziranja, moramo probuditi senzibilitet za emancipaciju hibridnog subjekta kojem je prema Saidu namijenjeno komplicirano i zahtjevno breme postkolonijalnog otpora. Kada je riječ o neprestanom pomjeranju u definiciji pojma identiteta, treba navesti zapažanje koje, čini se, na koncizan i uspješan način svodi „nesvodivost“ pojma identitet u razumljivi okvir koji nam, zapravo, predstavlja polazište u cjelokupnoj raspravi o postkolonijalizmu i njemu srodnih termina.

O čemu, dakle, govorimo kada se neprestano pouzdajemo u čarobnu moć riječi – identitet?

„Taj pojam je po najprije izdanak njemačke spekulativne filozofije od Kanta, Fichtea, Schellinga do Hegela. U različitim značenjima on upućuje na istovjetnost subjekta i refleksije o subjektu. Identičnost neke „stvari“ potvrđena je njezinim razlikovanjem od druge „stvari“. Identitet je potvrđivanje istosti nijekanjem drugosti u istome. Nema identiteta bez razlike i obratno“ (Paić 2005: 111).

Razvidno je da je na tu filozofijsku problematiku uputila poststrukturalistička teorija, koja je prouzročila dalekosežne promjene u formi i sadržaju postmoderne i postkolonijalne književnosti. Osnovni problem koji je vezan za roman, koji držimo, još uvijek ortodoksijama strukturalizma, kao književnu formu unutar koje se projiciraju univerzalni aspekti ljudskog postojanja, je naznačen kroz *krizu prikazivanja*. Književnost se i nadalje respektira kroz njezinu mogućnost da „unatoč sukcesivnosti jezika, u mislima ujedini različite svjetove“. Kada je riječ o prirodi postkolonijalnog diskurza, postajemo svjesni da moramo intezivirati samosvijest književnog izričaja kroz naznaku da je ne samo multiperspektivno višeglasje glavni problem tog prikazivanja, već prije neiskazivost i nepredovčivost – problem koji se ni ne može riješiti unutar paradigme tog prikazivanja.

S tim u vezi, za razumijevanje suvremenog statusa i naravi književnosti

značajno je uočiti vezu koja postaje „postkolonijalno“ obilježje složenih iskustava različitih aspekata književnih tekstova kroz njezinu povijest u cjelini. Postkolonijalna teorija, na Saidovim postavkama, omogućila je interpretacije koje moraju poštivati značajan suodnos između prostora, moći i spoznaje. U tom *relacionalističkom* prostoru *preklopivosti* ključni je pojam *granice*, kao „propusnog“ prostora za različita postkolonijalna redefiniranja „ograničenih mjesta“. Poput svih suvremenih preinaka ortodoksija i apsolutizacija, koncepcija postkolonijalnih teoretičara mora poštivati strategiju *izmještanja* ili *dislociranosti*. U konačnici, to rezultira prepoznavanjem takozvanog „mjesta susreta“ tj. propusnih granica gdje se realiziraju stanovite hibridnosti diskursa koje se isprepliću.

Treba obratiti pažnju na navode u kojima Said upozorava da je u predočavanju *orijentalizma* kao specifičnog paradigmatškog znanja zapadnjačkog diskurza, od izuzetnog značaja analiza osobnih stilova unutar sveprožimajuće forme izraza. Značajno je to u funkciji odredbe statusa književnosti kao sredstva u uspostavi novog postkolonijalnog senzibiliteta koji je u dosluhu s „osloboditeljskim“ snagama postmoderne umjetnosti koja se po *samorazumijevanju* smatra prikladnom za otvaranje puteva prema *malim pričama*, fluidnim i nesvodljivim na čvrste i Velike koncepcije, kakav je klasični orijentalizam koji pripada kolonijalnoj kulturi Zapada¹.

1 „Legitimitet znanja kakvo je orijentalizam počivao je tokom XIX veka ne na autoritetu religije, što je bio slučaj pre prosvetiteljstva, nego na onome što možemo nazvati restaurativnim citiranjem prethodnih autoriteta. (...) učeni orijentalistički stav bio je stav naučnika koji je istražio niz tekstualnih fragmenata, koje je kasnije uređivao i priređivao kao što bi restaurator postavio stare crteže jedan kraj drugog stvarajući kumulativnu sliku onoga što oni implicitno predstavljaju. (...) ukratko, kao oblik rastućeg znanja, orijentalizam je, kako bi se nahranio, većinom pribegavao citiranju (...) Tako su na prilično striktan način orijentalisti posle Sasija i Lejna nanovo pisali Sasija i Lejna; (...) Iz ovog složenog novog pisanja sistematski su isključivane aktuelnosti modernog Orijenta (...) U sistemu znanja o Orijentu, orijent je manje mesto nego topos, niz referenci, skup karakteristika, čije je poreklo, reklo bi se, u citatu, ili u fragmentu teksta, ili citatu iz nečijeg dela o Orijentu, ili u deliću prethodne imaginacije, ili u amalgamu svega ovog. Direktna opažanja ili detaljni opisi Orijenta su fikcije koje su prezentirali tekstovi o Orijentu. (...) kao što sam rekao ranije, narativnoj svesti dato je da igra veoma veliku ulogu. Videćemo da će, uz svu svoju ekscentričnu individualnost, ova narativna svest završiti shvatajući, kao Buvar i Pekiše, da je hodočašće oblik prepisivanja. (...) Glavni značaj koji Nerval i Flober imaju za proučavanje orijentalističkog duha (...) leži u tome što su oni stvorili dela povezana sa onim vidom orijentalizma o kojem smo dosad raspravljali, i zavisna od njega, a u isti mah ipak samosvojna i samostalna. (...) neprestano su razrađivali svoj orijentalistički materijal i na različite načine ga uključivali u posebne strukture svojih estetičkih projekata. (...) – njihov Orijent bio je manje racionalno shvaćen, usvojen, redukovan, ili kodifikovan, a više življen, eksploatisan estetički i imaginacijski kao prostrano mesto, prepuno mogućnosti. (...) narativna svest je neprestani energični glas, koji se kreće kroz lavirinte orijentalne egzistencije naoružan (...) dvema arapskim rečima, tayeb, što je reč za pristanak, i mafisch, koji znači odbijanje“ (Said 2000: 239 – 246).

Saidova istraživanja imala su za cilj pokazati kako prikazivanje zbilje „s koje god strane“ nikada ne može biti ideologijski neutralna djelatnost. Navedenom sugestijom je izvršio znatan uticaj u posve različitim disciplinarnim poljima istraživanja, naročito je uticajnim pokazalo se njegovo analiziranje SUSRETA imperijalizma i književnosti. Probleme koje je Said naglašavao proistekli su, kao što je već naznačeno u tekstu, od konstrukcija znanja hegemonijskog liberalno-humanističkog velikog Projekta prosvjetiteljstva u kojem su ideali Razuma i Napretka skrivali imperijalne konstrukcije. **Izmišljanja D / drugog** uspješno se upisivalo u stvaranju epistemologijskih i ontologijskih distinkcija između: Istoka i Zapada, superiornog i inferiornog, što se razvijalo u mogućnost kontroliranja, pa čak i proizvodnje *drugosti* u odnosu na *sebstvo*. U psihoanalitičkoj priči koja svoje mjesto uspješno pronalazi u interdisciplinarnom dijalogu s društvenim znanostima, orijentalizam čak biva tumačen u vezi nesvjesnog kao „europski kolektivni san o Orijentu“. Orijentalizam, povezuju i s pretjeranim osjećajem superiornosti, ksenofobije i rasne predrasude što korespondira uspješno s fenomenom *narcizma* koji je jedna od uporišnih točaka psihoanalize. Time se uspostavljaju granice na kojima orijentalizam crpi svoju snagu, granice između *nas i njih*, gdje se logikom binarnih opozicija dolazi do Lacanove postavke u kojoj „svijet riječi kreira svijet stvari“ i to u smislu da „logika binarnih opozicija nije ništa doli mehanizam za *proizvođenje* pozicije drugog, a samim time i vlastite“. Lacan, koji prema vokaciji svojih analitičkih sklonosti pripada kognitivnim teoretičarima, jer zauzima poziciju između Sigmund Freudove „intrapsihičke koncepcije“ i „lingvističkog strukturalizma“, smatra da je osnovna faza u razvoju ličnosti „faza zrcala“ u kojoj dijete uči *prepoznavati se* uzimajući u obzir *pogled drugih*. Terapeutski pristup koji se naslanja na Lacanove postavke podrazumijevao bi da se skrene pozornost na *simptome* koji predstavljaju znakove ishodišnih procesa u kojima često dolazi do konstatacija, koje su prouzročene *pogrešnim prepoznavanjem*, koji su produkti fantazije kojima se realnost *iskrivljuje*. *Uključenje u dodir ili SUSRET* – bila bi terapeutska orijentacija koju Lacan predlaže, što korespondira s postavkama postkolonijalnog *pogleda* gdje se u dosluhu s psihoanalitičkim istraživanjima može postaviti ključno pitanje, šta je to što stvara i podražava identitet određenog ideološkog polja, kakvo je, između ostalih, i orijentalizam? Posrijedi je mišljenje, da bezbroj „plutajućih označitelja“, koji označavaju

proto – ideološke elemente, strukturirano u jedno jedinstveno polje zahvaljujući intervenciji „prošivnog boda“ (Lacan ga naziva *point de capiton*), koji ih „prošiva“, odnosno zaustavlja njihova kretanja i fiksira njihovo značenje.

Orijentalizam, potom i *okcidentalizam* i, na koncu *balkanizam* su vizije koje su upozorenja naslućena Saidovim konceptom kritike orijentalizma što zahtijeva distanciranja prema čuvenom upozorenju o „postojanju predrasumičevanja razumičevanja“ kao zamke pravolinijskog mišljenja zasnovanog na binarnim opozicijama.

1. PREKORAČENJE GRANICE

Povodom posvemašnje prisutnosti Saidova pristupa ovdje treba obratiti pažnju na razumičevanja pojma *balkanizam* koji je nastao na Saidovom tragu, ali koji njegovu perspektivu čini različitom u smislu znanstvenog pojašnjenja sličnosti i razlika u poimanju problematike u teorijskom uokviravanju pitanja u vezi s Balkanom ili Jugoistočnom Europom.

Umjesto, da se ovdje prikažu stajališta recentnih studija posvećenih navedenoj problematici, mislim da se treba vratiti još jednom „razbaštinjenom intelektualcu“ koji je *politiku identiteta* obogatio raspravom o *politici prevođenja*. Said je zbog krucijalnih propusta u povijesti cjelokupnog kulturnog oblikovanja, zahtijevao da se svi tekstovi, a naročito oni koji su pokrenuli zamisao komparativističke „svjetske književnosti“ sagledaju, propitaju na nov i dinamičan način u praksi „kontrapunktog čitanja“ kao *prepoznavanja* „svega što je u igri“. U vezi s tim podnaslov *Imperijalizam mašte* (Vesna Goldsworthy) je korespondencija nastavljača Saidova puta kroz različita zemljopisna smještanja koja prekoračuju autoritativne historijske, ali i geografske granice. Sva ostvarenja koja nastaju na tragu *Orijentalizma*, shvatili bismo kao *lekcije o granici*, gdje se naša saznanja i spoznaje propituju u najrazličitijim poljima i disciplinama.

Kontrapunktualna metodologija koju predlaže Said neophodna je za čitanja dekonstrukcijske strategije pri čemu se pokazuje da je u analiziranju romana s kolonijalnim aspektima, prisutan, gotovo neprimjetan podtekst kojim pisci podupiru stavove u prilog imperijalizma. Tragom Derridaove dekonstrukcije,

„kontrapunktno čitanje“, podrazumijeva raščlambu romana u njegovoj generičkoj odrednici, u prilog čega navodim sljedeće Saidovo zapažanje:

„(...) roman nije naprosto proizvod usamljenog genija (...) on se ne sme smatrati pukom manifestacijom bezuslovne kreativnosti (...) – pokazuju da roman uopšte, a pripovest naročito, zauzima mesto regulativa u zapadnoevropskim društvima. (...) Ključni aspekt onoga što sam nazvao romanesknimosnaživanjem autoritetanije tako jednostavno vezan za funkcionisanje društvene moći i uprave; on se već u samoj pripovesti pokazuje kao normativan i suveren, odnosno kao samo – potvrđujući. To zvuči paradoksalno samo ako zaboravimo da konstituisanje jedne pripovedne teme, kako god bilo neprirodno ili neobično, još uvek predstavlja društveni čin par excellence, koji kao takav u sebi i u svojoj pozadini sadrži autoritet društva i istorije. Najprije imamo autoritet autora – nekoga ko ispisuje društvene procese na prihvaćen, institucionalizovan način, pridržavajući se konvencija, poštujući obrasce, i tome slično. Zatim imamo autoritet pripovedača čiji diskurs učvršćuje pripovest u prepoznatljivim, životnim okolnostima. Na kraju, imamo autoritet zajednice čiji je predstavnik najčešće porodica, ali takođe i nacija, neki poseban lokalitet ili konkretni istorijski trenutak. Svi ovi nivoi delovali su najsnažnije i najočiglednije upravo tokom ranog devetnaestog veka, kada se roman na do tada neviđen način otvorio prema istoriji. (...) prisvajanje istorije, istorizacija prošlosti i narativizacija društva – tri stavke koje su romanu podarile snagu – podrazumevaju takođe i nagomilavanje i raslojavanje društvenog prostora koji služi ciljevima tog istog društva“ (Said 2002: 155; 161 – 162).

Metodologijom koja počiva na dekonstruktivističkom načinu čitanja, Saidova strategija otpora nije u suprotstavljanju već u promišljenom i etički odgovornom pristupanju tekstovima koji naizgled, bezazleni, potpomažu „vladanje svijetom“ uz pomoć „akademski prihvatljivih“ diskurza. Unatoč

spoznajama o romanu kroz proturječnost sintagme „roman kao projekat slobode“, u subverzivnim ostvarenjima ove književne vrste leži izuzetan potencijal u otporu hegemonijskom stigmatiziranju „subalternih glasova“ u ostvarenjima postkolonijalnih pisaca – značajnih autora današnjice, kreatora „protudiskurzivnih praksi“ koje postaju ishodište proturječnih ili posve suprotstavljenih paradigmi.

Kao značajno pitanje postavlja se odnos dvije kategorije – orijentalizma i balkanizma, gdje o *različitostima u sličnosti* govorim zapravo o onoj snazi postkolonijalne teorije i kritike koja, možda, više nego što je to Said i mogao pretpostaviti pronalazi svoje mjesto u raznolikim diskurzima kojima propitujemo sve parametre moći na različitim stranama Svijeta. Razlika/*difference*, liminalnost svih Prijelaza su iskustva koja će poslužiti pojmovnoj orijentaciji kad je riječ o balkanizmu kroz znakovitu sintagmu sadržanu u naslovu knjige Marije Todorove *Imaginarni Balkan* / „imaginarni Balkan“.

Sažeta formulacija očevidno obznanjuje da se povodom Balkana govori o fenomenologiji „drugosti“ kroz razvidnu stigmatizaciju Balkana unutar procesa jasne stereotipizacije. Time se, također, ukazuje na poznatu matricu odnosa Gospodara i Roba, što svjedoči o modelu „proizvodnje znanja o Balkanu“. Na žalost svih nas, koji smo osjetili jezivu stvarnost balkanske nedavne ratne prošlosti, ovo fenomenologijsko polje korespondira s vanjskopolitičkim stavovima.

Prezrivi pogled na Balkan *otkrivajuće* je naravi usmjerene prema višestrukim projekcijama, unutar kojih se „civilizacijska misija“ u raznolikim aspektima ostvaruje kako bi ovladavanje drugim, kroz konstrukciju identiteta drugosti, proizvela vlastito legitimizacijsko uporište. Takvo *središte* je primjer kulturno socijalne identitarne oznake dominantnog mišljenja, i kao takvo u dosluhu s *narcizmom* stvara *čudovišne drugosti*. Misao koja je hipnotički zaslijepljena vlastitim vrijednostima, ne može zauzeti gledište izvan sebe i vidjeti se onakvom kakva doista jeste. Unutar suvremene postmoderne filozofijske misli, jasno je da je razgovor o *razlikama* nužan kao put prema dubljem razumijevanju, gdje bi se detronizirala narcisoidna „samodostatnost“ kroz transformaciju čežnje za bliskošću prema *D/drugom* i drugačijem. To je osobito bitno kada mislimo o fenomenu globalizacije, gdje se paradoksalno govori o stanovitom univerzalizmu. U tom smislu, neophodno je usmjeriti

pozornost na aktualnost diskusija u kojima se problematiziraju problemi u vezi s potlačenošću, diskriminacijom, i na koncu „porobljavanja Drugog“ preko „imperijalizma mašte“.

Na temelju dosadašnjeg iskustva u čitanju tekstova koji su posvećeni temi Balkana kroz smještanje poimanja ovog (nazovimo ga pojmom, radije nego da govorimo o njegovom stvarnom postojanju) recentnog prostora u smislu metafore. S tim u vezi, treba obratiti pažnju na znakoviti naslov zbirke radova posvećene ovoj temi: *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Treba pojasniti u kojem smislu ovaj fenomen nastanka diskurza balkanizma ima posve jasne implikacije na stajališta u vezi s interpretacijom i analizom književnih djela. U tom kontekstu treba navesti zanimljiv ogleđ Vladimira Bitija gdje teoretičar na posve delikatan način povlači sličnosti u dodiru „teorije jezika kao oruđa moći“ s nastojanjem da se jezik „vrati“ „translingvalnom stanju glazbe (Nietzsche), brujanja (*le bruissement*, Barthes) romorenja (*le murmure*, Foucault), talasanja (*le moutonnement*, Foucault)“ i postavki u vezi s balkanizmom” (Biti 1994: 142).

U radu naslovljenom *Intertekstualnost spram kontekstualnosti* riječ je upravo o „diskurzivno – nediskurzivnom“ prostoru kulture, gdje Biti navodi stav Julie Kristeve o pojmu intertekstualnosti kao neminovne nužnosti svakog teksta da stupi u dijalog s mnoštvom drugih tekstova. U tom smislu reprodukcija beskonačne intertekstualnosti dovodi do „erozije“ svih metafizičkih pojmova u teorijsko-književnom diskurzu, na primjer pojmovi „*autora* (Foucault, Barthes), *djela* (Barthes), *komentara* (Foucault) i *teksta* (Barthes)“, čime se konačno ishodište intertekstualnog čitanja nadaje „*konstituitivno neizvršivom* zadaćom“. S druge strane, „*ironizacija, demonizacija, satanizacija*“ intertekstualnosti, proizašla iz želje za legitimiranjem vlastitih postupaka od strane kontekstualista, neodoljivo podsjeća na „crnu“ slutnju da „tobože europski internacionalizam (intertekstualizam) posluje istom projektivnom ideologijom kao tobože balkanski nacionalizam (kontekstualizam)“. Dakle, radi se o sličnim postupcima „ocrnjavanja“ drugog u cilju proizvodnje strukturalne matrice vlastite konstituitivne pojmovnosti koja tobože prouzrokuje „idealnu“ putanju u pristupu analizi konkretnih tekstova. U ovoj sažetoj formulaciji je na posve „prizemljen“ način razotkrivena „tradicionalna epistemologija i njezini nasljednici“. Radikalno kritičko

stajalište glasi: „U igri je naime uvijek i nešto više, tj. pitanje tko će ostvariti vlasništvo nad stvarnosti i pravo na njezinu distribuciju“ (Biti 1994: 148).

Balkanizam, poput orijentalizma ima promjenjivo značenje, u smislu da se nekada odnosi na saznanje i diskurz o Balkanu, a drugi put na kritičke rasprave u povodu objašnjenja i, na koncu, razgraničenja kategorije *balkanizma* prema *orijentalizmu*, gdje se zapravo ove dvije kategorije međusobno „osvjetljavaju“.

Podsjećam, još jednom, na utjecaj psihoanalitičke kritike na postkolonijalna „propitivanja“. Naime, u recentnim ogledima navodi se kako je Freud sistematično opisao *prostor* o kojem govorimo kroz dijagnosticiranje „paranoje malih razlika“ po čemu se diskurz o Balkanu ističe između *orijentalizma* i *okcidentalizma*, po svojoj „liminalnosti“ koji otvara u zamišljenoj ili stvarnoj provokaciji prostor za *upisivanja*. To jest ono *izmišljanje Balkana* koje uspješno prepoznaju diskurzi koji parazitirajući na „balkanskim“ kontraverzama proizvode manifestacije „pravih“ istina o Balkanu i njegovoj epistemologiji. Suprotno od Saidove koncepcije, koja u krajnjim konsekvencijama sugerira „miroljubivu koegzistenciju“, priroda *balkanizma* je mnogo bliža koncepciji u kojoj će se potencirati *razlike i paradoksi*.

Možda upravo zbog toga, Marija Todorova navodi kako je ovaj pojam postao sinonim za: „usitnjavanje, stvaranje malih međusobno zaraćenih entiteta, deestetizaciju, dehumanizaciju“ i na koncu, Balkan je *ključ* za „uništenje civilizacije“ / *bure baruta*. Značajna rasprava koju potencira Todorova u knjizi *Imaginarni Balkan*, provokacija je *par excellence*².

Umjesto da ovu činjenicu objasni jednostavno prezirom koji europski hegemonijski diskurz zauzima u klasičnoj produkciji svog legitimnog/središnjeg „poželjnog“ identiteta naspram *drugosti* koju drži za izvanjsku, da je ona „unutarnja drugost“ kojoj ne može izmaknuti, Todorova navodi tekstove u kojima se *središnje* ne poima kao „prostorna kategorija“ već kao središnja

2 „Zbog čega je usprkos tolikom bogatstvu pojmova, reči i zvukova, pridev „balkanski“ otrgnut od svoje ontološke osnove i ponovo stvoren kao apstraktan demon? Zbog čega je pretvoren u jezički korov?“ (...) *bauk* Balkana koji iz njega ne izbiva nije ličnost već ime (...) za nekog poput Deride nikada ne može doći do podudaranja reči i stvari (...) Sa tog stanovišta, predvidivo je da će se (...) „Balkan“ odvojiti od svog prvobitnog označenog i svih kasnijih označenih sa kojima ulazi u vezu. (...) on je polako već počeo da pridobija socijalno i kulturno značenje koje je proširilo njegovo označeno preko njegovog neposrednog i konkretnog značenja (Todorova 1999: 45 – 46; 77).

„zona simbola, vrijednosti i uvjerenja koji vladaju društvom“. Todorova jasno ističe da je balkanizam diskurz o „imputiranoj dvosmislenosti“, dok je orijentalizam diskurz o „imputiranoj opoziciji“. Nadalje, teoretičarka podsjeća kako se smatralo da je *most* najprikladnija metafora za ovo područje koje se uvijek prikazivalo kao mjesto križanja / raskrižja, kao spoj Istoka i Zapada – „egzotično drugo“ u „tijelu“ Zapadne Europe. Taj među-položaj i njegov granični karakter, prouzročilo je da se Balkan poima kao „etapa razvoja“, nikada u cijelosti kolonijalan, kvazi kolonijalan; polurazvijen, poluciviliziran i, na koncu, **poluorijentalan**.

Upravo ovo kratko podsjećanje na niz rasprava koje nastaju u posljednjem desetljeću u cilju da doprinesu preoblikovanju diskurzivno konstruirane slike o Balkanu i da znanstveno – kritičkom analizom podsjetite, da smo obvezni promisliti o dosadašnjoj *narativnoj kolonizaciji* Balkana, što nije, nažalost, samo bezazleni ekces, neutralan propust „ljudske ludosti“, već priziva / sluti čudovišna civilizacijska *pomjeranja* kakvih smo bili svjedoci stravičnih godina proteklog stoljeća. Razgovor o potonjoj temi treba usmjeriti na „dosadašnja“ iskustva u povodu *ispisivanja* balkanizma, tako što je moguće, recimo dobiti neku pragmatičnu korist iz paradoksalno – relacionističkog tretmana pojma. Afirmativno shvatanje ili pomjeranje pojma bilo bi u smjeru saznanja, da uistinu postoji mogućnost da se progovori „kreativnošću graničnog mišljenja“. Todorova zapaža da se za razliku od klasičnog orijentalističkog diskurza koji pribjegava ženskim metaforama, u slučaju balkanističkog diskurza ističe isključivo „muškost, primitivnost, grubost i okrutnost“. Razvidna poteškoća pojavljuje se onog trenutka kada razmislimo na koji način bi formalno premostili spomenute razlike, a da bi se iznašlo metodologijsko opravdanje da se unutar postkolonijalnih studija koje, postoje za Afriku, Indiju, Latinsku Ameriku, disciplinarno polje prema vokaciji svojih rasprava usmjeri (po prirodi stvari) prema *potčinjenom* Balkanu i time, zataška svoju intelektualnu savjest pri čemu bi vjerovatno razjasnili i zašto je *Balkan isključen* iz postkolonijalnih studija. Naime, balkanistički diskurz nije bitno uticao na intelektualne tradicije koje su institucionalizovane, prije svega prisutnost se zaustavljala na pisanju putopisne književnosti i političke esejistike, stoga problem znanstvenog proučavanja Balkana i balkanističkog diskurza zaslužuje iscrpno istraživanje uz napomenu da je balkanizam u velikoj mjeri evoluirao neovisno od orijentalizma nasuprot ili usprkos

njemu. Ako je ispitivanje postkolonijalizma do sada bilo usmjereno na Treći svijet, onda je znanstveno analitičko propitivanje balkanističkog diskurza i to s obzirom na njegov „mijenjajući“ epistemologijski identitet, praksa kojom se određuje „Prvi“ i „Treći“ svijet i gdje se „promicanje“ dosadašnjeg tjeskobnog *isključivanja* nadaje kao zahtjevan i društveno odgovoran projekat.

Na koncu, bitno je podstaknuti teorijski „razgovor“ u kojem se iscrtavaju prikazi identiteta u kontekstu suvremene književne prakse, gdje se, prema mišljenju, temeljno pokazuje narav autobiografskih oblikovanja „tekstualnih identiteta“, gdje se život pojašnjava pisanjem, a pisanje projicira na život. Ukazajući time na „zavodljivost“ autobiografskog diskurza, nakon „dekonstrukcijske i postfoucaultovske teorije“, književno-umjetnička ostvarenja se u dosluhu s ključnim postavkama postkolonijalne teorije. Usprkos tradicionalnoj, konzervativnoj ideologiji žanra, romaneskim propitivanjem identiteta se upisuje svojevrsna *literarna subkultura*, čime se upitnim postavlja žanr romana kroz privedan „projekat slobode“.

Zanimljivo je da Gilles Deleuze i Felix Guattari smatraju da historija romana kao žanra od *Don Quijotea* do danas, bitno je određena likovima i njihovim pustolovinama a sve u znaku akcentiranih *iskrivljenja* od uobičajenog. Tako su to likovi koji: „boluju od ludila ili zaborava, koji su izgubili dio vlastitog identiteta; koji više ne znaju ni kako se zovu, što traže ili što čine, amnezični, ataksični, katatonični“ (Biti 2002: 67); jednom riječju „ljudska čudovišta“ koja više nisu *iskrivljenja* nego postaju paradigme romana kao književne vrste. U konačnici treba ponovo uvesti Foucaulta, jer njegove riječi ponovno vraćaju na niz sekvenci iz romana kanonizovane literature. Foucault smatra da će, u nedostatku zadovoljavajućih spoznajnih konstanti, ljudi uvijek imati potrebu za fiktivnim, a time i za prisutnošću odrednica koje „zadiru“ u postojeće koncepcije svijeta. Stoga potreba da se ponovno u povijesti žanra svako malo pojavljuju mjesta u kojima se ne može podvući jasna granica između „unutarnjeg i izvanjskog“; gdje se dva različita pola zrcale jedan u drugom, stvarajući iluziju „trećeg“, da bi se ponovno aktivirao u ispraznosti potencijala, što na koncu, biva i njegova najveća snaga jer se ne da kontekstualno ograničiti. Foucault veliča snagu umjetnosti kao mogućnosti u kojoj se barem nakratko mogu oživjeti „potpuno nemoguće misli“. (...) „Ljudsko i čudovišno će uvijek razmjenjivati krabulje (...) jer ideja

čudovišnog već u sebi sadrži osjećaj kontigentnosti svake definicije ljudskog – činjenicu da ona nije ontološki dana već je epistemološki oblikovana.“ (Biti 2002: 64-65).

2. AUTONOMNA (NE)MJESTA U KNJIŽEVNOSTI

Neumoljiva prodornost komunikacije književnoteorijskog diskursa s veličanstvenim, autonomnim (ne)mjestima u književnosti koja izmiču primarnoj dinamici dominacije ideje o ograničenosti jezika ili tačnije neuspjeha cijelog projekta predstavljanja, sugeriraju nam da je književnost potrebno izmjestiti iz statusa gdje primjetno postaje „sredstvo razmjene“ čije se temeljne vrijednosti postepeno gube bivajući isparcelisane kontekstima. Primjećena „mjera otuđenja“ ne znači da je književne tekstove potrebno previše udaljiti od konteksta, već je prije svega riječ o tome da je neophodno reafirmirati dimenzije u kojima se rastaču granice na prošlo, sadašnje i buduće, na lokalno i globalno – na tačno označena mjesta *našeg* i *njihovog*. U širenju onečišćenog opsega nasrtaja standardizacije u propitivanju književnosti prema etičkim i političkim provjerljivostima, steže se obruč oko njezine autonomije. Bilježeći svijest o izgubljenom u načinu na koji čuva svijet u stvarnosti, a istovremeno iščezavajući u neposrednom iskustvu, Pisanje oslobađa svoju temu tako što ga njegova tema pronalazi. To je poziv, muka užitka „boli mišljenja“ gdje se daruje izgubljeno i istodobno oduzima intimno – gdje napisano udaljava, ali se udaljava kao *napisano* i tako i samo postaje vlastito drugo za Drugoga.

Vjerujem da kada govorimo o književnosti kao ideologiji, diskurzu moći gradimo nešto što se ne može „pročitati kao kulturne strukture kao oblici društvenog života, niti se može naslutiti ljudsko lice“. Mišljenja sam da književnost trebavratiti marginama i izoliranosti u tzv. „institucionaliziranu shizofreniju“ gdje se osjeti jednostavna priroda radosti tijela, užitak čula i, na koncu, klouće intelektualnog koje se tek transformira u imaginativno. Magična moć Erosa Riječi treba da učini da se slova razvesele, raspojasaju, udruže, da se slova „uglazbe“ u riječi, da se usklade s bićem teksta i tekstom bića. Literatura treba da uzmakne svom tvorcu i kontekstu i da počne živjeti život teksta ili tekst života.

Sukladno tome hipostaziraju se kritička usmjerenja u tumačenju romana

prema „otkrivanju“ odnosa književnosti i ideologije, kako bi se o(t)čitala potraga za vlastitim identitetom kroz iznalaženje konceptualno prihvatljivog diskursa u kojem je: *Ja – (bez)mene (!)*. U stvaralačkom putovanju Pisca, u tkanju teksta u kojem se iskusi ništavilo i ništa, a opet i sve što pripada Biću, nastaje Priča o trenutku nevjere, o iskustvu izgubljene a naslućene vjere u *smještanje u iskrivljenu čudovišnu drugost*. Navedena tema omogućava interpretacije književnih ostvarenja kroz perspektivu destabilizacije kategorije ljudskosti. U tom kontekstu, svjedoci smo poststrukturalističkih revizija kao refleksije o krizi humanizma.

Dževad Karahasan u eseju *Razvalinski pejzaž kao vrt (Poetika ruševine)* pripovijeda o pokušaju klasifikacije „ruševinskog žanra“ akcentirajući najuočljiviju razliku između „novog i tradicionalnog tipa ruševine“. Pitanje koje Karahasan postavlja, čini mi se da je u dijalogu s savremenom književnom praksom u kojoj pojam *čudovišnog* ima zapaženo mjesto. I zaista se pitamo: je li teže dekonstruirati ili rekonstruirati naše propitivanje identiteta.

„Stvarno, mogu li ove zgrade koje izgledaju kao ogledala biti stare? Mogu li one pamtiti? (...) Kako čitati ruševinu ovog tipa, kako je razumjeti i kako je interpretirati? (...) Koje smislove i značenja, koji doživljaj svijeta i tip mišljenja je moguće naslutiti iz informacija koje ovakva ruševina nudi? Kojem tipu teksta jedna ovakva ruševina pripada? Da li je to uopće tekst i, ako jeste, kako ga analizirati, razumjeti, čitati?“ (Karahasan 2004: 194).

Slično tome govori i Foucault kada misli o čudovišnom kao o obliku izdaje društvenih normi; kao o nečemu što je „ne – misao“ tj. o nečemu što se nalazi izvan čovjekove predodžbe o sebi u bilo kojem stadiju spoznaje: „urođeni neprijatelj logičnosti i linearnosti; čežnja za egzotičnim, iskrivljenim, samoprotuslovnim; Čudovišno je Drugo shvaćeno u paru koji se smatra jedinstvenim oblikom“ (Gibson, 2002: 63-64).

Također, bivajući na tragu Derridine dekonstrukcije koja se usredotočila na demistificiranje gotovo svih sustava mišljenja, tj. ako se njegove pretpostavke dovedu do krajnjih zaključaka, sporazumijevanje – interakcija postaje upitna u svakom pogledu. Je li uopće moguće izići iz *tamnice* ili nam valja

osluhivati jeku koja u svojoj punini biva teško raspoznatljiva. Derrida u knjizi *Politike prijateljstva* upozorava: „...*dvostruki eho* odjekuje (...) odzvanjaju dvije apostrofe, ona koja se pripisuje Aristotelu, „mudracu na umoru“, i ona koju uzvikuje Niče u ime „živog ludaka“. (...)Dvostruki eho, bez sumnje, i mudrac i ludak, ali još i drugi jezik – a od kojeg bez sumnje očekuje da bude saslušan: „Proklet je onaj ko uopšte nema *prijatelja*, jer će njegov neprijatelj sedeti u sudu kako bi sudio. Proklet je onaj ko uopšte nema *neprijatelja*, jer ja ću biti, ja, njegov neprijatelj na dan poslednjeg suda“ (Derrida 2001: 255).

„Nova“ književnost predstavlja tekstove u kojima su *moćni svjetovi* „preplavili zbilju“, svjedočeći tako o stvarnosti gdje „umjetnost više ne imitira zbilju, nego zbilja imitira umjetnost“, gdje se mijenja ontologijska koncepcija – „čovjeka, kulture i cijele humane povijesti“, kako bi se književnost „upisala“ u kreiranje „novih metamorfoza“. Roman se oslobađa obaveza prema kanoniziranim modusima mišljenja u „tekstovima o preobrazbama, paradoksalnim koncepcijama ljudskog sastava koji se odnosi na identitet i individualnost“. U krajnjoj liniji, zadatak koji je postavljen pred potonju umjetničku formu, ali i pred književno- znanstveni rad je odgovornost prema drugome, prema drugome u sebi. Kroz tematizaciju radikalno ontologijskog konstruktivizma gdje se „*ontoludizam* – igra(e) granicom između fikcije i zbilje (...) proširuje“ u P/priči o etičkim pitanjima „miješanja fikcije i zbilje“ u svrhu kritike postojeće „svjetotvornosti“ koja biva (raz)otkrivena kroz „neautentičnost svih poredaka – književnih djela, ideologije, društva“ (Oraić–Tolić 2005: 220).

„Što se događa kad zbilja otplovi u imaginarno, a imaginarno postaje zbiljsko? (...) Kakve su političke i etičke posljedice simulacija i manipulacija zbiljom?“ (Oraić–Tolić 2005: 222).

Odgovori su zastrašujući!

„Naše se duše neće imati kamo vraćati jer ono što će iza nas ostati nisu ruševine i nije Mjesto nego Ništa. A to Ništa je, naravno, ahistorično, kao i barbari koji, umjesto historije imaju pseudo-mit i, umjesto mita imaju (mitiziranu) pseudo-historiju. (...) Iza nas će, sudeći po „ruševinskom žanru“ koji smo sposobni proizvesti, ostati samo prazna

osnova na kojoj se može konstruirati, proizvoljno izmišljati, brbljati, šta je koga volja, dakle osnova pogodna jedino za proizvodnju pseudo-mita“ (Karahasan 2004: 196).

U načelu, posthumanistički kontekst tematiziran je kroz aktualnost zbilje projicirane kao stvarnost svijeta bez empatije. Nadalje, to pomjera *granice* uokvirenih mjesta u sferi mišljenja koja se odnose i na estetiku u književnosti. Dakle, kroz sumnju u etičnost racionalizacije, uočljiva je svojevrsna posthumanistička poetika suvremenog romana. Kroz tekst, ali i kroz kontekst, suvremeni roman kao „ruševinski žanr“ konceptualno ostvaruje prihvatljiv diskurs o autonomiji književnosti. S tim u vezi, Balkan kao „razvalinski pejzaž“ s svojim (ne)mjestom konstruira diskurs balkanizma u kojem se realizira etičnost u prihvatanju *čudovišne drugosti*. Balkanizam, kao specifičan smjer unutar postkolonijalne teorije diskursa i postmoderne dekonstrukcije subjekta, može biti svojevrsan orijentir u interpretaciji književnih ostvarenja, realizirajući središnju tačku u kojoj se susreću aspekti posthumanizma kroz prostor, vrijeme i likove. Sukladno tome, kritička posthumanistika predstavlja interdisciplinarno područje gdje se „decentriranje subjekta“ propituje kroz humanističke, antropocentrične i normativne pojmove koncepcije čovjeka unutar narativa različitih diskursa. Paradoksalno, u vrtoglavom zaokretu gdje se suvremenost projicira u prošlost i budućnost, podsjećam na riječi jednog od nositelja ideje humanizma. Erasmus u knjizi *Pohvala ludosti* bilježi sljedeće:

„Ali mi oštromni mudrijaši opet prigovaraju. Tako je, kažu oni, čoveku data osobita sposobnost da poznaje nauku i umetnost, pomoću kojih umom nadoknađuje ono što mu je priroda uskratila. Kao da to uopšte liči na istinu! (...) I nauka se, dakle, uvukla u ljudski život s ostalim nevoljama, a potiče iz istog onog izvora iz koga potiče sve što je rđavo u životu, od demona koji su po njoj dobili ime, jer demon na grčkom znači mudrac“ (Roterodamus 2020: 46–47).

BIBLIOGRAFIJA

Baudrillard Jean (1991): *Simbolička razmena i smrt*. Gornji Milanovac. Dečje novine.

Biti Vladimir (1994): *Upletanje nerečenog (književnost, povijest, teorija)*. Zagreb. Matica Hrvatska.

Biti Vladimir (2002): *Politika i etika pripovijedanja* (ur.) Zagreb. Hrvatska sveučilišna naklada.

Bjelić Dušan I. (ur.) (2003): *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd. Beogradski krug.

Derrida Jacques (2007): *Pisanje i razlika*. Sarajevo. Šahinpašić.

Derrida Jacques (2001): *Politike prijateljstva*. Beograd : Beogradski krug.

Eagleton Terry (2002): *Ideja kulture*. Zagreb : Jesenski i Turk.

Eagleton Terry (1997): *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad : Svetovi.

Eagleton Terry (2012): *The Event of Literature*. Yale University Press publications.

Foucault Michel (1997): *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Novi Sad - Sremski Karlovc. Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Foucault Michel (1971): *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*. Beograd. Nolit.

Gibson, Andrew (2002): „Pripovijedanje i čudovišnost“ U: *Politika i etika pripovijedanja*. ur. Biti Vladimir. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Goldsworthy, Vesna (2000). *Izmišljanje Ruritanije: imperijalizam mašte*. Beograd. Geopoetika.

Hall, Stuart (1996): „Kome treba identitet“. U: *Questions of Cultural Identity* (ur. Hall, S. & Gay, P du). London.

Karahasan, Dževad (2004): *Knjiga vrtova*. Sarajevo. Conectum.

Lacan Jacques (1986): *XI Seminar: Četiri temeljna pojma psihoanalize*. Zagreb. Naprijed.

- Lachmann Renate (2007): *Metamorfoza činjenica i tajno znanje: o ludama, mostovima i drugim fenomenima*. Sarajevo. Zoro.
- Lachmann Renate (2002): *Phantasia / Memoria / Rhetorica*. Zagreb : Matica hrvatska.
- Lyotard Jean – Francois (1991): *Raskol*. Sremski Karlovci . Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Oraić-Tolić, Dubravka (1999): “Kraj zbilje?” *Republika LV*, no. 9-10.
- Oraić-Tolić, Dubravka (2005): *Muška moderna i ženska postmoderna*. Zagreb. Naklada Ljevak.
- Paić Žarko (2005): *Politika identiteta: kultura kao nova ideologija*. Zagreb: Antibarbarus.
- Ricoeur Paul (2004): *Sopstvo kao drugi*. Beograd. Jasen.
- Roterodamus Erasmus (2020): *Pohvala ludosti*. Beograd : Ukronija.
- Said Edward (2000): *Orijentalizam*. Beograd : Biblioteka XX vek.
- Said, Edward (2002): *Kultura i imperijalizam*. Beograd.
- Savić Obrad (ur.).(1988): *Filozofsko čitanje Frojda*. Beograd: Izdavačko-istraživački Centar SSO Srbije.
- Spivak Gayatri Chakravorty (2003): *Kritika postkolonijalnog uma : ka sadašnjosti koja nestaje*. Beograd : Beogradski krug.
- Šarčević Abdulah (2007): *Filozofija i znanost, povijest i kritika, fenomenologija samoiskustva, kriza vremena*. Sarajevo. Connectum.
- Todorova Marija (1999): *Imaginarni Balkan*. Beograd. Biblioteka XX vek.
- Žižek Slavoj (2002): *Sublimni objekt ideologije*. Zagreb. Arkzin.

The Balkans as the "destructive landscape" of the astonishing otherness

A contemptuous view of the Balkans is of a displaying nature directed towards multiple projections that hold within themselves „civilisation mission“ enforced through various aspects in order to, by conquering others and constructing identity of the otherness, produce a proper legitimising stronghold. It, together with narcissism, creates astonishing otherness. A contemporary postmodern philosophical thought clearly finds it necessary to discuss differences- particularly when having in mind a globalization phenomena, full of paradoxes, universalism supposed to act as an imaginary filter for all discussions on submissiveness, discrimination, „conquering the Other“ by using „imperialism of imagination“. The objective of this work is to remind us of those discussions held in the last decade trying to redesign discourse images of the Balkans. Also, this work is supposed to make us use scientific and critical analysis to rethink up-to-date narrative colonisation of the Balkans which has turned out not to be a mere excess but has rather called for civilisation changes we have witnessed. If we accomplish the task to define this term with the objective to understand it fully and scientifically with new cognition that there does exist a possibility to speak up through „creativity of bordering mind“ we will make a breakthrough. Scientific research should hopefully represent an addition towards „uncovering“ the relation between literature and ideology. Therefore, we will probably be able to see an obvious search for one's own identity through conceptually acceptable discourse of balkanism in which the astonishing I is a „closeness covered with distance“.

Keywords: balkanism, ideology, orientalism, postcolonial theory, posthumanism, poststructuralism, novel

Adresa autorice:

Nina Alihodžić – Hadžialić

Odsjek za komparativnu književnost i bibliotekarstvo

Univerzitet u Sarajevu; Filozofski fakultet; Franje Račkog 1

71000 Sarajevo; BiH, E-mail: ninaalihodzic@yahoo.com

Naida Ljuma

ALMEDINA ČENGIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

pregledni naučni rad

Teatarsko-literarni izraz Miodraga Žalice

Avangardni pristup u obradi dramskih motiva u književnom stvaralaštvu Miodraga Žalice svojedobno je ukazao na mogućnost jednog drugačijeg i modernijeg izraza u bosanskohercegovačkoj dramskoj produkciji. U umjetničkom izrazu Miodraga Žalice je očita promjena kako u struktuiranju dramske radnje, tako i u stilskim opredjeljenjima, čime je on postao referentni pisac epohe kasne moderne u Bosni i Hercegovini. Rad predstavlja osvrt na pozicioniranje Miodraga Žalice u okvirima modernih književnih i teatarskih stremljenja. „Poetski bojena meditacija“, dramski likovi univerzalnog tipa i odabir tema obezbijedili su mu prominentno mjesto u našoj dramskoj književnosti.

Ključne riječi: Miodrag Žalica; poetska drama, neosimbolizam, teatarsko-literarni izraz

Krajem XIX stoljeća drama će se oštro suprotstaviti stereotipima prisutnim u klasičnom načinu obrade tema i udaljivši se od realizma u tradicionalnom značenju, plasirati nove forme u umjetničkog izražavanja. Promjene koje su se dešavale na ovom planu posebno će uticati na književna strujanja koja su obilježila sredinu XX stoljeća u europskoj umjetnosti. Pojava nove grupacije pisaca, koji će obilježiti ovaj period, uzrokovaće značajne zaokrete u odabira tema, motiva i načinu pisanja dramskih tekstova. U kontinuiranom slijedu izmjena očito je da se dramska književnost prilagođavala novim tendencijama na tragu avangardnih isustava:

„Tipični predstavnici drame apsurdna svoje svedočanstvo o apsurdnosti sveta ne daju u deklarativnoj i polemičkoj formi, ne koriste se tradicionalnim dramskim mehanizmom koji

poštuje logičke, psihološke i hronološke zakone, nego se osećanje apsurda ispoljava podjednako i u sadržini i u formi drame apsurda, u scenskom jeziku i jeziku uopšte“ (Živković 2001: 148).

Solar (1997: 241) navodi da se savremena drama ne može razumjeti izvan okvira savremene književnosti i da struktura savremene književnosti okvirno odgovara strukturi savremenog kazališta (bez tvrdnje o univerzalnom podudaranju). Istovremeno je navedena i neposredna povezanost kazališne i dramske umjetnosti, što uključuje specifikum njihove simbiotičke veze u razvoju i kategorizaciji dramskih tekstova. Solar dalje navodi (1997: 244) da ovu konstataciju možemo tretirati na dva načina, kao: odnos drame prema „kazališnoj tradiciji“ ili kao odnos „suvremenog kazališta prema cjelini suvremene kulture“ :

„Kao i u književnosti, i u kazalištu preteže neki napor „traganja“ nad onim što je „nađeno“ kao odgovarajući izraz suvremene kulturne situacije, pa nema nikakve sumnje da nekoliko različitih orijentacija u kazalištu nastupa ne samo istodobno, nego i s otprilike podjednakim uspjehom. Te se orijentacije ne mogu opisati kao pravci koji se granaju od istog ishodišta; postoji kazališni život koji služi kao izraz nekih ideoloških orijentacija (na primjer pokret kontrakulture), postoji kazalište koje u praksi nastoji opravdati neku već izgrađenu noviju kazališnu teoriju; kazalište, zatim, koje slijedi i nastoji obnoviti tradiciju, kao i kazalište koje jedino praksom pokušava uspostaviti neke nove tipove odnosa prema životu i svijetu“ (Solar 1997: 243).

Dramski pisci se u svojim tekstovima oslobađaju determinanti i striktno ograničenih parametara temporalnog i lokacijskog određenja. Doživljaj stvarnosti počiva na recipročno-posljedičnom postupku u kome se realnost isprepliće sa fikcijom. Centralni agon dramske radnje se locira u podsvijest glavnih aktera, sa tendencijom potpune izolovanosti od okruženja.

Nakon perioda zajedničkog stvaralaštva sa prvakom drame Narodnog

pozorišta u Sarajevu Safetom Pašalićem¹, Miodrag Žalica se samostalno pojavljuje u bosanskohercegovačkoj drami sa avangardnim idejama i specifičnim teatarsko-literarnim izrazom u ovoj književnoj vrsti.

„Već u strukturi ranih dramskih tekstova, koje je pisao u koautorstvu sa vrsnim glumcem Safetom Pašalićem, Žalica je ugradio raskošno bogatstvo svoje lirske nervature, što dokazuje da njegov ulazak u dramu nije značio odlazak iz poezije, u kojoj se dotle uveliko potvrdio kao osebujući stvaralac i koja će postati trajan ornament njegova dramskog rukopisa. Prva drama Žalice i Pašalića *Rt* prema mjesečini, nastala je 1958. godine, da bi uskoro uslijedile njihove još dvije zajedničke drame sa isto tako simboličnim naslovima *Glumci i rode* (1959) i *Sviće ugašeni dan* (1962)“ (Muzaferija 2004: 88).

U Žalicinim dramskim tekstovima fikcija oponira realnom doživljaju svijeta i života. Na isti način, fiktivni likovi su svojevrsni pandani realnim likovima, jer u nemogućnosti rješenja problema pred koji su postavljeni, oni stvaraju iluzionističko ozračje. Na granici između duhovnog i svjetovnog poimanja života Žalica oscilira u varijantama dramaturških rješenja kao i u žanrovskom određenju (tragedije, tragikomedije, „tragične farse“, maskerate). Duboko zalazi u podsvijest, ne samo lika kao individue, nego i kolektivnu podsvijest jedne specifične sredine. Njegovi likovi nisu dosljedni u osvojim opredjeljenjima i stavovima, nego podliježu specifičnom procesu transformacije, izvan karakternih stereotipa i predvidljivih dramskih šablona u okvirima dramske priče.

1 Safet Pašalić: Dramski pisac Safet Pašalić rođen je 14. augusta 1908. godine u Brčkom. Pozorišnu karijeru započeo je 1928. godine u putujućoj grupi Miše Miloševića. Zatim je bio član pozorišta u Skoplju, Cetinju, Banjaluci i Novom Sadu. Od rata do penzionisanja bio je prvak Drame Narodnog pozorišta u Sarajevu. Ostvario je veliki broj zapaženih uloga: Mitke (Koštana), Jago (Otelo), Gloster (Kralj Lir), Hamlet, Sirano (Sirano de Beržerak), Lembah (U agoniji), Ignjat Glembaj (Gospoda Glembajevi), i mnoge druge. Sa Miodragom Žalicom napisao je drame: *Rt* prema mjesečini, *Glumci i rode* i *Sviće ugašeni dan*. Također, zajedno sa Žalicom napisao je scenarij za TV seriju *Glumci i rode* koju je otkupila Televizija Sarajevo. <http://www.yugopapir.com/2015/04/safet-pasalic-sjecanja-jednog-glumca.html>

„U pogledu strukture dijaloga, nasuprot postojeće realističke, pa i verističke konstrukcije, mjestimično prošarane jezičkim koloritom i folklorom (argo, lokaliteti, turcizmi), Žalica i Pašalić pokušavaju da dijaloškom stilizacijom, uvođenjem u govor svojih junaka (iščašenih i pomjerenih) lirsko-refleksivnih pasaža, nastavljajući tako, iako skromno a ponekad i pomalo konfuzno, prve pokušaje eliminisanja dramskog iluzionizma. Istovremeno, na planu razbijanja realističke „istosličnosti“, autori se služe simbolizacijom (rt, mjesečina, rode, svitanje) koja, iako još mutna i neprecizna, ove drame poetski oneobičava, nagovještavajući tako završetak jednog razdoblja (uglavnom u dramskom opusu Miodraga Žalice) razviti u značajno i sasvim osebujno stilsko opredjeljenje, koje bismo doslovno mogli nazvati dramski neosimbolizam, jer u suštini obnavlja i rekreira mnoge tematske i strukturalne elemente simbolističke drame (Meterlinka, prije svih)“ (Lešić 1985: 503).

Žalica odstupa od uobičajenog postupka u kreiranju likova i njihovih karakterata. Njegovi simbolički likovi plutaju u fluktualnosti dramaturških varijabli, iz kojih izranjaju kao individue izolovane od realno percipiranog okruženja. Neočekivani obrati u dramskoj radnji prekidaju njen kontinuirani slijed. Retrospektivnim „blic“ prizorima, koji djeluju kao podsvijesne asocijacije na likove i događaje, konstruisane su poetski intonirane dramske slike.

„Već su, naime, Ibsen i Strindberg osjetili kako se premještanjem težišta dramskog sukoba od vanjskog ka unutrašnjem tradicionalni dramski dijalog lako može približiti subjektivnom izricanju misli i osjećaja, što ranije bijaše jedino karakteristika lirske poezije. Dodamo li tome činjenicu da je moderni poetski izraz već uvelike zavladao poezijom kada je još na području romana i drame vladao realizam, neće biti ništa čudno u tome što mnogi dramatičari žele dramu „udaljiti“ od one problematike koju suvereno obrađuje roman i „približiti“ je poeziji. Tako najprije nastaje simbolistička drama, koja je dosta vezana s teorijom

i praksom simbolizma u poeziji, a zatim osobito izvorni i originalni pjesnici, na primjer Lorca ili Eliot, pišu tzv. poetske drame“ (Solar 1997: 271).

Kulundžić konstatuje da „... ako se moderni čovek i u drami ostavi u bogatstvu, u raznolikosti, čak u suprotnosti svojih psihičkih dispozicija, koje u njegovom unutarnjem životu zaista traju, sa stanovišta dramaturgije, čovjek u drami postaje fluktuantno lice, u njemu se neprestano smjenjuju dominantne dispozicije nekoliko likova“ (1965: 184). To znači da dramski lik u svom konačnom uobličanju sublimira više različitih empirijskih doživljaja. Takav čovjek, kao lice drame, neprestano izmiče sukobu: on nema fiksiranog stava, što je, gotovo reprezentativno, prisutno u Žalicinim dramskim rješenjima:

ASJA

...Svršeno je, sumrak je već davno odjahao, i sad je noć, pretponoć. Pretponoćnost je. A možda je i sama ponoć na svom mjestu: nulti čas... Ima, tako, u svijetu vrijeme koje je čovjek podijelio na milenije, vijekove, godine, mjesečeve poremećaje, izreckao to vrijeme na dane, časove, minute, sekunde, i još sitnije... A možda bi bilo bolje da o tome nije posjedovao brigu: ne bi bar uzalud poznao vrijeme smrti, jer ga i inače neće zapamtiti. Bolje bi bilo da se zadovoljio pronalaskom vatre, točka, i gotovo. Ali i to je vrlo brzo pretvorio u sredstva za mučenje. I onda ispadnemo krivi što smo se odazvali čovjeku... I zato, u jednom čudnom času rekapitulacije, osjeti se da je u džepu ostalo nepotrošenih samo nekoliko obesnaženih novčića... Eh... I njih dajem vama: Jeskime, Marko, Zaharije... Ne trebaju mi... Rekapitulacija se dogodila u meni, u meni, u kojoj je uvijek živjelo čudo... Sada je ušlo nečudo u mene... Kad sam izašla iz ove kuće i stala pred vrata, osjetila sam da više nisam čovjek. Da sam ubila samu sebe. Radeći sve ono što nije trebalo, uvidjela sam da je sasvim potrebno: da me nema. To su trenuci jedne predsmrti, koja je, u stvari, više nego smrt. Ja sam potvrđenje toga. Ja sam gad osvjedočen samim sobom. Postala sam olupina... Jedna, na izgled, čvrsta galija, raspala se sama od svoje sopstvenosti... (Žalica 1971: 185)

Introspekcija dominira u specifičnom obliku reprezentativnog iznošenja stava centralnog lika, kojim se multiplicira sukob zasnovan na polaritetu između racionalnog i emotivnog doživljaja svijeta i okruženja. Iako poetski intonirane u spektru intenzivnog emocionalnog doživljaja, Žalicine replike ostaju racionalno konzistentne: *LOLA (Gleda kroz prozor) Koliko je divno vrijeme... Kiša... Kiša... Kiša kao da je proslava... Isvetkovina... Kiša za oživljene... Kad bi kiša imala drugačije ime, kako bi se zvala?* (Žalica 1971: 259). Ovaj postupak je tendenciozno prisutan u umjetničkim varijablama neosimbolističke drame, koja iznevjerava klasični dramski obrazac u prezentaciji likova, kontinuiranoj fabuli i slijedu radnje.

Osim bizarni i idealiziranih prizora u kojima egzistiraju likovi o suptilnost Žalicina izričaja svjedoče i poetski uobličeni naslovi dramskih tekstova (*Najljepši dan jedna noć, Zagrljenici, Tako dozvaše tajnu, Sviće ugašeni dan*). U tome smislu o značaju i djeotvornosti njegova avangardnog postignuća Muzaferija piše:

„Razmicanje granica realnog svijeta i maštovito protivljenje uhodanim dramaturškim šablonima prisutno je i u koautorskim dramama glumca Safeta Pašalića i pjesnika Miodraga Žalice. Već prva drama *Rt* prema mjesecini (1958) ima ambiciju da bude filozofsko-poetski traktat o izgubljenosti i nadi, a u drugoj drami *Glumci i rode* (1958), primijenjen je dosta vješto pirandelovski princip relativiteta životne zbilje i pozorišne igre, što predstavlja značajnu dramaturšku inovaciju, a na misaonom planu drame stoji u funkciji ilustriranja površne i tužne plemenitosti putujućih umjetnika. Trećim tekstom *Sviće ugašeni dan* (1962) Pašalić-Žalica ostvaruju dramu atmosfere u kojoj se razvija do nepodnošljivosti nervozna i unevijerena psihološka događajnost. Kreativna koautorska saradnja Pašalić i Žalica predstavlja zanimljivu i vrijednu pojavu ovog perioda jer zajedno sa Kulenovićevim psihološkim i poetskim intervencijama označava presudan korak u pravcu moderniziranja dramskog izraza“ (1998: 28).

Dovodeći svoj dramski prosede do poetološko-izvedbenih krajnosti Miodrag

Žalica je komadom *Evropska trava* izazvao pravu kakofoniju kritičkih reakcija na tekst ove drame:²

„Aktualna kritička recepcija nije u začudnosti *Evropske trave* prepoznala značaj prijelomnog teatarskog događaja i došlo je do žestokih nesporazuma na planu žanrovske karakterizacije teksta tako da je Žalica *Evropsku travu* odredio kao komediju, Luka Pavlović kao tragigrotesku, dok je Eli Finci oštro napao to djelo i smatrao ga promašenim ugledanjem na avangardnu dramu joneskovog tipa, ne primjećujući pri tom da je ključ za razumijevanje teksta upravo u žanrovskoj odrednici komedija, kojom je autor uspostavio trajnu ironijsku distancu pri ideo-problemskom ispitivanju za njega i ubuduće opsesivnih tematskih relacija na liniji život-smrt“ (Muzaferija 2004: 89).

U kreacijama svojih dramskih tekstova Žalica pomijera granice između realnih i fiktivnih prizora, gradeći jedinstvene scene. Rakurs likova i njihova emotivna i empirijska uslovljenost predstavljeni su, uglavnom, monološkim dionicama unutar kojih, postupkom dodatnog objašnjenja i uzročno-posljedičnom povezivanjem s događajima iz prošlosti, autor dolazi do mogućeg razrješenja centralnog sukoba. Teorijski to korespondira s Lotmanovom tezom da je umjetnički tekst „uključen u složen sustav izvantekstnih veza, koje hijerarhijom umjetničkih i neumjetničkih normi različitih razina, stvaraju složen kod koji omogućuje dešifriranje informacije sadržane u tekstu“ (2001: 393). Ova tvrdnja se nadovezuje na konstataciju da specifičnost umjetničkih komunikacija sojstvenih dramsko-poetskom izrazu Miodraga Žalice podrazumijeva da se primatelj kod uvijek u određenom stupnju razlikuje od pošiljateljeva koda:

„Kazališni komad prikazuje na svojem jeziku određene pojave izvanjskog svijeta i istovremeno čini zatvoreni svijet koji se suodnosi sa izvanjskom realnošću ne preko njezinih dijelova, nego kao sa univerzalnom cjelinom. Granicu potpuno realnog

² *Evropska trava* je prvi put izvedena 27. 10. 1963. godine u Kamernom teatru 55, u režiji Jurislava Korenića.

kazališnog prostora čine rampa i zidovi scenske konstrukcije. To je kazališni univerzum koji prikazuje realni univerzum. Upravo u smislu jasno prepoznatljive granice scenskog svijeta. On kazališnom komadu pridaje univerzalnost i ne dopušta da se pitamo o bilo čemu što leži izvan pozornice kao o nečemu što je po realnosti njemu (scenskom svijetu) jednako“ (Lotman 201: 331).

Poetičnost dramskog izražaja Miodraga Žalice očituje se i u ekspresivnim projekcijama intimnih trenutaka, bilo da se radi o odnosu između igrajućih likova ili o fiktivnim projekcijama likova iz podsvijesti i želji za ostvarenjem neke vrste kontakta i komunikacije sa njima.

BOŠKA

(Neznatno povišeno) Zašto ti mene stalno zaustavljaš?...Pusti me da bar sada kažem ono što hoću. I na način: kako Hoću... Eeeeh... (prilazi jednoj od svijeća i iznad nje natkriljuje svoje dlanove, kao da pokušava da se ogrije cijela) Majka Filomena se sada ljuti... A ona nas je učila svemu... Na rijeci Žiu, na kojoj je ona rođena i sa koje smo došle ovamo, pod vlaškim mjesecom, majka Filomena nas je učila da volimo snijeg i pjevamo rožderstva... Zavoljela sam zaogrjeno: tamu, vosak, mistiku... I sada, kad se u meni raspada Bog, ostaje jedna žuta, ortodoksna rumunjska svijeća, koja gori pred crnom, dimnom Bogorodicom... Nisam više dobra ni za ono što sam bila, a kako ću biti takva na mjestu gdje bi, možda, čovjek, zdjelan i nezagospodaren, trebalo da bude... (Povisi ton) Razješće me jarkovi, majko Filomena! (Ona odlazi u izvjesnu nekontrolu nad sobom, ali je to samo trenutno)... Raznijeće me, raskrhaće me jarkovi!...Hoće!... (1971: 28)

Haotično stanje duha i podsvijesti Žalicih dramskih likova oscilira u intenzitetu emotivnog naboja i u konačnici vodi gubljenju sopstvenog identiteta. Likovi tako postaju simboli izolirani u sopstvenim intimnim svjetovima, izvan granica konvencionalnih etičkih načela. Artikuliranjem sumnji i dilema kroz koje prolazi čovjek savremenog doba autor u neosimbolističkom duhu sublimira aktuelne probleme svijeta i čovječanstva. Pritom treba istaći da je:

“... simbolizam u Žalicinim dramama vrlo idiomatski, ako ne i kriptičan, dakle radikalno autorski individualiziran, pa je i njegovoj poetici – njegovim karakterističnim postupcima, tehnikama i stilu – potrebno pristupiti kao svojevrsnoj *šifri* (koja traži svoju *odgonetku*) (...) u njegovom slučaju nije riječ ni o tehnici konstrukcije dramskog simbola na način Ibsena i Čehova, ni o postupku simboliziranja cjelokupnog dramskog svijeta u stilu Strindberga ili Maeterlincka. Shodno tome, predložiti ćemo koncept *simboličkog tkiva* ili *simboličke mreže* koja, u odsustvu jednog središnjeg simbola, odnosno ne ciljajući na univerzalizaciju dramskog zbivanja *per symbolo*, u ovoj poetici djeluje disperzirano“ (Bošnjak 2021: 48)

Simptomatično je da kritički osvrti na Žalicine dramske tekstove, ali i cjelokupni dramski opus, nerijetko podilaze stereotipnom pa i površnom čitanju. Time, po inerciji, gotovo da negiraju, ili ne prepoznaju, reprezentativno literarizirane ideje kao rezultat inovativnog, avangardnog pristupa pisca europskoga volumena kada je u pitanju moderno dramsko stvaralaštvo:³

„*Žalica ne piše drame čistog žanra. On najčešće miješa krajnosti (tragikomedija, tragigroteska) ili se sa njima slobodno i neobavezno poigrava (farsa, mirakul). Ovaj ambivalentni odnos prema tagičnom i komičnom, sa stalnim isticanjem relativnosti i paradoksalnosti i jednog i drugog, često je dovodio u zabunu i reditelje i kritičare (pa i publiku)*“ (Finci 1965: 283–284).

Muzaferija navodi da Žalicipi dramaturški postupci predstavljaju potpuno novi pristup u kreiranju dramskog teksta. On primjenjuje „... tehniku

³ Kao primjer navodimo opservacije Luke Pavlovića o drami *Evropska trava*: „U ovom tekstu pjesnik je želio da bude mislilac, htio je da problem podredi nekom nejasnom životno-filozofskom sistemu, nastojao je da misaono nametne poetskom, ali upravo u tome nije našao pravi put. „*Evropska trava*“ zato djeluje više neobičnošću motiva nego li jasnošću postavljenog sistema ideja. Pjesnik *Žalica* imao je u ovom djelu ubjedljivu prevagu nad *Žalicom* – nosiocem ideje. Sa puno respekta prema vrijednostima djela, režija Jurislava Korenića nastojala je i uspjevala da iznese u prvi plan snagu poetske riječi Miodraga *Žalice*. To je bila veoma čista, zanimljiva i impresivna prestava“ (2010: 58).

retrospekcije, segmentiranje dramske strukture, smjenjivanje govornih cjelina sa muzičkim akcentima i pauzama“ (1991: 218), stvarajući tako prostor za plasiranje u bosanskohercegovačkoj dramskoj književnosti novih žanrovskih kategorija kao što su: tragikomedija, tragigroteska, farsa i „vršeci sklopom svih tih elemenata plodotvoran uticaj na svoje savremenike“ (ibidem).

„I konstrukcijom dijaloga, poetskim načinom oblikovanja rečenica, uvođenjem mitološke, hrišćansko-biblijske, istorijsko-pjesničke leksike i frazeologije, stvaranjem neobičnih kovanica i sintagmi (rođendanac, vino-vinost, opričati Veneciju, krv betona, zabludnost, precizna melanholija, zaljubičaste oči, *muška Đokona*, Mandrigalko moja, oreolisati, escajgasto društvo, napadanti, *Žilvernovko*, i sl.), čestim uvođenjem songova-šansona (slično Brehtovom efektu začudnosti), govornom intonacijom, često lirskom (i pomalo grozničavom), ritmiziranom i, naročito u monološkim *pasadžima*, *natopljenom kaskadama metaforičnih asocijacija*, *Žalica najčešće* oneobičava i dijalog svojih drama“ (Lešić 1991: 121).

Neosimbolistička drama najčešće stvara iluzionističku sliku okruženja u kojem preispitivanja vrijednosti ljudskog postojanja rezultiraju apsurdnim ili paradoksalnim rješenjima. Smisao je uvijek negdje dalje, u nekom imaginarnom svijetu, a realnost je drugačija od onoga što čovjek očekuje. Već u početnim naznakama radnje pojavljuju se čudesni i nesvakidašnji vizuelno-auditivni elementi protežući se potom na razmeđima sna i jave, irealnog i realnog cjelinom neosimbolističke fature drame. Liminalnost i medijalnost Žalicih svjetova takva je da on „... ne sagledava čovjekovu sudbinu u rasponu između života i smrti nego se taj raspon smanjuje do formule koja glasi “smrt je živa pojava”“ (Muzaferija 1991: 218):

„Služeći se sredstvima moderne dramaturgije *Žalica* vrlo uspješno primjenjuje tehniku retrospekcije, segmentiranje dramske strukture, smjenjivanje govornih cjelina sa muzičkim akcentima i pauzama, smanjivanje volumena vanjske u korist unutarnje radnje, dok na planu žanra on u dramu Bosne i Hercegovine uvodi tragikomediju,

tragigrotesku i farsu, vršeci sklopom svih tih elemenata plodotvoran uticaj na svoje savremenike“ (Muzaferija 1991: 218).

Dramska djela Miodraga Žalice odredila su nove smjernice ovoga žanra u bosanskohercegovačkoj književnosti pa je stoga i razumljiva neusaglašenost u kritičkim komentarima kao i priznanje vrijednosti tek čitavo desetljeće kasnije. Josip Lešić navodi da je:

„...*Žalica* i pored očiglednog radikalnog tematskog zaokreta u kome realnost potiskuju iracionalni i simbolistički uzleti, ipak zadržao i sve ono najbolje iz svoje dotadašnje dramske „mitologije“ i svog osebjnog pjesničkog prosedea, ostajući tako istovremeno i nov i star. *Mamurni golubovi*, *Geteov hrast u Buhenvaldu* i *Neprijatno interesovanje* evidentno pokazuju da njegov dramski angažman još nije završen i da se on sprema da kaže svoju konačnu dramsku riječ“ (Lešić 1991: 139).

Na žalost, samo godinu nakon što je Josip Lešić izrekao ovu prognozu, Miodrag Žalica nas je zauvijek napustio. Uprkos tome u povijesti bosanskohercegovačke drame pripalo mu je mjesto ključnog autora u unosu i obnovi avangardno-simbolističkih tendencija u književnosti kasne moderne.

LITERATURA

Bošnjak, Matija (2021), "Elementi dramskog simbolizma u poetici Miodraga Žalice", *Društvene i humanističke studije*, 3(16), 43-58.

Finci, Eli (1955), *Manje i više od života: utisci iz pozorišta*, Prosveta, Beograd

Kulundžić, Josip (1965), *Fragmenti o teatru*, Sterijino pozorje, Novi Sad

Lešić, Josip (1985), "Savremena dramska književnost u Bosni i Hercegovini, (tema i struktura)", u: Ivan Lovrenović, Vojislav Maksimović, Kasim Prohić (prir.), *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u književnoj kritici*, Svjetlost, Sarajevo, 495-515.

Lešić, Josip (prir.) (1984/85), *Drame (izbor)*, *Savremena književnost naroda i narodnosti BiH u 50 knjiga*, Svjetlost, Sarajevo

Lešić, Josip (1991), *Dramska književnost II*, Svjetlost, Sarajevo

Lotman, Jurij Mihajlovič (2001), *Struktura umjetničkog teksta*, Alfa, Zagreb

Muzaferija, Gordana (1991), "Pogled na dramsko stvaralaštvo Miodraga Žalice", *Sveska 2, Baština: Godišnjak Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, 211-218.

Muzaferija, Gordana (1998), *Bošnjačka drama XX. vijeka*, Alef, Sarajevo

Muzaferija, Gordana, Fahrudin Rizvanbegović, Vojislav Vujanović (2000), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Alef, Sarajevo

Muzaferija, Gordana (2004), *Činiti za teatar*, Judita, Tešanj

Pavlović, Luka (2010), *Kritike II*, Općinska narodna knjižnica, Drenovci

Solar Milivoj, (1997), *Suvremena svjetska književnost*, Školska knjiga, Zagreb

Žalica, Miodrag (1971), *Tri drame*, Svjetlost, Sarajevo

Živković, Dragiša (ur.) (2001), *Rječnik književnih termina*, Romanov, Banja Luka

<http://www.yugopapir.com/2015/04/safet-pasalic-sjecanja-jednog-glumca.html>

Theater–literary expression of Miodrag Žalica

The avant–garde approach in the processing of dramatic motifs in the literary work of Miodrag Žalica once pointed to the possibility of a different and more modern expression in Bosnian drama production. Miodrag Žalica's artistic expression shows an obvious change in the structuring of the play, as well as in the stylistic orientations, which made him the reference writer of the late modern era in Bosnia and Herzegovina. This work presents a review of the positioning of Miodrag Žalica within the framework of modern literary and theatrical aspirations. “Poetically colored meditation”, dramatic characters of the universal type and the choice of themes have provided him with a prominent place in our dramatic literature.

Keywords: Miodrag Žalica; poetic drama, neo–symbolism, theatrical–literary expression

Adresa autorice:

Almedina Čengić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

almedina_dr@yahoo.com

Naida Ljuma

AMINA BULIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

pregledni naučni rad

Rizom, kontingencija i naracija: Magijski realizam u romanu *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija* Seide Beganović

SAŽETAK

U ovom radu nastojat ćemo analizirati elemente magijskog realizma i moduse funkcioniranja narativnih elemenata u romanu *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija* spisateljice Seide Beganović ukazujući na njegovu rizomsku prirodu. Objasniti ćemo specifičnost temporalne kompozicije romana te prirode njegove motivacije i naracije dovodeći ga u dijalog s teorijskim i filozofskim promišljanjima književnosti Gillesa Deleuzea i Felixa Guattarija, težeći njegovom čitanju kroz pojmove kao što su rizom, razlika, ponavljanje, nomadizam, teritorijalizacija, deterritorijalizacija i manjinska književnost. Glavni cilj rada je pronalaženje modusa za interpretaciju kao i osvjetljavanje kompleksnosti procesa tumačenja te fenomena “klizanja začenja” u romanu.

Ključne riječi: magijski realizam, rizom, naracija, kontingencija

1. UVOD

Roman autorice Seide Beganović od čitaoca traži sposobnost matematičke i fizičke imaginacije, poznavanje prirodnih zakona, od kojih se pred ekspanzijom uzusa književnog teksta odustaje, kao i teorijskih i filozofskih promišljanja i poimanja vremena u koje se mora uroniti, da bi se omogućilo snalaženje u tekstu, budući da se priča opire ne samo linearnom pripovijedanju, već i onom svedenom na jednu prostorno-vremensku dimenziju. U ovom ćemo radu nastojati ukazati na to kako magijski realizam utiče na organizaciju narativnih elemenata unutar spomenutog romana, čineći njegovu prirodu rizomskom. Iako ga odlikuje

fragmentarna naracija, karakteristika te fragmentarnosti jeste umnožavanje i usložnjavanje ontoloških i temporalnih dimenzija tih fragmenata te odnosa među njima, koji u svojoj suštini, a to ćemo težiti pokazati, počivaju prije na razlici nego na sličnosti pa ovdje nije riječ o isključivo postmodernističkom romanu kao takvom. Naprotiv, u ovom radu nastojat ćemo ukazati na poetički i stilski raspon što odlikuje ovaj narativ viđen kao sponu između modernizma i postmodernizma. U konačnici, interpretacijom teksta nastojat ćemo iz ugla feminističke i postkolonijalne kritike sagledati svrhovitost njegove rizomatske forme te poetike magijskog realizma u njemu.

Rad će se, dakle, fokusirati na analizu koncepcije temporalnosti narativa, njegovog motivacijskog sklopa te prirode njegove naracije, kroz koju će se on dovesti u dijalog s teorijskim i filozofskim promišljanjima književnosti Gillesa Deleuzea i Felixa Guattarija, težeći njegovom čitanju kroz pojmove kao što su virtualno, realno, razlika, ponavljanje, rizom, nomadizam, teritorijalizacija, deteritorijalizacija, manjinska književnost, s konačnim ciljem pronalaženja modusa za interpretaciju kao i osvjetljavanje kompleksnosti procesa tumačenja te nemogućnosti fiksiranja značenja u romanu *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija*.

1.1. Magijski realizam

“U kontekstu historije književnosti, magijski realizam na Zapadu razvio je oblik kombinacije realizma i nadrealizma, često s uplitanjem pretprosvjetiteljstva ili domorodačke kulture. Iako postoji istovremeno s postmodernizmom, ima snažne korijene u modernizmu, što ga smješta na križanje ovih dvaju načina umjetničkog oblikovanja” (Faris 2004: 30). Objašnjavajući poziciju magijskog realizma kao nečeg što je “izraslo iz modernizma u postmodernizam”, Wendy B. Faris oslanja se na ideju Briana McHalea po kojoj je “modernizam epistemološki, okupiran (je) pitanjem znanja, dok je postmodernizam s druge strane, ontološki, okupiran pitanjem postojanja. (U prvom se pitamo kako nešto znamo a u drugom se pitamo šta je to)” (Faris 2004: 30). Ontologija i teorijsko određenje pojma magijskog realizma u historiji književnosti veže se za dva imena: ime njemačkog kritičara Franza Roha, koji prvi koristi ovaj termin 1925. godine, pišući članak o postekspresionističkom slikarstvu (usp. Aldea 2011: 1) te ime Aleja Carpentiera i njegovo određenje pojma “la real maravilloso americano” (Carpentier 1995: 75–88) kao specifičnog i različitog od onoga što se na evropskom tlu javilo kao

nadrealizam¹. U osnovi, ono što zaključuju književna kritika i historija jeste da su supostojanje i konvergiranje različitih kultura preduvjet za pojavu ovakvog književnog fenomena pa na koncu, baš kao u odnosu realnog i magijskog koje inkorporira, nije od presudne važnosti hijerarhija već funkcionalnost.

Roman autorice Seide Beganović koji ćemo u ovom radu analizirati u periodizaciji ili podjeli tekstova nastalih unutar poetike magijskog realizma može se odrediti kao njegov *sjevni varijetet*, koji se odlikuje manjom razinom magijskog, čiji je domet omeđen (usp. Faris 2004: 27). Također, slijedeći distinkciju koju je načinio Jean Weisberg, svrstali bismo ga u *akademski tip*, karakterističan za evropske autore, a “koji se gubi u umjetnosti i nagađanju s ciljem osvjetljavanja ili konstruiranja spekulativnog univerzuma, nasuprot mitskom i folklornom tipu, uglavnom specifičnom za Latinsku Ameriku” (Faris 2004: 27).

2. TEMPORALNOST I KONTINGENCIJA

Arhitektonika ovog romana ono je što nas posve zaokuplja u njegovoj analizi, pri čemu ne stavljamo fokus isključivo na njegovu formu i način oblikovanja. Naprotiv, ovaj narativ prepoznamo i sagledavamo kao *sklop*, a u tom slučaju, navode Gilles Deleuze i Felix Guattari, “nema razlike između onog o čemu knjiga govori i toga kako je napravljena” (usp. Deleuze i Guattari 2013: 10). Ova formulacija upućuje nas na određenje poetičkih načela romana modernizma:

“Poznato je da modernizam nije samo u onome šta književna djela govore, nego je i u načinu kako ona govore; nisu samo teme, karakteristike modernizma, nego i postupak. Otuda se lako zaključuje da se u analizi književnosti modernizma mijenja perspektiva posmatranja koja nema ono tradicionalno uporište – o čemu književna djela govore, nego – kako i na koji način je ostvareno od tehnike književnog oblikovanja, pa se modernizam mora podjednako odnositi i na tematiku i na tehniku” (Pobrić 2006: 68–69).

Pod pojmom arhitektonike stoga ne podrazumijevamo isključivo prostornu organizaciju romana – strukturiranje toposa, njihovu distribuciju, međusobno

¹ Sam Carpentier je, međutim, sudjelovao u francuskom nadrealističkom pokretu 1930-ih godina (usp. Guenther 1995: 61).

pragmatičko ili semantičko konvergiranje, već i njegovu prostorno-vremensku ekspanziju, orkestriranje i umnožavanje različitim dimenzijama, način njihove koegzistencije i komunikaciju među njima. Moramo se zapitati šta je preduvjet postojanja ovakve arhitektonike romana, iz čega ona izvire. Odgovor se krije u prirodi njegova postupka *uprostorenja vremena* (usp. Pobrić 2006: 69) te specifičnoj narativnoj tehnici. Primjećujemo jedan način naracije primijenjen na dva ontološki oprečna tipa pojava. Radi se zapravo o realističkom modusu pripovijedanja koji konstantno operira ujednačenim tonom i posvećenosti detaljima. Zahvaljujući njemu, događaji i pojave koji potpadaju pod zakone prirode i oni koji se s njima kose prezentiraju se istovjetno. Zbog ovakvog načina artikulacije i potpune integracije natprirodnih fenomena u svakodnevicu, ovaj tip narativa razlikuje se od mitskih, religijskih i folklornih narativa (usp. Faris 2004: 7). Wendy B. Faris u knjizi *Ordinary Enchantments Magical Realism and the Remystification of Narrative* objedinjuje analizu pojave i razvoja magijskog realizma kao i njegovih osobnosti, elemenata i načela navodeći njegovih pet ključnih karakteristika. Prve dvije karakteristike koje ova autorica objašnjava već smo spomenuli opisujući prirodu pripovijedanja, odnosno dualnu prirodu teksta koji “sadrži ‘nesvodivi element’ magije te opisi u magijskom realizmu posebno ukazuju na snažno prisustvo pojavnog svijeta” (Faris 2004: 7).

Frakture vremenskog kontinuuma, kategorija i osa vremena, kao i frakture, distorzije i metamorfoze prostora česti su postupci oblikovanja unutar ovoga romana. Jedna od osobnosti magijskog realizma tiče se upravo remećenja uvriježenog poimanja vremena i prostora (usp. Faris 2004: 7). Elementi narativa koji se opiru zakonima fizike javljaju se već na njegovom neposrednom početku dajući nam direktnu informaciju o kakvom tekstu je riječ, tako da mi kao čitaoci u svoj horizont očekivanja *čitalačkim ugovorom* upisujemo začuđujuću² pojavu kao “normalnu”, estetski prihvatljivu, tačnu, budući da unutar teksta dosljedno funkcionira, na osnovu čega uviđamo njenu svrhovitost.

Primjer spomenutog gubljenje je prostornog kontinuiteta i fiksiranih tačaka

2 Slijedeći terminologiju Wendy B. Faris, rekli bismo “nesvodivi element” magije čije postojanje unutar pripovijesti, kao što smo prethodno vidjeli, jeste jedna od karakteristika magijskog realizma. “‘Nesvodivi element’ nešto je što ne možemo objasniti prema zakonima univerzuma kako ih je formulirao zapadnjački diskurs zasnovan na empirijskom, odnosno prema ‘logičkom, poznatom znanju ili primljenom znanju’, kako ga opisuju David Younge i Keith Hollman. Zbog toga čitalac ima poteškoće pri razvrstavanju dokaza da bi postavio pitanja o statusu događaja i likova u takvoj fikciji” (Faris 2004: 7).

u njemu, odnosno distorzija strukture, smjera i linija pružanja hodnika unutar zgrade pozorišta s kojom se glavna protagonistica Ida suočava, a koji se kontrastira uređenom toposu pozorišne sale, koji mu u radnji prethodi i upućuje nas na postojanje diskrepancije između dviju vrsta toposa:

Ali istrčavši niz vrata, koja su bila na suprotnoj strani od onih kroz koja je ušla, vidjela je da hodnik nije simetričan s onim kojim je došla. Ovaj hodnik se sad granao u nekoliko uskih paralelnih hodnika, ravnomjerno udaljenih jedan od drugog. (...) ali kad je krenula jednim pa drugim stepeništem – shvatila je da se stepeništima samo silazilo, kao što se u podrume samo silazi, i ona je silazila, i silazila, ali ipak je ostajala na istom spratu, kao u beskonačnoj petlji koja izaziva anksioznost. (Beganović 2020: 10)

Prostor se modificira posredstvom Idina djelovanja, stupanja i napredovanja kroz njeg, on je različit, no ujedno se ponavlja (isti je)³, nestalan je, neizvjestan, njegove linije se preobražavaju i brišu⁴:

Opet je pojurla, skrenula je u prvi hodnik desno i ugledala teška dvokrilna drvena vrata, veća od onih na koja je danas ušla u pozorište (...) (Beganović 2020: 11)

Opis “oživljavanja” hodnika kao entiteta koji egzistira prema vlastitim natprirodnim zakonima podsjeća nas na logiku i strukturu labirinta, što je samo jedna od prvih aluzija na taj pojam u tekstu. Bachelardovski i borgesovski motiv labirinta jedan je od ključnih pri referiranju na modus razvoja ovog narativa, što ćemo nastojati osvijetliti u ovom radu, a tom motivu na tragu je Deleuzeov i Guattarijev pojam *rizoma* kao “acentriranog, nehijerarhijskog i neoznačavajućeg sustava bez Generala i bez organizacijskog pamćenja ili centralnog automata, definiranog samo cirkulacijom stanja”, koji “djeluje s pomoću varijacije, ekspanzije, osvajanja, crpljenja, izbojaka” (Deleuze i Guattari 2013: 30).

3 Namjerna aluzija na Deleuzove pojmove razlike i ponavljanja, o kojima će biti više rečeno kasnije.

4 Ovo je dodatna referenca na terminologiju koji su razradili Deleuze i Guattari. Nomadski je prostor, koji će detaljnije biti objašnjen u drugoj polovici ovog rada, reći će Deleuze i Guattari, “označen samo ‘crtama’ koje se brišu i premeštaju sa putanjama” (Deleuze i Guattari 1996).

Natprirodnom skupu, odnosno, kao što ćemo to jasnije obrazložiti u radu, nizu pripadaju kako likovi (Jakov⁵, nosači, Musa, Belizar, Nahyan, Aleksandar), toposi (pusti grad, šume, tvrđave, bogomolja bez obilježja, potopljeni predjeli, već spomenuti pozorišni hodnik, otok), tako i raznorodne pojave (vozovi koji kasne vozeći bez reda vožnje, krećući se ciklično, kao i kružna plovidba brodom, pogreмуške koje nestaju kroz rupu u zemlji i soldati na konjima što ih tjeraju, udvajanje ulica, imena, likova, Idin račun iz prodavnice predat kao poruka Ani i tako dalje). Magijska priroda događaja i pojava kao i obrazac njihova javljanja u tekstu postaju pravilo, ne izuzetak (usp. Todorov 1987: 177). Jedan od preduvjeta egzistiranja ove vrste događaja specifična je koncepcija vremena unutar romana. Pridodamo li tome realističan modus naracije, dobijamo dojam svakodnevice vođene *košmarnom logikom* (usp. Todorov 1987: 176), uronjene u onirički hronotop kroz koji se nadrealno i magijsko nadopunjuju.

Istovremeno poznate pojave i radnje na koje smo sviknuti lišavaju se svojih identiteta, elemenata pomoću kojih ih u pojavnom svijetu prepoznajemo kao takve. Dobar primjer toga jeste putovanje koje ujedno i čini srž romana, budući da roman formalno počinje Idinim odlaskom na put, a završava njenim povratkom. Ništa od toga ne bi bilo neuobičajeno kad bismo svoje primarne ljudske kognitivne i perceptivne apetite zadovoljili odgovorima na pitanja zašto Ida polazi na put, koja je svrha i cilj njena putovanja, kroz kakve to predjele stupa te, na koncu, na koji način i kamo se vraća. Zanimljivo će biti konkretno, plošno i donekle kauzalnošću ustrojeno i opravdano tumačenje i davanje odgovora na ova pitanja koja ćemo ponuditi u drugom dijelu rada, gdje ćemo se fokusirati na interpretaciju materijalne građe romana – njenog sadržaja *per se*.

Pokretačka sila, motivacijski mehanizam na kojem radnja počiva unutar

⁵ Posve nedefiniranim likom, prije utvarom, sjenom ili otiskom lika, Jakova poput tajne u roman se uvodi borgesovski motiv dvojnika, na čijim osnovama rizomorfan tekst neposredno teži udvajanju, umnožavanju, razgranavanju, tj. razvoju (usp. Delez i Gatari 2011). Stoga ne može biti koincidencija biblijska referenca koju ime Jakov nosi u svom semantičkom trezoru; on je i lažni dvojnik (Rafet će objasniti kako su postojala dva mladića s klarinetom, referirajući se na figuru Jakova, iako, naravno, priroda njihove nužnosti i funkcije ostaje zamagljena) i bjegunac (Ida čitavo putovanje započinje te donekle u njemu istrajava uz izgovor potrage za Jakovom). Jakov je dvojnik no ujedno i čovjek bez lica, kao što su to i, primjerice, Musa i Mediha. Njihova pojavnost ne rezonira sa njihovom suštinom. Dvojnik je i lažac, prevarant i poput sjećanja neuhvatljiv, nedokučiv.

ovog romana jeste kontingencija. Slučaj je taj koji upravlja postupcima protagonista. “Sve je počelo slučajno kada je nekim doktorima iz ruku ispao pacijent, a tada nije imao ko podići tijelo s poda – i pacijent je umro” (Beganović 2020: 23), objasnit će Idi dva groteskna nosača svoj poziv i njegovu svrhu, riječima koje direktno komentiraju ontološka načela teksta, a upravo ovakav postupak autoreferencijalnosti jedna je od odlika *Ide i asasina Reda havanskog kolibrija* koja ima ludičku funkciju u tekstu i često izaziva komički efekt davanjem čitatelju “informacije viška”.

Ida prihvata *najtajanstvenije pozive slučajnosti* (usp. Borhes 1999: 26), iako bi prihvatanje podrazumijevalo aktivno učešće Idine volje, koje ovdje nedostaje, pa slučaj, sam po sebi, kao nevidljiva i neobjašnjiva sila što gospodari akcijama likova poprima dodatnu dimenziju natprirodnog i magijskog. Takva dematerijalizirana sila poetizira radnju do te mjere da Idino tijelo samo automatski polazi za mladićem Jakovom. Tome će prethoditi njihov spontani susret u hodniku labirintu i komunikacija koja se odlikuje dijalozima drame apsurdna. Sve to upućuje na metafizičku koegzistenciju i komunikaciju, neartikulirani i neaktualizirani sloj realnosti za kojim se traga. Apsurdan je, dakako, i Idin poriv da pođe za Jakovom objašnjen sljedećim:

Na prozorima je imala i saksije s rumenim, autodestruktivnim fuksijama, a njih malo tko na svijetu može odgledati – što je značilo da umije brinuti o drugima.

Pomisli da je to značajna preporuka za sklapanje prijateljstva i na kraju odluči da ipak krene za Jakovom da mu to kaže, da ima te fuksije, i da mu ponudi sklonište ako ne dođe njegov voz.
(Beganović 2020: 20)

U pozorištu, gdje čeka početak predstave, Ida biva “izbačena iz normalne vremenske rutine običnog svakodnevnog života” (usp. Pobrić 2006: 93). Već prvom rečenicom prvog poglavlja: “*Baletska predstava je kasnila*” (Beganović 2020: 9) kontingencija ulazi u narativ navješćujući nam odlike njegove estetike i poetike. Iako ovakvo odstupanje od uobičajenog redoslijeda stvari, dakle kašnjenje predstave, ne predstavlja drastično odstupanje ili enormnu promjenu (kao što bi bilo da je Ida, probudivši se, shvatila da je uhapšena ili da se preko noći preobrazila u kukca), dakle iako u kvalitativnom smislu njena

egzistencija nije izmijenjena, ipak upravo će ova *razlika* od *očekivanog* biti okidačem za raznorodne serije akcija unutar narativa. Slabljenje fiksiranih vremenskih tačaka kao referentnih tačaka u odnosu na koje se strukturira svakodnevica pojedinca predstavlja gubljenje uporišne vrijednosti diferenciranog i jasno definiranog vremenskog slijeda, na šta se, poslije kašnjenja baletske predstave, još upečatljivije metaforički ukazuje vozovima koji dolaze i odlaze uz kašnjenje, odnosno bez voznog reda.

2.1. Tamni nagovještaj, razlika i ponavljanje

“Karakterističan manevar romana magijskog realizma jeste da njegova dva odvojena modusa naracije međusobno ne uspostavljaju nikakvu hijerahiju” (Slemon 1995: 410) nikada, dakle, jedan ne može preovladati kao dominantan, jer bi time doveo u pitanje i ugrozio funkcioniranje onog drugog. Ta njihova jukstapozicija izvorište je poetike i estetike magijskog realizma. “Pojam ‘magijski realizam’ oksimoron je koji upućuje na binarnu opreku između realističkog koda reprezentacije i onog, ugrubo rečeno, fantastičnog. U jeziku pripovijedanja teksta magijskog realizma odvija se borba između dva sistema, od kojih svaki radi u cilju stvaranja drugačije vrste fiktivnog svijeta od drugog. Budući da su glavna pravila ovih dvaju svjetova nekompatibilna, nijedno ne može posve da se ispolji i svako ostaje suspendirano, zaključano u kontinuiranu dijalektiku s ‘drugim’, situaciju koja stvara disjunkciju sa svakim od razdvojenih diskursivnih sistema, rastavljajući ih prazninama, odsutnostima, šutnjama” (Slemon 1995: 409).

Normalno, odnosno svakodnevno, ono što potpada pod zakone fizike, čudesno, fantastično, mitsko, folklorno, snoliko, nadrealno ovdje se sve stavlja na istu hijerarhijsku ravan. To je polifonija elemenata, dimenzija, likova, “rizomatska nehijerarhijska razgranatost linija segmentiranosti i stratifikacije kao svojih dimenzija, ali i linije bijega ili deteritorijalizacije koja je maksimalna dimenzija sukaldno kojoj se, slijedeći je, mnogostrukost preobražava ili mijenja prirodu” (Delez i Gatari 2012: 30).

Roman Seide Beganović propituje prirodu stvarnosti i književne stvarnosti kao i granice prirodnih zakona, zakona reprezentacije i recepcije, odnosno istovremeno granice književnosti i jezika kojim on nastoji stvoriti novu stvarnost. “Poduhvat koji se sastoji u mirenju mogućeg i nemogućeg može

dati svoje određenje samoj reči ‘nemoguće’. Pa ipak, književnost to jeste; u tome leži njen najveći paradoks” (Todorov 1987: 179). Ovaj se tekst zasniva upravo na tom *mirenju mogućeg i nemogućeg*, jer u sebi objedinjuje realno i magijsko koje rezultira novom percepcijom realnog.

Specifikum poetike romana *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija* jeste konstantno klizanje teksta između realističnog i magijskog, što rezultira “klizanjem značenja”. Već smo objasnili, naracija okrenuta ka detaljima specifična za poetiku realističkog romana omogućava da se magijsko u tekstu magijskog realizma doživi realnim (usp. Aldea 2011: 32). “Vidjeli smo da kritičari realističku naraciju u magijskom realizmu najčešće određuju kao ‘suštinsku’ te je glavna funkcija takvog tona učiniti da se magijski događaji u tekstu pojave kao svakodnevni, prirodni ili stvarni. To nas podsjeća na ‘efekt stvarnosti’, koji je Ronald Barthes slavno pripisao realizmu” (Aldea 2011: 32). Eva Aldea, autorica knjige *Magijski realizam i Deleuze*, razmatra Deleuzeovo razumijevanje genealogije *razlike pomoću stoičkih paradoksa* (usp. Gunjević 2012: 521) te polazeći od njegovog shvatanja ontologije pojmova *Bića* i koncepta *realnog*⁶ (usp. Aldea 2011: 19), dolazi do primjene njegove filozofije u objašnjavanju ontologije i funkcioniranja magijskog realizma kroz pojmove kao što su *razlika, niz⁷, disjunktivna sinteza i protu-aktualizacija*.

Visoko sistematizirana detaljnost realističkog narativa, operirajući Deleuzeovim terminima, bazira se na konektivnim i konjunktivnim sintezama, dok se, s druge strane, magijski narativ kreira disjunktivnom sintezom koja

6 Gilles Deleuze pojam realnog promatra kroz supostojanje aktualnog i virtualnog od kojeg je realno sačinjeno. Aktualno predstavlja formu i materiju, ono što postoji u prostoru i vremenu, dok je virtualno apstraktna i moguća mnoštvenost pretpostavljena vremenom i prostorom (usp. Aldea 2011: 19). “Ova podvojena priroda stvarnosti jedva da je pojava dvaju aspekata jedne te iste stvari: Biće, kaže Deleuze, univočno je” (Aldea 2011: 19). Virtualno se u percepciji realnog po pravilu svodi na “jednostavno moguće”, pri čemu se računa samo na aktualnu stranu realnog. Takvo poimanje realnosti vodi nas greškama i iluziji, smatra Deleuze (usp. Aldea 2011: 20).

7 “Nizovi, po Deleuzovom shvatanju, kreirani su kroz tri vrste sinteza, od kojih svaka uređuje elemente na različit način” (Aldea 2011: 28). Konektivna sinteza stvara homogene nizove na osnovu sličnosti među elementima. Konjunktivnom sintezom ostvaruje se heterogeni niz različitih elemenata koegzistencijom i koordinacijom. Napokon, disjunktivna sinteza povezuje elemente u nizove i nizove međusobno, no jedino kroz razlike. Disjunktivna sinteza, pojašnjava Aldea, “kroz razliku, kreira sistem u kojem udaljeni nizovi komuniciraju” (Aldea 2011: 29). Ono što osigurava komunikaciju među nizovima u disjunktivnoj sintezi jeste virtualni objekt = x, koji je “razlika po sebi, paradoksnii objekt, tamni nagovještaj” (usp. Aldea 2011: 29–30). “Budući da on isključivo putem razlike povezuje nizove, dozvoljavajući udaljenim nizovima da koegzistiraju i da se povežu, upravo ta koegzistencija čini virtualno zamislivim u aktualnom, čineći da nizovi rezoniraju, razilaze se i razgranavaju” (Aldea 2011: 30).

se ne povinuje prirodnim zakonima. Magijsko se u odnosu na realistično u magijskom realizmu “javlja kao razlikovno zato što je divergirajući element u inače konvergentnim nizovima realizma” (Aldea 2011: 34).

Kao što smo vidjeli u početnom dijelu ovog rada, konstrukcija vremena i modus naracije temeljni su determinatorni postupci i elementi ovog narativa. Glavna junakinja ne može se osloniti na cjelovitost, svedenost i uređenost ni vremena ni prostora. “Bilo unutar društvenog života, bilo u pripovesti, uplitanje natprirodnog činioca uvek izaziva razaranje sistema unapred utvrđenih pravila i u tome nalazi sebi opravdanje” (Todorov 1987: 169). Glavni razvoj radnje uvjetovan je slučajem koji narušava uspostavljanje i funkcioniranje i historijsko-biografske ose unutar romana. Narativ obesmišljava i iz sebe protjeruje sve kategorije vremena, psihološku, termodinamičku i kosmološku, koje bi osiguravale smjer vremena od zamišljenog početka do zamišljenog kraja, gdje bi fizikalno vrijeme bilo diferencirano na tri dijela: prošlost, sadašnjost i budućnost. Konstrukcija vremena kakvu pronalazimo u ovom romanu govori nam o *nužnosti očuvanja vremena zahvaljujući vječnosti* (usp. Borhes 1999: 24) – u njemu se vrijeme poništava da bi se potvrdilo; baš kao razlika po Deleuzeovom shvatanju (Aldea 2011: 20). Simbol dokinutog, uzurpiranog vremenskog kontinuuma, vremena shvaćenog kao bezvremenost ili beskonačnost, odnosno koncepcije vremena kojom se služi ovaj narativ pri svojoj gradnji, javlja se i direktno u tekstu, naprimjer, na tetovaži na ruci mladića koju Ana promatra s posebnom pažnjom: “*Nisu bili ni floralni ni animalni motivi već transformirani civilizacijski artefakti: sat bez kazaljki, mehanička insekt-bomba, laboratorijski instrumenti, sitne sličice mehanizama sličnih lokomotivama i oblaci*” (Beganović 2020: 90). Kroz ovaj slučaj simboli (koje, dodatno, i sami likovi prepoznaju kao simbole) atrikuliraju se i aktualiziraju direktno se referirajući na postupak romana. Ovakva koncepcija vremena upućuje nas na bezvremenost postmodernističkog romana, istovremeno u svijest priziva remek-djelo magijskog realizma *Sto godina samoće*, na čijem kraju Aureliano dešifrira pergament, odnosno čitavu povijest i pripovijest zahvaljujući spoznaji da “Melquíades činjenice nije nizao po uobičajenom ljudskom vremenu, već je čitav vijek svakodnevnih dogodovština sažeo u jedan jedini trenutak, kao da se sve zbilo istodobno” (Marquez 2017: 248).

Za razliku od, primjerice, Kafkinih romana u kojima historijska “modernistička tehnika skoro da u potpunosti napušta historijsku osu zbivanja, a svoju unutarnju strukturu roman bazira na psihološkoj (subjektivnoj) vremenskoj osi” (usp. Pabrić 2004: 65), *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija* nije sasvim lišena historijske ose i prodiranja historijskog u tekst. Protagonisti ovog romana “stoje izvan svijeta (izvan historije)” (usp. Pabrić 2004: 65), no za razliku od Josefa K., *Ida* ili *Ana* nisu lišene direktnog referenta u izvanknjiževnoj stvarnosti, historijskog konteksta kao podteksta koji se poput tragova istruganih slova na pergamentu, u palimpsestu što ga ovaj roman simbolično predstavlja, ukazuje i probija kroz blijeskove sjećanja, u fragmentima memorije. Dakle, historija je u ovom tekstu samo jedan od njegovih mogućih svjetova, mnoštvenosti, čiju poveznicu s pojavnim svijetom ne bismo ni uočili da roman čitamo, primjerice, iz drugog društveno-kulturnog ili lingvističkog konteksta.

Karakteristični historijski elementi i motivi u narativu se pomaljaju kroz intimna “sjećanja”⁸, odnosno kao pojedinačna kategorija koja za sebe veže, u sebe sabire, iz sebe širi nazive ulica, zgrada, gradova, općenito geografskih obilježja koja se potom javljaju kao opća kategorija historije. No, ono što je bitno jeste da su te historije u vremenskoj organizaciji jednako vrijedne svim ostalim zbivanjima – odnosno ono što mi kao čitatelji prepoznajemo kao historijski događaj, prošlost, u svijetu teksta gubi svoju vremensku odrednicu, jer supostoji u jednom trenutku, beskonačnosti, trenutku “blijeska kratke Ideje” (usp. Deleuze 2013:23) koji se pod utjecajem subjektivnog osjećaja, afekta i slučaja priziva u sadašnjost naracije, upućujući nas na fenomen *kratkog pamćenja* koje “može djelovati na udaljenosti, doći ili vratiti se dugo poslije, uvijek pod uvjetom diskontinuiteta, raskida i mnogostrukosti” (Deleuze 2013: 23). Dakle, ne da junaci stoje izvan historije, nego ona iskrsava, selektira se i diferencira kroz prizmu njihovih sjećanja, posredstvom slučaja u diskontinuitetu, zahvaljujući Nietzscheovom vječnom povratku ili Deleuzovom ponavljanju razlike. Historija ne zauzima pripadajuće joj mjesto u prošlosti, ona gubi svoju uporišnu tačku koja je definira kao takvu. Kategorije

⁸ Razlozi zašto navedeni termin stavljamo u navodnike, u koje bismo jednako mogli staviti i termin historija, bit će jasniji nakon što u drugom dijelu rada objasnimo njihovu prirodu u narativu.

gube svoj smisao supostojanjem u jednom trenutku koji objedinjuje sve tačke vremena, to je bergsonovska elastična vremenska dimenzija (usp. Pobrić 2006: 67). Junaci, zapravo, sporadično zahvaljujući onom što Deleuze naziva *tamnim nagovještajem* (usp. Gunjenić 2012: 532), uranjaju u nju shvatajući da je ona isprazna, falsifikat, izmaštani prostor u kojem se ne mogu potvrditi i s kojim se ne mogu identificirati, odnosno pronaći sebe. Ovakvo shvatanje historije upućuje nas na postmodernističko relativizirajuće viđenje koncepta historije, no i na modus postkolonijalnog čitanja magijskog realizma na koje ćemo se osvrnuti u posljednjem dijelu rada.

Historija u smislu kako je mi kao čitaoci doživljavamo podtekst je na osnovu kojeg se pleće specifična mreža ulica, gradova, sjećanja, slika, ljudi, lica, kultura, folklor, običaja, mitova. Sve to čini nešto što ćemo nazvati *jugoslovenskim imaginarijem* – “svijet pokriven proživljenim crtežima” (usp. Bašlar 2005: 34) ili Deleuzeovu kartu – rizom. Ta mreža u romanu rezonira kao baza kulturalnog pamćenja koja je neodrživa zbog svog rasapa u pojavnom svijetu te postaje obrazac mape za Idino putovanje. To je mreža izgubljenih i izmaštanih prostora, uspomena i likova u kojoj se gubi Idin pravi identitet, njena sjećanja su linije bijega, jer se ona nikada ne uspijeva reteritorijalizirati unutar te mreže, ona se širi poput rizoma, nemajući početak i kraj, izlaz i ulaz. Čitav roman strukturiran je kao sjećanje, njegova rizomska arhitektonika te rezoniranje i konvergiranje udaljenih elemenata i nizova podsjećaju na anatomiju mozga i funkcioniranje sinapsa.

“Kako Gaston Bachelard uočava (a Proust pokazuje) sjećanje je, u svojoj strukturi, izrazito prostorno. Čini se da funkcionira kroz vizualne slike mjesta. U konkretnom sjećanju, zamršene dijahronijske kompleksnosti mogu se srušiti na manja prostorna uređenja. Georges Poulet dolazi do sličnog zaključka: sjećanja i mjesta mijenjaju se kako u prostoru tako i u vremenu, prostorna slika i temporalna faza, sve se presijecaju kod Prousta tako da je vraćanje izgubljenog vremena moguće samo pomoću obrasca otkrivanja izgubljenih mjesta nanovo.” (Wilson 1995: 216)

Kao centralni prostor ovog narativa moramo promatrati protagonisticu

memoriju ili pak dušu⁹, ako su obje strukturirane kao labirint, kao rizom. Autorica akcent stavlja na fenomen kratkog pamćenja koje je rizomsko ili dijagramsko (usp. Deleuze i Guattari 2013: 23), odnosno sanjarenje kao sintezu imaginacije (nezapamćenog) i sjećanja (usp. Bašlar 2005: 29). Glavni prostor romana sačinjen je od ogledala te “zadržava sve ono što je prošlo kroz dušu” (Borhes 199: 24). Postavimo li stvari na ovaj način, primijetit ćemo da budućnost pamćena u obliku uspomene ili osjećaja, naznake, podsjećanja postaje samom prošlošću¹⁰, koja se, proživljena, nanovo promiseće u sadašnjost te ponovo prelazi u prošlost. Pogledajmo kako se opisuje Idin odlazak ka kući sa Jakovom, kojeg je upravo srela i upoznala:

...jer Idi se činilo da su to nekada često radili – ili je to bio drugi muškarac, o kome nema ničeg u sjećanju, ali je ostao trag nečeg poznatog i strepnje u svijesti i mirisa ustajalog vazduha što će ih dočekati u kuhinji kroz koju moraju proći da bi stigli do njezine sobe. (Beganović 2020: 15)

Ovo junakinji omogućava da se paradoksalno sjeća budućnosti, što znači da su psihološka, termodinamička i kosmološka kategorija vremena posve narušene. Kauzalnost uređuje one segmente narativa koji se tiču sjećanja i uspomena u kojima se historijsko-biografsko vrijeme javlja kako bi se fragmentarno oživio događaj, što, gledano kroz cjelinu romana, predstavlja nanovo proživljavanje istog trenutka – koji, dakako, nije i ne može biti isti, već se na ovaj način stvara novi kvalitet, novo značenje. Iznova nam se kao analogija nameću Deleuzovi termini razlike i ponavljanja. “Ponavljanje je ponavljanje razlike koja mora biti takva da ju je moguće ponavljati, a da ne bude identična. Mehaničko ponavljanje bez razlike je mrtvi identitet. To je bitak istoga. Samo ponavljanje u kojemu se odigrava gibanje razlike omogućuje da se razlika reproducira izvan domene istoga” (Gunjević 2012: 525).

Da pojasnimo, vrijeme shvaćeno kao elastična dimenzija koja doživljava

9 “Želimo li ocrtati arhitekturu koja bi odgovarala strukturi naše duše..., trebalo bi je osmisliti prema slici Labirinta” (Nietzsche u: Bachelard, ND)

10 Bachelard će u tekstu *Sanjarenje k djetinstvu II* napisati kako “mrtva prošlost u nama ima budućnost, budućnost svojih živih slika, budućnost sanjarije koja se otvara pred svakom nanovo pronađenom slikom” (Bachelard, ND)

ekspanziju ili se sužava (sklono je metamorfozi, pa i samoponištenju, ukoliko bezvremenost¹¹ percipiramo kao formu beskonačnosti) na istu ravan postavlja sve svoje međusobno udaljene tačke – događaje, lica, topose kao udaljene i različite elemente koji disjunktivnom sintezom uspijevaju međusobno koegzistirati i komunicirati zahvaljujući tamnom nagovještaju.

“U magijskom realizmu virtualno postaje vidljivo i zamislivo kao magični događaj” (Aldea 2011: 34). Primjerice Proustovoj potrazi za izgubljenim vremenom kolačić *madelein* funkcionira kao virtualni objekt = x, tj. tamni nagovještaj:

“Madelein je objekt = x, ‘nešto što više ne može biti definirano identitetom: on obavlja Combray kakav je u sebi. Madeleine kao objekt = x, zbog svoje funkcije u tekstu, gubi identitet madeleine kao takvog; više ne označava madeleine kolačiće u sadašnjim i prošlim Combrayima. Ovo čini da dva Combraya rezoniraju kroz prostor i vrijeme, i prouzrokuje ‘epifaniju’ koja se dešava između dva niza. Iako je funkcija objekta = x uvijek virtualna – spajanje dvaju nizova putem razlika – vidljiv je kao aktualna stvar, kao madeleine, kao rezultat te funkcije, budući da rezonanca konvergentnih nizova koju uzrokuje može se sagledati kao novo značenje. Novo, jer na koncu Combray, koji se pomalja zahvaljujući madeline, niti je Combray prošlosti niti sadašnjosti, već posve nova kreacija.” (Aldea 2011: 31)

Prateći ovu logiku i njene parametre uzmimo sada za primjer Idino kretanje ka željezničkoj stanici i stizanje pred šumu, koja (poput ćilima, ezana i lika Jakova u prethodnim slučajevima u romanu ili nestajanja pogreмуški pod zemljom kasnije) biva “procjepom”, ili radije tamnim nagovještajem kroz koji *ponovo vraća* događaje, protu-aktualizira ih. On čini da udaljeni

11 “Pod uticajem jakih osećanja, sećanje se kreće u pravcu bezvremenosti. Stapamo sve radosti nekog prošlog iskustva u jedinstvenu sliku; sumraci raznoliko crvenih nijansi koje svake večeri posmatram stopiče se u jedinstven sumrak. To isto važi za vizije budućnosti: nade koje se međusobno isključuju stapaju se bez ikakvih prepreka” (Borhes 1999: 25). U romanu *Ida* i *Asasini Reda* havanskog kolibrija slike, mjesta, zvukovi, lica, mitovi, legende (općenito priče) i imena katalizatori su u reakcijama sjećanja koji omogućuju da se pristupi toj bezvremenosti. Mogli bismo također ustvrditi se u ovom narativu suočavamo sa “*detemporalizacijom* svojstvenom duboko sanjarskim stanjima” (usp. Bachelard, s. a.).

elementi nizova magijskog i realističnog rezoniraju. Ida se sjeća važnosti te šume, puta što vodi kroz nju, jer ona uskršava trenutak iz djetinjstva, priču o odlasku ljekaru, bolesti i sestri koju su prije njenog rođenja roditelji izgubili – opsesivnoj roditeljskoj brizi i treperenju nad Idinim zdravljem. “Sanjarenje čak ima privilegiju samovrednovanja. Ono direktno uživa u svom biću. Zatim, mesta u kojima je doživljeno sanjarenje sama se vraćaju u jednom novom sanjarenju. Obitavališta prošlosti u nama su neuništiva zato što se uspomene na nekadašnje domove ponovo doživljavaju kao sanjarenje” (Bašlar 2005: 30).

Da bi se ispričala spomenuta priča, dakako, morala se u narativnom fragmentu u koji je položena slijediti logika uzroka i posljedica. No, ta priča samo je fragment, element, dimenzija, plato unutar jednog narativnog niza. I njegova pozicija u romanu nije istovjetna s njegovom pozicijom u tom nizu, budući da se pozicija i funkcija određuju postojanjem i drugih nizova koji komuniciraju s nizom kojeg je on dio, kao i pojedinačnim elementima niza. Odnosno, ako su elementi priče koje odlikuje postojanje kauzalnosti i historijsko-biografskog vremena dio realističke komponente romana, onda su oni kojima upravlja kontingencija i u kojima se kategorije vremena poništavaju i vremenske ose distorziraju dijelom magijskog.

2.2. Klizanje značenja

Ključni efekt poetike i naracije nastaje u nemogućnosti razlučivanja magijskog i realističnog u kontekstu centralne radnje romana, odnosno nesvodivosti ni na jedno ni na drugo zahvaljujući bezvremenosti, historiji koja postaje pastiš, dvojnicima, gubljenju referentnih tačaka i identiteta. Trenutno stanje i položaj junaka koje naš um, svikao na fizičku podjelu vremena, percipira kao *sadašnje*, zapravo su u rizomatskoj mreži sačinjenoj od nizova, lišeni bilo koje vremenske kategorije ili referenta. Svaki narativni element ne samo da ima potencijal ostvarivanja u vremenu kao prošlom, sadašnjem, budućem, što u stanju bezvremenosti postaje irelevantno, već ima i mogućnost dupliciranja ili umnožavanja. Svaki od njih dio je rizoma koji se ne sastoji od jedinica već od dimenzija ili pravaca u pokretu, s tim da ne možemo biti sigurni koja je od tih dimenzija ili elemenata uopće iskonska, početna tačka, arhetip, gdje je ulaz, a gdje izlaz iz te serije spojeva, iz tog sklopa mnoštvenosti¹² (usp.

12 “Glavni oblici mnoštvenosti su singulariteti kao njezini elementi, procesi postajanja kao

Deleuze i Guattari 2011). Događaji se stoga preobražavaju¹³ baš kao i vrijeme i prostor te umijemo pratiti njihove promjene do one granice u kojoj možemo razlučivati njihovu prirodu u odnosu na zakone prirode kojima podliježu ili ne podliježu, no u tom konglomeratu sjećanja, događaja, likova, mjesta što se šire i sažimaju bježeći nam ne možemo sa sigurnošću uspostaviti njihovu hijerahiju i totalitet. Vrijeme se na koncu otkriva kao privid – “ne možemo da razlikujemo ili razlučimo jedan trenutak od privida jučerašnjeg trenutka, drugi trenutak ne može da se razluči od privida današnjeg trenutka, jer se u tom procesu svi trenuci razlažu” (Borhes 1999: 28). No, i značenje je privid, jer se ne može fiksirati. Ono konstantno isklizava, a interpretacije su beskonačne, uvijek nove kreacije teksta.

Povućemo li paralelu između Deleuzeove koncepcije realnog sačinjenog od virtualnog i aktualnog i Lacanova viđenja znaka sačinjenog od označitelja i označenog, onda možemo uvidjeti kako ova dva koncepta funkcioniraju na sličan način. Primijenimo li Lacanovu lingvističku teoriju na Deleuzeovu filozofsku, dobit ćemo znak kao realno, označitelj kao aktualno i označeno kao virtualno. Ako je označitelj, tj. aktualno kao dominantna strana znaka (realnog), oznaka (virtualno) poput zamračene strane znaka¹⁴ biva nedostižno, nesigurno i nestabilno. *Barre* pregrada, koja dijeli označitelj od označenog, za Lacana predstavlja nedostupnost označenog, ona je nepropustiva, ukazuje na rastavljanje, a ne sjedinjenje, kao što je to bio slučaj u Saussureovom konceptu znaka (usp. Žižek 1976: 33). Posljedično tome, gradivne jedinice više nisu znakovi, već označitelji. Realno je promatrano samo kroz aktualno – što dovodi do iluzija i grešaka u percepciji, kao što smo prethodno objasnili. Aktualno kao označitelj upućuje na drugi označitelj, a ne na označeno (čime se tvori lanac označitelja), tj. na drugo aktualno koje upućuje na drugo aktualno, odnosno kod Deleuzea “karakteristika virtualnosti jeste da postoji na takav način da se aktualizira razlikovanjem i prinuđena je da i sama sebe

njezini odnosi, haecceitasi (bezsubjektivne individuacije) kao njezini događaji. Nadalje, tu spadaju i rizomi kao modeli aktualizacije mnoštvenosti, platoi (kontinuirane zone intenziteta) kao njezine razine sastavljenosti i vektori koji ih nadilaze konstituirajući teritorije i stupnjeve deterritorijalizacije” (Gunjević 2012: 525).

13 “Kada mnoštvenost ove vrste mijenja dimenziju, ona nužno mijenja i prirodu, podliježe metamorfozi” (Delez i Gattari 2011).

14 Kod Deleuzea nazvano tamnim nagovještajem (usp. Aldea 2011: 25).

razlikuje kako bi stvorila vlastitu liniju razlikovanja da bi se aktualizirala (...). Virtualno nije primordijalno, a aktualno nije izvedeno, oni prije formiraju zatvoreni krug, koji kretanje Bića neprestano prati” (Aldea 2011: 25).

Aktualno stoga upućuje na virtualno, a ono iznova na aktualno, ta neprestana ciklična¹⁵ kretanja od jednog do drugog, iz jednog u drugo, onemogućava “pravu“ percepciju realnog. Tu kontinuiranu kružnu putanju nemoguće je prekinuti, ona funkcionira poput barijere između označitelja i označenog, čije bi dokidanje značilo dolazak do označenog, odnosno do fiksiranog značenja¹⁶, do “dna” znaka – što Lacan naziva *prošivenim bodom*. “Umjetnost ne aktualizira virtualni događaj već ga inkorporira ili otjelovljuje: daje mu tijelo, život, univerzum. (...) Umjetnost, međutim, otjelovljuje čitavu cikličnost na način da virtualno i aktualno postaju nerazlučivi” (Aldea 2011: 27)”

Realistični modus naracije i pripovjedački ton kojim se jednako opisuju događaji polučuje diskrepancijom između percipiranja i opisivanja magijskog. Zahvaljujući ovoj diskrepanciji iluzija reprezentacije biva razotkrivena (usp. Aldea 2011: 34). “Pomoću ove vrlo tekstualne diskrepancije, postaje jasno, kako bi Barthes rekao, da ‘referent isklizava’: naracija autentificira nešto što ne može biti autentično, što ne pripada okviru mišljenja koji autentifikacija *per se* indicira” (Aldea 2011: 34).

Sjećanje je uvijek novo jer kontekst iz kojeg se poseže ka njemu, ta trenutna egzistencijalna situacija, utječe na njega, preobražava ga. Neki elementi se gube (to je ono označeno koje bi dovelo do pravog, fiksiranog značenja), neki se dodaju (to su nove interpretacije). Na koncu, to više nije isti događaj, već iz perspektive naracije novi događaj sa novim, izmijenjenim značenjem.

15 Perceptualna izmjena između aktualnog objekta i njegove virtualne slike: virtualna slika nikad ne prestaje postajati aktualnom. Virtualna slika apsorbira svu karakterovu aktualnost, istodobno kada aktualni karakter nije ništa više nego virtualnost. Virtualno i aktualno supostoje te ulaze u tijesnu cikličnost kojom se mi iznova krećemo od jednog do drugog. (Deleuze, u: Aldea 2011: 25)

16 “Označeno ‘kliže’ ispod označitelja’ (Lacan); ono nije drugo do njegov površinski/imaginarni učinak, neuhvatljivo njihanje kome uvijek nedostaje ‘stvar sama’. Zato je pregrada u osnovi neprestupiva. Nikada ne možemo vidjeti šta je zapravo ‘s one strane’ i sve što dobivamo tek su površinski učinci označenog; ispod pregrade bit će sam nepristupačan ‘objekt želje’, objekt a koji je zbog svoje nepristupačnosti tako reći svoj vlastiti nedostatak, paradoks objekta koji uvijek nedostaje na svom vlastitom mjestu, koji je ‘drugo od sama sebe’ i upravo kao takav nagoni nas ka uvijek novim lancima označitelja” (Žižek 1976: 33).

2.3. Neprekoračivost

Poznati entiteti kao što su stvarni geografski predjeli i historijski događaji koji imaju uporište u pojavnom, vankontekstualnom svijetu, transponirani u okvir magijskog gube svoj referentni okvir. Diskrepancija je, dakle, moguća i u suprotnom smjeru.

O Rafetu Smriki, (...), Belizar je znao da je rodom iz sela u okolini malog industrijskog grada, u centralnoj Bosni, sin rudara koji je poginuo zatrpan u oknu sa svojih trideset i osam drugara u rudniku "Raspotočje" kod Zenice (...). (Beganović 2020: 48)

Ono u tom svijetu magijskog – realnog – nadrealnog pluta, klizi, nema za šta da se uhvati kako bi se fiksiralo i zadržalo na jednoj određenoj realnosti – prelazi u nadrealno, kao i Idino putovanje, njen boravak u pozorištu, razgovori i susreti.

Kako što nešto banalno i svakodnevno poput leda ili ogledala izaziva neizmjereno divljenje prezentirano kao čudo civilizacije u *Sto godina samoće*, tako protagonisticama susreti sa poznatim licima na putovanju izazivaju nedorečenosti i začuđenje. Razlog tome prvenstveno je to što se pri uzajamnom prepoznavanju ne uspijeva ostvariti direktna komunikacija između, primjerice, Ane i Mirsade, budući da one pripadaju dvjema različitim neprekoračivim dimenzijama (egzistiraju jednako onako kako supostoji i funkcionira magijsko i realno u ovom tekstu). Čudesno se opisuje realistično, a svakodnevno zbog koncepcije vremena postaje, poput lutajućeg bezvremenskog entiteta, percipira se začudnim.

Dodatno, Musa i Mediha kao poznate forme ispražnjene od sadržaja, ljudi privid, svedeni su u romanu na funkciju – oni paradoksalno (!) treba da prenesu poruku Idi, odnosno Ani. Kako smo prethodno objasnili, komunikacija između njih je moguća, no sporazumijevanje (odnosno prenošenje, tj. razumijevanje poruke) apsolutno je neostvariv podvig.

“(...) Ostavit ću ti ovakav mantil u grmlju do zida. Obuci ga i polako iziđi iz dvorišta i onda iziđi niz kapiju pa bježi. Bježi! Bježi!”

“Mediha?”, prošaputala je Ana. (...)

“Otkud ti ovdje, crna Ana?”

“Mora da sanjam.”, reče Ana.

“Ne sanjaš. Bježi! Bježi!”, reče Mediha i nestade u dvorištu.
(Beganović 2020: 99)

Tako Mediha, reći ćemo označitelj, u lancu označitelja upućuje na drugoga označitelja, Anu, ne uspijevajući dokinuti barijeru između svoje i Anine vremenske dimenzije kako bi pravo značenje – sadržaj poruke – “provalilo“ u tekst, čime bi se dekodirao i dešifrirao slučaj kao motivacioni mehanizam, odnosno čime bi se kontigencija prevela u kauzalnost. Narativ bi postao linearan i jednodimenzionalan. Umjesto rizoma dobili bismo obični korijenski sistem (knjigu-korijen) (usp. Deleuze i Guattari 2013: 11). Međutim, elementi teksta ne mogu prelaziti granicu između dimenzija i vrsta pojava, no čitatelj to ne samo da može već i mora činiti jer potraga za značenjem, interpretativni proces to od nega neizostavno zahtijeva. (usp. Wilson 1995: 210)

3. NOMADIZAM

Priroda i način Idina putovanja, posebice prateći motiv vode i njegovu transformaciju, odlikuje se onim što Guattari i Deleuze nazivaju nomadizmom: “Vodena tačka se doseže samo da bi bila napuštena, svaka tačka je relej i ne egzistira drugačije do kao relej. Putanja je uvek između dve tačke, ali ovo između-dve je zadobilo svu konzistenciju, ima i autonomiju i svoj pravac. Život nomada je intermeco. Čak i elementi njegovog stanovanja shvaćeni su u funkciji putanje koja ne prestaje da ih mobiliše” (Delez i Gattari 1996).

Okvir pripovijesti determiniran je prologom koji govori o velikom potopu. Prisustvo ovakvog motiva upućuje dakako na svete knjige, na religijske elemente koji se u narativu pojavljuju istovjetno s mitološkim ili folklornim motivima. Ironični proročanski ton u prologu razotkriva se kao prijeteći i ujedno defetistički, što je još jedan od paradoksa kojim ovaj roman obiluje. Veliki potop koji se navješćuje prologom jedna je od revolucionarnih ideja ovog romana, jer ukazuje na tajnu i njeno razotkrivanje, grijeh i njegovu kaznu. Ako je sve potopljeno, kao što je to slučaj u dijelovima romana u kojim protagonistice putuju brodom, to nas upućuje na nekoliko stvari. Gradovi, tačke orijentacije, kolijevke historije i kulture, izbrisani su sa mapa kretanja,

u dubini skriveni gube svoju svrhovitost. Suočavamo se sa nomadskim glatkim prostorima. Ti potopljeni toposi činili su kartu jugoslovenskog imaginarija¹⁷, koji smo već spominjali, a veliki potop referira se na njihovu destrukciju – pražnjenje od smisla u savremenom kontekstu s kojim više, nakon traumatičnog raspada zajedničke bivše države, agresija i ratova, oni ne rezoniraju.

U pogledu toposa i toponima zanimljiva su imenovanja ulica. Navedimo slučaj Belizara koji nije siguran u kojem gradu se treba sastati sa Rafetom budući da su se dogovorili da se sretnu u Masarykovoju ulici, a naknadno će se sjetiti da je upravo taj “strani velikan imao najviše ulica sa svojim imenom po Jugoslaviji” (Beganović 2020: 46). Simbolično, ulice istog imena umnažaju se spajajući mnoštvo gradova u jedan grad – svaki grad drugom gradu je dvojnica sa dvojnicom Masarykove ulice u njemu. Drugi tip priče vezane za imenovanje i ulice naći ćemo netom poslije prethodno spomenute, a veže se za promjenu naziva ulice u Skoplju usljed smjene historijskih događaja, vlasti te promjene naziva same države. I ova priča nas upućuje na pojam dvojnika s tim da se simbolična figura dvojnika javlja kao ovaploćenje iste ulice kroz različita imena usljed izmjene konteksta. Sve ovo upućuje na nestabilnost materijalnog, poroznost stvarnosti i zanemarivost jednog gotovo *epskog* događaja kao što je nestanak države. Tragovi, talozi te misli prepoznaju se u pustim gradovima, opskurnim utvrdama, nepristupačnim trajektorijama, oni su njena utjelovljena simbolika. Dobar primjer ovog jeste i bogomolja bez ikakvih obilježja – znak ispražnjen od sadržaja, predmet što je izgubio referentni okvir, historija bez pokrića.

Dezorijentiranost na glatkoj površini kao što je vodena neminovna je pa je stoga kartu potrebno nanovo načiniti. Ta dezorijentiranost u vanjskom prostoru podsjeća nas na Kafkin roman *Zamak*, u kom se zemljomjer

17 Pored kulturalne razuđenosti specifične regije Balkana, koja je u romanu prisutna i prezentirana kroz karakteristične toponime, folklorna obilježja, mitologiju i običaje, kulturalna hibridnost, karakteristična za romane magijskog realizma (usp. Faris 2004: 29) naglašava se toposom otoka s kolonijom te likovima Aleksandra i Nahyan. Nemoguće je previdjeti, oni izlaze iz kruga balkanskog kulturnog konteksta budući da se južnoameričkim kulturalnim i lingvističkim obilježjima aludira na kolijevku iz koje se magijski realizam proširio po čitavom svijetu. Pod terminom kolijevka dakako podrazumijevamo termin Aleja Carpentiera la real maravilloso americano i njegovo viđenje porijekla magijskog realizma kao razlikovnog onome što je evropski nadrealizam (usp. Carpentier 1995: 75–88). A upravo u ovom romanu susrećemo elemente i jednog i drugog.

K. kreće po nepreglednim sniježnim plohama ne umijući ih izmjeriti, razumom obujmiti, odrediti, ucrtati, ne uspijeva se, na koncu, orijentirati u svijetu u koji dopijeva te se njegova profesija, kojom je determiniran u narativu, obesmišljava (usp. Bulić 2017/2018: 209–213). Motiv vode i velikog potopa kroz roman “protječe” kontinuirano se javljajući u različitim intenzitetima: čuje se huk potoka (auditivni podražaji), kiša koja pada, grad vlažan od posljednjeg velikog potopa, kejevi i dokovi na planini ukazuju na silinu nadiranja vode i razinu sveopće potopljenosti svijeta. Veliki potop omogućava Idino nomadsko javljanje u *lokalnom apsolutnom*¹⁸. Prateći oblik njena prisustva u određenim dijelovima narativa možemo pokušavati transformirati dimenzije u linije i prevoditi nizove u hijerarhije kao pokušaj orijentacije, hipotetičkog uspostavljanja kauzaliteta događaja i razlučivanja njihove “stvarne” prirode, no ta mogućnost tekstu daje samo dodatnu dimenziju ludičkog uplićući nas u nesmiljenu igru označitelja.

Voda, sprva u obliku kiše dolazi da opomene, a potom kao veliki potop da kazni. Formalno analizirajući prolog romana, zanimljivo je uočiti da je on pisan u poetskom obliku. Iako je riječ o narativnom poetskom izričaju, njegov ritam uvjetovan repeticijama i nagomilavanjem i parcijalno dokinutom interpunkcijom, odnosno izostanku tačaka na kraju svakog zasebnog pasusa. On u sebi sažima mnogostrukost povijesti čovječanstva svedene na prozaičnu surovost života u njegovoj cikličnosti:

*Potopit će masovne grobnice, logore gdje su komšije silovali
i tukli komšije, a poslije otvarali pekare u mahali i s bijelim
pregačama prodavali kruh, potopit će minska polja i peći u
kojima se spaljuju otkinute noge, štake, invalidska kolica*

*Potopit će grobove koje niko ne posjećuje, jer su djeca poklana,
jer su se djeca rasula po svijetu, grobove udovica, grobove žena
u crnini, potopit će groblja žena skupljenih u fetus (Beganović
2020: 7)*

¹⁸ “Čak i kada nomad prihvata njegove učinke on ne pripada ovom globalno relativnom, gde se prelazi s jedne tačke na drugu, iz jednog regiona u drugi. On je pre u jednom *lokalnom apsolutnom*, apsolutnom koje se manifestuje u lokalnom, i proizvedenom u serijama lokalnih operacija različitih orijentacija: pustinja, stepa, led, more” (Delez i Gatari 1996).

Voda što se najavljuje, kojom se prijeti ili koja se priželjkuje ovim lirsko-narativnim glasom, u isti mah podrazumijeva pojam purifikacije i premisu čovjekove ništavnosti. Dakako da se ovaj prolog diskurzivno želi približiti sakralnom tekstu, no samo na nivou referenciranja, bez pretenzija da ga doista oponaša, jer ga on sadržajem unekoliko parodira. Iz njega izvire glavno pitanje ali i kritika, pitanje perzistencije i očuvanja humanosti, pa se Adornova misao transponirana u pitanje parafrazira: ne postaje ključno da li je moguće pisati poeziju nakon Aušvica, nego da li je moguće živjeti nakon tolikih krahova i poraza čovječnosti koje je prouzročio sam čovjek. Sadržaj je do srži profan, socijalan, prepun ljudskog on je pun natruhle ljudske egzistencije, svakodnevice i prokazuje ona mjesta u nama i ona mjesta koja mi činimo u svijetu a koja su izvor patnje i nesmiljenog “vječnog povratka” boli.

*Potopit će sale za igranke u školama u kojima sviraju mladići
što će otići u vojsku, izvršiti samoubistvo, raditi u trećoj smjeni
u metalским заводима, prodavat nakit, i heroin, raditi u policiji,
pisat knjige. (Beganović 2020: 6)*

Kao što vidimo u navedenom, u pasusima prologa sažima se tok čitavog jednog života sa svim njegovim mnogostrukim izborima i mogućnostima, paralelnim univerzumima i dimenzijama vlastitog postojanja. *Voda koja će doći* “apsorbuje sve i svakog ni više ni manje nego kao pitanje života i smrti” (Deleuz i Guatari 1996). Nije stoga čudo da je baš u ovom prologu, koji stvara referentni okvir čitavom romanu, najdirektnije “prodiranje” političkog, socijalnog i historijskog. Kritika i angažiranost glede savremenog konteksta ovdje se ogoljava kroz “revolucionarnu” ideju i distopijsko-utopijsku sliku dolaska velikog potopa. Kroz čitav roman suptilno će se provlačiti ova angažiranost teksta i kritička misao naspram svijeta u kom se historija ponavlja u čemu se zrcali druga karakteristika manjinske književnosti – u njoj je sve političko (usp. Delez i Gatarari 2011). Do kraja romana shvatit ćemo se da je ovdje u pitanju “književnost koja proizvodi aktivnu solidarnost uprkos skepticizmu” (Delez i Gatarari 2011), barem onom u koji bismo mogli zaroniti kao i u vodu koja potapa imajući u vidu ambigvitetnu prirodu tog čina – potapanjem voda razotkriva, upućuje na razloge svoga dolaska, svoje nužnosti, kao što smo vidjeli u prvom citiranom pasusu prologa.

Idina sposobnost da se ne kreće, već pravi intenzitete, brzine, klizi¹⁹ iz jedne dimenzije u drugu, s jedne tekstualne plohe u drugu dokaz je njena nomadizma.

“Kretanje označava relativan karakter tela shvaćenog kao ‘jedno’, i koje se kreće od jedne tačke do druge; nasuprot tome, brzina obrazuje apsolutni karakter jednog tela čiji nesvodivi delovi (atomi) zauzimaju ili ispunjavaju glatki prostor na način jednog vrtloga, uz mogućnost da se pojave na bilo kojoj tački.” (Delez i Gatari 2011)

Svrhovitost Idina putovanja i djelanja kroz roman, vidjet ćemo, ne rezultira nikakvom konkretnom ili opipljivom promjenom koja bi se odrazila na promjenu njene egzistencijalne situacije – njena “promjena” duhovni je pomak. Pa tako se i Idino putovanje može podijeliti na ono duhovno koje je vrsta nomadskog putovanja te apsolutno koje podrazumijeva brzinu, a odnosi se na deteritorijalizaciju (usp. Delez i Gatari 1996). To duhovno putovanje podrazumijeva brzinu i diskontinuitet kao obrasce povezivanja udaljenih elemenata putem razlike što se kroz blijeskove kratkog pamćenja ili sanjarenja nesmiljeno smjenjuju kreirajući mrežu teksta, razgranatu rizomsku mrežu – kartu kojom se nakon Ide kreće i sam čitalac.

3.1. Postojati i pripadati

Objašnjenje prirode prostorno-vremenskih dimenzija pod znak pitanja staviti će identitet glavne protagonistice romana, prema Wendy B. Faris, to je još jedna odlika magijskog realizma (usp. Faris 2004: 7). Dezorijentiranost, gubljenje referentnog okvira (osjećaja realnog kao mogućeg), klizanje po putanjama koje se “brišu” (što istovremeno znači napredovanje razvoja rizoma), učinit će da Idu prati konstantan osjećaj nepripadanja, sopstvene nedefiniranosti²⁰. Tek će bježeći i skrivajući se pred muškarcima sa pogremuškama artikulirati

19 Termin klizanja direktno upotrebljava i sama naratorica opisujući Idino premještanje unutar vremena u svim vremenskim pravcima u samo jednom činu skoka preko lokve ispred pozorišta dok se drži za ruku s Jakovom: “Odlučila je da lebdi kao u snu. Ne čekajući njegovo odobravanje, zakoračila je u vazduh i povukla ga za sobom i oboje su se podigli iznad zemlje i klizili iznad lokve vode. Dok su klizili u luku, Ida je shvatila da se njezin uzrast stalno mijenja” (Beganović 2020: 12).

20 “I bila je Niko” (Beganović 2020: 37).

mogućnost osjećaja pripadnosti (što je indikativno komično ili groteskno) s tim mitološkim bićima:

Idi je sve ličilo na sjećanje, ne kao de ja vu, već dublje, kao da već dugo, dugo živi ovdje, da se lomata po ovim šumama, braneci nerazumljivu ali važnu tajnu. (...) U skrovištu od šiblja, držeći se za ruke sa nepoznatom djevojkom, osjetila je da negdje pripada (Beganović 2020: 63, bold A.B.)

Porazno, ali očekivano, Idin pronalazak identiteta kroz pripadnost zajednici pogremuški osujećen je kada djevojke skočivši kroz rupu nestaju pod zemljom.

Rupa joj se učini još manjom. Skoro se sasvim zatvorila u nekoliko sekundi, a ona to nije mogla slijediti pogledom – i uplaši se od ovog diskontinuiteta u percepciji – izgledalo je kao da se vrijeme ovdje zgužvalo kao magnetofonska traka na “Studeru” njezina strica, i da će taj dio morati da se isječe i tok vremena nakalemi bez njega. (Beganović 2020: 64)

Ovaj citat direktno se referira na neprekoračivost različitih dimenzija o kojoj smo već pisali, odnosno na plastičan način pokazuje supostojanje ontološki i perceptualno različitih sistema pojava (magijskog i realnog) koje se nikada ne sjedinjuju, iako komuniciraju i ulaze u međusobne odnose stvarajući neraskidivu vezu u tekstu ove vrste. Glede protagonistinog autoreferiranja na vrijeme artikulirano u ovom citatu, moramo se osvrnuti na još jedan segment teksta smješten pred sami kraj narativa u kome Ida navija mehanički sat, zaspiva²¹:

Glas je siktao u glavi:

“Probudi se! Probudi se!” otvarala je oči, ali nije se mogla razbuditi. (Beganović 2020: 167)

21 Što se naracija više bliži kraju, Ida sve češće pada u san. No, ta radnja sanjanja te fenomen sna u snu, kao takva, osviještena je i ne dovodi u pitanje iz perspektive čitatelja prirodu događaja te direktno komentira i referira se na poetiku sna kojom se ovaj roman u razgranavanju svojih dimenzija i svjetova tako vješto služi. U tim dijelovima poetika nadrealizma u svom najčistijem obliku, kroz najjasnije slike izranja na površinu narativa.

Intenzivna sumnja u prirodu stvari i svijeta nikada i nigdje u cijelom romanu kao na ovom mjestu, kome prethodi Idino ljubavno sjedinjenje s Aleksandrom, ne biva neposrednijom i izraženijom. Na par mjesta u tekstu junakinje doista pomišljaju da sanjaju jer nadrealistička košmarna logika kratkih spojeva pod dejstvom slučaja uistinu stvara snolike predstave i odaje atmosferu sna. Ljubav, emocija, osnovni je faktor narativnog raspleta pod kojim podrazumijevamo Idino osvješćivanje svoje “nestvarnosti” i prihvatanja sebe kao takve – bezidentitetne, nepostojeće. Dakako da navedeni segment možemo tumačiti kao Idino odbijanje podređenja muškarcu kroz ljubav – aludirajući na žensku subverzivnost u patrijarhalnoj dominaciji. Osjećaj ljubavi, danteovski dovest će do spoznaje te i sama emocija predstavlja izmijenjenu perspektivu, odnosno ljubav je subverzivna sama po sebi.

Izmisliti sebe u novoj stvarnosti, izmisliti za sebe novu stvarnost (kao jedan od braće u parabolama Rawdona Wilsona (usp. Wilson 1995: 210) u kojoj će se tragati za “izgubljenim identitetom”, mjestom pripadnosti, kao nemogućnost ili odbijanje reteritorijalizacije suština je Idina putovanja. To je poput bijega ka sebi od sebe, poput sprečavanja poroznosti riječi. Ponovo pronalaženje i brisanje izgubljenog vremena i prostora u kojem je “zaboravila” svoj identitet.

Nemoguće je ne uočiti ili prešutjeti poziciju iz koje autorica piše ovaj roman. Seida Beganović spisateljica je porijeklom iz Bosne i Hercegovine, no decenijama živi i stvara u Sjevernoj Makedoniji. Jugoslovenski imaginarij, kako smo ga odredili, a koji je vantekstualna baza, pandan romanesknoj imaginarij mreži gradova, kultura, vjerovanja i običaja, historijsko-umjetničko-socijalno-kulturni je prostor kroz koji je i u kojem je autorica stasavala. Njena izmještenost²² je mnogostruka, a prati je promjena i brisanje stvarnih granica bivše Jugoslavije usljed agresija, raspada i ratova. Nekoć zemlja rođenja i zemlja prebivanja bile su jedno, no potom postaju dvije različite zemlje. Za vrijeme jedinstva kulturalno, tradicionalno i lingvistički drugačiji kontekst nakon razjedinjena postaje egzilom. Pojmovi bezdomništva

22 Ako je pisac na marginama ili sasvim izvan svoje krhke zajednice, a to autorica ovog romana u potpunosti jeste, književnost koja proizvodi aktivnu solidarnost uprkos skepticizmu “dopušta mu više mogućnosti da izrazi drugu moguću zajednicu i da iskuje značenje za drugu svijest i drugu čulnost” (Delez i Gatari 2011).

(vidi Beganović 2008: 45) i motiv kuće (vidi Beganović 2014: 18) kao mjesta pripadanja česta su tematska preokupacija i poetskog i proznog stvaralaštva Seide Beganović. Bachelardovskim pojmom kuće kao prvog svijeta ljudskog bića bez kojeg bi čovjek bio razbijeno i rasuto biće jer ona pruža kontinuitet, odstranjuje neizvjesnost (usp. Bašlar 2005: 30) autorica se ovim romanom opširno i bavi, komentirajući ga iz pozicije diskontinuiteta, bezdomništva i rasutosti kako svijeta tako i identiteta, posebnom narativnom tehnikom i koncepcijom temporalnosti. U prvim poglavljima romana, opis roditeljske kuće i oca u njoj, slika u kojima naviru Idine uspomene iz djetinjstva, najupečatljivije potvrđuje Bachelardova razmatranja o kući i sanjarenju: “Rodna kuća nije samo zdanje, ona je i zdanje snova” (Bašlar 2005: 37). Ostatak romana oslanja se na njegovu premisu “da za svakog od nas postoji onirička kuća, kuća sećanja-sna, izgubljena u senci nečeg daljeg od prave prošlosti. Ona, ta onirička kuća je (...) kripta rodne kuće. Tu dolazimo do osovine oko koje se okreću sve recipročne interpretacije sna pomoću misli i misli pomoću sna” (Bašlar 2005: 37).

Na koncu romana povezujemo sve nagovještaje date kroz ženske likove Idu, Anu i Seidu, a koji, još jednom, upućuju na promišljanje figure dvojnika. Naime, navedene junakinje različite su verzije jedne te iste osobe, u borgesovskom smislu – na svijetu postoji i postojala je samo jedna jedina žena. “*Mi smo svi jedna velika porodica*” (Beganović 2020:160), tako Nahyan podsjeća i ukorava Idu u kontekstu uzajamnog prožimanja svih elemenata u univerzumu, no time se aludira i na dijeljenje iste sudbine koja je ženska. Utopistička ideja tog ženskog principa, ženske snage, jeste *sestrijarhat* kako će to autorica determinirati u tekstu. *Sestrijarhat će spasiti svijet*, stoji u Aninom pismu Idi na kraju knjige. Riječ je o još jednom obliku kolektiviteta i razmatranja kolektivne vrijednosti a koji svjedoče postojanju treće odrednice manjinske književnosti u ovom tekstu. Ta snaga ženskog jedinstva i sestrijarhata najdirektnije je prikazana u trenutku kada Ana, Seida i ostale žene iz grupe na putovanju fizički nadjačaju Belizara, koji, ne odajući svoj identitet i cilj, prati i traži Idu. Razračunavanje ženskog glasa sa muškim normativnim i upravljačkim sistemom tu je više nego očito a pritom izaziva i komičan efekt. Grotesknost prikaza te borbe raščišćava se u čistu komiku iz koje u likove provaljuje smijeh i rasterećenje.

Autoricina skrajnutost iz centra, marginaliziranost koja se usložnjava spolnom odrednicom neminovno probija u ovaj roman. Borba za moć stoga je jedna od ključnih tema romana, a u čijoj službi se razvija segment narativa građen oko likova Belizara i Rafeta. Oni su u otjelotvorenje patrijarhalnog sistema.

3.2. Borba za moć, borba za interpretaciju

Postupak isturanja u prvi plan protagonistice Ide i cjelokupnog narativa o njenom putovanju u interpretativnim mrežama teksta djeluje kao postupak mimikrije narativne dimenzije teksta u kojoj se krije ključ za dešifriranje nagovještaja konstantne prisutnosti straha, prijetnje²³, tajne, potjere. Da bismo pokazali kako se u narativu tematizira ta latentnost straha i prijetnje, uzmimo za primjer sljedeći isječak:

Te noći kada je Ana pokušala izići iz sobe, jer se probudila iz košmara, vrata su bila zaključana s vanjske strane. Pretrnula je. Probudila je Idu i rekla joj da ima loš predosjećaj. Spakovale su tiho stvari. Ujutru su čule okretanje ključa u bravi, sačekale su neko vrijeme pa iznijele prtljag (...) (Beganović 2020: 111)

Svijet koji je izgubio svoju osnovu (usp. Deleuze i Guattari 2013: 12), a takav jeste Idin svijet, pogodno je tlo za strah, budući da se ni u vrijeme, ni u prostor, ni u sjećanje, niti u historiju pojedinac ne može pouzdati. “(...) subjekt se ne može više čak ni dihotomizirati, već pribjegava višemu jedinstvu, ambivalencije ili preuvjetovanosti, u dimenziji koja je uvijek suplementarna onoj njegovog objekta. Svijet je postao kaos, ali knjiga ostaje slika svijeta, vrieža-kaosmos umjesto korijen-kosmos” (Deleuze i Guattari 2013: 12).

Takvom bezuporišnom svijetu bez činjenica²⁴, nefiksiranih prostorno-

23 Na prijetnju i opasnost upućuje se u samom naslovu romana, a čitava jedna nadrealna epizoda pri kraju romana koja se odvija na prijelazima između različitih snova posvećena je asasinima i havanskom kolibriju. Ona istovremeno funkcionira kao predskazanje, navješćenje opasnosti i smrti, ali i kao komentar skrivenih planova i djelanja Rafeta i Belizara.

24 “Činjenice ne postoje, postoji samo njihova interpretacija” (Beganović 2020: 50), reći će Rafet Belizaru pri njihovom prvom susretu. Neprevidiva je to aluzija na poglavlje *U katedrali*, odnosno na dijalog što ga u *Procesu* Josef K. vodi sa svećenikom, gdje tumačeći priču o seljaku koji je sjedio pred vratima zakona tumače upravo značenje romana u kome su sami likovi. “Nemoj da me krivo shvatiš”, reče svećenik, ‘ja ti iznosim samo mišljenja koja o tome postoje. Ne treba da se na njih suviše osvrćeš. Taj spis se može izmijeniti, i mišljenja o kojima ti govorim često su samo izraz očajanja zbog te nemogućnosti!’” (Kafka 2004: 200).

vremenskih i značenjskih tačaka dodaje se hronotop putovanja koji sam po sebi podrazumijeva neizvjesnost, nepoznato i “drugačije” (privremenu izmještenost i promjenu percepcije) pa je sumnjičavost i osjećaj sveprisutne neobjašnjive prijetnje pojam putovanja transponirao u pojmove potjere i bijega. Vječnost, “čija je rasparčana kopija vreme” (Borhes 1999: 12), magijsko, nadrealno, sve je tu da “zamagli” značenje, da oteža interpretaciju.

Ta dimenzija u kojoj su glavni akteri Belizar i Rafet ovom romanu pridodaje žanrovsku hibridnost – elemente detektivskog i triler romana. Enigma stoji u centru detektivskog romana, a enigma ovdje predstavlja skriveno značenje. Interpretacija stoga zadobiva suštinsku važnost. Budući da radnjom upravlja slučaj, po završetku teksta ne doima se do kraja razumljivim zbog čega Rafet mobilizira Belizara da traga za Idom te zašto ga nakon neuspjele potjere dovodi do čina samoubistva kao jedinog izlaza iz košmara teksta. Tajna je, dakle, značenje teksta, interpretacija – koja, kako smo vidjeli u dijelu o Deleuzovom razumijevanju magijskog realizma, zahvaljujući podvojenosti teksta, paradoksu unutar njega samog, isklizava jer tamni nagovještaj disjunktivnom sintezom uvijek iznova kreira novo značenje.

U ovom direktnom dijaloškom sukobu Belizara i Rafeta, jedinom dijalogu koji onkraj konteksta svih zbivanja u romanu nema izraženu crtu apsurdna, kao što je to odlika manje-više svih ostalih dijaloga u romanu, pronalazimo iskru kauzaliteta zahvaljujući istovjetnosti ravni na kojima ova dva lika dijalogiziraju. Fragmente i njihove dimenzije apstrahiramo redajući ih u opet opuštenu hijerarhiju uzorka i posljedica. Rafet je u početku romana najbolje opisan s Belizarova gledišta:

Belizaru se činilo da on ljude hvata sa dva prsta negdje za vrh neke čigre u njihovoj glavi i vrti ih igrama riječi, a potom se nasmije, ispriča neku priču i nestane (Beganović 2020: 49)

Smisao i svrha njihovog tajnog “agentskog” sastanka demistificira se u njihovom posljednjem razgovoru nakon što Belizar ne uspijeva uhvatiti Idu.

“Zašto si me poslao po nju?”

“Nisam te poslao po nju, ti si nju izabrao.”

“Ja nisam početnik!”

“Nasjeo si na svoju ličnu priču. Ništa ti nisam rekao, sam si izmislio kontekst.” (Beganović 2020: 174)

Jasno nam je da su i funkcije ovih dvaju likova podvojene. Suština priče o kontekstima jesu razumijevanje i interpretacije za koje čitatelj ne može imati garancije pa sam mora snositi posljedice za svoje odabire, bili oni ispravni ili pogrešni (kakvim Belizar i doživljava svoj izbor te sam sebi na koncu oduzima život). Čitajući njihov odnos i funkcije u ovom ključu, Belizar je, dakle, čitalac, a Rafet autor koji “zavrti priču” bez preuzimanja ikakve odgovornosti za njen daljni život – za njena moguća tumačenja i povezivanja sa raznorodnim kontekstima. Riječ je o Barthesovoj smrti autora predloženoj kroz samoubistvo čitaoca. Jer želja za slobodom izbora (tumačenja) u konačnici suštastvena je želja za moći, nadmoći vlastitog tumačenja. O tome se direktno i govori u romanu:

Belizar je bio već dovoljno iskusan da bi znao da se niko u istoriji ljudske vrste nije borio za slobodu nego za moć. (Beganović 2020: 44)

U romanu magijskog realizma bahtinovska borba raznovrsnih sociolekata u diskursu i među njima, odnosno ono što Foucault naziva željom za znanjem, “predstavljena je u jeziku naracije stavljanjem u prvi plan dva oprečna diskurzivna sistema, s tim da se nijedan ne subordinira drugom ili ga sadržava. Ova održiva oprečnost preduhitrava mogućnost interpretativnog zatvaranja kroz bilo koji čin oprirodnjavanja teksta u uspostavljeni sistem reprezentacije.” (Faris 2014: 29)

Kada Belizar konačno upita Rafeta zašto je “ona” (tj. Ida, koju je prerušen u gosta krčme uhodio i “progonio”) važna, obojica artikuliraju i obznanjaju njenu moć opisujući je epitetima *delikatna*, *nepodobna*, *slobodna*. Ako su po drugom ključu čitanja, a za koji smo već prije dali naznaku, Belizar i Rafat nosioci patrijarhata, Ida se ne uklapa u takav sistem. Kao slobodna žena postaje opasnost, prijetnja. Belizar kao bivši agent KOS-a, zadužen

za “obavljače pisanja”: novinare, pjesnike, romanopisce, i profesore književnosti (Beganović 2020: 42) mora biti čitan kao cenzor, a kroz njega patrijarhat kao cenzor književnosti koju pišu žene. On je ujedno i izrabljivač, plagijator (o fenomenu muških autora što plagiraju spisateljice u romanu se posebno razmatra u jednoj od digresija kroz lik Seide), istjerivač iz kanona kao književne-umjetničke utvrde patrijarhata u kome se on reproducira i samopotvrđuje. Stoga, Belizarova potjera za slobodnomislećom (tj. subverzivnom) ženom koja je spisateljica (i to nije vidljivo tek i samo iz imena likova – imena Seida i izvedenica iz punog imena, nadimka Ida – već iz mnoštva drugih, primjerice, autobiografskih elemenata u romanu) – nije ništa drugo do metafora “lova na vještice”. No, lov se izjalovi jer se previđa i potcjenjuje nužnost ženskog principa u balansiranju svijetom kao i ženska snaga i složnost – onaj Anin sestrijarhat koji će u konačnici spasiti svijet. Deleuzeovim i Guattarijevim riječima o manjinskoj književnosti objašnjeno: individualna intriga, uviđamo, ovdje je povezana s politikom. “Individualni interes stoga postaje sve više nužan, uvećan zato što cjelokupna druga priča vibrira unutar njega” (Delez i Gatari 2011).

Slijedom navedenog, magijski element (virtualno) možemo percipirati kao ženski princip, a realno (aktualno) kao muški princip pojavnog i svijeta teksta. Pritom je realno određeno uzusima muškog principa pa pojava ženskog elementa (magijsko) u njegovom referentnom okviru stvara diskrepanciju kojom se razotkriva i prokazuje stvarni položaj žene u patrijarhatu. To čini ovaj tekst u svojoj suštini. On je pokušaj da se pronade mjesto žene u normativnoj hijerarhiji muške moći, ili da se napokon izmisli sopstveni univerzum uređen ženskim principom. On postavlja pitanje oko kojeg autorica u svojoj pjesmi *Na putu* gradi metafizičku dimenziju ženske egzistencije: “Imaju li žene kuću?” (Beganović 2014: 45). Zahvaljujući ovakvom čitanju vođenom binarnom logikom dešifriramo otuđenost i odrođenost protagonistica od svijeta (naročito onog njegovog djela što se širi mapom Idinog i Aninog putovanja), a koji se u beskonačnoj petlji u romanu aktualizira.

Na temelju razlike između realnog i magijskog kao i njihovog međuodnosa postkolonijalna književna kritika (usp. Wilson 1995: 223) narativ ove vrste gleda kroz prizmu sudara dvaju kulturanih i sistema razmišljanja gdje realno predstavlja zapadnjački kartezijski um i logiku, povinovanje zakonima

prirode, nasuprot čemu je magijsko izraz kulture opresiranih, potlačenih, koloniziranih. “Imperijalističke sile nisu kolonizirani narod lišavali samo njegovog teritorija i bogatsva već i njihove imaginacije” (Durix 1998: 187). “Magijski realizam, je, međutim, konstituirao protu-diskurs koji se služi fantastičnim na način koji podsjeća na domorodačku književnost podrivajući njene premise. (...) Garcia Marquez suprosvavlja logiku fantastičnog logici pozitivističkog koncepta realizma” (Durix 1998: 188).

Posljedično, našim interpretacijama u kojima smo posegnuli i za feminističkim i postkolonijalnim kritičkim čitanjem, dolazimo do potvrde pretpostavke kako se ovaj roman može u Deleuzovom i Guattarijevom određenju tog pojma, smatrati dijelom manjinske književnosti, budući da smo prozreli ispunjenje i prvog uvjeta za takvo određenje – jezik manjinske književnosti “aficiran je visokim koeficijentom deteritorijalizacije” (Delez i Gattari 2011). Pisati i artikulirati, stvarati značenja u kojima ima više suštastvene *brige za druge* i angažiranosti nego u bilo kojem samoproklamovanom umjetničkom, socijalnom ili kulturalnom aktivizmu, razvijati tekst koji poput mašine što prenosi intenzitete, funkcionira s drugim mnoštvenostima, s drugim mašinama (a ponuđene interpretacije svjedoče o tome), kritizirati i prokazivati konkretne sisteme normi i vrijednosti (kako političke tako i kulturne i umjetničke – a koji svoje uporište imaju u vanjskosti s kojom ova književna mašina konvergira) smiljenije i efktnije (usp. Aldea 2011: 26) od kakvog ispraznog i populističkim floskulama napuhanog političkog ili aktivističkog govora, to je imperativ ovog narativa kojim je suptilno i neusiljeno protkan.

Deleuze i Guattari smatraju kako u magijskom realizmu zbog njegove dominacije realizma jezik ne uspijeva doseći nivo deteritorijalizacije koji bi ovu književnost smjestio u manjinsku. No, ova dva filozofa također “razmatraju književnost koja se ‘ne uspijeva u potpunosti ostvariti – odnosno ponovno se pridružiti polju imanencije’” (Aldea 2011: 35). Budući da se u *Idi i asasinima Reda havanskog kolibrija* u svijesti protagonistica ne događa nikakva aktualizacija, da one u svom neznanju o potjeri, uzrocima, krivcima, razrješenjima i samoubistvima ništa ne znaju, a zahvaljujući slučaju i elementima nadrealnog koji uspijeva virtualno iz magijskog održati u stanju neaktualiziranosti, jezik se u ovom romanu, baš kao i njegova glavna

junakinja, ne reteritorijalizira pod utjecajem realnog – nadrealno ga na koncu podriva oslabljujući njegovu snagu i sposobnost izravne *reprezentacijske interpretacije* (usp. Aldea 2011: 35). Sve navedeno, uz pozivanje na prethodno objašnjene preostale dvije karakteristike manjinske književnosti uočene u ovom romanu, navodi nas da ukažemo na *Idu i asasine Reda havanskog kolibrija* kao na tekst manjinske književnosti.

3.3. Paradoks percepcije

U konačnici, analizirali smo neke od paradoksa i oprečnosti zahvaljujući kojima ovaj tekst funkcioniše, a spomenut ćemo i kuorizitet koji se tiče idealnog načina njegove konzumacije. Uviđamo kako ovaj roman zahtijeva simultano čitanje – paradoksalno, zahtijeva za čovjeka fizički nemoguć pristup recepciji, a opet načinom svog oblikovanja i diseminacije sugerira upravo na tu vrstu recepcije kao na idealnu. Stvari koje se Idi u romanu događaju ne događaju se iz korijenja već iz njegova središta a stvari nije lahko posmatrati iz sredine (to je pitanje *opažajne semiotike*), no pogledaju li se tako, vidjet ćemo *kako se sve mijenja* (usp. Deleuze i Guattari 2013: 32).

Roman Seide Beganović razmatra, dakle, fenomen metatekstualnosti, interpretacije ali i metafizičke dimenzije spisateljskog procesa. Wilson će za magijski realizam reći kako je “blizak (je) čistom modelu tekstualnosti, ali je također bazični način pripovijedanja. Niti je recentan niti drevan, ali je uvijek prisutan oblik fikcije” (Wilson 1995: 227–228), objašnjavajući da ono što naziva “suprisutnošću i tekstualnim umotavanjem može se promatrati kao model, preobražavajuća slika pisanja. U magijskom realizmu pluralni svjetovi, kao različite vrste pisanja, kao parabolične putanje jedna drugoj pristupaju, no ne sjedinjuju se” (Wilson 1995: 227).

Ida i asasini Reda havanskog kolibrija svojim postupcima i intenzitetima koje prenosi ka vanjskosti pri čitanju i tumačenju referira se na fenomen selekcije nužnog procesa u umjetničkom stvaralačkom poduhvatu. Knjiga je kao labirint, kao univerzum koji se beskonačno širi te neizostavno priziva postojanje mnoštva drugih dimenzija koje nisu narativizirane, koje ostaju neartikulirane, neinkorporirane u tekst, te samim tim čitaocu nedostupne. One su nosioci konačnog značenja koje bi nam postalo dostupno ukoliko bismo umjeli simutalno pročitati i dekodirati sve dimenzije teksta, kako one

aktualne tako i one virtualne. Odnosno zaključimo to i preciznije pojasnimo Deleuzeovim i Guattarijevim riječima: “Ideal knjige bio bi izložiti svaku stvar na jednoj takvoj ravni eksteriornosti, na jednoj jedinoj stranici, na jednom te istom prostoru: proživljene događaje, povijesna određenja, mišljenje, pojmove, pojedince, grupe i društvene formacije” (Deleuze i Guattari 2013: 15–16). *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija* svojom cjelokupnošću kao roman rizom stremi ka tom idealu.

4. ZAKLJUČAK

Ida i asasini Reda havanskog kolibrija u svom je estetičkom ovaploćenju poetski i žanrovski hibridan narativ čije funkcioniranje počiva na specifičnom modusu reprezentacije dvaju ontološki oprečnih sistema pojava koji ga tvore te poigravanju koncepcijom vremena u tim sistemima i u njihovim međusobnim interakcijama. Ključna karakteristika poetike ovog narativa jeste konstantno klizanje teksta između realističnog i magijskog, što rezultira “klizanjem značenja”. Naracija okrenuta ka detaljima specifična za poetiku realističkog romana omogućava da se magijsko u tekstu magijskog realizma doživi realnim.

Ida i Ana, centralne protagonistice romana, ne uspijevaju se osloniti na cjelovitost, svedenost i uređenost ni vremena ni prostora. Frakture vremenskog kontinuuma, kao i distorzije prostora, česti postupci oblikovanja unutar ovog romana, svojstveni su poetici magijskog realizma. Glavni motivacijski mehanizam u ovom narativu jeste kontigencija. Narativ obesmišljava i iz sebe protjeruje sve kategorije vremena pa je postupak poigravanja sa koncepcijom vremena i sam jedna od tema romana. U narativu se autoreferencijalno poigrava sa simbolima dokinutog, uzurpiranog vremenskog kontinuuma, vremena shvaćenog kao privid ili beskonačno. Narativnim postupcima postiže se detemporalizacija budući da udaljeni elementi niza što tvore rizomsku mrežu teksta putem sjećanja (sanjarenja), blijeskova ideja (kratkotrajnog pamćenja) simultano međusobno rezoniraju na više razina i u više dimenzija od kojih nijedna nije dominantna u tom rizomskom nehijerahijskom sistemu.

Historija kao podtekst u ovom narativu selektira se i diferencira kroz prizmu sjećanja likova, slučaja ili trenutka. Kategorije gube svoj smisao supostojanjem

u jednom trenutku koji objedinjuje sve tačke vremena ili ih poništava. Djelovanjem tamnog nagovještaja likovi historiju nanovo proživljavaju kao različitu i novu. Historija se razotkriva kao falsifikat, izmaštani prostor u kojem se junaci ne mogu potvrditi i s kojim se ne mogu identificirati, u kojem ne uspijevaju pronaći sebe.

Glavni prostor ovog narativa protagonisticina je memorija strukturirana kao labirint, kao rizom. Pri gradnji priče autorica akcent stavlja na fenomen kratkog pamćenja, koje je rizomsko ili dijagramsko, odnosno sanjarenja kao sinteze imaginacije (nezapamćenog) i sjećanja. Sjećanje je uvijek novo jer ga kontekst iz kojeg se poseže ka njemu preobražava. Sjećanje podrazumijeva nove interpretacije događaja, pa to više nije isti događaj već iz perspektive naracije novi događaj sa novim, izmijenjenim značenjem.

Priroda i način Idina putovanja, posebice prateći motiv vode i njegovu transformaciju, odlikuje se onim što Guattari i Deleuze nazivaju nomadizmom. Dezorijentiranost na glatkoj površini kao što je vodena neminovna je te je kartu rizoma potrebno načiniti nanovo. Dezorijentiranost, gubljenje referentnog okvira (osjećaja realnog kao mogućeg), klizanje po putanjama koje se “brišu” (što istovremeno znači napredovanje razvoja rizoma), učiniti da Idu prati konstantan osjećaj nepripadanja, sopstvene nedefiniranosti. Dovođenje u pitanje identiteta likova još je jedna od odrednica magijskog relizma u ovom tekstu.

Likovi Rafeta i Belizara, s obzirom na njihovu prošlost, profesiju i ličnu historiju, interpretirani su kao nosioci patrijarhata. Kroz njih razotkrivamo patrijarhat kao cenzora književnosti koju pišu žene. Patrijarhat je ujedno i izrabljivač, plagijator, istjerivač iz kanona svoje književne-umjetničke utvrde u kome se on reproducira i samopotvrđuje. Belizarova potjera za slobodnomislećom (subverzivnom) ženom koja je spisateljica nije ništa drugo do metafora “lova na vještice”. No, lov se izjalovljava jer se previđa i potcjenjuje nužnost ženskog principa u balansiranju svijetom kao i ženska snaga i složnost – *sestrijarhat* koji će u konačnici spasiti svijet. Revolucionarna je to, optimistična i utopijska ideja koju iznjedrava ovaj narativ.

Pisati i artikulirati, razvijati tekst koji, poput mašine što prenosi intenzitete, funkcioniše sa drugim mnoštvenostima, kritizirati i prokazivati konkretne

sisteme normi i vrijednosti to je imperativ ovog narativa, koji se čitaocu razotkriva kao etička dimenzija teksta čiji slojevi rezoniraju najvećim pitanjima i izazovima savremenog svijeta.

IZVORI I LITERATURA

Aldea, Eva (2011), *Magical Realism and Deleuze: The Indiscernibility of Difference in Postcolonial Literature*, Continuum International Publishing Group, New York

Bachelard, Gaston (ND), Sanjarije k djetinjstvu II (prijevod Marko-Marija Gregorić), nemo-časopis, dostupno na: https://nemo-casopis.com/ulomci/prijevod/gaston-bachelard/sanjarije-k-djetinjstvu-ii/?fbclid=IwAR3Cig3rOJ-efF6VBVKhtjrvqvw5PN71cuxVfqTr9ZZUm_klOLQz7Gnw_Og

Bašlar, Gaston (2005), *Poetika prostora*, Umetničko društvo Gradac, Čačak – Beograd

Beganović, Seida (2008), *Graničnici*, Akademski pečat, Skopje

Beganović, Seida (2014), *O ženama koje nemaju kuću i tri obična dana*, Izraz, Skopje

Beganović, Seida (2020), *Ida i asasini Reda havanskog kolibrija*, Izraz, Skoplje

Borhes, Horhe Luis (1999), *Istorija večnosti*, Narodna knjiga Alfa, Beograd

Bulić, Amina (2017/2018), *Mjesta otvorenosti i zatvorenosti: O romanu "Dvorac" Franza Kafke*, Post Scriptum 6–7, Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću, Bihać

Carpentier, Alejo (1995), *On the Marvelous Real in America u: Magical Realism: Theory, History, Community* (uredili Lois Parkinson Zamora i Wendy B. Faris), Duke University Press, Durham i London

Delez, Žil i Gatari, Feliks (1996), *Rasprava o nomadologiji*, Ženske studije broj IV, Centar za ženske studije, Beograd, dostupno na: <https://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-4/248-rasprava-o-nomadologiji>

Delez, Žil i Gatari, Feliks (2011), *Uvod: Rizom* (odlomak) u: *Žil Delez/Feliks Gatari:*

Kafka, Hiljadu Platoa (prevela Kristina Bojanović), Otvoreni kulturni Forum, Cetinje, dostupno na: <https://okf-cetinje.org/zil-delezeliks-gatari-kafka-hiljadu-platoa/>

Delez, Žil i Gatari, Feliks (2011), *Kafka: Ka manjinskoj književnosti, Treće poglavlje: Šta je manjinska književnost?* (odlomak) u: *Žil Delez/Feliks Gatari: Kafka, Hiljadu Platoa* (prevela Kristina Bojanović), Otvoreni kulturni Forum, Cetinje, dostupno na: <https://okf-cetinje.org/zil-delezeliks-gatari-kafka-hiljadu-platoa/>

Delleuze, Gilles i Guattari, Felix (2013), *Kapitalizam i shizofrenija 2: Tisuću platoa*, Sandorf & Mizantrop, Zagreb

Durix, Jean-Pierre (1998), *Mimesis, Genres and Post-Colonial Discourse: Deconstructing Magic Realism*, Macmillan Press Ltd, London

Faris, Wendy B. (2004), *Ordinary enchantments: magical realism and the remystification of narrative*, Vanderbilt University Press, Nashville

Guenther, Irene (1995), *Magic Realism, New Objectivity, and the Arts during the Weimar Republic u: Magical Realism: Theory, History, Community* (uredili Lois Parkinson Zamora i Wendy B. Faris), Duke University Press, Durham i London

Gunjević, Boris (2012), *Analogija bića ili tamni nagovještaj: Milbankova kritika Deleuzeovog tumačenja razlike*, Filozofska istraživanja, vol. 32, No. 3–4, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb

Kafka, Franz (2004), *Proces*, Biblioteka Dani, Sarajevo

Marquez, Gabriel Garcia (2017), *Sto godina samoće*, V.B.Z., Zagreb

Pobrić, Edin (2006), *Vrijeme u romanu – od realizma do postmodenizma*, BH Most, Sarajevo

Slemon, Stephen (1995), *Magic Realism as Postcolonial Discourse, u: Magical Realism: Theory, History, Community* (uredili Lois Parkinson Zamora i Wendy B. Faris), Duke University Press, Durham i London

Todorov, Cvetan (1987), *Uvod u fantastičnu književnost*, Rad, Beograd

Wilson, Rawdon (1995), *The Metamorphoses of Fictional Space: Magical*

Realism u: Magical Realism: Theory, History, Community (uredili Lois Parkinson Zamora i Wendy B. Faris), Duke University Press, Durham i London

Žižek, Slavoj (1976), *Znak, označitelj, pismo: prilog materijalističkoj teoriji označiteljske prakse*, Mala edicija ideja, Mladost, Beograd

Rhizom, contingency and narration: Magical realism in the novel *Ida and assassini of the order of havani humming bird* by Seida Beganović

Abstract

This paper seeks to analyze the elements of magical realism and modes of functioning of narrative elements in the novel *Ida and the Assassins of the Order of the Havan Hummingbird* by the author Seida Beganović, pointing to its rhizom nature. We explain the specificity of the novel's temporal composition, motivation and the nature of its narration by bringing it into dialogue with the theoretical and philosophical reflections on literature of Gilles Deleuze and Felix Guattari, striving to read it through concepts such as rhizome, difference, repetition, nomadism, territorialization, deterritorialization and minor literature. The main aim is finding a mode of interpretation as well as to shed a light on the complexity of the interpretation process and the impossibility of fixing meaning in the novel.

Key words: magical realism, rhizome, narration, contingency

AZRA IČANOVIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

izvorni naučni rad

Dekonstrukcija epskog kulturnog koda u pripovijeci Kaimija Derviša Sušića

Sažetak:

Polazeći od teze da je epski kulturni kod kroz historiju BiH predstavljao jedan od ključnih faktora re/konstrukcije nacionalnih/etničkih identiteta u Bosni i Hercegovini, rad, s ciljem ukazivanja na poetički i ideološki prevrat bh. književnosti druge polovine XX vijeka, problematizira dekonstrukciju epskog kulturnog koda u pripovijeci „Kaimija“ Derviša Sušića. Iz rada proizilazi zaključak da dekonstrukcija epskog kulturnog koda i erozija epskoga svijeta započinje unutar samog tog svijeta onog trenutka kada u njega ulazi Tale Ličanin čiji je lik u svome djelu iskoristio i Derviš Sušić kako bi monumentalističkom konceptu povijesti i figuri epskog junaka suprotstavio dijalektičku i aktivističku vizuru prošlosti i socijalno osvještenog lika hibridnog (kulturnog) identiteta.

Ključne riječi: *apsolutna prošlost, epski kulturni kod, identitet, međuprostor*

EPSKI KULTURNI KOD KAO OKOSNICA KULTURNE IDENTIFIKACIJE – SLUČAJ KNJIŽEVNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

Posmatrajući dijahronijski presjek bosanskohercegovačke (i južnoslavenske uopće) književnosti evidentna postaje činjenica da se ona, djelujući kao izuzetan, althusserovski shvaćen, ideološki aparat, s jedne, te subverzivni mehanizam, s druge strane, ostvaruje kao zasebna društvena snaga i aktivan mehanizam socio-kulturnih (ali i političko-ideoloških) previranja i

promjena.¹ Naime, nastala na prostoru periodičnog (ponekad i simultanog) egzistiranja kulturnog izolacionizma, s jedne, i kulturne integrativnosti, s druge strane, bosanskohercegovačka književnost ne samo da se realizirala kao reprezentacija² tih identitetskih obrazaca nego se aktivno uključila u historijske tokove i proces de/konstrukcije identiteta (najmanje) triju kulturnih zajednica.

U tom smislu, naročito se izdvaja usmena književnost ili, preciznije, usmena epika kao originalna duhovna tvorevina zajednice iz koje proizilazi, a koja, simultano, funkcionira kao prostor konstrukcije i ovaploćenja duhovnosti te zajednice, kao nositelj njenih socio-kulturnih, etičkih, moralnih i dr. vrijednosti i, napose, kao odraz njene društveno-povijesne stvarnosti. Utemeljena na principima epskog kulturnog koda koji podrazumijeva podređivanje individue kolektivnoj normi i prilagođavanje historijskog čina i vremena „apsolutnoj prošlosti“³ epskoga svijeta koji oblikuje savremeni svijet epskoga pjevača i njegovih slušalaca, epska pjesma računa na postupak obrnute mimetičnosti⁴, tj. do pojave kada stvarnost počinje podražavati književnost i kada se recipijenti i epski pjevač identificiraju sa epskim

1 Govoreći o književnosti i identitetu, Vedad Spahić (2016) ističe da se kulturni identiteti grade na dva načina: „jedan je rezultat spontanog procesa kulturnog rasta i sazrijevanja, te se intrinzički konstruira bez odnosa naspram nekih važnih drugih; druga je politički i ekstrinzički utemeljena konstrukcija uvijek u znaku suprotstavljanja nekim relevantnim drugim, pa, stoga, živi i hrani se takvim suprotstavljanjem (Vrcan, 2003: 71 u Spahić, 2016: 14). Književnost je upravo jedan od tih ekstrinzičkih mehanizama de/konstrukcije kulturnog identiteta.

2 Budući da je u osnovi svakog ranijeg tumačenja odnosa umjetnosti i stvarnosti bio mimezis u njegovu primarnom značenju oponašanja stvarnosti, novija književnoteorijska misao, ističe Šeherzada Džafić (2012), „pojam mimezisa zamjenjuje sintagmom reprezentacija stvarnosti pri čemu se priznaje višestruka (i uvijek različita) funkcija stvarnosti pri konstrukciji književnougjetničkoga teksta“ (Džafić, 2012: 190), ali ne i njeno oponašanje/podražavanje kao primarni cilj i jedina uloga istog. Tekst se više ne tumači tek kao oponašatelj stvarnosti već kao diskurs koji, tvoreći novu viziju svijeta, stoji namjesto i zastupa tu stvarnost koja „ostaje samo pozadina za poređenje s fikcijskim svijetom“ (Isser, 1989: 218 u Džafić, 2012:190).

3 Ključ za razumijevanje kulture koju odražava epska pjesma jeste epski kulturni kod koji, prema mišljenju Envera Kazaza (2012), proizilazi iz utemeljenosti epske pjesme na predanju o zbivanjima koja su presudna za kolektivni opstanak. U osnovi epske pjesme su, naglašava Kazaz (2012), predanja o zbivanjima koja su ključna za kolektivni opstanak. Epska pjesma je, naime, utemeljena na nacionalnoj junačkoj prošlosti, na „apsolutnoj prošlosti“ kako je nazivaju Gete i Schiller (Bahtin, 1975/1989). Ta prošlost je prikazana kao nemjerljivo bolja od savremenog (realnog) vremena u kojem se nalaze epski pjevač i njegovi slušaoci. “U toj prošlosti sve je dobro, i sve što je stvarno dobro (‘prvo’) samo je u toj prošlosti. Epska apsolutna prošlost je jedini izvor i početak svega dobrog i za buduća vremena“ (Bahtin, 1975/1989: 447). Ona predočava jedan jedinstven, završen i statičan svijet u kojemu obitavaju po hrabrosti i požrtvovanju slavni epski junaci koji se bore i ginu za ostvarenje etno-konfesionalnih ciljeva zajednice.

4 O obrnutoj mimezi govori F. M. Dostojevski u svojoj kritici modela sentimentalnog romana u ruskoj književnosti (Kazaz, 2012).

junakom, prisvajaju njegove etičke i moralne vrijednosti, te nastoje da u sadašnjosti djeluju onako kako je epski junak djelovao u prošlosti. „Epski skup mentalnih figura zagledan je, dakle, u epski svijet kao u neku vrstu ogledala, pa ogledajući se u njemu gradi i vlastiti identitet“ (Kazaz, 2012: 97) koji počiva na četiri osnovna stuba (herojstvo, slava, čast i porijeklo).

Ipak, valja naglasiti da epski utjecaj u procesu konstrukcije kulturnih identiteta zajednica s ovih prostora možemo posmatrati kao svojevrsnu prirodnu pojavu nastalu slijedom socijalnih, kulturnih, vojnih, političkih ili, drugim riječima, povijesno-historijskih previranja i promjena s kojima se suočila Bosna i Hercegovina. Nasuprot tome, učinak obrnute mimetičnosti na koji računa epski kulturni kod vješto će iskoristiti ovdašnje politike pri čemu književnost (i umjetnost uopće) postaje izuzetnim sredstvom političke i ideološke manipulacije. I taj se proces, ukoliko sagledamo književnost nastalu u periodu s kraja XIX stoljeća naovamo, odvijao po principu periodičnog smjenjivanja (ponekad i supostojanja) dvaju ideoloških obrazaca koji se kreću od kulturnog izolacionizma, s jedne, do kulturne integrativnosti, s druge strane. “Kulturne tradicije bosanskohercegovačkih naroda nalaze se u specifičnom odnosu obilježenom stalnim osciliranjem između bosanske integralnosti i nacionalnih osebnosti (...) Pri tom, historijski gledano, ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenim kulturnim izolacionizmom, nije posve ugušen duh zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti” (Spahić, 2017: 7). Ipak, obzirom na proces političko-ideološke instrumentalizacije književnosti i kulturne identifikacije zajednica s ovih prostora kroz proces epskog kodiranja pisane/autorske književnosti, u razvoju bosanskohercegovačke književnosti uočavamo tri ključna trenutka:

1. romantičarska književnost s kraja XIX st.,
2. socrealistička književnost
3. književnost s kraja XX st.

I dok će književnost reduktivnog, epski kodiranog romantizma s kraja XIX st, ostvarivši se kao književnost kultova (tla, roda, domovine i junaštva), za monumentalističkim konceptom povijesti i herojskom paradigmom posegnuti u svrhu re/konstrukcije nacionalnog/etničkog identiteta kulturnih zajednica, modernistička književnost i poetika socrealizma, u potpunosti određena ideologijom komunizma koja se postavlja ne samo u poziciju metaoznačitelja

književnosti nego, također, sebi podređuje sve aspekte teksta uključujući i njegovo prihvatanje i prekodiranje monumentalističkog koncepta povijesti i herojske paradigme proistekle iz usmene epike i linije ideološkog, nacionalno borbenog romantizma. Pri tome „heroj kao literarna figura nastala iz epske poezije nije više samo nacionalni, već i komunistički, internacionalni oslobodilac i simbolički znak kolektivnog identiteta“ (Kazaz, 2012: 154) koji, kao oličenje hrabrosti, odanosti, prožrtvovanosti kolektivizma i, u konačnici, partizanstva, a tipično normama koje postavlja epski kulturni kod, stoji nasuprot potpunosti dehumaniziranog i demonski koncipiranog Neprijatelja.⁵ Sa drugačijom motivacijom i, opet, drugačijim intencijama, potvrđujući da je književnost BiH književnost palimpsesta, bosanskohercegovačka književnost 80-ih i 90-ih godina XX vijeka⁶ opet postaje ideološki (ovaj put (ponovo) (etno)nacionalistički) instrumentalizirana. Zašto? Trebalo je probuditi duhove prošlosti kako bi se (in)direktno poduprijele agresivne ideje (etno)nacionalizma, (klero)fašizma i šovinizma, a, samim time, i ideja rata kao borbe za opstanak nacije. A književnost je, pritom, poslužila kao izuzetan medij te jedna linija novije bosanskohercegovačke književnosti ponovo obnavlja epsku matricu konstruiranja djela (od oblikovanja teksta, preko profiliranja i crno-bijele polarizacije junaka do kolektivizacije subjekta iskaza) i postaje prostorom glorifikacije (mogli bismo čak reći i sakralizacije), viktimizacije i infantilizacije nacije, a sve s ciljem re/konstrukcije, ovaj put, ne samo nacionalnih već i nacionalistički orijetiranih identiteta.

Bosanskohercegovačka književnost je, dakle, nedvojbeno političko-ideološki funkcionalizirana, bez obzira na sva formalno-stilska i poetička preustrojavanja književnosti, nastojala očuvati epsku matricu oslikavanja junaka i slavne prošlosti pojedinih etnosa. Ipak, simultano s ovom linijom bosanskohercegovačke književnosti, na kulturnom prostoru BiH razvija se književnost koja će, suprotstavljajući monumentalističkom konceptu povijesti,

5 A Neprijatelj, procesom generalizacije, postaje, u biti, svako čije se mišljenje ne slaže s mišljenjem i stavovima Partije na šta će, između ostalih, izvanredno, ukazati Ivo Andrić u svojoj Proklesoj avliji (više u Ičanović, A. (2020). Dekonstrukcija kulturno-identitetskih stereotipa u romanu Prokleta avlija Ive Andrića. *Post Scriptum – časopis za društvene humanističke i prirodne nauke*, 8-9, 171-186. Bihać: Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću).

6 Ova linija bh. književnosti pojavljuje se, zapravo, već 60-ih godina XX st., kulminaciju doživljava upravo 80-ih i 90-ih da bi i danas bila jedna od dominantnih linija poratne bh. književnosti.

i s njim usklađenoj herojskoj paradigmi, ničeanski shvaćenu arhivarsku i kritičku koncepciju povijesti (Kazaz, 2008), redefinirati kulturnu i povijesnu memoriju. Epskoj tradiciji i historijskoj priči kao presudnoj kolektivnoj temi uz apsolutizam poretka veličina koji važi unutar epskoga svijeta, pisci poput Ive Andrića, Maka Dizdara, Meše Selimovića, Vitomira Lukića, Dževada Karahasana i dr., s ciljem ostvarivanja kompleksne slike uslovnosti i rušenja poretka vrijednosti u izmjenama društvenih formi, nadilaze „stroge granice historijskih činjenica i činilaca i njihovih tradicionalnih značenja“ (Kazaz, 2004: 138). Upravo će to i takvo osvjetljavanje povijesne istine omogućiti re/konstrukciju interkulturnog i multikulturnog identiteta BiH.

Ovoj generaciji pisaca se pridružuju i pisci koji su u svom ranijem književnom stvaralaštvu bili odani poetici socrealizma. Pored Skendera Kulenovića, njima se pridružuje i Derviš Sušić koji, krajem 60-ih godina, objavljuje zbirku priča *Pobune* kojom se oslobađa zahtjeva socrealističkog pripovijedanja i na taj način čini zaokret u svome književnom stvaralaštvu. Naime, dok je u prvoj fazi svoga stvaralaštva Sušić otvoreno zagovarao ideje socijalizma i slijedio odgojne ciljeve koje postavlja komunistička partija, zbirkom *Pobune* on donosi dijalektičku i aktivističku viziju prošlosti (Duraković, 1998). Unutar zbirke posebno mjesto zauzima pripovijetka *Kaimija* u kojoj je Sušić ironiji i parodiji podvrgnuo ne samo slavnog pjesnika i učenjaka osmanlijske Bosne i Hercegovine Hasana Kaimiju Zerrina Oglua, već i cjelokupnu vizuru prošlosti prikazanu u mitomatskim epskim pjesmama.

SUSRET SVJETOVA U PRIPOVIJETCI KAIMIJA DERVIŠA SUŠIĆA

Pripovijetka *Kaimija* predstavlja jedno od ponajboljih književnih ostvarenja Derviša Sušića. Razbijajući nacionalno-romantičarske vizije prošlosti, književni svijet pripovijetke, utemeljen na društvenim zbivanjima vlastitoga doba, Sušić suprotstavlja epskom (viteškom) svijetu utemeljenom na nacionalnoj junačkoj prošlosti. Suprotstavljanjem ovih svjetova, Sušić će ideološki jedinstven, zatvoren i statičan svijet bošnjačke epske pjesme podvrgnuti djelovanju savremenoga svijeta koji postoji kroz ideološke i društvene raznolikosti (Bahtin, 1975/1989). On će epski svijet povezati sa konfliktima i društveno-historijskim zbivanjima svoga doba i na taj način ironiji i parodiji podvrgnuti epsku viziju prošlosti i, kako ističe Amra Memić (2013), ujediniti Bosance i Hercegovce u njihovoj zajedničkoj patnji i

prokletstvu. „Sušić viteško-analognu heroiku naslijeđenu iz naših narodnih epskih pjesama, oslobađa simbolike konfesionalnih sukoba i preobražava u sliku krvavih razbojišta na kojima bosanski puk gine za tvrdu koru hljeba i pune sofre bečkih, stambolskih, ali i bosanskih vjerodostojnika“ (Duraković, 1988: 35). Ovom pričom Sušić čitaocima predočava jedinstvenu sliku Bosne i Hercegovine – zemlje različitosti koja ne trpi tu različitost:

„Dragi moj, svuda opasnost od drugog obično reži za granicom. U Bosni, ona se vidi u znaku suprotne vjere, čuje u pjesmi (podvukla A. I.), sluti u pogledu prolaznika. Svuda se ljudi bore za sličnosti da bi bar oponašali jedinstvo koje je podloga snošljivosti. U Bosni se sve uplelo da podvuče razliku.“ (Sušić, 1966/1997: 86)

Već na osnovu ovoga citata nagovještava se Sušićev stav prema bogatoj usmenoj epskoj tradiciji Bošnjaka. Klauzom „čuje se u pjesmi“ on otvara vrata koja omogućavaju drugačiji pogled na svijet epske pjesme iz koje je njen kanon isključivao sve *Drugo* i *Drugačije* koje se ogledalo prvenstveno u znaku suprotne vjere/etniciteta. Prateći klasni raskol unutar jedne etno-konfesionalne zajednice (bošnjačke), Sušić će sarkazmu i ironiji podvrgnuti historičnost epskih pjesama i na taj način čitaocima predočiti jedinstvenu viziju prošlosti koja opisuje patnje bosanskohercegovačkoga čovjeka bez obzira na njegovu vjesku/etničku pripadnost. Taj sarkastičan odnos spram historičnosti epske pjesme u *Kaimiji* će izraziti (ne slučajno) Budalina Tale, *antijunak* bošnjačke usmene epike, koji u pripovijeci postaje simbol socijalnog nezadovoljstva čovjeka koji se ne snalazi u vremenu i prostoru u kojemu se našao.

ZAŠTO BAŠ BUDALINA TALE?

Budalina Tale, Tale Ličanin ili od Orašca Tale jedinstven je junak ne samo bošnjačke nego i cjelokupne južnoslavenske usmene epike. U njemu su se, tvrdi Durić (2000), „sastale i sjedinile brojne osobine, vrline i mahane muslimanske duhovnosti kroz epsku pjesmu, posebice sklonost komici, senzaciji, duhovitoj besjedi, meračenju živovanja“ (146). Svojim nebegovskim porijeklom, nejunačkim izgledom, dorušom kobilom i oružjem, te nehajnim ponašanjem, on stoji nasuprot drugih junaka naše epske poezije (Mustaj-

begu Ličkom, Aliji Đerzelezu, Muji i Halilu Hrnjici), te zbog toga on nije samo „epski junak već i svojevrsna negacija epskog junaka, antijunak. On je negacija junaka za čije je junaštvo, a priori, merilo nešto spoljašnje, a afirmacija takvog epskog junaka koji je to samo, i pre svega, po onome što imanentno posjeduje. U tom smislu Budalina Tale je osobit epski junak izvan šablona“ (Krnjević, 1980: 225) koji će zatvorenom i statičnom epskom svijetu suprotstaviti svoju veselu, epskom svijetu nepoznatu, narav.

Suprotstavljanje ozbiljnosti epskoga kanona vidljivo je već u samoj brojnosti i kalamburskom tipu imena koja je epska pjesma pridodala ovome junaku.⁷ „Samo je ime ‘Tale’ svojevrsni kalambur arapskog izvora, bošnjačke kreacije nastale od ‘Tahir ili Talat’ sa značenjem dopadljive, naočite osobe svijetloga lica, plavokosog lika“ (Durić, 2000: 146). Međutim, Tale je upravo suprotnost onoga što mu ime označava. On ne posjeduje ništa od onoga što po spoljašnjosti pripada epskom junaku: ni blistava odijela, ni dobrog konja, ni dobrog oružja, a kamoli kulu i bogatstvo.

Svojim izgledom Budalina Tale ruši kanone epske idealizacije, on karikira ozbiljnost i svečani patos epske pjesme dajući joj dozu komičnosti, te na taj način epskom (zaokruženom i završenom) svijetu suprotstavlja neepski (nepoznat i nedovršen) svijet. Naime, dok sav epski svijet oblači skupocjena odijela, jaše vilovate konje i ima dobro oružje, Budalina Tale se redovito pojavljuje kao siromah loša i poderana odijela, jašući dorušu kobilu ili debelog kulaša, sa drenovinom kao oružjem (Durić, 2000). Budući da blistava oprema junaka bošnjačke epske pjesme predstavlja element koji doprinosi ozbiljnosti i uzvišenosti epskoga svijeta, te koji je nastao kao posljedica uljepšavanja istog, Tale svojom pojavom direktno ismijava epski sjaj koji junacima epske pjesme učvršćuje ugled u junačkoj hijerarhiji.

Spoljašnji opis te ljuderine grube lošeg i poderanog odijela (Hörmann, 1888–1889/1996b) u funkciji je njegove karakterizacije. Talino ruho svjedoči o inadžijskoj prirodi ovoga junaka zbog koje se on, suprotstavljajući se stereotipnim karakteristikama epskih junaka, pridržava vlastitih pravila života epskoga junaka (Krnjević, 1980). Tale je svjestan svoga izgleda, mogli

⁷ Nijednom junaku epska pjesma nije nadjenula toliko imena. Najčešće ga se naziva Budalina Tale ili Tale Ličanin, zatim od Orašca Tale ili Oraški Tale, od Trnovca Tale, Sušnjar Tale, Talošina – „ličko pogledanje“ (Durić, 2000).

bismo reći da se on diči njime – njemu je posve tuđ svečani epski patos. Stoga će on, kada mu se prigovori i/ili čudi zbog njegovih dronjaka, reći: „Ako bude danku na udarcu/koga svučem da se preobučem/ko me svuče da se ne obuče!“ (Hörmann, 1888-1889/1996b: 726).

Antiepski izgled Tale „upotpunjava“ svojim konjem i oružjem. Naime, dok ostali junaci jašu brze i snažne konje i nose ubojito oružje, Budalina Tale u epski svijet uvodi dorušu kobilu i debelog kulaša, sablju zamjenjuje ubojitom drenovinom (čelikli nadžakom). Naime, svoj prvi junački podvig, opisan u pjesmi „Budalina Tale dolazi u Liku“, Tale ostvaruje jašući na neuhranjenoj i neistimarenoj doruši kobili, „sve na njemu od abe haljine,/Na glavi mu fesić kapa mala,/Kapa mala vrlo izderana,/Kroz kapu mu perčin ispanuo,/A za pasom samica kubura,/Na njoj dvan'est trišnjovih limova“ (Durić, 1988: 246).

Međutim, iako Tale svojim izgledom, dorušom kobilom koju, savladavši protivnika, ostavlja na livadama Ravnih kotara, „odbija je vuku i hajduku“ (Durić, 1998, 251), i zamjenjuje velikim kulašem Smiljanić-Tadije i oružjem izaziva podsmijeh drugih junaka, oni će mu se itekako pokazati korisnim i pouzdanim na bojnom polju. Naime, osnovni uslov da krajiški junak pređe granicu jeste da ne smije biti primijećen – mora se maskirati. „Maskiranje omogućuje “graničaru” da pređe preko granice i zađe u tuđi prostor, te da ostvari susret sa drugim, drugačijim, tuđim“ (Kunić, 2012: 185). Svojom pojavom Tale se poigrava sa epskim svijetom i na taj način zavarava protivnika. Njegovo oružje (samica kubura i čelikli nadžak) je kao i Tale – jednostavno, a ubojito, a njegovo „žuto kljuse“, izglednjelo i svojevoljno kao i Tale, je brzo, snažno i pouzdano. Prema tome, Talin nejunački izgled ne treba doživljavati kao puki nemar već kao strateški čin. Naime, Budalina Tale se, pored Mustaj-bega Ličkog, ostvaruje kao najbolji strateg i najhrabriji junak krajiške usmene epike. Ni u jednoj pjesmi on se ne pojavljuje kao malouman, mahnit i budalast. Štoviše, u većini pjesama u kojima se pojavljuje, Tale je onaj koji određuje taktiku napada i borbe s protivnikom. „Tale ima uma i pameti/potpuno je savršio škole“ (Hörmann, 1888-1889/1996a: 222), stoga će on, kroz razne dosjetke koje poprimaju formu malih igrokaza kojima je Tale redatelj, razbiti monotoniju epske pjesme i otvoriti je prema novom i drugačijem. S ciljem ostvarivanja junačkog poduhvata Budalina Tale će često pribjegavati igri prerušavanja. „U tom poslu Tale ispoljava zavidnu lakoću, ali i ozbiljnost“

(Krnjević, 1980: 228) iza koje stoji šala koja ozbiljnom svijetu epske pjesme daje dozu komičnosti.

Svojim izgledom, vedrinom i hirovitom naravi Tale se suprotstavlja ozbiljnosti epskoga svijeta. On se ostvaruje kao luda i lakrdijaš naše epske pjesme koji za svoje postupke ne biva kažnjen od strane autoriteta epskoga svijeta kao što su Mustaj-beg Lički ili Muju i Halil Hrnjica. Budalina Tale je jedini junak koji se usuđuje započeti šalu s drugim epskim junacima. Niko drugi se ne usuđuje, npr., u jeku borbe posegnuti za vinom i pozvati Muju Hrnjicu kao da mu je život ugrožen. Forma epske pjesme ne poznaje šalu i igru. Ona predočava jedan svijet u kojemu se vjeruje na riječ i u kojemu je svaki iskaz junaka uvijek istinit (Kunić, 2001). Jedino se Tale, zahvaljujući svojoj samosvijesti kojom se suprotstavlja jednodimenzionalnosti epskoga svijeta, usuđuje igrati sa tako ozbiljnom stvari kao što je pozivanje na dvoboj.

Ipak, iza te maske lude i lakrdijaša krije se hrabrost koju niko ne može osporiti. Naime, „ova ‘turska golotinja’, i tu je istovetnost između njega i idealnog epskog junaka, neustrašiv je i srčan borac koji snagom i dosetljivošću svemu odoleva“ (Krnjević, 1980: 221). Tu hrabrost Budalina Tale pokazuje u trenucima pokleknuća epske hrabrosti drugih junaka. On odlazi tamo gdje se drugi junaci ne usuđuju, suprotstavlja se onome kome se niko ne usudi suprotstaviti. Svojom hrabrošću Budalina Tale ukazuje na strah drugih epskih junaka i time se suprotstavlja njihovoj idealizaciji koju je nametnula stroga epska forma:

„Ko ć' izaći vrelu na kamenje,
da znademo ko'lko ima vlaha,
jesu l' vlasu pred svate izašli.'
Al' ga niko poslušat ne htjede.
Tad povika budalasti Tale:
'Crn vam obraz, naši Krajišnici,
vi boljega nemate junaka,
od meneka, budalastog Tala!'
Daulbazom o tle udario,
a prihvati debela kulaša,
Tale goni vrelu studenome.“
(Hörmann, 1888-1889/1996b: 450)

Upravo u toj hrabrosti otkriva se istovjetnost Budaline Tale sa idealnim epskim junakom. Naime, usprkos svojoj inadžijskoj prirodi i spremnosti na igru i šalu, Budalina Tale teži da, kroz junačke poduhvate, dokaže svoju hrabrost što je osnovni uvjet za očuvanje njegove časti. Iz tog razloga, ono što naročito oblikuje karakter ovoga junaka jeste njegova izrazita osjetljivost na uvredu. „Ali i ta osjetljivost je sasvim osobita: ako se uvreda odnosi na socijalni položaj ili porijeklo, Budalina Tale i ne haje za to. Međutim, ako je uvreda dovela u pitanje čast i moral epskog junaka, osveta je neizbježna i žestoka“ (Krnjević, 1980: 222). Naime, dok su ostali junaci bošnjačke epske pjesme većim dijelom socijalno privilegiranog porijekla, Budalina Tale u epski svijet ulazi kao predstavnik slobodne „raje“, kao predstavnik socijalno nepovlaštenog sloja muslimanskoga stanovništva za vrijeme Osmanlija. I dok svi epski junaci teže da ostvare junački podvig koji predstavlja preduvjet za sticanje višeg socijalnog statusa, Budalina Tale za svoje porijeklo ni ne mari. „Njegovo rođenje nije mit, kao što je slučaj sa gotovo svakim viđenijim epskim junakom“ (Krnjević, 1980: 221). O svome porijeklu Tale govori bez stida: „S bliza nisam, ja sam iz daleka/Iz daleka od Orašca grada,/Sa basače iznad Ibrinovca,/A soja ne znam ni plemena,/Veš što mene po imenu viču:/Men' je ime Budalina Tale (...) Ja sam koze po Basači čuvo“ (Durić, 1998: 252).

Za razliku od drugih epskih junaka u čijoj prirodi se nalazi iskonska potreba (uvjetovana sujetom ili taštinom) za priznanjem i materijalnom nadoknadom za počinjeno zadovoljstvo, moral Budaline Tale karakterizira odsustvo želje da za svoje junaštvo bude materijalno nagrađen. Posve zadovoljan svojim šašom pokrivenim odžakom u kojem spava i on i kulaš, Tale ne želi prihvatiti ono što mu po njegovu mišljenju ne pripada, „on odbija nagradu jer ona ne odgovara njegovim poimanju prirode i misije epskoga junaka“ (Krnjević, 1980: 226). Iz tog razloga Tale odbija kulu koju mu za učinjeno junaštvo nudi Mustaj-beg Lički. Njegova skromnost, proizišla iz njegova neznatna porijekla, posve je strana epskome svijetu. Upravo ona mu omogućuje slobodu za kojom Tale toliko teži. Prihvatanjem materijalne nadoknade za svoja junaštva, Budalina Tale bi pao u okove epskoga svijeta i izjednačio se sa ostalim junacima. Odrekavši se iskonske potrebe epskoga junaka za priznanjem, slavom i materijalnom nadoknadom, Budalina Tale ironizira i kritizira sujetu i taštinu koja oblikuje karaktere epskih junaka.

Na osnovu svega rečenog možemo zaključiti da Budalina Tale, suprotstavljajući se jednodimenzionalnosti epskog junaka koja ih čini apsolutnim, završenim likovima, „nadrasta okvire junačkoga ponašanja i u istoj mjeri u kojoj krajiška epska pjesma nadrasta klasičnu epiku, prelazi u višu fazu postojanja – u književni lik – u lik kakve imamo u proznim djelima, u romanima i pripovijetkama“ (Kunić, 2012: 187). Stoga nije ni čudo da će pojedini autori (Kazaz, 2004 i Memić, 2013), Budalinu Talu smatrati pretkom i srodnikom romanesknih likova. Tale, luda i lakrdijaš naše epske pjesme, se, kroz stalne pokušaje da se odupre i suprotstavi apsolutnosti epskoga svijeta, ostvaruje kao svojevrsni prototip za individualiziranog lika bošnjačkog romana.

Predstavljajući tračak samosvijesti, prizemnosti i razumnosti, Budalina Tale u epski svijet ulazi u trenucima pokleknuća epske snage i dokazanog autoriteta (Kazaz, 2004). Upravo će ta samosvjesnost i prizemljenost koja Tala odvaja od drugih epskih junaka koji se upravljaju prema vrednotama koje nalaže epska forma, omogućiti Tali da uspostavi kritički odnos prema epskome svijetu i da započne njegovu eroziju iznutra. Epska pjesma ne prihvata Talu kako bi ga promijenila. Štoviše, otvorivši vrata Budalini Tali, ona je pokazala spremnost na promjene kakvu ne posjeduju susjedne usmeno–epske tradicije i samim time je produžila vijek svoga trajanja. „U trenutku kada su sve teme i svi junaci već bili opjevani, i kada se na horizontu nalazio sumrak epskoga pjevanja, uveden je novi junak sa novim temama, kome je omogućeno da se i sam do kraja ispolji“ (Kunić, 2001: 133). Suprotstavljajući se epskome svijetu čiji je dio postao, Budalina Tale se ostvaruje, dakle, kao njegov prvi kritičar. Upravo iz tog razloga će Derviš Sušić, koji je u svom pripovjedačkom postupku i ranije ispoljavao bliskost sa usmenom književnošću i sklonost ka svojevrsnim antijunacima, iskoristiti prototekstualne potencijale ovoga junaka (Kunić, 2012). I Budalina Tale i Derviš Sušić imaju isti cilj – dekonstrukciju epskog kulturnog koda.

DEKONSTRUKCIJA EPSKOG KULTURNOG KODA U PRIPOVIJECI KAIMIJA DERVIŠA SUŠIĆA

Ono što je Budalina Tale započeo u epskome svijetu nastaviti će Derviš Sušić u pripovijeci *Kaimija*. Postavljajući Talu kao sunosioca naracije u polifonijskoj strukturi pripovijetke, Sušić je oslobodio svoga junaka i dozvolio mu da ima sopstveni, samostalni i samosvjesni glas i tačku gledišta. „Ukinuvši vrijednosno središte epskog pripovjedača, Sušić omogućuje ovom liku da demitizira

historijsku svijest i demistificira vlastitu epsku prošlost“ (Kazaz, 2004: 25). Prema tome, i sam Tale u *Kaimiji* postaje predmetom demitologizacije. Njegovo poigravanje sa epskim svijetom kao odraz njegove samosvijesti, a ne podvrgavanja kanonu epskoga svijeta, nastavlja se i u *Kaimiji*, ali sa izmijenjenim ulogama – Tale postaje predmetom poigravanja epskoga svijeta koji mu ne odaje priznanje za njegovo junaštvo (Kazaz, 2004). Figura heroja/junaka krajiške epske pjesme biva zamijenjena figurom poraženog čovjeka. Sušić razbija epsku distancu i Taleta postavlja u žižu života svoga doba, te na taj način započinje dezintegraciju epskog kulturnog koda. Naime, Talin prijelaz iz svijeta „apsolutne prošlosti“ epske pjesme u književni svijet *Kaimije* koji zrcali stvarnost Sušićeva doba, označava njegov preobražaj od epskog junaka u socijalno osviještenog lika.

Postajući književnim likom, Tale se izjednačava sa drugim likovima pripovijetke. Štoviše, junak epske pjesme se njima potčinjava (prvo trgovcu, a kasnije Hasanu Kaimiji). Prema tome, iako je Budalina Tale i u epskome svijetu usmjeren na materijalno „dolje“ (Bahtin, 1965/1978), tek u pripovijeci *Kaimija* on, kao siromah potčinjen materijalno nadmoćnijim likovima pripovijetke, iz visokomimetskog/herojskog modusa postojanja prelazi u niskomimetski modus socijalno potlačenog. Dakle, ovdje je riječ o bahtinovski shvaćenom padu junaka od gore ka dolje što je legitiman postupak u književnosti kojeg srećemo i u djelima Ive Andrića, Bore Stankovića, Petra Kočića, te Radoja Domanovića (Pirić, 2014). Međutim, to mijenjanje modusa postojanja nema tek jednostruk i formalan karakter, ono je ambivalentno. “Nije riječ o prostom bacanju dole, u nepostojanje, u apsolutno uništenje – ne, reč je o spuštanju na ono dole koje oplođuje, upravo na ono dole gde dolazi do začeca i rađanja novoga, odakle sve raste u izobilju; groteskni realizam ne zna za neko drugo dole, dole – to je zemlja koja rađa i telesno okrilje, dole uvek začinje” (Bahtin, 1965/1978: 30). Talin prijelaz iz visokomimetskog u niskomimetski modus postojanja preobražava ga u žrtvu socijalističkog sistema i u nosioca ideje socijalnog nezadovoljstva. Kroz lik Budaline Tale, tvrdi Kazaz (2004), Sušić prati ponornu sudbinu kolektiva i njegove samosvijesti, da bi se nacionalno-kolektivnom procjenjivanju historije pridodala i perspektiva klasnog sukoba u njoj. Prema tome, lik Budaline Tale se u *Kaimiji* ostvaruje kao simbol težnji i patnji bosanskohercegovačkoga čovjeka bez obzira na etničko/vjersko opredjeljenje.

U književni svijet pripovijetke *Kaimija*, Tale Ličanin ulazi posve neprimjetno, miran i šutljiv, što sasvim odudara od njegova lika u epskome svijetu. „Bosa i pocijepana Bošnjaka koji sjedi iza peći“ (Sušić, 1966/1998: 89), Hasan Kaimija nije ni primijetio pri ulasku u han. Smještajući ga iza peći, izvan kruga „velikodostojnika“ novoga doba (bogatog trgovca, nižeg janjičarskog starješine i učenog Hasana Kaimije), Sušić ukazuje na podčinjenu socijalnu poziciju ovoga junaka, te na prevladavanje materijalnosti nad duhovnosti. Dakle, iako je epska pjesma Budalini Tali otvorila vrata za ulazak u epski svijet u kojem on, zbog svoga herojstva, biva prihvaćen od strane epskih junaka, Derviš Sušić Talu smješta u stvarni (materijalni) svijet u kojem mu, kao siromahu, uskraćuje mogućnost ravnopravnog položaja s drugim (materijalno nadmoćnijim) likovima priče.

U *Kaimiji* Tale zadržava spoljašnji izgled grube ljudurine loša odijela, svoga Kulaša i oružje (opasnu drenovinu) kao u epskoj pjesmi, što će Sušiću poslužiti kao osnova za izgradnju njegove ideološke pozicije. „Tako se dezideologizirani epski junak iz epske pjesme, jedino usmjeren na suparnika na bojnom polju ili ironijski suprotstavljen epskom pathosu, u Sušićevom romanu/pripovijeci doslovce podvrgava procesu ideologizacije kako bi postao socijalno osviješćeni lik“ (Kunić, 2012: 188). Naime, iako se Tale, kao pripadnik epskoga svijeta, suprotstavlja jednodimenzionalnosti njegovih junaka, on je ipak lišen svake ideološke inicijative, jer epska pjesma poznaje samo jedan, jedinstven i neupitan pogled na svijet koji obilježava iskonska potreba za borbom s ciljem ispunjavanja etno-konfesionalnih ciljeva. Ulaskom u književni svijet Derviša Sušića, Tale zauzima čvrstu ideološku poziciju socijalno osviještenog lika. On se suprotstavlja epskoj viziji prošlosti i idealnim nacionalnim vrijednostima na kojima ona počiva (herojstvo, požrtvovanje, čast i porijeklo). Upravo će iz tog razloga Budalina Tale, ogorčen svojim socijalnim statusom, na prigovor Hasana Kaimije što se tako „upustio pa sramoti Bosnu svojim izgledom“ (Sušić, 1998: 90) reći:

„Moj efendijo, da ti sjediš na granici gdje ja sjedim, i da ti dobijaš ono što ja, prebjegao bi prve sedmice bečkom ćesaru i klaho Turke žešće nego Janković Stojane. A biti Bošnjak, doći u Carigrad, pa se na povratku najmiti opet u Bošnjaka, znači – ili pobudaliti ili se od golema bijesa sprdati sa samim sobom.“ (Sušić, 1966/1997: 90)

Kroz svoju ispovijest, Tale će karikirati i promijeniti cjelokupnu vizuru prošlosti prikazanu u mitomatskim epskim pjesmama. Smješten van okvira epskoga svijeta, on ironizira njegove etičke vrijednosti junaštva, te razara jedinstvenu ideologiju herojstva i požrtvovanja na kojoj je utemeljena epska pjesma. Hasan Kaimija je itekako svjestan Talina junaštva, ali Tale, kao go siromah koji se prehranjivao cijepanjem drva po hanovima i nanoseći vodu, demistificira slavu epskih junaka i suprotstavlja se idealizaciji nacionalne junačke prošlosti prikazane u epskoj pjesmi. Kao nosilac ideje socijalnog nezadovoljstva, on ječi zbog svoga siromaštva. „Ej, muka ti je biti glasovit junak na Krajini“, reći će Tale, „tovar slave, a ni čakšire sebi, ni sedlo Kulašu ne zaradih“ (Sušić, 1966/1997: 91) čime, kao žrtva socijalističkog sistema, gubi svoju, za epski svijet nekarakterističnu, skromnost i odsustvo želje za materijalnom nadoknadom zarad počinjenog junaštva. Naime, kao antijunak krajiške epske pjesme, Tale „nema pravi epski odnos prema trofeju“ (Krnjević, 1980: 227). On je zadovoljan onim što posjeduje i ne želi ništa što mu po njegovom mišljenju ne pripada. Stoga on odbija kulu od kamena koju mu zbog njegova junaštva nudi Mustaj-beg Lički. Međutim, ušavši u svijet pripovijetke Kaimija, u svijet u kojemu dominira materijalno, Tale se preobražava u socijalno osviještenog buntovnika, on postaje simbol socijalnog nezadovoljstva, te, kao takav, zahtijeva materijalnu nadoknadu za svoja junaštva. Njegov odlazak u Stambol da tuži Ličkog Mustaj-bega što mu ne daje njegovu nafaku „tri dukata iz carske hazne, nego ih uze sebi“ (Sušić, 1966/1997: 91) te njegovo potplaćivanje kjatiba da sastavi pismo potvrde „da je Tale Ličanin zadužio ovaj vilajet velikim junaštvima i drugim uslugama i da je obavezan lično Lički Mustaj-beg da ovakvom junaku sagradi kulu dostojnu Talinog imena i carske pažnje prema njemu“ (Sušić, 1966/1997: 119) ne samo da, kroz okretanje materijalnom, dekonstruira vlastiti epski identitet, on, otvoreno ukazujući na nepotizam i socijalnu nepravdu savremenoga svijeta u čijem je središtu i čije je oličenje Mustaj-beg Lički kao simbol moći i vlasti čime, zapravo, ruši kamen temeljac epskoga svijeta – neprikosnoveno poštenje i borba za pravdu.

Iskrivljujući sliku epskoga svijeta koji je, po kanonu epskog kulturnog koda, predstavljen kao nemjerljivo bolji od stvarnoga svijeta, Budalina Tale demistificira i vlastitu epsku prošlost. Samim time on razbija jedan od postulata epskog kulturnog koda koji od čitalaca zahtijeva bezuslovnu odanost epskoj viziji prošlosti kao istini historije. Naime, hrabrošću iskazanom u

pjesmi „Budalina Tale dolazi u Liku“, Tale ulazi u završen i statičan epski svijet. U Ravne Kotare, do kule Smiljanić Tadije, odlazi svojom voljom s ciljem da pokaže svoje junaštvo. Tamo izvodi svoju lakrdiju i krađe Anđeliju, sestru Smiljanić Tadije, koju poklanja Bunićanin Muji za prethodno učinjenu uslugu (prihvatanje u družinu). Međutim, sve je to, tvrdi Tale u *Kaimiji* „grdna lagarija guslareva“, koji ju je, za „sahan pilava i but ovnovine s Mustaj-begove sofre, ispevao“ (Sušić, 1966/1997: 92). Iako su junaci krajiške epske pjesme granicu prelazili iz dva razloga – otmica djevojke čuvene po ljepoti i oslobađanje zarobljenog junaka i djevojke, Tale, opovrgavajući samu svrhu postojanja junaka krajiške epike, iskazuje da „radi takvih tantavica ovakav junak ne silazi niz Kotare“ (Sušić, 1966/1997: 92). Tale je svjestan da i guslar mora od nečega živjeti, ali mu je žao što će po Krajini ostati pjesma guslarova, a ne njegova – „jauk i cviljenje“ (Sušić, 1966/1997: 92). Progovarajući o pravoj istini i bruci junaštva, Budalina Tale epsku viziju svijeta podvrgava ironiji i predstavlja je kao obmanu, kao *bruku jednu*.

Kazujući da je Anđeliju poklonio Ličkom Mustaj-begu, on iskrivljuje tok epske pjesme, što će mu (ponovo) poslužiti za deepizaciju debelog bega kojemu je „prahnulo da makar u mislima zamijeni ružnu begovicu izmišljenom Anđelijom“ (Sušić, 1966/1997: 92).. Prikazujući Mustaj-begovu želju za ženom i njegov seksualni poriv, Tale narušava viteško načelo integriteta i kontrole osjećanja te i Ličkog Mustaj-bega, obzirom da emocionalnost ne predstavlja kategorijalnu vrijednost epskog/viteškog razumijevanja svijeta, prevodi u mimetski modus na „dolje“, on ga detronizira i, u biti, humanizira. Ukazujući na njegovu slabost, on ga smješta među „obične“ ljude, te i on iznevjerava univerzalni epski arhetip (kojeg čine konj, oružje, odjeća i čast) na osnovu kojih on figurira kao epski junak.

Ono što Sušić neće oduzeti Talu jeste njegova hrabrost. Tu tipičnu karakteristiku epskoga junaka, Tale će pokazati kada bez razmišljanja ulazi u borbu pri napadu na karavanu od strane kesedžija. Međutim, njegova hrabrost ostaje u sjeni domišljatosti Hasana Kaimije koji se u pripovijeci ostvaruje kao simbol učenosti i lukavosti. Zahvaljujući svojoj mudrosti i glumi, Kaimija postaje „junak, najslavniji među slavnim mejdandžijama“ (Sušić, 1966/1997: 100). Poklanjajući epsku slavu Hasanu Kaimiji, pjesniku i učenjaku orijentalne Bosne i Hercegovine, Sušić ukazuje na utjecaj Osmanskoga carstva na razvoj usmene

epike Bošnjaka, na prevlast sadašnjosti nad epskom prošlošću, te na prevlast razuma i lukavosti nad hrabrošću. S druge strane, ovaj događaj poslužio je Sušiću ne samo da demistificira hrabrost i slavu epskih junaka nego, također, da mnoga junaštva predstavi kao upitna jer, ipak, koliko ih je „u ovom carstvu čin, položaj i slavu zaradilo ležeći u trnju dok se boj bije, i pojavivši se u pravi čas pred pravim svjedocima o svom podvigu što ga niko nije vidio?“ (Sušić, 1966/1997: 101). Budući da je „apsolutna prošlost“ epskoga svijeta neupitna i nepromjenljiva, te da se ona, kako to kaže Bahtin (1975/1989) može prihvatiti samo poklonički, da se ne može mijenjati i preosmišljavati, postavljanjem ovih pitanja, Kaimija izražava sumnju u slavu junaka epskoga svijeta. Tu sumnju će kasnije potvrditi i sam Tale, koji, ukazujući na strah junaka epske pjesme, ruši ideju neprikosnovene hrabrosti na kojoj oni počivaju:

„Počeše se među se moji ljuti Krajišnici gurkati i nutkati. Ali jednoga glava ljuto zaboljela, drugome uzengije nisu nakratko za mejdan namještene, a trećemu, eto, najednom nešto desno oko zaigralo, nije na dobro. Pa neće. Drugi put će. Dok ti Lički Mustajbeže ne povika: ha, Budalino, krajiška perjanico, ha, naprijed, posijeci ćafira, pola ću ti Like pokloniti.“ (Sušić, 1966/1997: 102)

Kako je osnovna funkcija Tala Ličanina u *Kaimiji* izražavanje socijalnog nezadovoljstva, on svoj junački pohod neće prikazati kao odraz hrabrosti već kao nemogućnost siromaha da se odupre moćniku:

„U siromaha pogovora nema. Ja golim petama podbodoh svog mršavog paripa i iziđoh na mejdan Janković Stojanu, a on sav sjeviti u srmi i zlatu s posječenih aga i begova poskidanim. Zahvalih Allahu što ću dušmanu napakostiti bar time što s mene neće moći ni učkur plijena zadobiti kad me posiječe. Pobismo se ja i Janković Stojane. Namlati on mene pernim buzdovanom, tri godine me majka u prijesne ovnujske kože umotava. Ali i ja sam njemu, bogme, nadodao što sabljom, što teškom drenovačom.“ (Sušić, 1966/1997: 102, 103)

Međutim, iako je smješten u savremeni, trivijalni i besmisleni svijet kojega zrcali pripovijetka *Kaimija*, Tale se nikada neće u potpunosti odvojiti od

epškoga svijeta. U njemu će vječno tinjati ona epska dimenzija koja mu onemogućava potpuni prijelaz od epskog junaka do književnoga lika. Njega, stoga, možemo posmatrati još jednim u nizu *hibridnih identiteta* (Bhabha, 1994) bosanskohercegovačke književnosti koji je smješten u međuprostor epskog i književnog, simultano pripadajući i ne pripadajući ni jednom od njih. Njegov identitet nije određen niti epskom niti socijalnom matricom. On je atipični epski junak istovremeno kao i atipičan socijalni buntovnik. Bez čvrstog identitarnog uporišta koji bi ga vezao ili za epski ili za književni (savremeni) svijet, on kao lik *nestabilne kulturne identifikacije*, kao hibridni identitet, konstanto prelazi granicu dvaju svjetova u čijem se međuprostoru nalazi.

Kod njega se javlja želja za povratkom u Krajinu, u svoju prvu domovinu – u epski svijet. Upravo zbog toga on odbija ponudu trgovca Avdage da ostane u Beogradu, da će postati sejmanom, možda čak i buljukbašom te da će imati dobru plaću jer kako kaže: „kud bi Krajina bez svoga Budaline! Zar bi Bosna bila inat-pašaluk da joj nije i ovakvih?!“ (Sušić, 1966/1997: 103). Tale je svjestan svoje antijunačke pozicije; on je inadžija, delija i bekrija krajiške epske pjesme (Durić, 2000). On se u epskome svijetu pojavljuje kao simbol bosanskoga čovjeka sa svim svojim mahanama i vrlinama. Ipak, on bez Bosne i Krajine (bez epskog svijeta) ne može, kao što ni Bosna ni Krajina (tj. epski svijet) ne mogu bez Taleta. Stoga Tale sa Hasanom Kaimijom kreće na putovanje za Sarajevo gdje postaje sudionikom njegove tobože „prosvjetiteljske“ misije. Pri tome će taj lakrdijaš naše epske pjesme, tvrdi Kunić (2012), samo povremeno „zasjati onim istim sjajem“ i u ovoj pripovijeci:

„Preda mnom trče momci i prostiru serdžade i ćilime da po njima hodam. Kako je Tale za mnom vodio Kulaša, neko izokola bojažljivo primijeti da bi ćilime trebalo izmicati odmah iza mene da konj ne balega po skupocjenom tkanju, ali ga neko drugi, pobožan i strog, opomenu da u ovim užasnim trenucima ne misli na bijedne stvari ovoga svijeta.“ (Sušić, 1966/1997: 108)

„Tale i jeste takav lik koji je uvijek usmjeren na materijalno dole, neko ko uvijek misli samo na “bijedne stvari ovog svijeta”, neko ko svojom klinčanom batinom bije svakoga ko mu ne dadne vina“ (Kunić, 2012: 189). Težnja za prizemljenjem i demitologizacijom iskazuje se i kroz Talinu odluku da se

oženi sakatom udovicom Refijom. Naime, prema načelu narodne smjehovne kulture, tvrdi Bahtin (1965/1978) žena je povezana sa materijano-tjelesnim dolje. Ona „snižava, prizemljava, otelesnjava, umrtvljuje; ali ona je pre svega rađajuće načelo“ (Bahtin, 1965/1978: 256). Prema tome, Talina želja za bračnom družicom predstavlja okretanje ka materijalnom dolje, koje je inače tipično za Tala. Međutim, uoči same prošnje, Tala bjelavski momci namamiše u društvo, opiše, pretukoše i simbolično baciše u najdublji đeriz (kanalizaciju). „Rane dobijene u tuči nisu bile ono najgore. Po Sarajevu puče bruka junakova.“ (Sušić, 1966/1997: 119). Navikao na vrijeđanje, Tale se nije srdio na čaršiju, ali, zato „te noći pogorješe bjelavska sijena, stogovi ječma i pšenice i dva ahara. A Sulju Mahovića, veselog pijanduru i sevdaliju, nađoše u njegovoj bašči, smrskane lobanje. Sarajevo nije poznavalo graničare“ (Sušić, 1966/1997: 119). Sarajevo nije poznavalo etičke vrijednosti krajiškoga junaka u čiju se ličnost „utkala naglašena osjetljivost na uvredu“. Budalina Tale je uvredu časti morao osvetiti. U ovom postupku otkriva se njegova epska priroda. Sušić, naime, neće posegnuti za potpunom demitologizacijom ovoga junaka, jer upravo je Tale, svojim nejunačkim odijelom, nebegovskim porijeklom i hirovitom naravi, onaj faktor koji je narušio epski kulturni kod. On će vječno ostati na razmeđu dvaju svjetova. Naime, s jedne strane, Tale iz završenog i statičnog epskog svijeta strši u otvoreni i dinamični svijet književnoga djela, a sa druge se nikako ne uspijeva odvojiti od njega. Upravo iz tog razloga se on iz Sarajeva, centra kulture i prosvjedenosti Bosne i Hercegovine, vraća u Krajinu čime je Sušić simbolično ukazao na Talin povratak u epski svijet. Tale, usprkos svemu ostaje odan tom svijetu; on teži za granicom i junačkim poduhvatima. On potvrđuje etičku i psihološko-karakternu osobinu krajiškog epskog junaka – on se bori za univerzalne ljudske vrijednosti, za pravdu i pravednost (Durić, 2000).

Tale će svoje obećanje dato Kaimiji ispuniti, te ponovo preći granice dvaju svjetova. Pri njegovome povratku u Sarajevo u potpunosti se razotkriva epska dimenzija ovoga junaka. Po prvi put u pripovijeci, Tale, kao tipični predstavnik epskoga svijeta, ukazuje na slavu i snagu epskoga junaka, te otkriva njegovu tipičnu karakternu osobinu – odanost (u ovom slučaju Hasanu Kaimiji). Međutim, dok Budalina Tale ostaje odan Hasanu Kaimiji, ostali epski junaci ostaju odani Krajini. Tipični junak krajiške epske pjesme je, naime, čvrsto vezan za Krajinu koja se, prema tome, ostvaruje kao zasebna i izolirana jedinica u Bosni i Hercegovini. Njega ne zanima ostatak Bosne. On se bori i

živi samo za Krajinu i ostvarenje kolektivnih težnji. Povratkom u Sarajevo, bez svoga Kulaša koji „jedne zime od gladi i starosti umrije. Allah mu dao konjski džennet!“ (Sušić, 1966/1998: 137), Budalina Tale još jednom narušava kanon epskoga svijeta i time potvrđuje svoju antiepsku poziciju u njemu.

Koliko god odudara od epskoga svijeta, Budalina Tale, dakle, kao i Hasan Kaimija, odudara od književnoga svijeta pripovijetke koji je utemeljen na stvarnosti Sušićeva doba. Vrijeme koje zrcali pripovijetka Kaimija nije bilo spremno za Kaimijinu „golemu dušu“ i za Talinu inadžijsku prirodu. Kao socijalni buntovnici u kojima tinja pobuna protiv vremena u kojem se nalaze, kao junaci „koji svoje duboko i neiskorjenjivo osjećanje bosanske pripadnosti nose i kao radost i kao ukletost“ (Duraković, 1998: 535), Budalina Tale i Kaimija se naposljetku suprotstavljaju Frenk Hasanagi koji se u pripovijetci pojavljuje kao simbol vlasti u kojoj je Sušić vješto sjedinio Orijent i Okcident, obogaćujući time interkulturni kontekst bosanskohercegovačke književnosti⁸. Naime, iako bivaju protjerani iz Sarajeva, njihova pobuna je uzvišena zbog toga što ona predstavlja pobunu čovjeka koji se bori za pravednost i jednakost, za siromašne i ugnjetavane, ravnopravne bez obzira na različitost, a upravo su to svojim postupcima činili fiktivni lik Budaline Tale o čijim junačkim podvizima nema konkretnoga dokaza i Hasan Kaimija Zerrin Oglu, faksija, stvarnost, bosanski pjesnik i učenjak.

ZAKLJUČAK

Razbijajući epsku distancu i postavljajući Budalinu Talu u suvremeni, trivijalni i besmisleni svijet u kojemu je svaki junački poduhvat isključen, Sušić će započeti proces dekonstrukcije epskog kulturnog koda. Figuru heroja/junaka koji se ostvaruje nosilac kolektivnih težnji i sistema vrijednosti na kojem počiva jedna zajednica, Sušić će zamijeniti figurom poraženog čovjeka. Naime, liku Budaline Tale Sušić pridaje čvrstu ideološku poziciju socijalno osviještenog lika koji se ne snalazi u vremenu i prostoru u kojem se našao i koji se, u nemogućnosti da se u potpunosti oslobodi onog „epskog“ u sebi, ostvaruje kao hibridni identitet smješten u međuprostor epskog i književnog svijeta *Kaimije* koji zrcali stvarnost Sušićeva doba.

⁸ O tome vidjeti više u: Džafić, Šeherzada (2015): „Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice“, Centar Samouprava, Sarajevo.

Postavljajući Budalinu Talu kao sunosioca naracije u polifonijskoj strukturi pripovijetke, Sušić će ovom liku dozvoliti da ima sopstveni, samostalni i samosvjesni glas i tačku gledišta. Kroz iskaz Budaline Tale, on će dekonstruirati epski kulturni kod i epsku viziju prošlosti, koja se poima kao istina historije, predstaviti kao obmanu. Tale će demitizirati historijsku svijest i demistificirati vlastitu epsku prošlost i na taj način će pod sumnju dovesti cjelokupnu vizuru prošlosti prikazanu u epskim pjesmama. On će otvoreno progovoriti o pravoj istini i bruci junaštva, o nepravdi i teškom životu epskoga junaka. Demitizirajući i dezideologizirajući epsku prošlost i po hrabrosti i požrtvovanosti poznate epske junake, Sušić će, kroz lik, djelovanje i iskaz Budaline Taleta, ukazati na povijesnu istinu Bosne i Hercegovine u kojoj se njen puk konstantno i kontinuirano bori za ispunjenje tuđih ciljeva, u kojoj nepravedna vlast guta i ždere čovjeka i, napose, u kojoj duhovno biva podređeno materijalnom.

IZVORI I LITERATURA

IZVORI:

Durić, R. (1998). *Antologija krajiške epike*. Bihać: NIP Unsko-sanske novine

Hörmann, K. (1996a). *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini I*. Đ. Buturović (ur.). Sarajevo: Preporod. (Originalno djelo objavljeno 1888-1889)

Hörmann, K. (1996b). *Narodne pjesme Bošnjaka u Bosni i Hercegovini II*. Đ. Buturović (ur.). Sarajevo: Preporod. (Originalno djelo objavljeno 1888-1889)

Sušić, D. (1997). *Pobune*. E. Duraković (ur.). Sarajevo: Sarajevo Publishing. (Originalno djelo objavljeno 1966)

LITERATURA:

Bahtin, M. (1978). *Stvaralaštvo Fransa Rablea i narodna kultura srednjega veka i renesanse*. J. Hristić (ur.). Beograd: Nolit. (Originalno djelo objavljeno 1965)

Bahtin, M. (1989). *O romanu*. A. Badnjarević (prev.). Beograd: Nolit. (Originalno djelo objavljeno 1975)

Bhabha, H. (1994). *The location of culture*. London: Routledge

Duraković, E. (1998a). *Bošnjačka pripovijetka XX vijeka*. U: E. Duraković (ur.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knj. 4, Novija književnost – proza*. Sarajevo: Alef

Duraković, E. (1998b). *Književno djelo Derviša Sušića*. U: E. Duraković (ur.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Knj. 4, Novija književnost – proza*. Sarajevo: Alef

Durić, R. (2000). *Junaci epske pjesme Bošnjaka*. *Bosanska riječ – Das Bosnische Wort*

Džafić, Šeherzada (2012): *Čin(ovi) pričanja – fakcija, fikcija i fantastika*, *Časopis Pismo*, br. 10, *Bosansko filološko društvo*, Sarajevo, str. 188-204

Džafić, Šeherzada (2015): „Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice“, *Centar Samouprava*, Sarajevo.

- Kazaz, E. (2004). *Bošnjački roman XX vijeka*. Sarajevo: Naklada Zoro
- Kazaz, E. (2008). *Neprijatelj ili susjed u kući*. Sarajevo: Rabic
- Kazaz, E. (2012). *Subverzivne poetike*. Zagreb – Sarajevo: Synopsis
- Kodrić, S. (2012). *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Biblioteka Bosnistika
- Krnjević, H. (1980). *Živi palimpsesti ili o usmenoj poeziji*. Beograd: Nolit
- Kunić, Mirsad (2012). Epski junak Budalina Tale u nekim djelima Derviša Sušića. *Zbornik radova (knjiga II) Sarajevskih filoloških susreta I, 179-194*
- Kunić, Mirsad (2001). Karnevalski junak Budalina Tale. *Razlika/Difference: časopis za kritiku i umjetnost teorije*, 1, 121-141. Preuzeto 13. marta 2015, sa www.razlika-difference.com/Razlika%201/RD1C-Mirsad.pdf
- Memić, Amra (2013). Dramski opus Derviša Sušića (između ideologije i estetike; od kanonskoga, preko politradicijskoga do postkanonskoga kulturalnomemorijskog makromodela). *Pismo: časopis za jezik i književnost*, 11, 152-170. Preuzeto 13. marta 2015, sa www.bfd.ba/wp-content/uploads/2013/10/pismo-11-web1.pdf
- Pirić, Alija (2014). *Mogućnosti čitanja teksta. Studije o Ivi Andriću i Zuki Džumhuru*. Sarajevo: Filozofski fakultet. Preuzeto 02. Marta 2015, sa www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Mogucnosti_citanja_teksta.pdf
- Spahić, Vedad (2016). *Književnost i identitet – književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*. Tuzla: Lijepa riječ
- Spahić, Vedad (2017). *Krugovi i elipse*. Tuzla: Lijepa riječ
- Trifković, R. (1998). Skica za književni portret Derviša Sušića. U E. Duraković (ur.), *Bošnjačka književnost u književnoj kritici*. Knj. 4, *Novija književnost – proza*. Sarajevo: Alef

Deconstruction of the epic cultural code in the short story by Kaimi Derviš Sušić

Abstract: Starting from the thesis that the epic cultural code throughout the history of B&H was one of the key factors in the re/construction of national/ethnic identities in Bosnia, the paper, aimed at pointing to the poetic and ideological revolution of Bosnian literature of the second half of the XX century, analyzes the process of deconstruction of epic cultural code in story „Kaimija“ by Derviš Sušić. The paper concludes that the deconstruction of the epic cultural code and the erosion of the epic world begins within that world in the moment when Tale Ličanin enters it, whose character Derviš Sušić used in his story to oppose the monumental concept of history and the figure of the epic hero with a dialectical and activist view of the past and the socially conscious character of the hybrid (cultural) identity

Keywords: absolute past, epic cultural code, identity, interspace

Naida Ljuma

SANJA VRCIĆ-MATAIJA**KATARINA IVON**

Sveučilište u Zadru

original scientific work

Journey is cognition: about the concept of travel and the typology of travellers in Croatian Tales of Long Ago¹

Abstract

Following the theory of conceptual metaphor (Lakoff and Johnson 2015) which indicates the connection between language and opinion, the interpretation of the fairy tale journey in *Croatian Tales of Long Ago* by Ivana Brlić-Mažuranić, placed in the literary-theoretical and literary-historical context of a fairy tale (Težak 1997, Bošković-Stulli 2012, Propp 2012, Winter 2001), encompasses the process of understanding unknown things using known ones. The concept of journey, functionally adaptable to the different semantic matrix of the narrative text (Duda 1998), presupposes knowledge of journey as a culturally conditioned category with constructed meanings: departure, return, transformation, search, exploration, adventure, punishment, penance, temptation, obstacles, maturation, staying, cognition, misfortune, end, joy, etc. By connecting the two conceptual domains, the source one and the target one, the possibility of perceiving their ontological correspondence opens up. In addition to the fact that the journey presupposes the crossing of semantic fields in the bodily sense (Lotman 2001), it is interpreted through the prism of a metaphorical journey whose ultimate goal is to reach certain cognitions. The reasons that motivate Propp defined heroes – seekers and

1 The paper is in a modified form, in the Croatian language, entitled *The Journey Metaphor in Croatian Tales of Long Ago*, published in the journal *Libri & Liberi*, 2016., 5 (2).

victims - to go on a journey are different, and they are motivated by a lack, material or spiritual. The concept of journey, realized in the fairy tale opus *Croatian Tales of Long Ago* as a journey through the celestial, terrestrial and underground/underwater world, is functionally realized through subordinate ontological metaphors of escape, temptation, staying, departure or return. The superior conceptual metaphor journey is cognition/ journey is maturation, derived from spatial topography and semantic changes inscribed in it by literary heroes - travellers, proves their ontological status summarized in gaining or confirming a highly ethical worldview realized by travel.

Keywords: fairy tale, identity of a literary hero - traveller, conceptual metaphor, *Croatian Tales of Long Ago*, journey

INTRODUCTION

Reading *Croatian Tales of Long Ago* through the prism of journey as an archetypal literary theme is close to having a renewed interest in the phenomenon of journey within the cultural theories of the humanities and social sciences. The theme of journey in children's literature is an unavoidable narrative construct in genre-diverse texts, with the study of travel in literature is being approached from different theoretical points of view. Dean Duda states that it is the journey that is functionally adaptable to each semantic matrix of the narrative text. It appears as: "[...] return, transformation, search, exploration or maturation, and can take the form of interpretation of the symbolic or allegorical structure of the world, the lives of saints, pilgrimages, the process of cognition and social analysis" (Duda 1998, 43). The theme of journey within the genre convention of a fairy tale is the default category. Following Lüthi's and Propp's stylistic and morphological definitions of the fairy tale, the course of events is important for its genre definition, "[...] with an emphasis on the hero as a journeyman among the worlds, and on the miraculous helper and his gift" (Bošković-Stulli 2012, 285). Detoni Dujmić (1998, 171) emphasizes the importance of journey in *Tales* by emphasizing that

(...) in most of Brlić's prose the main actants act (...) as participants in the old picaresque genre: they are nostalgic travellers who are subjected to demanding rituals of growing up and maturing. Their wanderings are motivated by

injustice, loneliness, sadness, curiosity (they never travel for revenge or hatred), and the main driver of the journey is – thought.²

D. Težak and S. Težak (1997) also highlight, in addition to the inevitable ethics, the strong desire of the characters to go on a journey, interpreting it as the initiator of the action, while noticing the purposefulness of the journey in returning to their ancestral home or settling down in the newly built one.

Every literary journey, and especially the journey in fairy tales, is filled with unusual, miraculous events. Apart from the fact that the journey can be understood in the bodily sense as crossing “semantic fields” (Lotman 2001, 318), a change of location with different goals, it can also be viewed in the sense of a spiritual, metaphorical journey whose end goal is to come to certain enlightenment. In doing so, narrative constructs are also read in their connotative meaning as an upgrade of spatial topography. Starting from Friedrich’s claim that “metaphor has always served the poetic change of the world” (1985, 220), questioning its role in *Croatian Tales of Long Ago* led us to read different semantic fields through the prism of togetherness into a framework that gives them new meaning (Stamać 1983), changing oneself and the world one travels. Since the Tales are original in their structural features, and the space through which literary heroes move is unique, far more complex than the space and narrative structure of a folk tale, recognizing the metaphor of travel is also a recognition of the poetic features of neo-romanticism and secession (Zima 2001), during which the spatial imaginarium, with a series of stylized topos and characters, imposes itself as a place of finding poetic details in metaphors which enable “understanding and experiencing one kind of thing through another.” (Lakoff and Johnson 2015, 5). Not looking at it, therefore, only as a figure of words, but as a pattern of thought, we place metaphor in the context of cognitive linguistics with the intention of perceiving metaphorical concepts and understanding unknown things using known ones. Moved from the realm of language to the realm of thought, conceptual metaphor

2 In the light of the relationship between the basic text and the mythical intertext, the author sees initiation, which is the result of journey, as an important indicator of the summary effectiveness of the mythical intertext, stating that travellers learn the principles of ethical duty (Detoni Dujmić 1998, 174).

is a prerequisite for understanding “concrete linguistic (metaphorical) utterances.” (Hajdarević and Periša 2015, 290).

That the journey and the fairy tale structure are in a strong connection is confirmed by Propp’s famous *Morphology of the Folktale* (2012), in which one aspect of the journey (departure) is the first function of the event structure of the fairy tale itself: “Moving away from the home of one family member” (36). With Propp, this becomes a precondition for the plot, i.e. the real departure of the hero, which enables the further development of the event structure. It is this departure of the character (journey) that forms the backbone of the entire narrative structure in which the author discerns two types of travellers / heroes: “seeker heroes and victimised heroes” (Propp 2012, 47). The journey in *Croatian Tales of Long Ago* can also be read in the wake of the aforementioned Lotman’s (2001) interpretation of artistic space and plot. The author argues that the boundary is the most important topological feature that organizes the spatial structure of the text, and which divides the entire space of the text into two that do not intersect. According to him, the basic characteristic of a border is its impermeability, and the way in which the border divides the text is its fundamental feature. He places special emphasis on the diversity of the internal structure of each subspace and the impermeability of the said boundary³. He closely connects the notion of artistic space with the notion of a plot with the notion of an event by moving a character across the border of the semantic field. Accordingly, as the inevitable elements of each plot, with a semantic field divided into two mutually complementary subsets and an impenetrable boundary between these subsets, he sees an active hero who crosses the boundary, overcoming an obstacle while passing from one semantic field to another. It is in this transition that Dean Duda sees, at the elementary level, the most accurate definition of travellers and journey (2012, 49), which is also the central interest of the work. One must certainly take into consideration the fact that most fairy tale discourse supports the notion of journey as a punishment, necessity or a certain penance, i.e. every departure

3 Lotman especially emphasizes the space of the fairy tale, which is divided into a house and a forest with a clearly marked border between them. He states that the heroes associated with the forest cannot penetrate the house because they are firmly bound to their space, as well as the fact that the miraculous and terrible events are connected exclusively with the area of the forest (2001, 308).

from home, according to Lotman – the home space, is going to a place of a certain temptation or hardship, a place which in the end is not pleasant, so at the end there must be a return as the end point of the journey, a point after which further movement is impossible.

Speaking of the act of travel itself, it should be noted that in *Croatian Tales of Long Ago* there is a lasting emphasis on the dominant moments of transformation of the character who undertakes the journey, so we must talk of the metaphorical / spiritual dimension of journey in accordance with its physical / real equivalent.⁴ In almost every fairy tale, one goes somewhere, embarks on a journey for various reasons, “[...] where journey is sometimes a search for one’s own identity” (Plejić Poje 2010, 74). It is also important to emphasize that the author’s travellers largely on return (although return is sometimes not the point at which the journey ends) bring significant ethical capital, a certain calm, balance and fulfilment, which ultimately ends the journey / quest. From the above theoretical considerations, it is possible to offer a register of travelling characters, as well as a typology of spaces, with narrative stations in *Tales*, where the term traveller means active characters who move from one semantic field to another.

THE CONCEPT OF JOURNEY AND TYPOLOGY OF TRAVELLERS

In the context of cognitive linguistics, the concept of journey presupposes our knowledge of journey as a culturally conditioned category with constructed meanings: departure, return, transformation, search, exploration, adventure, obstacles, maturation, staying, cognition, penance, temptation, obstacles, misfortune, end, joy, gaining insight, etc. By connecting the two conceptual domains, the source one and the target one, the possibility of noticing their ontological correspondence opens up.

There are a number of reasons that motivate the heroes of the *Tales* to go on a journey, and most of them are characterized as a certain Propp’s “lack” (Propp 2012, 45) often realized as a material or spiritual shortcoming, curiosity, self-belief or extreme necessity that leads the characters to leave home; it is

⁴ A similar procedure occurs with Hlapić, for whom the journey serves not only as a change of location, but also as a growth or search for one’s own identity, as the authors Marot Kiš and Palašić (2015) warned.

precisely the motif of the journey that conditionally typologies them to Propp's "heroes-seekers and heroes-victims. Here, for the purposes of the paper, we will reformulate the terms seeker hero and victimised hero into traveller seeker and traveller victim. With the development of the narration, sometimes the same hero gradually changes from the "seeker" to the "victim", which we justify with Propp's idea that an individual character can perform several functions within the fairy tale structure. All the complexity of the artistic world of Ivana Brlić-Mažuranić's fairy tales should be taken into account, which is essentially reflected in the subtle design of the characters, and vivid examples of such functional transformations are the characters of Potjeh and the fisherman Palunko. On this trace, we understand the initiation journey of the immature Potjeh as a constructional element of the narrative structure of the fairy tale "*Kako je Potjeh tražio istinu*" (*How Quest Sought the Truth*). In the narratological key, Potjeh's ignorance (impossibility of knowing the truth) is interpreted by Propp's notion of lack as one of the aspects of opponent's inflicting harm to the hero, which also triggers the plot, that is, Potjeh's decision to go on a journey. The obstacles in his path are the tiny Bjesovi, "archetypal symbols of youthful immaturity" (Detoni Dujmić 1998, 173), which during the narrative transform him from a traveller seeker to a traveller victim.⁵ Potjeh's decision to leave was not an easy one⁶, but it was necessary for him because it was guided by a youthful conviction of the rightness of the act. Old man Vjest, on the other hand, thanks to his wisdom and life experience, still recognizes the situation and, as a sign of understanding and approval, kisses him before leaving, which begins the real journey of the immature Potjeh: " - What good is that truth to me, son, when I, a grey-haired old man, can die three times while you find it? [...] But Potjeh answers: - I'm going, grandpa, because I think that is fair" (Brlić-Mažuranić 2011, 19). If we interpret

5 It should be emphasized that the function is preceded by a preparatory function in which the victim allows itself to be deceived and thus helps the enemy, Propp calls it complicity (2012: 40), and we attribute it to Potjeh's youth / naivety, which in relation to old age / wisdom actualizes the "mythical vitalism" (Detoni Dujmić 1998, 174) as an important plot of the fairy tale. It is preceded by the initial function of temporary "removal from home" (Propp 2012: 36), which is also an incentive to harm the hero and his departure. Detoni Dujmić (1998) characterises Potjeh's temporary distancing from home by an experimental, unsuccessful pre-journey with his brothers to the sun god Svarožić.

6 "Potjeh on the other hand is really sad for his grandpa, and a little, a little, he would change his mind on the doorstep and stay with his grandfather. But then he forcefully broke away, as he had decided, and went up the mountain." (Brlić-Mažuranić 2011, 20).

the motive that drives Potjeh on the journey as a conceptual metaphor of spiritual shortcoming (ignorance), then Palunko's primary motive for the journey bears a material sign. In the complexity of the narrative structure, Palunko is transformed in many ways: from the traveller seeker (of material treasure), through the traveller victim (of his own delusion)⁷, to the traveller seeker (of spiritual treasure). His urge for a journey is balanced by a woman who travels motivated by the belief in the correctness of her actions, i.e. by extreme necessity, because only a search can save her family. In this way, she positions herself as the central character / traveller whose search and doubts on that path are shown by the fairy tale structure. As a typical traveller seeker, moving from the private to the public sphere, the woman ultimately succeeds in her intention by reuniting her family. Immersed in the "patriarchal imaginary" (Duda 2012: 53), she travels because of the man, facing the ultimate goal, while travel alone is just a secondary act. The whole fairy tale actually develops on the basis of the opposition of the value system of male-female relations. Thus, her journey becomes a metaphor of search, and within male-female dualism and an act of "acquiring female power" (Plejić Poje 2010, 85), as is also the case with mother in "*Šuma Striborova*" (*Stribor's Forest*). In the "*Regoč*" fairy tale, the narrative matrix of "home and the world" (Detoni Dujmić 1998, 173), we would also add staying as the end point, was realized by a special kind of male-female journey. The ontemic layer is visible in "[...] human discord that strives for (self)destruction and on the ruins of which a different and better world must arise [...]" (Zima 2001, 120), in which the theme of journey runs as a metaphorical basis for growth and cognition of two passengers, Kosjenka and Regoč. Although he fell in love with Kosjenka and her children, Regoč was not able to achieve happiness outside his home space⁸; his return to the initial state established not only a spatial, but above all, an identity fact. Kosjenka possesses the dynamic of a traveller who fearlessly moves into the unknown in order to enjoy the perceived beauty, different from the one in her home environment. Although she is delighted with everything she sees, she always wants more by developing and deepening her relationship

7 "But Palunko has a crazy mind, and as he set into his mind, that he must see and enjoy the riches of the King of the Sea..." (Brlić-Mažuranić 2011, 41).

8 The names of the spatial imaginary: home space, initial state, key place, meeting place, spatial and identity fact are taken from Duda (2012).

with Regoč, who, changing as he continues his journey, becomes aware of the responsibility towards her. Kosjenka is “[...] actually Regoč’s kind spirit, his driver and guide through the world” (Skok 1995, 111), even though she herself doesn’t know that world. Regoč is at the beginning an inactive hero, but he agrees to travel motivated by Kosjenka’s persuasion, primarily because he lacked company. Jaglenac, on the other hand, leaving the framework of family life, profiles himself as a traveller looking for his lost sister Rutvica, encountering on his journey a series of obstacles that result in the victory of innocence, kindness and guilelessness. Unlike Rutvica’s justified static, Jaglenac, protected by a cross on his neck, voluntarily leaves his home space, feeling the redundancy of his children’s identity in the world of adults⁹, becoming a traveller who crosses Kitež Mountain completely harmlessly without perceiving evil as an obstacle. Set within the framework of nature whose force is antopomorphically based in grandfather Neumijka, the story of Lutonjica Toporko and his nine brothers develops the theme of journey primarily on the basis of the character Toporko, but also on the basis of his brothers and grandfather himself who sees the reason for the journey in the need to establish the desired balance, unlike the children’s characters for whom the journey is an escape and a return to the home space, somewhat altered in relation to the beginning of the narrative. Wanderer by nature, prone to wandering through the woods all day in search of animals, justifiably called Lutonjica, Toporko, by narration’s development, redirects his wandering into a purposeful journey – the search for brothers. In the “*Jagor*” fairy tale, two travelling subjects from the animal world go on a journey. The cow and the goat are not just loyal domestic animals, they are transformed in the narrative structure into travellers-seekers who help Jagor. With Bagan’s help, they go searching for him by night, into the unknown, and the departure / disappearance of Jagor, who is abducted by the hag Poludnica, is a preparatory moment of their search: “The cow and the goat do not know, nor where they will go, nor which way, Bagan only directed them to go to the karst and look for a child, where the karst is the highest and scariest” (Brlić-Mažuranić 2011, 221). The

9 “[...] but none of them even looked at Jaglenac so much as to offer him a glass of water, though it was very hot. [...] When Jaglenac saw all this, he looked around the room for a moment, and then he felt like a child: this is all nothing, I was left alone in the world. [...] and went to look for his sister Rutvica.” (Brlić-Mažuranić 2011, 126).

mother leaves the house in “*Šuma Striborova*” on several occasions, but she remains within the frame of the same space, which still does not make her a traveller. Her real journey occurs when her daughter-in-law drives her away from home. By symbolically crossing the doorstep, dropping the crucifix and extinguishing the fire in the fireplace, the grandmother becomes a traveller victim, in the opus of the *Croatian Tales of Long Ago* she is the only heroine who is driven away. “As soon as the mother crossed the doorstep, the fire in the hearth died down and the crucifix fell from the rock.” (Brlić-Mažuranić 2011, 115). In the “*Sunce djever i Neva Nevičica*” (*Bridesman Sun and Bride Bridekins*) fairy tale, the protagonist, as Detoni Dujmić (1998) states, is on the path of female initiation towards the groom. It should be emphasized that in the narrative structure the focus is on the search, i.e. on the gradational construction of the identity of the two central characters. Here also we follow the patriarchal matrix on the relation female intuition - male heroism. At the beginning, we find a modest Neva who is led only by her heart and is rewarded for it, but she draws the contempt of her parents. Having enough strength, she leaves her own house, but also rejects the comfort offered to her by finding the keys, not out of wanton, but out of modesty and respect for class role. By offering the keys to Oleh ban, she consciously renounces her wealth, gaining much more, which confirms the correctness of the actions of the author’s female characters. Neva Nevičica gradually builds her identity through a narrative journey / metaphor of maturation. We also follow the process of transformation of Oleh ban from a wanton young man who doesn’t care too much about finding the keys to a strong hero¹⁰, a committed guardian of his banate who heroically fights against a numerous army.

10 “Only Oleh ban barely looked for the keys, as if he wanted to play and go wanton” (Brlić-Mažuranić 2011: 201); “– The hero Oleh Ban saddened, but then he broke away from Nevičica, roared through the hall and doorway, to lift the oak locks, to open the door to the countless armies, to die or to break through the army.” (208).

SPACES OF THE JOURNEY AS ORIENTATIONAL METAPHORS

The space through which the *Croatian Tales of Long Ago* characters travel is observed in the relationship of two semantic fields within the plot structure, and in the role of the border as an important topological feature of the spatial structure of the text (Lotman 2001). As Lakoff and Johnson (2015) state, one part of the metaphorical concepts, based on physical and cultural experience, refers to spatial orientation: up-down, inside-out, front-back, above-below, deep-shallow, central-edge. Journey with respect to stations or stopping points allows for the physical and spiritual progress of the characters. Carrying a strong gradational potential, it heightens uncertainty by requiring travellers to make increasing sacrifices and abstinence. “Most of the basic concepts are organized using one or more spatial metaphors.” (Spahić i Šabić). The diversity of the spatial topos in the *Tales*, from clouds over mountains, plains, fields, rivers, underground, sea to seabed, with a series of microtopos, we read in the light of metaphorically transformed images of the world created by the interaction of travellers and space. Life on clouds (Kosjenka, Neumijka, Potjeh) bears the sign of a mythological and Christian spiritual dimension with metaphorical values of a highly set ethical system (good is up, virtue is up, happy is up, Lakoff and Johnson, 2015) opposed to land, terrestrial values (sad is down, less is down, bad is down, Lakoff and Johnson, 2015), and underground and sea values. In the vertical of spatial relations, a markedly nuanced hierarchization of the system of spiritual values is noticeable; by descending from the cloud, the metaphorical embodiment of an almost unattainable ideal of life, the land topos imposes itself as a space of questioning and temptation for travellers, while the underground and sea metaphorical concept embodies their diversion, voluntarily (Kosjenka, Palunko) or forced (Jagor). In this sense, Potjeh’s journey is significant, full of allegorical equivalents that correspond to the spiritual growth and cognition of man’s inner world. Potjeh goes to the mountain / forest, which we associate with the symbolism of insecurity and uncertainty, but also the place where most of the characters in the *Tales* seek their spiritual peace and a certain balance for the disturbed balance.¹¹ The turning point / station on that path is certainly

11 The mother goes to the forest to Stribor, Kosjenka takes Regoč into the forest, Toporko wanders through the forest looking for his brothers, the cow and the goat go to the forest in search of Jagor, etc. The forest, i.e. the clearing into which Potjeh and his brothers go, is an ambivalent space of Good and Evil embodied in Svarožić and Bjesomar, but it is above all, it is a space of their ordeal.

Potjeh's drowning in a well, which provides the journey with a new direction, i.e. a higher spiritual dimension. Right next to the well, religiously interpreted as a place of encounter and communication between God and man¹², Potjeh learns the truth: he should have listened to his heart and not leave his grandfather, but this turn from ignorance to knowledge did not accompany an earthly return to the initial semantic field; even though Potjeh desperately wanted it, he must be punished: “- I must wash quickly and run to my beloved grandfather. - After he said that he got closer to the well to wash himself. Potjeh leaned over to grab water, leaned too far, slipped, and fell into the well. He fell into the well and drowned” (Brlić-Mažuranić 2011, 28). Drowning in a well has a strong symbolic character; the well as a narrative station represents the border between the other side and this side, which Potjeh crosses in a one way, and without which his journey would not make sense, nor would the (ethical) ultimate goal of the fairy tale narrative itself be achieved. Palunko's wife's journey through the gradation obstacles / narrative stations¹³ she encounters proves the lasting of her love and fidelity. At the moment of the greatest drama of a woman's temptation, we also read animals as a kind of metaphor for her mental struggle with a culmination at the last station where a woman renounces her own happiness. The choice of sea bass in the light of Christian symbolism underscores the correctness of her path; following her mother's instructions - sacrificing herself for another, she is ultimately rewarded with a restored family. Their joint escape is a new conquest of the sea space, this time with the magical power given to the woman by the Dawn-girl as a reward for faithfulness; it is also a return home. Water, sea, and sea bed are metaphors for Palunko's trials and enlightenment; the initial goal of Palunko's journey - the kingdom of the Sea King, a kind of utopia associated with his dream of prosperity is transformed

12 The well as a place of meeting and communication between earth and heaven, this world and the hereafter is depicted by many biblical places. We also associate water with this as a biblical symbol of physical and spiritual purification, but also as a signpost to eternal life (Lujčić 2011).

13 The good deeds done by Palunko's wife result in gaining a helper at the crossings of the semantic fields of home and world. By introducing the characters of the animals into the narrative, we read them as a kind of “zoo metaphor” (Hameršak 2015, 29) by which the journey is graded. Mythical monsters as obstacles in a woman's path are overcome by her humility, sacrifice and kindness. Snakes appear in a double form; as symbols of evil trying to destroy the heroine, but also as helpers who return the favour by good deeds. The giant bird offers the woman “living water” from its beak in vain - a metaphor of returned speech, just like the golden bee of the “little king” - the son. The narrative function of the doe as a God-sent helper (Majhut and Lovrić 2010) is associated with the popular believer as a motif of a deceased mother who offers her daughter useful advice (Težak and Težak 1997).

into a space where the hero cannot realize his identity, but it serves to him as a catharsis. The strict contrast between the land and the sea further emphasizes the antagonism of the narrative space. The sea and its fantastic (mythical) world embodies Palunko's delusions, encourages the illusion of happiness and instability of the character, and is opposed to the safety and stability of the land (home), which suggests a physical and spiritual journey from reality to fantasy and back. Kosjenka's desire to travel is motivated by curiosity; her descent is at the same time "(both real and metaphorical) because earthly life is both the greatest temptation and a miracle - how she looks at it with her curious eyes" (Zalar 2014, 30). Pastures, rivers, hills are passing places of their journey, so that the two villages located at the foot of the mountain become a key place that will design and direct their joint journey. Legen city as a meeting place is a topos to which the two have an ambivalent attitude: For Kosjenka it is a place of encounters and departures, and to Regoč it is also a place of return¹⁴ in only which he can realize his identity¹⁵. The narrative station of their journey is the underground which they reach thanks to Kosjenka's curiosity and Regoč's strength. The descent into the underworld is a metaphorical depiction of their deviance in the desire to know the unknown, which almost cost Kosjenka her life. The darkness of the underworld is shattered by the light of a lamp, a metaphor of life as a God's gift which ultimately, thanks to acquired friendship throughout the journey, ignites in the victory of life. The area of Kitež mountain, with a series of topos and figures, anthropomorphized natural phenomena, through which Jaglenac travels in search of his missing sister, is full of archetypal and Christian symbols in the function of the conflict of innocence and evil levelled by childhood temper and boyish lack of insight. The Zatočnice fairies, the metaphorical embodiment of the mythical Evil, fail to harm the children's innocence, which is narratively graded by a series of episodes and the introduction of animal characters. Opposite of her brother, Rutvica

14 " – You are crazy, Regoč, you are really crazy, that you live here and spend your life counting empty basin stones. Let's go, Regoč, to see the beauties around the world and to find yourself a better job - said Kosjenka." (Brlić-Mažuranić 2011, 68); "Regoč had never thought that he was looking for a better place than Legen grad, nor did he ever think that he had a better job than his" (ibid.).

15 "And then Regoč went on to his Legen. He still sits there, counts the stone and prays to God that he will never again take him away from the mighty and desolate town of Legen, where he, such huge and uneducated person has fit in the best" (103).

unwillingly leaves her home space by shifting her eagle claws to the top of the mountain where she is protected from all evil, thanks to the sanctity of the place and the perseverance of her childlike faithfulness. The islet, the church and the lake become thus a protected place and the ultimate goal of Jaglenac's quest. At the end of the journey in the fairy tale, a poetic change of world / space is established, under which the mountain from the original space of embodied Evil, in the union of childlike innocence, becomes a framework that gives it a new meaning - space of holiness as a pledge of peace. The journey of Toporko and his nine brothers from the earth to the clouds is a sign of escape ("Let's run, brothers, if your life is dear to you!" Brlić-Mažuranić 2011, 173) from the vicious and vengeful courtier to the safe haven of grandfather Neumijka. Life in the clouds, the complete opposite of that in the county, brought them much knowledge of nature, but also denied them the privileges they enjoyed at home. Like Regoč, the parishioners also long for a starting point - a county where, thanks to ingenuity, acquired brotherly love and compassion, Toporko will take them back with the help of his grandmother, the link between two conflicting semantic fields, and a hat, the metonymy of a small man (Težak and Težak 1997) and a great work. The metaphorically poetised space in which the characters move, violating the boundaries of the field and returning to the motherland, is marked by two key, ambivalent notions - topos of walls / tents, polysemous metaphors of restriction, prohibition, restraint, but also ironic class reach, as opposed to "dewy meadow" (Brlić-Mažuranić 2011, 164) - as an expression of freedom, unfetteredness and coexistence with nature. As a link between two semantic fields, Toporko appears, levelling the contradictions in the hole, a kind of other and different view from which the knowledge that the heroes come to derives.¹⁶ The journey from the known to the unknown by the cow and goat in "Jagor" also has its stopping points. The narration is structured according to the principles of gradation: stations determined on the day of travel increase uncertainty and require passengers to make greater sacrifices and abstinence, and the path to be traversed is gradually graded from grazing

16 "The people from county are amazed by the miracle, because the wise men teach them everything, but so far they have not told them about any ore. They are even more surprised, where they have a brother in a shaggy hat - a little brother on the other side of the wall, and they barely knew that there was a living world there!" (Brlić-Mažuranić 2011, 167).

meadows and plenty of water in wells to karst and impassable space. It should be emphasized that the victim's journey is accompanied by the gradation of a metaphorical landscape with the symbolism of a valley surrounded by cliffs and slippery and hot iron plates in which Jagor is located as the peak of torment and uncertainty (Brlić-Mažuranić 2011, 221):

She climbs, she climbs - the stone is getting more and more naked and steeper, desolate and terrible height, as if she was pointing at the sky. The goat has bled its legs, but she had reached under the iron bracket. The goat sees that the valley is surrounded by cliffs and iron slabs, and the sky and the air over the valley have turned white from the heat. - There is no worse place in the karst, the orphan will be here (...)

Underground area of the hag Poludnica, a metaphorical sign of hell¹⁷, with connotations of evil hindered on the path of Jagor's maturation, just like Jaglenac's Kitež mountain, fails to harm the purity of a child's wonder, unlike the father who realizes his own delusion too late and is affected by hellish space. The narrative structure of "Šume Striborova" sets a clear distinction between two semantic fields, marked by the opposition of the house (real) and the forest (fantastic), supporting the idea of the impermeability of the two subspaces, but also their authenticity. In the strict spatial contrast and authenticity, the journey from the real to the fantastic and again to the real is the closest to the fairy tale "Ribar Palunko i njegova žena". It is the son's departure from home, i.e. the transition from one semantic space to another, that results in an imbalance, the discovery of the daughter-in-law who is a snake, which creates the precondition for the fairy tale plot itself. At the beginning of the fairy tale, it is pointed out that the forest is enchanted and that all kinds of miracles happen in it. "Both good and bad miracles took place there - to each by his merit" (Brlić-Mažuranić 2011, 105), which a priori rejects exclusively the black-and-white attribution of parallel spatial worlds. On her way the mother is helped by the Domaći, with whose help she passes through the enchanted forest. As a co-helper in overcoming the boundary between the semantic fields, the anthropomorphized character of

17 "A plate two feet high, smooth as glass, hot as hell. Beneath it, in a valley, sleeps a child; overcame his grief for these four days, stretched out on the stone and fell asleep" (222)

the deer¹⁸ as a Christian symbol of purity that brings the grandmother before Stribor is introduced into the narrative. The joint journey of Neva and Oleh ban towards the same goal, i.e. going on horseback to Oleh's banate, ensures easy, almost imperceptible overcoming of the border between semantic fields, but it also suggests a certain danger that may befall them later. The oxymoronic image of the banate with the "black home" (Brlić-Mažuranić 2011, 203) in the centre is a spatial topos that carries a strong metaphorical potential. In defence of the banate, the metaphor of love, modesty and collectiveness, almost the whole world came together: significant helpers are characters from the animal world: wolf, she-wolf, eagle, goshawk, dove and swallow, but also the metamorphosed mythical actant Sun who embodies the connection between Heaven and Earth.

RETURN OR STAY AS THE END POINT OF THE JOURNEY

The journey taken by the characters with respect to the end point can be finalized in two ways: the traveller ends the journey by returning to the starting semantic field / home space, or the traveller remains in the secondary¹⁹ semantic field, with a noticeable dominance of return to home environment - home. Return home with the spiritual growth of travellers takes on a new dimension, and takes place in "Jagor", "Ribar Palunko i njegova žena", "Lutonjica Toporka", "Šuma Striborova" and the fairy tale "Bratac Jaglenac i sestra Rutvica", while in "Regoč" we traveller return to home and stay there. The most noticeable change in the home space in the conceptual sense occurs in the fairy tale about Jagor, whose house at the beginning of the story is in the sign of a wicked stepmother and a negligent father, with the exception of a barn who was protective of him. With the return of the travelers, Jagor, the cow and the goat, the house changes its dimension (all evil disappears) and becomes a place of calm, warmth and

18 The supernaturally shaped animal characters of deer with horns decorated with stars and twelve squirrels with precious stone eyes suggest a mythical layer, but they also become a bridge between semantic fields leading the plot to a happy ending. Semantic ambivalence in the Good - Evil relation is embodied in the characters of the mother - the metaphor of good and the daughter-in-law - the metaphor of evil.

19 The term secondary semantic field is used in contrast to the initial semantic field or source space.

the spiritual balance returns after being disturbed²⁰. The concept of the journey of the cow and the goat is based on a search made by an exceptional victim, the actants possess almost mythical power, which ultimately must result with a return, i.e. well-being that is only possible in the home space. Palunko's return home is also marked by a journey of knowledge gained about the importance of forgiveness and forgetting the initial unwelcome attitude towards home; the metaphorical vision of his return allows him to see what he had not seen before by confirming his return as husband and father. A new, blessed²¹ dimension is also given to the home space of the county to which the Toporko's brothers return. The once hated principality as an undesirable space, the "dead city", which the characters left in the fairy tale about Jaglenac and Rutvica, experiences its spiritual and material reincarnation through the action of children's heroes confirmed by a journey in their innocence. The mother's home in "Šuma Striborova", disturbed by the mythical Evil, becomes the embodiment of family togetherness gained through the journey, confirmed by the power of maternal identity, while the daughter-in-law snake disappears along with the forest confirming and supporting the idea of the authenticity of the two spaces. Kosjenka's stay in the secondary world, altered and ultimately saved by her and Regoč's actions, is a sign of consenting to change, a childish experience of the beauty of nature and acquired friendship. Regoč returns to his home space, gaining "excess of knowledge" (Duda 2012, 48) about human civilization, which also establishes a narrative balance. Neva Nevičica remains with Oleh ban in the secondary semantic field whose common remnant transforms Oleh's banate into a space of a completely new omen. The plot structure of the fairy tale about Potjeh is different from the others. Potjeh's offered journey of initiation

20 "At that moment, the ends of the crowd were tied to the pillars on both sides of the coffin, so something was harnessed under the crowd and tightened. Tightly tightened, pulled even tighter. The coffin moved, all the wicker and everything that was fenced with wicker moved: the hut and the pojata, and the field and the field through the mound were connected. "As the people connected, a trench broke through the coffin, the stepmother fell from the coffin into the trench, the house crossed the trench, buried the stepmother, beheaded the hag Poludnica, and the good child came down nicely and whole, as if on God's palm" (Brlić-Mažuranić 2011, 229- 230)

21 "And as that county was very spacious, so they divided it among themselves into eight counties, and chose the strongest among themselves, and made him king. And the king ruled with the brothers in harmony and blessing in those counties, and even then, that time is still mentioned" (Brlić-Mažuranić 2011, 195).

as the end point of the narrative structure nevertheless recognizes the rest, the return abolishes the Christian principle which forms the structural foundation of the text itself, and according to which true happiness is outside the primary (this side) space, more precisely in the otherworldly. which in a religious interpretive key would nevertheless symbolically represent the primary space of man.²² Potjeh's journey into the "space beyond is shown in the images of journey from this side" (Grmača 2015, 105), and thus, we would say, it is mitigated because "the unknown is placed in relation to the known and close" (ibid.).

IN CONCLUSION - ABOUT JOURNEY AS A CONCEPTUAL METAPHOR OF COGNITION / GROWTH

Ultimately, the journey in *Stories* is realized as a new insight / spiritual maturation that causes a change in travellers and metaphorically figures as "travelling capital" (Duda 2012, 49); by travelling the traveller learns what he / she did not notice / know before, therefore we are talking about the "metaphorical concept" (Lakoff and Johnson 2015), which is realized in a fairy tale opus, contained in the metaphor of journey as insight / maturation. The lasting value realized through travel is always in the function of ethics, which is consistent in the author from beginning to end. It is she who, in almost most stories, identifies the characters as travellers-seekers who are in constant search of a better and more just world. It is important how the complexity of ethical principles, but also their relevance, can be read from the functional transformations of the characters - from the traveller seeker to the traveller victim. Cultural commitment, in addition to the considerable audacity of female characters, also affects the functional stability of the female passenger characters. It is precisely Christian ethics that follows this, along with the different roles that Potjeh has in the narrative, continues his journey towards Svárožić's court - the metaphor of paradise. Palunko, whose journey as a permanently acquired value brings reaffirmation and

22 Milanja in Potjeh's journey, in the structure of the fairy tale itself, recognizes the mythical basis which found its pattern in the Christian tradition, i.e. the model of incarnation and resurrection, punishment and atonement. "In this relation the Vjest would represent Christ-Adam; he gives advices to Potjeh, but not as obligatory forced, he leaves, namely, Potjeh to decide for himself; in the end, he will also be the redeemer of Potjeh's sins: from purgatory (Svárožić's lobby) he will bring him directly into the court (paradise)" (Milanja 1977, 61).

victory of family togetherness is similar in functional instability, but with a different motivational travel sign. Regoč and Kosjenka, completely opposite in characterization, from visual to psychological divergence, become companions on the journey through the earth and underground, building a relationship of distinct connection, warmth and love as the greatest value of a joint journey²³. Functional stability is confirmed by the mother in “Šuma Striborova” who, taking on the role of a traveller, travels through an enchanted forest with the unquestionable and only goal of saving her son, but also Palunko’s wife who overcomes all obstacles in her search role with almost mythical strength. Jaglenac’s and Jagor’s journey is ultimately a confirmation of their childlike identity, unlike Relja’s journey which becomes a way of learning about the Christian philosophy of forgiveness. Relja from a hero who defeats the Fire Dragon with a sword, planning to return home by fighting, becomes a humble convert²⁴, whose greatest travel value is his willingness to change, reject wanton, force and vengeance and accept a non-violent pattern of behaviour. Thus, Relja’s journey is an initiation test of the knowledge of ethical duty within the Christian world view, reconciled in the narrative balance of a happy joint life. We find an analogy in the journey of Neva and Oleh ban, whose joint journey is also on the trail of learning about the ethical duties of togetherness and love, despite material security and deception. The metaphor of spatial topography, observed through the relationship of the primary / parent and secondary semantic field, typologically stratified into the celestial, terrestrial and underground / underwater world, functionally realized as a space of escape, temptation, stay, departure or return, is conceptually focused on semantic change which is inscribed in it by the newly acquired or confirmed, highly ethical world view of the traveller, giving it the dimension of a key place for which, in the end, it was worth travelling.

23 It is a touching moment in which Regoč rescues the buried Kosjenka and in which they both realize how much they mean to each other: “Kosjenka jumped to her feet, grabbed Regoč by the chin and both of them cried with great joy. Regoč’s tears were as big as pears, and Kosjenka’s as small as millet; but in fact, they were the same, and they have loved each other since then.” (Brlić-Mažuranić 2011, 78).

24 “– Don’t be a fool, you crazy girl!” My mother did not give birth to me as a hero, to be led by a candle and a lamp, while I have a sword with me!” (152); “It is strange to him, such a hero, that he is led by a candle and a lamp, and not by a sword around his belt” (153).

REFERENCES

- Bošković–Stulli, Maja. 2012. „Bajka“. *Libri & Liberi* 1 (2): 281–292.
- Brlić–Mažuranić, Ivana. 2011. *Bajke i basne. Sabrana djela Ivane Brlić–Mažuranić*. Slavonski Brod: Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod.
- Detoni Dujmić, Dunja. 1998. *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Duda, Dean. 2012. *Kultura putovanja. Uvod u književnu iterologiju*. Zagreb: Ljevak.
- Duda, Dean. 1998. *Priča i putovanje*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Grmača, Dolores. 2015. *Nevolje s tijelom: alegorija putovanja od Bunića do Barakovića*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hajderević, Dino i Periša, Ante. 2015. „Znanje i gledanje u konceptualnoj metafori“. *Croatica et Slavica Iadertina*: 285–309.
- Hameršak, Marijana. 2015. „Središte ruba, životinje i dječja književnost.“ *Detinjstvo* 41 (2): 29–39.
- Hugo, Friedrich. 1985. *Struktura moderne lirike*. Zagreb: Stvarnost.
- Lakoff, George i Mark Johnson. 2015. *Metafore koje život znače*. Zagreb: Disput.
- Lotman, Jurij. 2001. *Struktura umjetničkog teksta*. Zagreb: Alfa.
- Lujić, Božo. 2011. „Voda – biblijski simbol čišćenja i života“. *Živo vrelo* 28: 2–6.
- Majhut, Berislav i Sanja Lovrić, Sanja. 2010. „Središnji motiv Genoveve i njegove reinkarnacije u hrvatskoj dječjoj književnosti“. *Kroatologija* 1 (1): 149–168.
- Marot Kiš, Danijela i Nikolina Palašić. 2015. „Performativni identiteti u Čudnovatim zgodama šegrta Hlapića“. *Zbornik radova*, ur. Berislav Majhut, Smiljana Narančić Kovač i Sanja Lovrić Kralj, 115–125. Zagreb i Slavonski Brod: Hrvatska udruga istraživača dječje književnosti i Ogranak Matice hrvatske Slavonski Brod.

Milanja, Cvjetko. 1977. *Alkemija teksta*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba.

Plejić Poje, Lahorka. 2010. „Tko doma ne sidi, a tko sidi? Tema putovanja i ženski likovi u ranonovovjekovnoj književnosti“. *Dani hvarskog kazališta: građa i rasprave o hrvatskoj književnosti* 36 (1): 72–87.

Skok, Joža. 1995. Čudnovate zgone šegrta Hlapića i *Priče iz davnine*. Zagreb: Školska knjiga.

Stamać, Ante. 1983. *Teorija metafore*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost Saveza socijalističke omladine Zagreba.

Težak, Dubravka i Stjepko Težak. 1997. *Interpretacija bajke*. Zagreb: DiVič.

Propp, Vladimir. 2012. *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.

Spahić, Vedad; Šabić, Indira: “Mlada je kula izdaleka”: Konceptualne metafore i njihove ekstenzije u pjesmi “Gradačac” Milorada Pejića, časopis *Post Scriptum* 8/9, 2019/20., str. 119–131.

Zalar, Diana. 2014. *Potjehovi hologrami*. Zagreb: Alfa.

Zima, Dubravka. 2001. *Ivana Brlić-Mažuranić*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta.

<http://ps.pfb.unbi.ba/wp-content/uploads/2020/04/Mlada-je-kula-izdaleka-Konceptualne-metafore-i-njihove-ekstenzije-u-pjesmi-Grada%C4%8Dac-Milorada-Peji%C4%87a-Vedad-Spahi%C4%87-Indira-%C5%A0abi%C4%87.pdf> (pristupljeno 1. travnja 2021.)

Journey is cognition: Sanja Vrcić-Mataija

Sveučilište u Zadru

Odjel za nastavničke studije u Gospiću

smataija@unizd.hr

Katarina Ivon

Sveučilište u Zadru

Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja

kivon@unizd.hr

ILMA ISLAMBEGOVIĆ

Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici

izvorni naučni rad

Književnost bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijska funkcija migrantske književnosti

Sažetak

Rad doprinosi razumijevanju književnosti bosanskohercegovačke dijaspore i reprezentacijske funkcije migrantske književnosti – književnosti koja nastaje kao izraz fizičke relokacije i uzrokovana je osjećajem stranosti u novoj kulturi. Književnosti u kojoj pisac reprezentira traumu u dva kulturna konteksta i u kojoj su protagonisti rezultat marginaliziranih *in-between* položaja. Književnosti koja ima potencijal da razvija interkulturalnu senzitivnost i obogaćuje, a teško pronalazi svoj put do čitatelja u novoj kulturi, i u kulturi matice.

Rad daje teorijski uvid u književnost dijaspore i reprezentacijsku funkciju, ali i u poetiku postkolonijalne književnosti i kulturnog pamćenja da bi pokazao da je reprezentacija traumatskog iskustva rata, migracije i života *in-between* kao glavni faktor djelovanja kulturnog konteksta na tekst i njegov emotivni mehanizam, oslikana u poetičkim načelima književnosti bosanskohercegovačke dijaspore. U toj književnosti su protagonisti i likovi rezultat marginaliziranih *in-between* položaja i reprezentiraju traumu u dva kulturna konteksta. U toj književnosti je, za razumijevanje, potrebno razumjeti pisca migranta.

Upravo u razumijevanju pisca migranta, emotivnog mehanizma teksta i reprezentacijske funkcije narativa traume iz oba kulturna konteksta krije se originalni doprinos ovog rada.

Ključne riječi: bosanskohercegovačka dijaspora, reprezentacijska funkcija književnosti, narativ trauma, emotivni mehanizam teksta, poetika *in-between*

UVOD

Zadatak rada je dati teorijski uvid u književnost dijaspore i reprezentacijsku funkciju migrantske književnosti u cilju ukazivanja na autentičnost i nevidljivost migrantske književnosti koja nastaje na položaju između kultura, na njenu treću kulturu gdje vrišti zahtjev čovjeka hibrida za novim pripadanjem, očuvnjem identiteta i očuvanjem kulture od zaborava. Na taj način, nastoji se doprinijeti razumijevanju bosanskohercegovačke književnosti dijaspore te kombinirajući (inter)kulturalne studije i postkolonijalnu teoriju, objasniti na koji način pisci bosanskohercegovačke dijaspore reprezentiraju narativ traumatu u poetičkim načelima. Krajnji domet rada je ukazivanje na bosanskohercegovački kulturni identitet pri čemu je ključno “uvažavanje njegove kompozitne integralnosti” (Spahić, 2017: 7) uz dopunjavanje interkulturalnih veza nastalih putem “narrativnih identiteta” (Hadžizukić, 2019) bosanskohercegovačke dijaspore.

RAZUMJETI PISCA MIGRANTA I KNJIŽEVNOST DIJASPORE

Kada književnost prelazi nacionalne granice, teoretičari nastoje da je ne svrstaju u književnost matice, i da opišu njenu prirodu kao transkulturalnu ili interkulturalnu. Književnost koja stvara treću, kulturu između, opisujemo prefiksom inter, koji zahtijeva najmanje dvije kulture, a te dvije podrazumijevaju, odnosno stvaraju treću, pisala je Šeherzada Džafić proučavajući Interkulturalni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice, i dodatno pojasnila pojam interkulturalnosti (Džafić, 2015:17).

Njemački germanist Ernst Hess-Luttich definirao je pojam interkulturalnosti smatrajući ga složenom izvedenicom od prefiksa inter (lat. inter = između) i imenice kultura (lat. cultura = poljodjelstvo, njegovanje) koja se zbog izgradnje svoga identiteta kao socijalne skupine može smatrati konstitutivnom (Džafić prema Hofmann, 2015:16-17). Po Hofmannu za pojam kultura veže se i pojam identitet koji ima ključnu ulogu u interakciji kako individue tako i kolektiva. Identitet kao takav poprima nova značenja i zauzima ključno mjesto i određivanju interkulturalnosti (Džafić, 2015:17).

Književnost dijaspore je krovni termin koji uključuje sve radove koje su napisali autori van države a koja je povezana s domovinom. Iva Kosmos u svom

doktorskom radu, na primjerima Hemona, Albaharija i Ugrešićke pojašnjava kako i u poetici, *postoji razlika između egzilantske i izbjegličke književnosti budući da se pisac nalazi u odnosu spram specifičnog literarnog polja. Hemon, naprimjer zauzima imigrantski položaj spram literarnog polja pa i u književnosti postavlja likove koji predstavljaju ratno izbjeglištvo iz Bosne ili teški imigrantski život* (Kosmos, 2015). S druge strane, Sanja Šakić u *Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje-postojanje* postavlja pitanje *postoji li egzilantska književnost i, ako i postoji, koje bi bile njezine temeljne odrednice?*

Pretpostavimo li da se o čemu takvom može govoriti, raščlanjivanje takva skupa opet bi se baziralo na razlici između fikcije i faksije. Ako takav skup uključuje autore u egzilu, cijeli skup ujedinjavala bi biografija autora koja je, navodno, utjecala na genezu i oblikovanje umjetničkog djela. Egzilu možemo pristupiti kao temi, pa pod egzilantskom književnošću promatrati sve književne tekstove u čijem sadržaju prepoznajemo izgnanstvo, gubitak identiteta, migraciju, lutanje, putovanje, otuđenost, samoću i ostale motive srodne egzilu (Šakić, 2014:227).

Kako navodi Šakić, *posljednjih dvadesetak godina neki od postkolonijalnih pisaca u egzilu odbijaju status egzilanta i prihvaćaju termin (i)migranta za opisivanje vlastite književne produkcije i privatnog transkulturalnog iskustva* (Šakić, 2014:232). Shodno tome, prihvatam terminološku odrednicu i književnost dijaspore u ovom radu nazivam migrantskom, a egzilu pristupam kao temi. Shvatam da se takva književnost javlja kao izraz fizičke relokacije i da bismo razumjeli suštinu takve književnosti, literarnost teksta, potrebno je da analiziramo poetička načela i emotivni mehanizam teksta u cjelini i da pri tome tražimo kauzalnu vezu i odgovore na pitanja *zašto i kako piše pisac migrant*.

Ovakva književnost, u kojoj traumatsko iskustvo rata, migracije i življenja u novoj kulturi je glavni faktor djelovanja na poetička načela – teme i motive i emotivni mehanizam teksta u cjelini, može ali i ne mora ličiti na aktualnu književnost matice, ali ona je njena; na nju grčevito referira i u fikciji kroz teme i motive na površinu izbija prostor Bosne i Hercegovine, običaji, tradicija i kulturni kodovi. To ne isključuje činjenicu da je ta književnosti nove

kulture, nastala *in-between*, kao i identitet pisca, zbir razlika, reprezentira nepripadanje u dva kulturna konteksta, ali na njih referira.

Šeherzada Džafić piše o bosanskohercegovačkoj dijaspori, čiji su korijeni duboko u prošlosti, a termin novijeg datuma (Džafić, 2017:78). Kroz svojeradove, u javni diskurs jenametnulo pitanje kako kulturu bosanskohercegovačke dijaspore učiniti zvaničnim dijelom bosanskohercegovačke kulture¹, i ukazala na problem priključivanja kulturne prakse dijaspore bosanskohercegovačkoj kulturi² (Džafić, 2017:74). Džafić je u istom radu posvećenom bosanskohercegovačkoj dijaspori, istaknula problem odnosa koji proizilazi iz odnosa bosanskohercegovačke kulture i kulture/kultura bosanskohercegovačke dijaspore (Džafić, 2017:75).

Bez obzira na kulturalnu (ne)povezanost književnosti dijaspore i matice, analizirajući prozu, teme, motive i junake bosanskohercegovačkih pisaca koji stvaraju i žive u novoj kulturi, moguće je na primjerima pronaći unutar književne sastavnice s matičnom književnošću. S druge strane, moguće je razmatrati i izvan književne sastavnice s matičnom književnošću i analizirati uvjete proizvodnje u odnosu spram literarnog polja³ i dati širi prikaz kulturnog konteksta.

Međutim, kako se ovaj rad bavi reprezentacijskom funkcijom migrantske književnosti i istraživanjem teksta, za te potrebe dajem teorijski uvid u pitanja kulturnog pamćenja i identiteta, te poetike postkolonijalne teorije, kao i u pitanja narativa traume i reprezentacijske funkcije individualne i kolektivne traume.

1 Ne postoji skoro nikakva konkretna institucionalna veza bh. kulture s književnošću njene dijaspore (Džafić, 2015:75).

2 Bavljenje interkulturalnom metodologijom povijesti bosanskohercegovačke književnosti/kulture (u općem smislu tog pojma), ali i njenim savremenim interkulturalnim procesima, redovno podrazumijeva nailazak na problem "identificiranja" odnosno priključivanja kulturne prakse dijaspore bosanskohercegovačkoj kulturi (Džafić, 2015:74).

3 Literarno polje je pojam koji Iva Kosmos preuzima od francuskog sociologa, Pierre Bourdieu-a. Pojam osim autorovog osjećaja društvenog identiteta uključuje i literarno polje pitanja izbora jezika kao vanjske dimenzije kulturnog pamćenja, dostupnosti, dvostrukosti kulturnih kodova i publike.

NARATIV TRAUMA I REPREZENTACIJSKA FUNKCIJA

Prvi korak u razumijevanju pisca migranta podrazumijeva razumijevanje njegovog traumatskog iskustva i načina na koji to iskustvo reprezentira u tekstu. Bosanskohercegovački pisac migrant može reprezentirati dvije traume: ratnu (kolektivnu) i traumu izmještenosti (individualnu) u novoj kulturi. Razmatranje reprezentacijske funkcije znači posmatrati pisca u cjelokupnosti njegove povezanosti sa životom, što uključuje uzimanje u obzir egzistencijalne dimenzije traumatskog iskustva.

Trauma i njeno razrješenje često nije dostupna svijesti do samog procesa pisanja, ali zapisana postaje fiktivna – bilo da je ona zasnovana na istinitom događaju ili izmišljenom. Smatram da u toj fikciji, fikcijski nisu osjećaji, oni su doživljeni izravno ili putem empatije i zbog toga u razmatranju traumatskog iskustva važan emotivni mehanizam teksta. Smatram da emotivni mehanizam teksta može izazvati osjećaj katarze kod samog pisca ali i kod čitatelja, pa je u narativu traumi važno pokušati vidjeti da li pisac na taj način svjedoči traumatskom osjećaju, ispisuje ga i na koncu doživljava katarzu i razrješenje traume.

Narativ trauma djeluje kroz (auto)biografski diskurs i žanr svjedočenja, a rezultat je stapanje pozicije svjedoka i žrtve. Pojam žrtve u suvremenom društvu ima poseban status, pa svjedočanstvo postaje sredstvo pomoću kojeg pisci iz malih literatura na internacionalnom polju kreiraju autentičnost: vjeruje im se upravo zato što svjedoče kao žrtve (Kosmos prema Pisac, 2015:40-41).

Često, prva knjiga pisca migranta je upravo to, ispisivanje i svjedočenje o traumatskom iskustvu, pa me ne iznenađuje što Saša Stanišić u *Tri mita o imigrantskom pismu* (orig. *Three Myths of Immigrant Writing. A View from Germany*), osuđuje zatvaranje imigrantske književnosti u kategoriju i kaže kako radije čita *drugu ili treću knjigu imigrantskog pisca, onu knjigu koju je napisao nakon što je ispričao svoju egzilantsku priču*. Stanišić u istom eseju napominje da je po njemu *provokativnije svjedočiti o tome kako neko iz jedne kulturne sfere vidi novo okruženje(...)* bez njuškanja po interkulturalnom zagrljaju. Činjenica jeste da, njegovim riječima, *vrijednost književnog djela ne raste*

automatski zbog činjenice da je njegov autor imigrant, ali isto tako ona se i ne oduzima ako pisac pripovijeda traumu u prvoj ili drugoj knjizi. Odvojeno od emotivnog mehanizma teksta, literarnih strategija, stila ili poruke koju nosi djelo; moguće je posmatrati kontekst: izbor jezika, promociju u medijima ili kulturni kod koji se obraća čitatelju. Smatram da reprezentacija i ispisivanje traume, bilo one ratne, ili one u novoj kulturi u odnosu manjine i većine, može doprinijeti razvoju interkulturalne senzitivnosti, a što ću detaljnije pokazati u zaključku.

Prema Freudu trauma je rana tijela i uma, *rana koja vrišti, koja nam se obraća u pokušaju da kaže stvarnost ili istinu koja inače nije dostupna* navodi Cathy Carruth koja istražuje vezu između pripovijedanja i stvarnosti i na književnost gleda kao primjer psihoanalize. Prema teoriji individuanе i kolektivne traume *ona opisuje iskustvo iznenadnih ili katastrofalnih događaja koji su odgovor na događaj koji se pojavljuje u često odgođenim, nekontroliranim ponavaljanjima halucinacija i drugih nametljivih pojava*⁴ (Carruth, 1996:11) – za tim događajima, noćnim morama, slikama užasa, otuđenjem i nesposobnosti uobličavanja kontakta s Drugim također možemo tragati u tekstu, jer traumatsko iskustvo ostavlja posljedice po sliku o sebi i po osjećaj identiteta:

Ljudi koji moraju preraditi neko traumatsko iskustvo se mijenjaju. Mijenjaju se osobine ili aspekti dijela našeg Selfa, koji uobličavaju odnos prema okruženju i ljudima oko nas, i dijelovi koji internaliziraju odnose. Internalizirani odnosi su čak možda i pretežni „konstuent“ našeg Selfa. To znači da trauma mijenja konstituirajuće procese Selfa a time i naše poimanje. Ustvari, to se naročito događa tek nakon traume, u fazi reorganizacije Selfa. Sam traumatski događaj slama dotadašnje Self-procese, a pokušaji posttraumatske reorganizacije na nepovratan način mijenjaju Self (Butollo, Kruesmann, Hagl 2000:78).

4 Trauma describes an overwhelming experience of sudden or catastrophic events in which response to the event occurs in the often delayed, uncontrolled repetitive appearance of hallucination and others intrusive phenomena.(Carruth, 1996:11)

Ako znamo da *psihička trauma se promatra kao posljedica jednog (ili više) izopačenih iskustava kontakta, koje prevazilazi normalno životno iskustvo. Jedan od centralnih ciljeva psihološke pomoći je ponovno dostizanje, odnosno razvijanje, traumom izgubljene, odnosno osiromašene, sposobnosti uobličavanja kontakta* (Butollo, Krusmann, Hagl, 2000:14). Posmatrajući razradu traumatizacije u tekstu, a kao pokazatelj uzimajući fikcionalni odnos spram Drugog i sposobnost uobličavanja kontakta, imajući na umu da se kroz pisanje pisac povezuje s prošlim osjećajima, mislima i oživljava ranija iskustva, možemo pratiti reprezentaciju traume. Pisanjem dolazi do *selektivne aktivacije: aktuelni Self aktiviran u kontaktu je selektiva aktivacija unutarne izvanjeske simbolizacije u akatuelnom događaju kontakta (s drugim ljudima, okruženjem, sa sobom)* (Butollo, Kruesmann, Hagl 2000:82).

Dakle, stavljajući u fokus reprezentacijsku funkciju migrantske književnosti, moguće je posmatrati kako su u tekstu reprezentirane kulture i iskustva⁵ (Avdagić) i doprinijeti razumijevanju književnosti bosanskohercegovačke dijaspore u novoj kultrni, *in-between*:

- a) bosanskohercegovačkog kulturnog konteksta i ratne traume,
- b) novog kulturnog konteksta i traume izmještenosti.

Ukoliko pisci u tekstu dominantno reprezentiraju bosanskohercegovačku kulturu i traumu rata, u odnosu na novu kulturu i individualnu traumu, utoliko se književnost javlja kao sredstvo za očuvanje kulture i identiteta⁶ i više se približava poetici antiratnog pisma i književnosti matice.

Ukoliko pisci u tekstu dominantno reprezentiraju novu kulturu i individualnu traumu, utoliko se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu i više se približava postkolonijalnoj poetici.

5 Avdagić govori o politikama reprezentacije, pitajući se kako su kultura ili iskustva reprezentirana (ili su prešućena, subalternna), a reprezentaciju vidi kao platformu mogućnosti (Avdagić, 2006:321). Avdagić prateći lanac Sutart Hall-a (reprezentacija-identitet-proizvodnja-potrošnja-regulacija) ističe da je identitet uvijek stratejski i pozicijski pojam (Avdagić, 2014:13).

6 Davor Beganović pomoću eseja Propitivanje identiteta Homi Bhabha-e objašnjava da je liminalnost odlika postkolonijalnih subjekata i da identitetni nastali nakon rata, na tlu Bosne i Hercegovine, očajnički teže za jedinstvenošću (Beganović, 2010:213).

POETIKA POSTKOLONIJALNE KNJIŽEVNOSTI

Književnost dijaspore ima korijene u osjećaju gubitka, ali i stranosti kao rezultata imigracije i života u novoj kulturi što nas navodi da u njoj promišljamo pitanje obespravljenosti margine, budući da *dijasporske grupe nedijelimo prema kulturnoj ili etničkoj određenosti*. Kazazovim riječima, *oni su zajednica obespravljenih* (Kazaz, 2008:78). U takvim zajednicama često oživljavaju etnički kolektivni identiteti ili naslijeđe – u ovom slučaju bosanskohercegovačko, ili moguće regionalno, s obzirom na to da su pisci živjeli u zajedničkoj bivšoj Jugoslaviji.

Postkolonijalnu teoriju u analizi migrantske književnosti koristimo da ukažemo na kulturološku autentičnost književnosti u zajednicama obeshrabljenih i razumijemo pisca migranta koji na taj način teži pripasti kulturi/kulturama ili očuvati identitet. Napomenula sam da kada se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu se približava postkolonijalnoj poetici i književno djelo postaje pokušaj da se prošlost rekonstruira iz sjećanja.

Gina Wisker, u *Ključnim pojmovima postkolonijalne književnosti*, posvećuje cijelo poglavlje piscima iz dijaspore, *koji nose posebnu odgovornost za predstavljanje svoje zajednice i korijena svoje obitelji u zemlji podrijetla* (Wisker, 2010:101) i objašnjava da sama riječ *dijaspore* dolazi iz grčkog jezika u značenju *raspršiti se*. Wisker izrazom *postkolonijalan* ne označava samo djela stvorena *po svršetku kolonijalne i imperijalne vladavine*, nego namukazuje da je: *kolonizacija, odvučavši ljude iz njihove domovine i prislivši ih da se presele na drugo mjesto, ponekad posredstvom ropstva, na najčešće djelovanjem ekonomske nužde, neizbježno stvorila dijaspore, baš kao i drugi oblik tlačenja* (Wisker, 2010:99).

Zbog svog života u (najmanje) dva imaginarna prostora, zbog dvije ili više kultura u glavi, zbog uspomena i prošlosti, pisci iz dijaspore zauzeli su jedinstveno pregovaračko mjesto u dijalogu između zemlje i kulture iz koje su potekli (i u koju će se možda vratiti) i zemlje i kulture koju su prihvatili. (...) Pisci iz diaspore pišu o čitavoj raznolikosti aspekata vlastitog života, o tome šta to znači biti čovjek, a ne samo

o autorefleksivnoj svijesti da su tek dio krajnjeg proizvoda, samo nekakav prilog dijaspori. Mnogi se, međutim, pisci iz dijaspore, dohvaćaju i pitanja koja se bave identitetom, domovinom i uspomenama, kulturnom promjenom i asimilacijom, te napokon diskursom (Wisker, 2010: 105).

Odnosno, pisci iz dijaspore nose svojevrsnu odgovornost da na taj način, u imaginarnom svijetu, svjedoče o strahotama užasa i stanju na stranu žrtve, a prestanak pisanja smatrali bi izdajom. Često na taj način ućahure svoju traumu i ostaju zarobljeni u tim ulogama (ili dožive katarzu i razriješe je), pa me ne iznenađuje što uglavnom još uvijek realiziraju narativ traumu kroz poetiku svjedočenja i antiratno pismo. Zato je za razumijevanje ove književnosti potrebno razmatrati kakva je veza u tekstu s figurama sjećanja i pamćenja, i da li je na taj način reprezentacijom istih moguće ispuniti uvjete za katarzičku funkciju književnosti koja poseže u sjećanje⁷ i pamćenje, aktivira ga, reprezentira traumu, ispisuje je i zatim zaboravlja.

Analiza jezika kolonijalizma i poskolonijalizma, oslanjajući se na taktiku kulturalnih studija, istražuje reprezentiranje, odnosno pitanje kako nam slike, artefakti i tako dalje mogu pomoći u definiranju teksta unutar povijesnog i kulturnog konteksta. Ona može istaknuti što je zapravo prikazano i na koji način, a što je prešućeno i krivo protumačeno (Wisker, 2010: 39).

Stephen Slemon u terminu postkolonijalizam vidi izraz koji se odnosi na skup antikolonijalnih oblika kulturne prakse, stavova i ponašanja (Wisker, 2010: 39), a Wisker napominje da je *iskustvo iseljavanja i života u dijaspori stvorilo je žarište i područje zanimanja dobrog dijela postkolonijalne književnosti, teorije i kritike. Jedan je od pokazatelja toga svakako i zamjena/zbrka termina dijaspora, migrant i postkolonijalano* (Wisker, 2010:104). Bez obzira na terminologiju unutar postmodernog diskursa, ove oblike kulturne prakse posmatrat ću

⁷ Aida Bajraktarević slijedeći misli Jan-Werner Muller-a i Todora Kuljića napominje da sjećanje može postati dio ličnog i kolektivnog identiteta, neka vrsta postojanosti u protoku vremena, a terapeutsko shvatanje pamćenja, kao oblika neobaveznog subjektivnog sjećanja, ispunjava funkciju svijesti o prošlom (Bajraktarević, 2017:151).

u narativu trauma slijedeći misao afroamerikanke Toni Morrison⁸ koja me ponukala da priznam važnost izražavanja imagirnarnog života da pri tome ne zanemarim unutarknjiževni potencijal ove književnosti; stoga pojam pamćenja vežem za traumu, a pojam zaboravljanja za reprezentaciju.

Jezik je oblik moći, pa je stoga analiza diskursa ključno područje pri proučavanju postkolonijalne književnosti i njezina konteksta. Analiza diskursa podrazumijva analizu verbalnih struktura koje funkcioniraju u tekstu – dakle jezika, izraza i argumenata u koji prenose reprezentacije uvjetovane kulturom i omogućene lingvističkim strukturama (Wisker, 2010:118).

IN-BETWEEN I REPREZENTACIJA INDIVIDUALNE TRAUME

U filozofskom smislu razliku između reprezentacije kolektivne i individualne traume napravio je Durkheim, a ako želimo individualnu traumu izmještenosti pisca posmatrati u narativu potrebno je smjestiti je u treći prostor i kulturu *in-between*. Kako je trauma pohranjena u dio koji određuje identitet, ne iznenađuje da *homo duplexi* često ne pronalaze potpunu *konverziju identiteta* (Assman), nego da ih iznova i iznova pokušavaju pronaći u svom pisanju.

Spajanjem s prošlošću pisci čuvaju vezu sa domovinom reprezentiraju identitet i kulturu; i moguće u narativu i uspostavljaju stari ili novi identitet – lakanovski identitet može biti posljedica jezika. Riječima Hadžizukić, *ukoliko se pojedinac nađe u drugoj/tuđoj kulturi, koja relativizira njegov identitet, on još jače traga za njim* (Hadžizukić, 2019:14) – konstruira ga ili reprezentira u narativu i tako ga moguće redefinira i razrješava traumu. Šemsović je zaključio da *konstrukcija ili reprezentacija identiteta ne kreće se samo od stvarnosti prema književnom djelu, već se često možemo susresti sa znakovnim utjecajem kulturnim i umjetničkih artefakta na uobličenje nekog etničkog identiteta* (Šemsović, 2017:23), te naveo da *refleksija kulturnog identiteta u književnom tekstu, odnovo raslojavanje reprezentacije kulturnog identiteta u književnom djelu ostvaruje se u više slojeva – imena likova, vrijeme i prostor, frenkventnost teme kao i slika Drugog* (Šemsović, 2017:23).

⁸ Ne postoji samo pamćenje i zaboravljanje, nego i nešto između – trauma.

Ideja hibridnosti, potekla od kritičara i teoretičara Homi J. Bhabha-e, veliča zapravo internalizaciju vlastitoga ja i povijesti koja se ne samo nosi s tлом bogatim napetostima i dijalozima, nego na tom tlu uzgaja i nešto jedinstveno i novo (Wisker, 2010:104). Za migrantsku književnost naročito je važna razlika i shvatanje smisla kulturne razlike, a kod samih pisaca snaga ne leži u sposobnosti integracije, napominje Assman, već u njihovim jasnim linijama koje im omogućavaju da prežive i odupru se asimilacijičak i u uslovima izgnanstva i dijaspore (Assman, 2012: 204). Očuvanjem svog prošlog identiteta u pisanju, pisci u novoj kulturi ostaju kulturalno različiti i donose pogled sa margine.

Razmišljanje u pravcu prožimanja kultura i davanje mogućnosti izbora piscima da slobodno uspostavljaju svoje identitete, omogućava čitanje njihovog teksta bez nacionalnih netrepeljivosti (Džafić, 2015:35). Međutim, ako pisac dominantno reprezentira novu kulturu i individualnu traumu izmještenosti, njegovu književnost mogu čitati kao zahtjev za pripadanjem novoj kulturi, ili u postmodernom kruženju kulture – novom tržištu.

Traumatično iskustvo migracije i života u novoj kulturi ono je što razdvaja književnost dijaspore od književnosti matice, ali u isto vrijeme postaje i treći prostor čineći tako kulturu *in-between*.

Treći prostor je transkulturalan, a kao takvog istraživali su ga Thodorova i Bhabha. U razmatranju ovakve književnosti može nas zanimati pitanje razlike i interkulturalnosti u književnosti. Za Homi Bhabha-u *treći prostor je rezultat interakcije dvije književnosti bilo da se radi o samom piscu ili književnom narativu. Treći prostor pri interkulturalnoj interpretaciji omogućava da se vidi ono zajedničko svojstveno prvoj i drugoj strani, te proizvod koji je rezultat međusobne interakcije (Džafić, 2015: 78).*

KULTURNO PAMĆENJE, IDENITET I KOLEKTIVNA TRAUMA

Razumjeti pojam kulutralnog pamćenja u odnosu spram kolektivne traume, za potrebe ovog rada, znači razumjeti kako je trauma pohranjena u pamćenje koje određuje identitet. Nadalje, znači razumjeti na koji način su u narativu povezani pamćenje prošlosti i ratna trauma, kao i sadašnjost i trauma izmještenosti, te kako se to naslanja na model književnosti u matici.

Objasnila sam da bosanskohercegovački pisci ratnu traumu pohranjenu u

kultuarlnom pamćenju u književnosti realiziraju kao antiratno pismo, a da je kulutra pamćenja jedna od njenih poetičkih linija na koju se naslanja i poetika svjedočenja u kojoj uz vremensku distancu, nakon rata, pisci pišu o ratu ili o njegovom naslijeđu i posljedicama. U obje poetičke linije uočavam da emotivni mehanizam teksta određuju gubitak, strah od Drugog i bol i u pamćenju toga vidim sličnosti književnosti dijaspore sa književnosti matice.

Kako je prema Kazazovim riječima, *ratna, egzilantska književnost dodatno obilježena dramom identiteta* (Kazaz, 2008: 78), a *prema teoriji pamćenja u pravcu teorije kulture*⁹ (Halbwachs), *grupno sjećanje i grupni identiteti su nerazmrsivo povezani u međusobnom uvjetovanju* (Assman, 2005:55); dakle u sjećanju i pamćenju se uspostavlja identiteta *grupno pamćenje nije samo prostorno i vremenski, nego i identitetski konkretno* (Assman, 2005:55); pa dijasporski pisci na taj način kroz književnost nastoje očuvati prošli, kolektivni identitet. Stoga, u tumačenjima teksta potrebno je razmatrati kolektivne i individualne narativne reprezentacije¹⁰ identiteta koje rezultiraju pamćenjem prošlosti. Nihad Agić podsjeća da:

Kulturno sjećajući potencijal književnosti nije ograničen samo na kulturne ili kanonizirane tekstove (A. Assman), nego se književnost, u formalnom i funkcionalnom smislu, ukazuje kao medij u kojem se isprepliće kolektivna dimenzija pamćenja i sjećanja, ona se hrani kulturom sjećanja i povratno djeluje na nju, inscenira i modelira kolektivno pamćenje, te propituje kulturnu praksu sjećanja (Agić, 2010: 51).

⁹ Maurice Halbwachs nas u svojoj socijalno-konstruktivističkoj teoriji prošlosti napominje da tradicija nije oblik nego preoblikovanje sjećanja, a unutar kolektivnog, razlikuje komunikativno i kulturno pamćenje. Uči nas da je prošlost kulturno ostvarenje, socijalna konstrukcija, a da je kultura visoki kompleksni sistem koji obuhvata brojne oblike pamćenja i grupa (Assman, 2012:55).

¹⁰ Refleksija jednog kulturnog identiteta u književnom tekstu – bez obzira da li je posmatramo kao reprezentaciju ili kao konstrukciju – najcjelovitije je oslikavanje identitarnih značajki, ističe Šemsović koji napominje da raslojavanje sistema reprezentacije kulturnog identiteta u književnom djelu ostvaruje se u više slojeva: • Imena likova, prostor i vrijeme dešavanja radnje; • Značaj određene teme za posebnost istraživanog kulturnog identiteta i njezina frekventnost unutar razvoja date književnosti. • Slika drugog unutar društvenog sistema: nadređeni – podređeni; • Recepcija književnih djela date nacionalne književnosti, itd. (Šemsović, 2017:16-17) Šemsović zaključuje da: Konstrukcija ili reprezentacija kulturnog identiteta ne kreće se samo od stvarnosti prema književnom djelu, već se često možemo susresti sa znakovitim utjecajem kulturnih i umjetničkih artefakata na uobličenje nekog etničkog identiteta. Riječju, ne samo da je kulturni identitet proizvod etničkog identiteta nego je taj utjecaj djelotvoran i u obrnutoj relaciji (Šemsović, 2017: 23).

Sve to me upućuje na srce koncepta kulturalnog pamćenja višestruko nagrađenog para Alleide i Jan Assmana, koji se u svojim radovima pitaju šta to društvo pamti, pri tome razlikujući kolektivno i individualno pamćenje postavljaju tezu da kulturalno pamćenje omogućava temelj kolektivnom identitetu. Kulturalno pamćenje, Aleida Assman, podijelila je u dva područja: jedno za pohranu, drugo za funkciju. Funkcionalno pamćenje je aktivno pamćenje grupe unutar kojeg se kroz zajedničko gledanje u prošlosti u fondu kulturane tradicije temelji kolektivni identitet (Assman, 2012:189).¹¹

Novohistoričari, na čelu sa svojim predstavnikom Stephen Greenblatt-om, unutar *Kulturwissenschaft* studija kao temelja za kulturalna istraživanja, će se složiti da kulturu možemo posmatrati kao tekst, a Havelock će zaključiti da je kulturno pamćenje centralni faktor u konstrukciji identiteta i samoslike¹² društva u sadašnjosti (Assman, 2012:26). Oni su i definirali reprezentaciju, pri čemu je *medij za pohranu zajedničko pamćenje*. I Dejan Ilić napominje da *unutar kulture spada književnost. Iz kulturnih elemenata koji ne čine izolovanu, homogenu, koherentnu cjelinu mogu nastati različiti identitetski obrasci* (Kosmos prema Ilić, 2015:150), pa ne iznenađuje da izmješteni bosanskohercegovački pisci u novoj kulturi mogu pripadati i drugim nastalim kolektivnim identitetima; recimo dijasporskim za čiji identitet možemo reći da se javlja kao *zbir razilka*, baziran na zahtjevu čovjeka za pripadanjem.

Ako sagledam narativ pisaca bosanskohercegovačke dijaspore u kontekstu antiratnog pisma, jasno je da ako pisac dijasporac u narativu ispisuje bosanskohercegovačku kulturnu traumu te da je ona smještena u njegovo funkcionalno pamćenje, koje je aktivno i na čemu se temelji kolektivni identitet. Kosmos je ukazala da kreiranjem likova u ulozi žrtve pisci *iz malih literature na internacionalnom polju kreiraju autentičnost: vjeruje im se upravo*

11 Cultural memory can be divided into two areas: one storage and one functional. The storage memory collects and preserves information which has lost its immediate importance. We might call it society's passive memory. By contrast, functional memory is the active memory of we-group. It provides a foundation for collectives ranging from small social groups to large units such as nation and states. It is created with the aid of different symbolic media (e.g. texts, pictures, buildings, rituals). Through common points of reference in the past and shared fund of cultural traditions, such collectives establish their own we-identity (Assman, 2012:189).

12 In this field, the study of media is closely linked to that of cultural memory, the importance of which as a central factor in the construction of identity and the self image of societies right through to the present has become more and more evident, and is currently rapidly expanding as an independent branch of international cultural studies (Assman, 2012: 26). Ovaj zaključak postao je okvir za novi Kulturwissenschaften Studium o kojima piše Aleida Assman.

zato što svjedoče kao žrtve, smještajući takvu književnost u narativ traum. (Kosmos prema Pisac, 2015:40-41).

Pisci na taj način odlaze u prošlost i čuvaju vezu s domovinom i reprezentiraju kolektivni identitet; te iz istog razloga nastoje pripasti dijasporskim grupama, pa se dešava da njihova književnost dopire samo do publike unutar takvih grupa. Priodno je da pisci, naročito oni koji su migrirali davno, u toku rata, poprimaju nove identitetske oznake, ili obogaćuju identitet u susretu s Drugim. Ako se bavimo reprezentacijskom funkcijom migranske književnosti nas, budući da se kulture ne susreću, nego pojedinci, zanima i kako to oni reprezentiraju u svojim tekstovima.

Dakle, razumjeti bosanskohercegovačkog pisca migranta znači razumjeti da se njegov kolektivni identitet¹³ temelji na bosanskohercegovačkoj prošlosti, a da je njen važan aspekt ratna trauma i napomenuti da je važan element individualnog identiteta pripadnosti kolektivnom identitetu. Kako ova pitanja razmatram u tekstu, primijenit ću postavku kada razmatram narativni identitet i posmatrati reprezentaciju individualnog i kolektivnog identiteta. Na tragu kulturnog pamćenja posmatram kako je reprezentirana trauma – gubitak, strah, bol, nepripadanje; unutar prošlog, a kasnije i sadašnjeg konteksta.

ZAKLJUČAK

Razmatrajući reprezentacijsku funkciju bosanskohercegovačke književnosti zaključujem da je traumatsko iskustvo rata glavni faktor djelovanja na poetička načela – teme i motive i emotivni mehanizam teksta u cjelini i u tom smislu se književnost bosanskohercegovačke dijaspore naslanja na poetički model književnosti matice. S druge strane, ako istražujući ovu književnost, egzilu pristupimo kao temi u proznim ostvarenjima, i imamo na umu da i egzilantska proza pripada bosanskohercegovačkoj književnosti, kao sastavnicu sa poetičkim modelom književnosti matice izdvajamo i traumatsko iskustvo migracije i življenja u novoj kulturi.

Kada pisci u tekstu dominantno reprezentiraju bosanskohercegovačku

13 Problem kolektivnog identiteta je dobio presudno težište njegovom zlouporabom i sužavanjem na čisto etnonacionalnu paradigmu od 80-ih i nadalje (Hansen-Kokoruš, 2014: 201).

kulturu i traumatu rata, u odnosu na novu kulturu i individualnu traumatu – književnost se javlja kao sredstvo očuvanja identiteta i kulture i više se približava poetici antiratnog pisma i književnosti matice. S druge strane, kada dominantno reprezentiraju novu kulturu i individualnu traumatu; tada se književnost javlja kao zahtjev za pripadanjem i izražavanjem u novom kulturnom kontekstu i više se približava postkolonijalnoj poetici. Dakle, za razumijevanje suštine književnosti bosanskohercegovačke dijaspore u novoj kulturi važno je razumijevanje narativa traume, te sam objasnila kako pisci reprezentiraju (kolektivnu) ratnu i (individualnu) traumatu izmještenosti. Mišljenja sam da književnost u kojem je reprezentirana narativ trauma može izazvati osjećaj katarze kod pisca ali i kod čitatelja, budući da u toj fikciji fikcijski nisu osjećaji. Stoga, posebnu pažnju u razumijevanju teksta migrantske književnosti treba posvetiti identitetu i njegovim narativnim reprezentacijama posmatajući protagoniste i likove, kao i temama i motivima i emotivnom mehanizmu teksta.

Prvi korak u razumijevanju pisca migranta i reprezentacijske funkcije je razumijevanje njegovog traumatskog iskustva. S druge strane, osim razumijevanja narativa traume, važno je i razumijevanje same poetike postkolonijalne književnosti, pojmova kulturnog pamćenja i identiteta. Imajući na umu ove pojmove i razumijevajući pisca migranta shvatam da nova kultura može ostaviti dvojake posljedice na njegov osjećaj identiteta – ili će marginalizacija ojačati strah od drugog i zatvoriti kategorije identiteta, ili će nova kultura pružiti nove mogućnosti i susret s Drugim obogatiti i učiniti identitet fluidnim. Upravo ove posljedice igraju važnu ulogu u narativnim reprezentacijama identiteta, a pisci reprezentirajući historiju, odnosno traumatsko iskustvo rata posežu u funkcionalno pamćenje kao aktivno pamćenje grupe. Međutim, živeći na margini društva, a ne u centru, pisci migranti svojom književnošću mogu razvijati interkulturalnu senzitivnost u prikazu Drugog i obogatiti novu kulturu, ali i kulturu matice.

S druge strane, traumatsko iskustvo moguće je, dakle, razriješiti u susretu s Drugim; ili fikcionalnim Drugim, ispisati sebe, ispisati traumatu i doživjeti katarzu, pa sam u tom smislu pojam pamćenja vezala za traumatu, a pojam zaboravljanja za reprezentaciju uvjetovanu kulturom. Dakle, traumatsko iskustvo rata realizirano je u narativu trauma kroz poetiku svjedočenja i

uključuje reprezentaciju historije, a traumatsko iskustvo života u novoj kulturi suočavanje sa Drugim, *zaraženost Drugošću* – kako to imenuje Ankersmit, koje zahtijeva odricanje vlastitog identiteta u korist novog. Bez obzira kojoj poetici nalikovala, ne možemo oduzeti vrijednost književnom djelu samo zato što reprezentira traumu, niti isključiti činjenicu da književnost dijaspore jeste bosanskohercegovačka, da na nju grčevito referira; ali i da je ona u isto vrijeme i austrijska, nastala *in-between*, kao i identitet pisaca, zbir razlika – reprezentira (ne)pripadanje u dva kulturna konteksta, ali na njih i referira.

LITERATURA

Agić, Nihad (2010), *Književnost i kulturalno pamćenje*, Biblioteka Gradina, Tešanj

Assman, Aleida (2012), *Introduction to Cultural Studies: Topics, Concepts, Issues*, Erich Schmidt Verlag, Berlin

Assman, Jan (2005), *Kulturno pamćenje: pismo, sjećanje i politički identitet u ranim visokim kulturama*, Vrijeme, Zenica

Avdagić, Anisa (2014), *Narativni predgovori*, Dobra knjiga, Sarajevo

Bajraktarević, Aida (2017), *Autobiografski diskurs Meše Selimovića u interpretacijskom ključu postkolonijalne kritike: Iskustvo jednog liminalnog/hibridnog identiteta*, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Brčko

Beganović, Davor (2010), *Formiranje alternativnih identiteta. Književnost tranzicije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevske sveske, br. 27/28, Media Centar, Sarajevo

Butolo, Willi; Krusmann, Marion (2000), *Život nakon traume*, Dom štampe, Zenica

Carruth, Cathy (1996), *Unclaimed experience: Trauma, Narrative, and History*, The Johns Hopkins Press Ltd., London

Džafić, Šeherezada (2015), *Interkulturni (kon)tekst bosanskohercegovačke interliterarne zajednice*, Dobra knjiga, Sarajevo

Džafić, Šeherzada (2016), *Dijasporični identitet(i) – od kreatora do promotora bosanskohercegovačke kulture: Zbornik radova VI međunarodnog naučno-stručnog skupa Jezik–književnost–kultura*, 74–87, Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica

Hadžizukić, Dijana (2019), *Pitanje identiteta u romanima bosanskohercegovačke književnosti u dijaspori*, DHS–Društvene i humanističke studije: časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli, Tuzla

Kazaz, Enver (2008), *Neprijatelj ili susjed u kući: (interliterarna bosanskohercegovačka zajednica na prelazu milenija)*, Rabic, Sarajevo

Kosmos, Iva (2015), *Mapiranje egzila u djelima postjugoslavenskih autora*, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb

Spahić, Vedad (2017): *Krugovi i elipse. Studije i ogledi o književnim identitetima*, Bosanska riječ, Tuzla.

Stanišić, Saša (2010), *Three Myths of Immigrant Writing. A View from Germany*, SIC!, Sveučilište u Zadru, Zadar, Web. 02.juni.2021.

Šakić, Sanja (2014), *Smrt u izgnanstvu. Pisanje kao pisanje–postojanje*, Umjetnost riječi LVIII, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb

Šemsović, Sead (2017), *Književnost kao zrcalo posebnosti i opštosti unutar bošnjačkog kulturnog identiteta*, Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta: Zbornik radova, Bošnjačka zajednica kulture Preporod, Brčko

Wisker, Gina (2010), *Ključni pojmovi postkolonijalne književnosti*, Sintagma, Zagreb

Adresa autorice:

Ilma Islambegović

Filozofski fakultet

Univerzitet u Zenici

ilmaislambegovic@hotmail.com

Naida Ljuma

BELMA DUVNJAK
JASNA BAJRAKTAREVIĆ

Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu

pregledni naučni rad

Ličnost, kreativnost i metoda fraktalnog crteža

Sažetak

Pojmovima ličnosti i kreativnosti u vezi sa metodom fraktalnog crteža nije se u nas do sada posvećivalo dovoljno pažnje. Sve veća prisutnost art-terapije kao načina prevencije, liječenja i održavanja zdravog rasta i razvoja ljudi govori o dobrobitima kreativnog izražavanja ličnosti u tome području. Ovaj rad tematizira upotrebu art terapijske metode fraktalnog crteža, koja se bazira na Jungovoj teoriji ličnosti, a pomaže u izražavanju nesvjesnog koje često predstavlja prepreku uspješnog funkcioniranja ličnosti. Rezultati istraživanja, koje je provela autorica metode (Polujahtova i Komov 2014) pokazuju da se primjenom metode fraktalnog crteža povećavaju čovjekove duhovne komponente, poboljšava kreativnost, povećava samopouzdanje, razvija socijalizacija i komunikacija.

Ključne riječi: ličnost, kreativnost, metoda fraktalnog crteža, art terapija

UVOD

Metodom fraktalnog crteža osoba kroz crteže izražava ono unutarnje u sebi i osvještava nesvjesno, što joj omogućuje da to svjesno biva zdravije i stabilnije. Crtanje fraktala potiče kreativnu stranu ličnosti, koje do tog momenta osoba nije ni bila svjesna, te pozitivno djeluje na nju u mnogim sferama ljudskog života. Pomoću metode fraktalnog crteža osoba uspostavlja unutarnji mir, sklad i ravnotežu. Fraktalnu metodu autorica ovog rada je prošla iskustveno, kroz rad na sebi a u sklopu edukacije koja je i dalje u toku. Na osnovu vlastitog iskustva može reći da je dejstvo fraktala nadmašilo očekivanja u svakom

smislu. To je ujedno i jedan od razloga za pisanje ovoga rada; želimo upoznati javnost s metodom fraktalnog crteža i ukazivati na benefite koje ona pruža. Metoda fraktalnog crteža nije rezervisana samo za elitu, već je dostupna ovdje i sada. Prema Brierley (2013), kreativna sloboda je tajna sreće. No, zamislimo šta se dešava s osobom kada nema kreativnu slobodu, te kakav crni oblak nastaje kao posljedica negativnih razmišljanja kroz koja ne možemo vidjeti sunce (Bajraktarević 2015)

1. LIČNOST

Prema Fulgosi (1997), persona je označavala masku koju su nosili glumci u starogrčkoj drami za vrijeme predstave. Nedugo zatim riječ je počela označavati ne samo masku već i ulogu koju ta maska označava, potom i samog glumca. Kako je upotreba riječi ličnost rasla mijenjalo se i značenje, no u suštini je u svakodnevnom životu vezano uz način ponašanja pojedinca i njegove društvene uloge. Prema Hol i sur. (1978) ličnost nekog pojedinca dolazi do izražaja kada se kod različitih lica i pod različitim uslovima izazove pozitivna reakcija.

1.1. Jungova teorija ličnosti

Jungova teorija ličnosti je psihoanalitička teorija čiji je akcenat na nesvjesnim procesima. Zanimljivo je gledište da, prema Jungu, prošlost kao aktualnost, i budućnost kao potencijalnost, upravljaju čovjekovim sadašnjim ponašanjem (Hol & Lindzi 1978). Dok Freud smatra da postoji samo beskrajno ponavljanje instinktivnih tema sve do smrti, za Junga je stalan razvoj zapravo težnja za cjelovitošću i postignućem te žudnja za ponovnim rođenjem. Jungova teorija polazi od osnovice da se ljudi rađaju s predispozicijama koje su im prenijeli njihovi preci, te im to nasljeđe dijelom određuje kako će odgovarati na svoje doživljaje. Prema Počuča (2019) Jung razlikuje tri psihičke razine: svijest, lično nesvjesno i kolektivno nesvjesno. U nastavku rada kratko ćemo se osvrnuti na nesvjesni dio ličnosti.

1.1.1. Nesvjesni dio ličnosti

Za objašnjenje značenja nesvjesnog dijela ličnosti poslužit će nam Jungovo tumačenje nesvjesnog. Prema Jungu, nesvjesno sadrži sva psihička iskustva i sve sadržaje koji se ne tiču svijesti i ne odnose se na Ego na opazajan način (prema Hark 1998). Prema Jungovom shvaćanju poslije odumiranja mišljenja

u slikama i brojnim simbolima, u njima pohranjena moć prelazi u nesusjesno. Jung razlikuje individualno i kolektivno nesusjesno. “*Individualno nesusjesno* obuhvata sve aktivacije ličnog postojanja, dakle zaboravljeno, potisnuto, potražno opaženo, zamišljeno i emotivno” (Hark 1998: 73). Prema Vučković (2019) kompleks određuje čovjekovo ponašanje i ograničava njegovu slobodnu volju. Osoba s kompleksom ne ostvaruje svoj životni potencijal i ograničava svoju slobodu zbog osjećaja da nije dovoljno vrijedna. *Kolektivno nesusjesno* ili transpersonalno nesusjesno su sjećanja naslijeđena iz čovjekove predačke prošlosti koja su opstala zahvaljujući ponovljenim iskustvima iz generacije u generaciju. Grupa emocija koja se isprepliće u mislima čovjeka (ideji) naziva se *arhetip*. To objašnjava veliku količinu informacija koje iz fraktalnog crteža možemo saznati, te značaj individualnog i kolektivnog nesusjesnog.

2. KREATIVNOST

Termin kreativnost/stvaralaštvo ima internacionalno značenje (eng. *creativity*, fr. *activité créative*, njem. *das Schöpfen*, rus. *tvorčestvo*). To je aktivnost koja dovodi do novih i originalnih konstrukcija, mišljenja, proizvoda. Pojavom građanske klase na kreativnost se gleda kao na aktivnost čovjeka koja će zadovoljiti njegove potrebe za većim blagostanjem. U daljem razvoju na kreativnost se gleda s aspekta unapređenja proizvodnje. Danas se kreativnost shvata kao realna pojava i bitno obilježje ljudske prirode. Prema Čorko i Vranić (2007) na ličnoj se razini kreativnost smatra znakom mentalnoga zdravlja i emocionalnoga zadovoljstva te upućuje na optimalno funkcioniranje. „Stvaralaštvo je osnovni kapacitet čovjeka da se ostvari kao kompletna jedinka, kao društveno biće i kao izvorna i neponovljiva ličnost” (Marjanović 1972; prema Stevanović 1999:25). Škrbina (2013, prema Ivankov 2017) navodi kako je kreativnost sposobnost povezivanja dosad nepovezanih informacija te, na taj način, pronalaženja novih rješenja. Ta sposobnost se najčešće oslikava u kreativnom procesu i kreativnom produktu. Zato kreativnu sposobnost, proces i product promatramo kao jedinstvenu pojavu. Kreativnost je uvijek s ciljem i svrhom. Taj cilj kod pojedinca je u početku maglovit, nedovoljno definiran i nejasan, da bi kasnije dobio potpuni izraz u misli, ideji, postupku ili gotovom proizvodu/činu. Iako na prvi pogled kreativnost izgleda kao “nešto” vanjsko, što se ne tiče čovjeka iznutra, ipak, ona nije samo odnos prema vani, nego i prema sebi i unutarnjem svijetu. Prije svega čovjek upoznaje sebe, tako

biva u mogućnosti objasniti svoje osjećaje, napetosti, dileme, zatim upoznaje druge i vanjski svijet. Da bi se osposobila za kreativne aktivnosti osoba treba učestvovati u organiziranim vježbama zasnovanim na naučnim paradigmama o kreativnosti. Dakle, kreativnost je i nauka i umjetnost, ali prvenstveno način mišljenja, koje se očituje ne samo u naučnim otkrićima, umjetničkim djelima, kreativnom (divergentnom) mišljenju, nego i u svakodnevnim novim i originalnim postupcima i aktivnostima.

2.1. Kreativni nasuprot nekreativnim

Istraživanja kreativnosti mogu se usmjeriti na četiri različite komponente ovoga fenomena. Prva komponenta opisuje različite procese mišljenja koji su u osnovi kreativnog ponašanja, druga se odnosi na vrste i karakteristike produkata kreativnosti, treća na osobine ličnosti kreativnih osoba u najširem smislu te četvrta na razvoj i utvrđivanje kriterija prema kojima će neki produkti biti prosuđeni kao kreativni (Rhodes 1961 prema Ljubotina i sur. 2015). Prema Stevanović (1999) Ozimec navodi komparativne osobine kreativnih i nekreativnih pojedinaca (Tabela 1).

KREATIVNI	NEKREATIVNI
1. sklonost kritičnom odnosu	1. sklonost kompromisu
2. aktivitet, inicijativnost	2. pasivnost, nepoduzimljivost
3. otvorenost duha	3. zatvorenost prema novome
4. nekonvencionalnost	4. podložnost tuđim mislima
5. divergentno mišljenje	5. konvergentno mišljenje
6. transcendentnost	6. ne nadilazi se realnost
7. radoznalost	7. ravnodušnost
8. sposobnost duboke koncentracije	8. površnost u svemu
9. spremnost da mijenjamo sebe	9. biti uvijek isti
10. žude za slobodom	10. trpi podređenost
11. samostalan, samopouzdan	11. nesiguran u sebe
12. jaka intrizična motivacija	12. dominantna ekstrizična motivacija

Tabela 1. Osobine kreativnih i nekreativnih pojedinaca

Izvor: Stevanović, M. (1999). *Kreatologija : znanost o stvaralaštvu : vrtić – škola – fakultet*. Tonimir

O pitanju odnosa inteligencije i kreativnosti raspravljali su i istraživali

mnogi. Tvrdnja da su samo vrlo inteligentni ljudi kreativni je pretjerana generalizacija, jer nije nužno da su osobe pored visoke inteligencije i kreativne. Mnogi inteligentni ljudi su siromašni idejama, a mnoge osobe ispodprosječne inteligencije su u nekom vidu kreativne. Kunac (2015 prema Arar i Rački 2003) u svom radu ističe da su kreativne osobe po inteligenciji često iznad prosjeka, te ukazuje na važnost znanja za razvoj kreativnosti. Stručnjaci ostvaruju visoke rezultate unutar svojeg područja, ali samo kreativne osobe mijenjaju to područje. Darovite osobe koje nisu kreativne, u odrasloj dobi postaju stručnjaci. No, stručnost nije kreativnost. Zanimljiv primjer čine tzv. djeca geniji, tj. oni s ekstremno razvijenom darovitošću. Zadivljujuća realističnost dječjeg crteža u odrasloj dobi postaje obična stvar (za izučene umjetnike); matematičari moraju postavljati nova pitanja ili stara rješavati na nove načine. Također, testovi za mjerenje inteligencije nisu prikladni za mjerenje kreativnosti. Kod mjerenja inteligencije traži se konvergentno mišljenje i tačno je ako je usko usmjereno na odgovor, dok kod mjerenja kreativnosti, odnosno testovi kreativnosti nastoje odrediti fleksibilnost i okretnost mišljenja. Npr. jedna od mjera kreativnosti može biti da se od ljudi traži da u roku od jedne minute napišu što više riječi koje počinju slovom T, a završavaju slovom N.

2.2. Kreativnost kao način izražavanja nesvjesnog

Jedan od načina izražavanja kreativnosti jeste crtanje tj. likovno izražavanje kroz sliku. Prema Jungu slika čini, u obliku snova, imaginacija i fantazije, temeljnu formu odnosa između svjesnog subjekta i dubina nesvjesnog (prema Hark 1998). Jungov život i teorija ličnosti usko su vezani za kreativnost i art terapiju jer se i on sam bavio crtanjem, slikanjem i pisanjem poezije. Prema Barun, Jovanović i Ivanović (2014) za umjetnost je rekao da je regresija u službi ega, gdje osoba dolazi u dodir s nesvjesnim ne gubeći dodir sa svjesnim. Kako u svojoj knjizi navodi Brierley (2013) kreativna se osoba uvijek povezuje s onim oblikom nadahnuća koji dolazi iznutra, a na neki je način izvan obične svijesti. Prema Hark (1988) duša prenosi u slikama psihodinamiku nesvjesnog u svijest.

3. METODA FRAKTALNOG CRTEŽA

Za otkriće fraktalne metode zaslužna je Tanzilija Zakirovna Polujahtova, klinička psihologinja i porodična psihologinja koja radi i djeluje u Rusiji. Od 1991. godine, kada je osmislila ovu metodu, autorica je napravila mnogobrojne kliničke testove i studije koje pokazuju pozitivan ishod primjene ove metode ne samo na oporavak bolesnih već i na povećanje samopouzdanja, razvoj socijalizacije i komunikacije (Polujahtova i Komov 2014). Metoda fraktalnog crteža je forma art terapije koja čovjeka vraća u sklad i harmoniju u svim područjima života. Prema Kosec, metoda crtanja fraktala pruža i odgovore na pitanja: kako upoznati samoga sebe, kako doći do skrivenih informacija iz naše podsvijesti i nesvjesnog, kako prepoznati svoje životne ciljeve i ostvariti svoja postignuća, te kako se podignuti na novu razinu u razvoju (2015). Puni naziv metode jeste metoda fraktalnog crteža analitičke dijagnostike, prognoze (predviđanja) i samokorekcije čovjekova stanja i njegovih problema. Glavna zadaća metode jeste izraziti vlastitu ličnost crtežom nacrtanim prema određenim pravilima. Prema Polujahtovoj i Komovoj, primjenom metode fraktalnog crteža povećavaju se čovjekove duhovne komponente i poboljšava kreativnost, koju bez sumnje imaju svi (2014). Fraktal je i energetski crtež koji svojom vibracijom prodire u čovjekovo tijelo, misli i osjećaje. Kosec (2015) navodi da se, crtajući fraktale, osoba otvara višoj svijesti i oslobađa kreativnu energiju, te izgrađuje kreativan pristup životu i problemima. Iz fraktalnog crteža dobijamo informacije o osobi koja ga je nacrtala. Crtež daje informacije o talentu i potencijalu koje osoba posjeduje i o mogućnosti realizacije istih.

3.1. Porijeklo fraktala

Prema Polujahtovoj i Komovoj, poimanje fraktala i fraktalnosti pojavilo se sedamdesetih godina 20. stoljeća. Termin fraktal u upotrebu je uveo matematičar Benoit B. Mandelbort (2014). Spoznavši metodu crtanja fraktala osoba u svakodnevnom koračanju primjećuje fraktale. I doista priroda je bogata prelijepim, uravnoteženim i harmoničnim fraktalima. Razlikuju se stalni fraktali, poput morskih valova, planinskog lanca, čuvarkuće, i promjenjivi fraktali kao što su oblaci, plamen svijeće, pahuljice itd. Zajedničko prethodno navedenim primjerima je zapravo definicija fraktala. "Fraktal je simbol za nepravilan oblik u kojem ima i nekog reda. To je oblik koji u svakom svom dijelu odražava cjelinu. Kad povećavamo njegove dijelove, ponovno su ukazuju

isti oblici – on ima svojstvo samosličnosti” (Kosec 2015:2).

3.2. Osnove fraktalne metode

Za primjenu fraktalne metode nema dobnog ograničenja, dobra je i za djecu i odrasle. Također, ni obrazovanje nije ograničavajuće, kao ni talenat. “Metoda je namijenjena svima koji žele raditi na poboljšanju kvalitete vlastitog života i rješavanju svojih životnih problema” (Kosec 2015:4).

Vrste fraktalnog crteža su:

- *dijagnostički i korekcijski fraktali* – crtaju se kada osoba želi uravnotežiti svoju energiju, usmjeriti svoj život u pravilnom smjeru. Prvo se radi testiranje unutarnjeg stanja, a zatim korekcija. Analizom prva četiri korekcijska fraktala jasno se može definirati problem osobe koja ga crta. Zatim se crtanjem ostalih fraktala (sveukupno 21) radi korekcija, odnosno “ispravljanje” problema;
- *grupni fraktali* – crtaju se u paru u svrhu poboljšanja odnosa;
- *fraktali u svrhu ispunjenja želja* – crtaju se ako osoba radi na određenom problemu;
- *umjetnički fraktali* – crtaju se iz same potrebe za umjetničkim izražavanjem“ (preuzeto 15. 2. 2016. s internet stranice: <http://www.crtanje-fraktala.com/o-crtanju-fraktala/>)

3.3. Postupak crtanja fraktala

Crtanje fraktala ne zahtijeva puno materijalnog ulaganja, više dobru volju i slobodno vrijeme. Sve što vam je potrebno je sljedeće: set drvenih bojica u što više nijansi (minimalno 40 nijansi); crna hemijska olovka; papir za crtanje formata A4, 160-200 grama. Kako crtati? “Osoba postavlja papir horizontalno ispred sebe. Vrh hemijske olovke postavlja na bilo koju tačku na papiru. Zatvorenih očiju povlači neprekidnu crtu pokušavajući u 60 sekundi popuniti što veću površinu papira. Crta treba biti jasna i dobro povučena. Brzina pokreta olovke je srednja, bez naglih poteza. Crtamo smireno, s velikim brojem sjecišta vodoravno, okomito i dijagonalno, izvodeći valovite, ovalne ili ravne linije trudeći se pri tome postići raznolikost pravaca crta i svojih pokreta, također bez čestih ponavljanja. Kada osoba završi s crtežom potrebno je prebrojati velika polja, ako ih ima više od 10 nastavi crtati još

10–15 sekundi. Osoba ima pravo dopuniti crtež maksimalno dva puta. Bijelu podlogu papira obavezno ostavite što čišćom, bez linija, mrlja i natpisa. Kod bojenja dijagnostičkog crteža osoba boje bira isključivo zatvorenih očiju” (Polujahtova, Komov 2014: 56)

3.4. Informacije koje otkrivaju crte i polja

Prema Polujahtova i sur. (2014) rukopis je zapravo odraz karaktera. Također, prema Polujahtovoj i Kumanovoj, crta je ta koja predstavlja osnovu za izražavanje čovjekovog stanja u trenutku izvedbe testnog dijagnostičkog crteža. S obzirom na to da se fraktal crta zatvorenih očiju ne postoji mogućnost svjesnog utjecaja na karakter crta. Linije otkrivaju sljedeće osobine: pouzdanost, karakter, savjesnost, kreativnost, ciljeve, emotivnu stabilnost, vjeru u sebe, itd. Veličina i oblik crteža otkrivaju: komplekse, mišljenje o sebi, koncentraciju, samopouzdanje, ostvarenost, osobnost. Dok veličina polja, koja mogu biti od najsitnijeg poput makova zrna, srednjih polja poput bobi, pa sve do velikih polja npr. srednje velike naranče ili jabuke, otkrivaju: stabilnost, usmjerenost ka ciljevima, otvorenost prema drugim ljudima, ljubaznost, kakvi smo prema obavezama, potencijal, komunikaciju, brižljivost, sklonost ka analiziranju, sumnjičavost, stanje stresa, prošlost, sadašnjost i budućnost, itd. Naravno pri “čitanju” fraktala potrebno je znati ključ dijagnosticiranja. Kako navodi Kosec, (2015) prilikom dijagnosticiranja crteža pozornost je na: pozadini, pritisku, veličini fraktala, kompoziciji, konturi, veličini, broju i obliku polja, te vrsti crta.

3.5. Informacije koje odaju boje

“Boja je energija, ona je zračenje određene valne duljine” (Polujahtova, Komov 2014: 25). Prethodno samo naveli koje informacije otkriva veličina polja. Ako tome dodamo koje je boje koje polje ispred sebe imamo paletu boja ali i paletu informacija o osobi koja je crtala fraktal. Bogatstvo informacija proizašlo iz jednogminutnog crteža i 1-1,5-satnog bojenja fraktalnog crteža dato je u kratkom prikazu značenja određenih boja (Tabela 2):

Bijela – boja podloge fraktala, no ako se desi da osoba ne oboji određena polja unutar fraktalnog crteža to nam govori da osoba ne poznaje vlastite prirodne sposobnosti, te da ne ostvaruje svoj potencijal

Žuta – boja učitelja i odgajatelja, ljudi koji se bave informacijama (bilo da ih oni usvajaju ili pružaju drugim ljudima), prevoditelja

Zelena – boja prirodne snage, otpornosti, iscjeliteljske sposobnosti, zdravlja

Plava – uravnotežena/hladna energija ovisno o nijansi, mir, opuštenost

Ljubičasta – snažna energija; Roza – blaga energija, prijatnost, topla osoba

Crvena – pokretač, snaga ali i agresivnost ovisno o količini boje unutar fraktala

Narančasta – boja životne, seksualne energije, međuljudski odnosi

Zlatna/oker/svijetlo smeđa – duhovna energija

Smeđa i tamnosmeđa – boja koja govori o nevoljama, teškom iskušenju, depresiji

Siva – boja nestabilne energije, promjene, graničnih stanja

Crna – boja nedostatka energije, praznina, isrpljenost

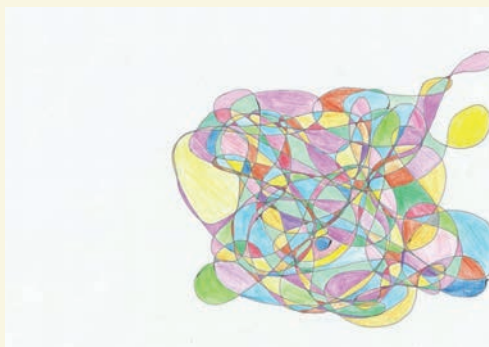
Tabela 2. Prikaz značenja određenih boja

Izvor: Polujahtova i Komova (2014). Izvornik fraktalne mudrosti. Puni potencijal. Zagreb

4. LIČNOST I CRTANJE FRAKTALA

Prema Repišti (2016) veliki dio Jungove teorije koji se odnosi na razvoj ličnosti koncipiran je tako da je čovjeku ostavljeno mnogo ,‘prostora‘‘ da unaprijedi svoju ličnost, u smislu unutrašnjeg rasta i razvoja. Kako smo prethodno naveli Jung razlikuje individualno nesvjesno i kolektivno nesvjesno, što su zapravo dvije nesvjesne oblasti duše. Po Jungu, one mogu biti od velike koristi čovjeku, jer sadrže mogućnosti koje su skrivene od svjesnog a naslijeđene su iz iskustva predaka stoljećima prije, no isto tako, ako Ja ignorira te mogućnosti, nesvjesno može nadvladati svjesno i okrenuti ih u patološke oblike (Jung 1943; prema Hol i Lindzi 1978). Jednom otkrivene čari metode fraktalnog crteža i naučena pravila crtanja, bojenje i gledanja fraktala mogu doprinijeti svjesnosti o vlastitim mogućnostima, potencijalu i na koncu vraćanju harmonije u život. Po završetku ciklusa crtanja korekcijskih fraktala crteži se izlože na vidljivo mjesto kako bi svojom vibracijskom energijom djelovali na čovjeka. Sam fraktal je jedna cjelina onog unutrašnjeg i kao cjelina treba da izgleda lijepo, skladno i harmonično. Prema Jungu arhetip se izražava kroz različite simbole, a glavni simbol je mandala. Mandale u fraktalnoj metodi

su najviši stepen koji ujedinjuje sve vrste fraktala u jedno kao cjelinu koja uravnoteženo djeluje. Prema Jungu, jastvo je središnji pojam ličnosti oko koga se okupljaju svi drugi sistemi. Ono održava sve sisteme zajedno i obezbjeđuje ličnosti jedinstvo, ravnotežu i stabilnost (1943; prema Hol i Lindzi 1978). Međutim, kako se navodi u knjizi H. Tolle (2007) većina ljudi provedu čitav život zarobljeni u granicama sopstvene misli. Ti ljudi nikad ne izađu iz umno stvorenog, personaliziranog osjećaja sebstva koje je uslovljeno prošlošću. Prema Radman (2005) umjetnost i znanost pretpostavljaju iskusnog tumača koji je u stanju razabrati smisao objekata, te koji zahvaljujući značenjima koja im pridaje kao vješti opažač mogu tek postati objekti umjetnosti i znanosti. Kako bismo pobliže objasnili povezanost ličnosti i metode fraktalnog crteža navest ćemo jedan primjer dijagnostičkog crteža (Slika 1) i dati kratku analizu.

Slika. 1 Dijagnostički fraktal

Izvor: Rad Belme Duvnjak, 2015.

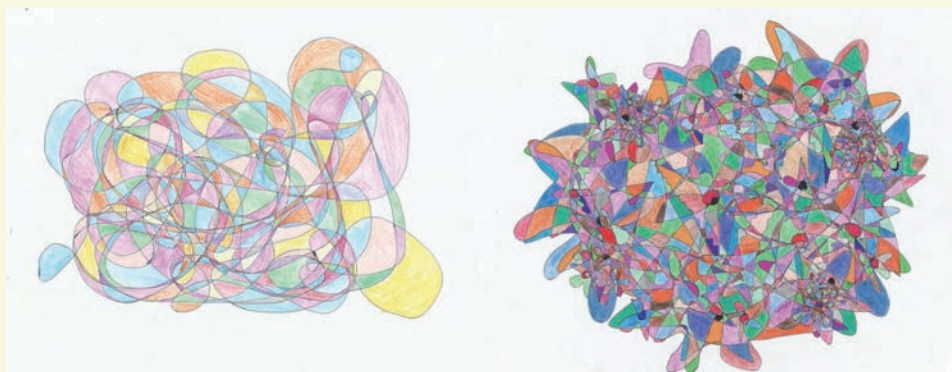
Motiv: Lopta koja je u fazi zapetljavanja (simbolično viđenje fraktala)

Djelovanje: kao da se muti nešto i to ide ka motanju u oblik lopte, i još uvijek se svi dijelovi ne daju smotati. Sve je razigrano, potpuno vedro, poletno. Javlja se radoznalost djeteta, koje je mali istraživač, koje iščekuje šta će dobiti (intuitivno viđenje fraktala). Osoba je prije svega tople, blage naravi, sklona pomoći drugima. Osoba s jasno definiranim ciljevima i odlučnošću da to ostvari, i u mislima je više ka naprijed, ka budućnosti. Pri analizi zna prikupiti potrebne informacije, isto tako ih vrlo rado dijeli s drugima. Posao koji joj to omogućuje je učiteljski ili pedagoški. Njena energija, koja je dosta stabilna, mirna i energična, po potrebi ju čini svjesnom sebe, svoje prirode, te to koristi u obnavljanju same sebe – unutarinja obnova. Vjeruje u sebe i možda je prema sebi i stroga, no njena upornost i odlučnost da ostvari cilj ju

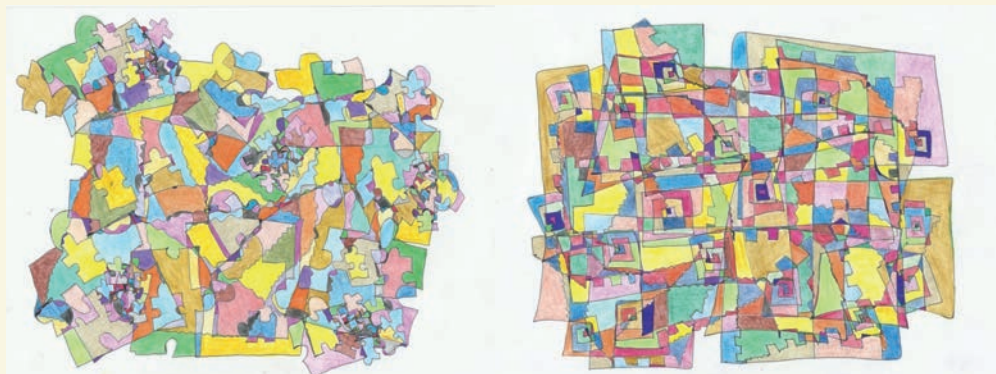
čini suzdržanom, te to kontroliše njen pomalo nemiran karakter. S obzirom na osobinu tvrdoglavost osoba zna biti sklona nametljivosti i dosadna s informacijama koje želi prenijeti. Njene misli su često okrenute ka budućnosti, u analizi i mislima se često zna zapetljati.

5. KREATIVNOST I CRTANJE FRAKTALA

O kreativnosti i crtanju fraktala najbolje govore sami crteži fraktala.

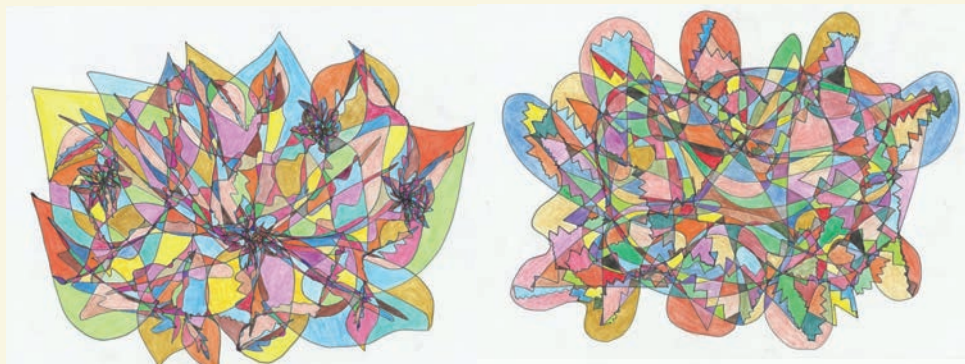

Slika. 2 Dijagnostički fraktal (autoportet); Slika 3. Korekcijski fraktal (crtež simbola - cvijet); Izvor: slika 2. i 3. rad autora 2015.

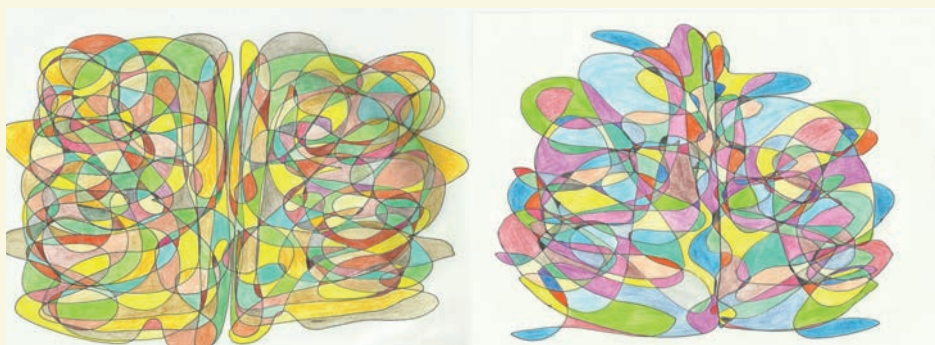
Slika 4. Korekcijski fraktal simbol – puzzla; Slika 5. Korekcijski fraktal (crtež sa elementima)

Izvor: slika 4. i 5. rad autora 2015.

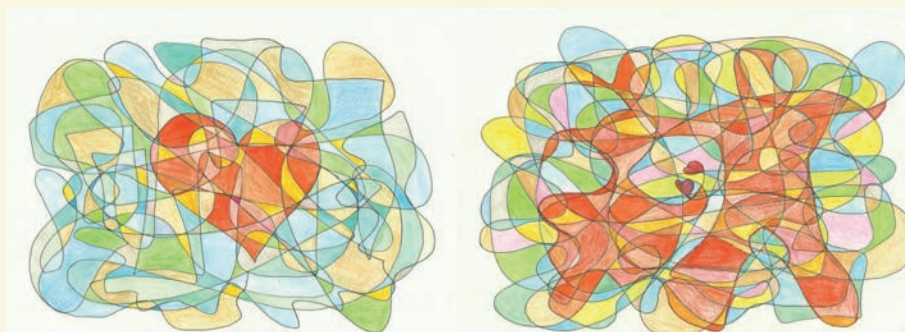
Slika 6. Korekcijski fraktal simbol – list; Slika 7. Korekcijski fraktal (crtež sa elementima)

Izvor: slika 6. i 7. rad autora 2015.

Slike 8. i 9. Crteži fraktala sa obje ruke istovremeno

Izvor: slika 8. i 9. rad autora 2016.

Slike 10. i 11. Fraktali za ispunjenje želje (fraktali podrške sa simbolom)

Izvor: slika 10. i 11. rad autora 2016

Slike 12.i 13. Umjetnički fraktali

Izvor: slika 12. i 13. Kosec, M. Radionica crtanja fraktala - radna skripta. Puni potencijal

6. ZAKLJUČAK

Ličnost, kreativnost i metoda fraktalnog crteža su, kako je navedeno u uvodnom dijelu rada, složeni pojmovi koji zahtijevaju veću pažnju i posvećenost. Kreativni potencijal osoba posjeduje, ali često ga nije svjesna. No, na sreću, kreativnost se može uvježbavati i razvijati. Mnogi ne mogu odmah stvoriti nove ideje i djela, ali ono što mogu jeste izgrađivati sebi slobodu za stvaranje. Metoda fraktalnog crteža nam omogućuje oslobađanje, a o dobrobitima ove metode se govori skoro 30 godina. Njen značaj svakako je u području rasta i razvoja koji se postiže osvješćivanjem nesvjesnog. Nesvjesni dio ličnosti se uzima kao glavna pretpostavka za kreativno izražavanje. Ličnost, kao i kreativnost, podložna je promjenama koje dovode do nesklada u sistemu. Metoda fraktalnog crteža, čiji je glavni cilj vratiti sklad, ravnotežu i harmoniju kroz crte i boje upravo to omogućava dajući kreativna rješenja za čovjekove probleme. Jednominutni crtež svojim energetske dejstvom može na zabavan i opuštajući način, kroz bojenje istog, olakšati promjene i ukazati na potencijal koji putem fraktala postaje svjesni dio osobe i vodilja ka novom kvalitetnijem životnom putu.

Personality, creativity and method fractal drawing

Abstract

Concepts of personality, creativity and method fraktalnog drawings due to their complexity, never devoted enough attention. All of the above, the presence of art therapy as a method of prevention, treatment and support healthy growth and development of people, tells about the benefits of creative self-expression. This work discusses the use of art therapy methods fractal drawings, based on Jung's theory of personality, and helps in the expression of the unconscious which often represent a barrier for the successful functioning of personality. The results of studies conducted by the author of the method (Polujahtova and Komov 2014) show that the application of the methods fractal drawings increase the role of the spiritual components, enhances creativity, improves confidence, develops socialization and communication.

Key words: personality creativity, metod fractal drawing, art therapy

LITERATURA

- Bajraktarević, Jasna (2015), *Mentalno zdravlje*, Avery, Sarajevo
- Barun, Ivan, Nikolina Jovanović, Nada Ivanović (2014), "Art terapija – teorijske postavke, razvoj i klinička primjena", *Socijalna psihijatrija*, 42 (2014) 190-198
- Brierley, David L. (2013), *Skriveno u vidljivom. Razmišljanja jednog učitelja i njegovih trinaestogodišnjaka*, IWP – škola za sutra, Zagreb
- Fulgosi, Ante (1997), *Psihologija ličnosti. Teorija i istraživanja*, Školska knjiga, Zagreb
- Hark, Helmut (1998), *Leksikon osnovnih jungovskih pojmova*, Dereta, Beograd
- Hol, Kelvin S., Gardner Lindzi (1978), *Teorije ličnosti*, Nolit, Beograd
- Kershner, John R., Gwen Ledger (1985), "Effect of sex, intelligence and style of thinking on creativity: A comparison of gifted and average IQ children", *Journal of Personality and Social Psychology*, 48(4), 1033-1040.
- Polujahtova, Tanzilia Zakirovna i Andrej Evgenjevič Komov (2014), *Izvornik fraktalne mudrosti ili nov pogled na naše mogućnosti*, Puni potencijal, Zagreb
- Kosec, Martina (2015), *Radionica crtanja fraktala - radna skripta*, Puni potencijal, Zagreb
- Ljubotina, Damir, Nataša Juničić, Vesna Vlahović-Štetić (2015), "Struktura i prediktori samoprocjene kreativnosti kod srednjoškolaca", *Psihologijske teme*, 24, 2015 (3), 369-399.
- Repišti, Selman (2016), *Psihologija ličnosti: Teorija i empirija*, drugo prošireno izdanje, Podgorica
- Stevanović, Marko (1999), *Kreatologija: znanost o stvaralaštvu: vrtić - škola - fakultet*, Tonimir, Varaždinske Toplice
- Tolle, Eckhart (2007), *Tišina govori*, Čarobna knjiga, Beograd
- Čorko, Irena, Andrea Vranić (2007), "Utjecaj Informacije o postojećim djelima u određenoj domeni na kreativnost novih djela", *Društvena istraživanja*, 16 (3 (89)), 613-625.

Ivankov, Patricia (2017), *Neuroznanstveni temelji kreativnih terapija*, Diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Zagreb

Kunac, Sani (2015), "Kreativnost i pedagogija", *Napredak*, 156 (4), 423-446.

Počuča, Ninoslava (2019), *Naslijeđe Carla Gustava Junga: popularna izobličenja i prešućivanja analitičke psihologije*, Doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Zagreb

Radman, Zdravko (2006), "Pogled iz pozadine", *Filozofska istraživanja*, Vol. 26, No. 2, 423-437.

"Upoznajte fraktale - doživite čaroliju osobnog razvoja", (2011). Preuzeto 1. 2. 2016. sa <http://www.crtanje-fraktala.com/o-crtanju-fraktala/>

Vučković, Dragutin (2019), "Kompleksi", *Filozofska istraživanja*, 39 (1), 97-102.

Adresa autorica:

Belma Duvnjak:

duvnjak_b@hotmail.com

Jasna Bajraktarević:

bajraktarevicjasna@gmail.com

Pedagoški fakultet Univerziteta u Sarajevu

MUSTAFA R. ALENDAR

Fakultet humanističkih nauka, Univerzitet Džemal Bijedić Mostar

pregledni naučni rad

Odnos virtuelnog i stvarnog uspjeha BiH stranaka

SAŽETAK

Internet je nakon 2008. godine i pobjede Baracka Obame prvi put u historiji osigurao ključnu prednost nad protivkandidatom. Njegov nasljednik Donald Trump na izborima 2016. je uradio isto. I političari iz regije Zapadnog Balkana sve više uviđaju koristi interneta, a naročito društvenih mreža za svoju prezentaciju i u konačnici politički uspjeh. Šta je s Bosnom i Hercegovinom? Kako u javnoj sferi zajednički djeluju novi i stari mediji i kakvu percepciju imaju od javnog mnijenja i političkih subjekata? Da li danas politička stranka u BiH nakon „virtuelnog uspjeha“ može očekivati i stvarni uspjeh na terenu?

Analizom podataka, uporedili smo participaciju političkih stranaka u Domu naroda BiH u mandatima 2014-2018 i 2018-2022 i broj osvojenih mjesta po partijama sa popularnošću na Facebooku, kao reprezentativnom primjeru internetske/virtualne prezentacije pojedine političke stranke. Istraživanjem je primjećeno nepodudaranje popularnosti političke stranke „na mreži“ sa njenim stvarnim uspjehom – osvajanjem određenog broja delegata u državnom parlamentu (Dom naroda BiH). Generalno, kod tradicionalnih, većih partija, za koje se najviše odlučuju birači u izbornim ciklusima 2014-2018 i 2018-2022, kao što su SDA i SNSD (i dijelom HDZ); virtuelni i stvarni rezultati su približni, dok za sve ostale vrijedi „veliki razlaz svjetova“. Najmnogobrojnije političke partije na internetu – najmalobrojnije su predstavljene u Parlamentu. Istovremeno loši internet rezultati kod pojedinih partija rezultiraju „velikim kolačem“ u Domu naroda BiH.

U BiH se trenutno može govoriti samo o „političkoj komunikaciji koja koristi internet“, a ne o „umreženoj političkoj komunikaciji“. Interakcijske mogućnosti interneta svedene su na stare mogućnosti masovnih medija, koji su, svojim decenijskim djelovanjem, udaljili pojedinca iz javne sfere, čineći ga konzumentom proizvoda masovne kulture i posmatračem političkih dešavanja. Internet se u političkoj komunikaciji BiH još uvijek dijelom doživljava kao klasični - masovni medij. Publika nema priliku za sistemski uređenu interakciju pa je pretežno fokusirana na jednosmjerno konzumiranje. U međuvremenu, političari internetu pristupaju samo kao još jednoj od niza istih mogućnosti, ne shvatajući novu činjenicu, da ne mogu samo emitovati, već da trebaju istovremeno svoje produkte učiniti i dostupnim primaocima.

Ključne riječi

internet, facebook, masovni mediji, javno mnijenje, političke partije, društvene mreže

UVOD

Wael Ghonim, anonimni inženjer informatike, bio je samo jedan od brojnih stanovnika planete za koje niko u svijetu nije znao, ali je zahvaljujući otvaranju Facebook stranice *Svi smo mi Hallel Said* za nepune dvije sedmice okupio više od 400.000 istomišljenika, izvevši ih na trgove i ulice Egipta s ciljem promjene vlasti. Ovaj tridesetogodišnjak postao je amblem digitalne revolucije, novog vremena, u kojem društvene mreže i multimediji postaju moćni nosioci komunikacije i mobilizacije javnosti, radikalno mijenjajući tradicionalne pojmove javnosti i njenog konstituisanja. Erupcija tadašnjeg narodnog nezadovoljstva može se objasniti mogućnošću masovnog pristupa novim medijama od strane Egipćana u tom trenutku. Ideje, pozivi, poklič, kružili su informacionim tokovima koje vlasti više nisu mogle kontrolisati. Egipatska Vlada je pokušala da blokira internetske provajdere preko kojih je išla komunikacija pobunjenih, ali bez uspjeha, upravo zbog tehničkog načina konstrukcije internetske mreže, gdje različita brojna čvorišta mogu funkcionisati neovisno jedan od drugoga. "Wael Ghonim je uhapšen, u zatvoru je proveo 12 dana, i po izlasku se ekspresno, po izboru *Timesa*, našao među 100 najuticajnijih ljudi u svetu 2010" (Jevtović, Vulić, & Pavlović, 2011). Mogućnosti digitalne mreže i ličnih medija izgledaju grandiozne.

Osjetan rast „informatičke pismenosti“ BH građana posljednjih godina neminovno nameće temu utjecaja mreže. Znaju to i vodstva političkih stranaka, pa su na Facebooku njihove zvanične prezentacije sve ozbiljnije, kvalitetnije, snažnije i utjecajnije.

"Ono što je zanimljivo jeste da kandidati shvataju da treba da imaju profile na društvenim mrežama, ali mislim da ne shvataju da su te mreže istovremeno i kanal za feedback."¹

I pored toga što je danas online penetracija u BiH 72,41%², političke organizacije u BiH više vjeruju tradicionalnim kanalima komunikacije, i to s pravom, jer im popularnost na mreži ne donosi prevagu.

METOD

Analizom podataka, uporedili smo participaciju političkih stranaka u Domu naroda BiH u mandatima 2014–2018 i 2018–2022 i broj osvojenih mjesta po partijama sa popularnošću na Facebooku, kao reprezentativnom primjeru internetske/virtualne prezentacije pojedine političke partije.

Dom naroda BiH broji 15 mjesta a u oba mandata, 2014–2018 i 2018–2022 po jedno mjesto je zauzimao fizički kandidat kome nije bila označena stranačka pripadnost. U mandatu 2014–2018 to je bio Ognjen Tadić a u mandatu 2018–2022 Zlatko Miletić. Oba ova poslanička mjesta su izostavljena iz istraživanja kao nerelevantna.

Stoga je procentualno svako poslaničko mjesto nosilo 7,1428...% od ukupnog broja 14. Radi lakšeg snalaženja ovaj poen je zaokružen na 7%. Popularnost na Facebooku je izračunata tako što se zbir pratilaca svih stranaka procentualno podjelio sa pojedinačnim brojem pratilaca na FB svake stranke. U sazivu Doma naroda 2014–2018 ovaj zbir je iznosio 104.000 pa je zaokružen radi lakšeg uvida na 100.000. U sazivu Doma naroda 2018–2022 ovaj zbir je iznosio 97.000 pa je također zaokružen radi lakšeg uvida na 100.000.

Facebook nudi javni uvid u popularnost pojedinog korisnika koji se može pronaći u sekciji „zajednica“ koji se nalazi na desnoj strani ekrana pored

1 Lejla Turčilo, [ba.n1info.com/Vijesti/a99442/\(08.06.2016.\)](http://ba.n1info.com/Vijesti/a99442/(08.06.2016.))

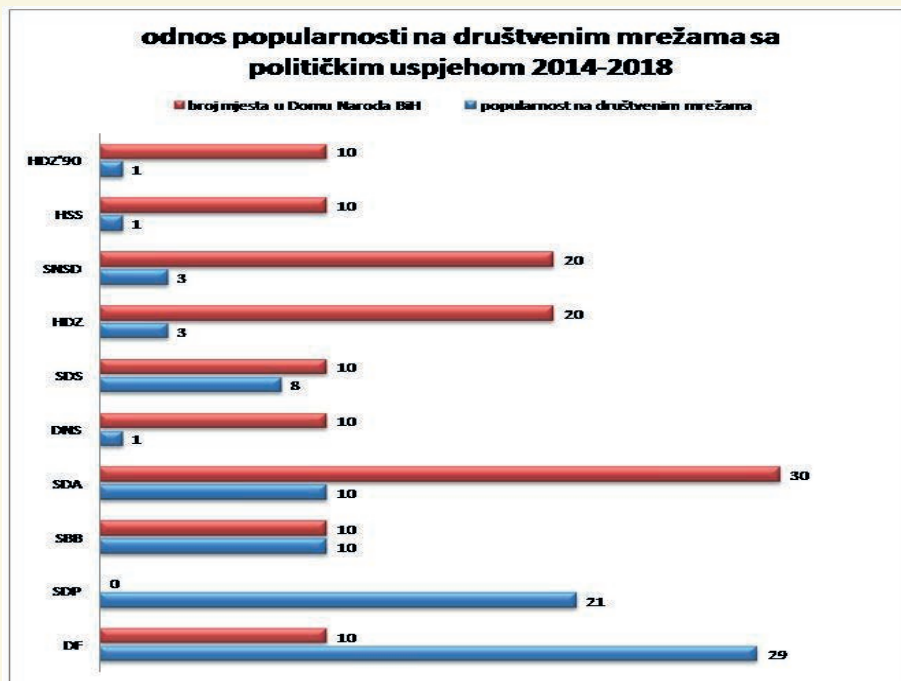
2 RAK (Regulatorna agencija za komunikacije BiH) 2018.

piktograma „like“ gdje stoji broj ljudi kojima se sviđa ta stranica, tj, koji prate određenog korisnika u ovom slučaju političku stranku. Uvid je prvi put urađen 15.01.2017, a drugi put 15.07.2020.

REZULTATI³

Grafika 1 Dom naroda BiH 2014-2022

SDS 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 3.000/100t) 3%
 HDZ 3/15: Dom naroda 21%; Popularnost na internetu (FB 7.000/100t) 7%
 SDA 3/15: Dom naroda 21%; Popularnost na internetu (FB 20.000/100t) 20%
 HSS 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 1.000/100t) 1%
 SNSD 2/15: Dom naroda 14%; Popularnost na internetu (FB10.000/100t) 10%
 DF 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 45.000/100t) 45%
 SBB 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 15.000/100t) 15%
 HDZ 90 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 2.000/100t) 2%
 DNS 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 1.000104) 1%
 O. Tadić 1/15

3 Prilog: tablica grafika A i B

Grafika 2 Dom naroda BiH 2018–2022

SDS⁴ 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 4.000/100t) 4%

HDZ 4/15: Dom naroda 28%; Popularnost na internetu (FB 10.000/100t) 10%

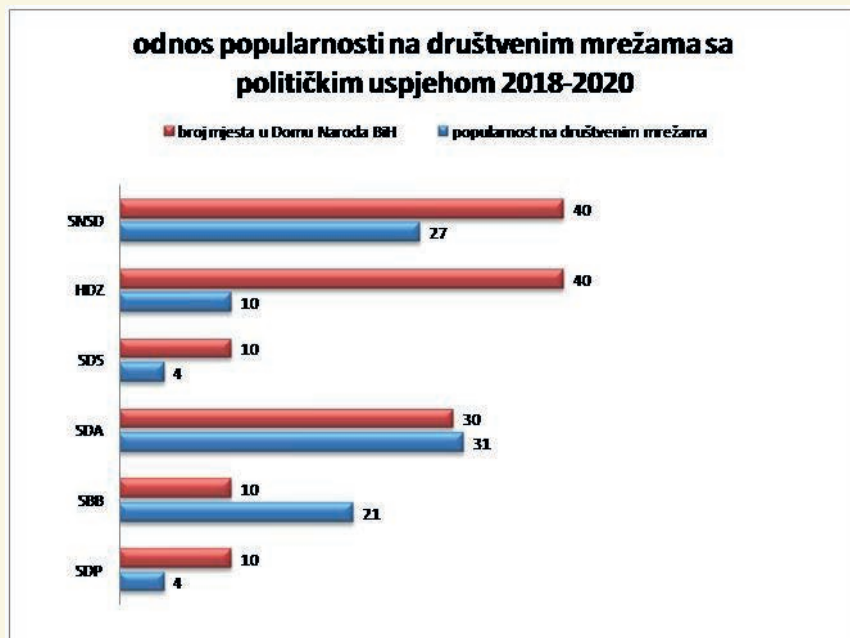
SDA 3/15: Dom naroda 21%; Popularnost na internetu (FB 31.000/100t) 31%

SBB 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 21.000/100t) 21%

SNSD 4/15: Dom naroda 28%; Popularnost na internetu (FB 27.000/100t) 27%

SDP 1/15: Dom naroda 7%; Popularnost na internetu (FB 4.000/100t) 4%

Z. Miletić 1/15

DISKUSIJA

U oba posmatrana saziva Doma naroda BiH primjećeno je nepodudaranje popularnosti političke partije „na mreži“ sa njenim stvarnim uspjehom – osvajanjem određenog broja delegata u ovom parlamentu. Generalno, kod tradicionalnih, većih partija za koje se najviše odlučuju birači, kao što su SDA i SNSD (i dijelom HDZ); virtuelni i stvarni rezultati su približni, dok za sve ostale vrijedi „veliki razlaz svjetova“.

Ovaj razlaz je najvidljiviji kod DF-a, najpopularnije stranke na Facebooku u sazivu 2014–2018 sa 45% popularnošću na internetu u odnosu na sve ostale stranke u Domu naroda gdje bilježi samo 7% uspjeha. U sazivu 2018–2022

⁴ nema glavne stranice pa su sabrani dostupni: Višegrad, Prijedor, Doboj, Trebinje i Zvornik

sličnu sliku daje SBB. Također, negativan razlaz virtualnog i stvarnog u istom sazivu bilježi SDS na način da sa samo 4% popularnosti na mreži uzima velikih 7% Doma naroda.

Najmnogobrojnije političke partije na internetu su najmalobrojnije predstavljene u Parlamentu. Istovremeno mršavi internet rezultati kod pojedinih partija rezultiraju „velikim kolačem“ u Domu naroda. Kao da pravila nema?! Da li bosanskohercegovačke društvene mreže, imaju snagu prezentacije i moć da utječu na mišljenje i raspoloženje birača?

U toku kampanje za izbor predsjednika SAD-a 2017. godine, Trumpov digitalni tim, koji je imao više od 100 ljudi, trošio je sedmično 100.000 dolara na digitalna istraživanja javnog mnijenja i razne ankete. Hillary Clinton je na rad s internet-resursima tokom svoje kampanje za predsjednika SAD-a potrošila 3,1 milion dolara, a Trump, koga su mnogi smatrali autsajderom, skoro pet puta više - 14,2 miliona dolara.⁵ Potrošeni iznosi pokazuju koliku je važnost novim medijima priznao svaki od kandidata.

Naša regija ne zaostaje mnogo. Slovenski predsjednik Borut Pahor je odličan primjer. On je za vrijeme studiranja dodatne prihode ostvarivao kao model-maneken. Ovaj osjećaj za prezentaciju i javni prostor prenio je u svoju političku praksu izabravši društvenu mrežu Instagram kao kanal za birače. Instagram se pretežno oslanja na fotografije pa je Pahorova odluka zbog maneknske fotogeničnosti više nego dobro promišljena. Pahor trenutno na ovoj društvenoj mreži ima preko 22000 pratilaca što iznosi skoro 1% ukupnog stanovništva njegove države. Svaku objavu/fotografiju isprati oko 2.000 birača.

Šta je sa Bosnom i Hercegovinom?

U BiH je još uvijek glavni sinonim za društvenu mrežu - Facebook! Prijevod s engleskog jezika je knjiga lica. Tehnički, to je internet-stranica koja služi kao servis za socijalnu mrežu. Pravno/ekonomski, to je preduzeće, firma. Počeo je s radom 04.02. 2004. godine, i od tada se svako „lice“ može učlaniti. Korisnici (ili članovi?) Facebooka mogu učestovati pojedinačno i pri tome obavještavati svoj krug poznanika i prijatelja o svim svojim aktivnostima i mentalnim i

⁵ .b92.net/mobilni/info/1201225 (19.11.2016)

fizičkim. Također mogu se organizovati vlastite mreže unutar velike mreže za razne potrebe, pretežno interesne prirode. Globalni utjecaj Facebooka je ogroman. Firme, u kojima zaposlenici imaju pristup internetu tokom radnog vremena, blokiraju korištenje ove društvene mreže jer se uposleni teško mogu oduprijeti „pozivu mreže“ tokom svoga posla. Slično reaguju i države ali zbog drugih razloga, pa su potpuno ili djelimično Sirija, Iran, Kina, Pakistan, Sjeverna Koreja... zabranile pristup Facebooku/društvenim mrežama. U okviru Facebooka možete kreirati stotine grupa baziranih na dijeljenju interesa i aktivnosti. Uobičajeno je pozvati prijatelje i poznanike s ciljem promovisanja, dijeljenja i diskutovanja o relevantnim temama.“⁶ „Facebook grupu možete kreirati o bilo kojoj temi. One se mogu koristiti za ozbiljne diskusije, virtuelne peticije, gdje svojim učlanjenjem podržavate nešto ili nekoga, kao mjesto za dijeljenje fotografija i videosnimaka ili, jednostavno, kao način dobijanja informacija o organizacijama i sl.

Mogućnosti i koristi od Facebooka su neograničene, počevši od korištenja Facebooka kao neke vrste osobnog dnevnika, do mogućnosti korištenja kao društvene mreže za pokretanje određenih aktivnosti, te do toga kako se javnost povezuje na dosad nepoznate načine.

"Javno mnijenje postaje istovremeno i globalno i lokalno, odnosno javnost može raspravljati i o pitanjima koja je se direktno tiču, ali i o drugim koja nisu s njom u neposrednoj vezi/odnosu." (Spahić & Nožica, 2014)

I dok se svakog dana dramatično povećavaju načini pristupa komunikacijskim kapacitetima u tehnološkom smislu, u iskustveno-socijalnom smislu čovječanstvo ne ide ukorak s tehnologijom na način kako Spahić&Nožica teoretski postavljaju. Interakcija s tehnologijom ili s učesnicima u dvosmjernoj ili grupnoj komunikaciji nije dovoljna da bi se osiguralo učešće u procesima donošenja odluka! Da li bosanskohercegovačko javno mnijenje već dobro zna za ovu činjenicu? Da li je to objašnjenje za obrnuto proporcionalne rezultate popularnosti političkih partija na Facebooku sa njihovim stvarnim uspjehom? Facebook, kao novi medij/kanal, baš kao i stari masovni mediji ne pruža za sada iskustvo „učešća u procesima donošenja odluka“. Da li u BiH Facebook funkcioniše u javnoj sferi kao i klasični jednosmjerni masovni

⁶ http://www.webopedia.com/TERM/F/Facebook_Group.html

medij, televizija na primjer?

Dio javne sfere, kao jedinstvenog sistema predviđenog za društvenu integraciju, dugo su bili (i još uvijek su) masovni mediji. Njihova uloga je ključna u stvaranju infrastrukture za javni diskurs našeg "zamišljenog zajedništva", koje može postojati jedino kroz medije. Naspram države, koja je također dio javne sfere, masovni mediji su postali superiorini jer bez njih se ne može "kanalisati protok diskursa od oblikovanja mnijenja u mrežama javnog prostora do političkog oblikovanja u političkom sistemu i obratno." (Tonnie, 1922)

„Osiguravajući agilnu, fluidnu komunikacijsku tok djelovanja između društvene zajednice i njenih građana, masovni mediji, kao spona između države i društva, prepoznati su kao posrednici od javnog interesa." (Došenović, 2011) Pojavom radija i emancipacijom masa mijenjaju se stanovišta, od apsolutne medijske moći (Packard, McLuhan, Lazarsfeld) do precjenjivanja efekata medija. Tako Klaper (1960), oslanjajući se na Festingerovu Teoriju kognitivne disonance, smatra da su efekti medija minimalni i da oni, ipak, imaju ograničavajući učinak. I danas se citira čuvena formulacija Bernarda Berelsona: "Neke vrste komunikacije o nekim temama, dovedenih do pažnje neke vrste ljudi, pod nekim uslovima, izazivaju neke vrste efekata." (Schramm, 1960)⁷ Akademska opreznost i neodređenost kod razmatranja utjecaja masovnih medija zapravo je svjedočanstvo o teškoćama u dokazivanju njegovog medijskog utjecaja. Ne utječu nikako?! Malo mijenjaju, a najviše učvršćuju uvjerenja koja već postoje?!

Međutim, već tada, masovni mediji su najavili a novi mediji praktično i konačno dokazali da komunikacijske kompetencije javnog mnijenja ne postaju veće sa većim brojem komunikacijskih mogućnosti u javnoj sferi niti sa pojačanom frekvencijom informacija koje su do kraja ubrzali novi mediji. Naprotiv, obrnuto proporcionalno brzom ritmu odašiljanja i interakcije koju diktiraju novi mediji, opada društvena osvještenost pojedinca građanina.

Kada bi sredinom prošlog vijeka stručnjak koji bi bio angažovan u stvaranju javnog mnijenja želio pokrenuti javnost, oslonio bi se isključivo na sredstva

7 prevod autora sa engleskog

masovnog komuniciranja kao sredstva masovnog uvjeravanja. Tada se tome pridavala gotovo magična moć. Uspjeh masovnih medija u kreiranju mišljenja publike doveo je do hvalospjeva o lakoći proizvodnje njegovog utjecaja: od linearnog modela, što podrazumijeva automatsko upravljanje, do S-R teorije (stimulus-response) stimulacije i odgovora. Došlo se do saznanja da se kroz medije formira institucionalno mnijenje, dok su ostala mnijenja nazvana spontanima. Josep Klapper je u osvit televizije istaknuo tri vrste promjena koje mogu uzrokovati masovni mediji: „konverziju – prema poznatoj sjeni, blažu promjenu ili pojačanje“. (Klapper, 1960)

Odnos politike, medija i javnog mnijenja je predmet teorijske rasprave već skoro čitav vijek. Teorija je do sada već dva puta potpuno obrnula ključne zaključke o važnosti i moći medija. Od prvobitnog shvatanja da je utjecaj medija ogroman – snažan, direktan i istovjetan, i da se medijski sadržaji uvlače direktno pod kožu primalaca poruka, prešlo se na zaključak da je taj utjecaj veoma mali i ograničen na određene pojedince. Publika je selektivna u pažnji koju poklanja medijskim sadržajima, i u pamćenju tih sadržaja, jer već ima formirana mišljenja o onome o čemu mediji izvještavaju, pa je utjecaj medija ograničen samo na kristalizovanje, pojačavanje ili aktiviranje postojećih, latentnih mišljenja, s veoma malom moći da ih mijenja. Vraćanje na početni stav o velikoj moći i velikom utjecaju medija, afirmiše drugačiji konceptualni okvir i novi rječnik osnovnih pojmova.

Današnja javna sfera u kojoj dominira internet, veoma slična javnoj sferi na početku industrijske revolucije gdje su se forumske diskusije, umjesto na internetskim portalima, vodile u salonima i kafanama. „Ako je javnost salona i kafana s početka modernog doba, zbog dominantnosti umjetničkih i društvenih tema i karakterističnog elitizma, bila nazvana – literarnom, onda se javnost u okviru foruma, zbog mogućnosti vođenja diskusije u kontinuitetu, s karakterističnom interaktivnošću i brzom razmjenom stavova, može nazvati novom (internetskom) ili virtualnom javnošću“. (Osmančević, 2009)

Nove tehnologije su, sa svojim novim mogućnostima, penzionisale klasično subverzivno djelovanje tradicionalnih centara moći. Kako su svi događaji postali javni jer su postali dostupni putem novih medija, tako se promjenila priroda javnog života u javnoj sferi, shodno pomjerenog poimanja važnosti i značaja događaja.

Dakle ovo Tonniesevo razmatranje se odnosi na idealan slučaj i ne odnosi se na nove medije, koji su danas u javnoj sferi preuzeli primat od masovnih! Međutim jedna stvar ostala je ista. "Čovjek - skupljač hrane ponovno se javlja u neprimjerenoj ulozi skupljača informacija. U toj ulozi, elektronski čovjek nije ništa manje nomad od svojih paleolitskih predaka." (McLuhan, 2008: 250) Internet je, u komunikacijskom smislu idealan za formiranje Millsove javnosti kao "diskusione grupe ljudi koji uživaju jednaka prava u izražavanju svog mišljenja". (Mills, 1964). Danas, putem društvenih mreža imamo trenutne mogućnosti za razmjenu mišljenja.

Komunikacija putem interneta može biti sredstvo za mobilizaciju i aktivizam javnosti, jer omogućava istovremeno odvijanje interpersonalne, organizacijske i masovne komunikacije. Internet pruža mnogo jednostavniji način za održavanja bilo kakve vrste aktivizma. Ne smijemo zaboraviti da demokratija njeguje angažovanost civilnog društva, koje tako postaje osnova na kojoj se uzdiže javna sfera i baza za regrutaciju javnosti.

Civilno društvo je mreža dobrovoljnih organizacija odvojenih od države i ekonomije koje, između ostalog, osiguravaju komunikativne dimenzije civilnog društva! Budući da je sastavljeno od spontanih organizacija i pokreta, zainteresovani su prirodno da respondiraju na rezonancu koju su društveni problemi dobili u privatnoj sferi i koji ih kondenzuju i pojačavaju u pravcu javne sfere. Širenje javne sfere povećanjem državnog aparata i ulaskom novih i novih medija kao prirodan proces, doveo je i do uvećanja javnosti jer je broj publike također prirodno porastao. U takvom razvoju događaja, centri moći su počeli da doživljavaju javno mnijenje kao prijetnju pa se anesteziiranje velikog dijela javnog mnijenja čini kao logičan potez državnog aparata na vlasti, kako bi onda na kraju „imali posla“ sa manjim dijelom, i sa kojim mogu izaći na kraj.

Ovi nalazi nas navode na zaključak da se Internet u političkoj komunikaciji Bosne i Hercegovine još uvijek dijelom doživljava kao klasični - masovni medij. Publika nema priliku za sistemski uređenu interakciju pa je pretežno fokusirana na jednosmjerno konzumiranje, dok istovremeno, političari internetu pristupaju samo kao još jednoj od niza istih mogućnosti. Pri tome su njihovi marketinški timovi svjesni „sadašnje nevažnosti Facebooka“ za politički uspjeh. Kako je došlo do ovoga?

World Wide Web (www) je informatički sistem koji od miliona i milijardi kompjutera priključenih na internet i pripadajućih softvera čini jedinstveni i zamršeni globalni komunikacijski krovotok. U samom korjenu riječi virtualno je simulacija. Izraz „virtuelna stvarnost“ koja se pojavljuje uporedo sa „mogućnošću boravka na mreži“ je u korjenu oksimoron“ spoj dva protivuslova jer kako nešto što je simulirano može biti stvarno?!

To što se pri tome poništavaju vremenske, prostorno-geografske ili fizičke distance razlog je za afrimaciju pojma virtuelno okruženje - cyberspace. Cyberspace, uspostavljen uz pomoć i posredovanje nove tehnologije, omogućio je i nastanak novih pojmova: cyber-društvo, cyber-zajednica... oblike novih društvenih formacija.

"Virtuelnu (cyber) zajednicu ili cyber-društvo, dakle, čine oni koji se „sastaju“ i među djeluju u mediju mreže (interneta), u polju cyberspacea, virtuelnog prostora. Oni su subjekti virtuelnosti." (Spahić&Nožica, 2014)

„Potencijalno postojanje, mogućnost, sposobnost u suprotnosti prema onome što je ozbiljno prisutno, što je realitet. Virtuelno - sposobno za djelovanje, za kretanje. Nešto što je skriveno, latentno, što se ne pojavljuje, ali se može pojaviti, može postati realno u budućnosti.“⁸

Ovaj izraz - „cyberspace“, prvi je put naveden u knjizi Williama Gibsona *Neuromancer*⁹, kada se desio spoj ljudske percepcije i digitalne informacije

Nastao na književnom polju naučne fantastike prihvaćen je široko u nauci, praksi i teoriji.

U virtualnom prostoru se, sasvim prirodno formiraju virtualne zajednice. Internet je tehnološki omogućio dvosmjernu i višesmjernu komunikaciju a samim tim i raspravu. Ljudi su, u međuvremenu, pronašli novo slobodno vrijeme unutar svoga pretrpanog radnog dana da bi učestvovali u što više foruma i proizveli što više zajednički mišljenja sa osobama koje imaju ista ili slična interesovanja. Virtualna zajednica je tako postala društvena zajednica, ali ovaj put ljudi se skupljaju uz pomoć robota, na novoj Agori - na Mreži!

⁸ Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1981.

⁹ 1984

"Prema definiciji argentinskog filozofa Marija Bunge, dvije različite stvari X i Y su u interakciji ako utiču jedna na drugu (Jenkins, 2014), dok je participacija odnos jednakih snaga u procesima donošenja odluka." (Jenkins, 2014) Ili: interakciju imamo s tehnologijom: s interfejsom, tastaturom, ekranom, softverom, a participaciju, učešće i mogućnost donošenja odluka imali bismo kada bi interakcija dopuštala društvene procese!

Kada se političari obraćaju biračima preko televizijskog spota, njihovi marketinški timovi ne mogu da izaberu tačno koga žele da konzumira sadržaj. Internet, a naročito društvene mreže imaju to mogućnost u koja je danas „alfa i omega“ svih promotivnih akcija.

Međutim, ove nove mogućnosti za domaću politiku su zatvorene! Zašto? Zato što domaći političari još nisu shvatili/prihvatili novu činjenicu da ne mogu samo emitovati već da trebaju istovremeno svoje produkte učiniti i dostupnim primaocima.

BH politika ne nudi na Facebooku/društvenim mrežama ništa zauzvrat! Pristup i interakcija, je zamagljena participacijom u medijima, a ne kako bi trebalo, participacijom putem medija. Pri tome, nemamo pristup realnoj stvarnosti koja je ustuknula pred "integralnoj stvarnosti, stvarnosti bez granica u kojoj je sve ostvareno, tehnički materijalizirano, bez referencije na neko načelo ili bilo koju konačnu namjenu." (Baudrillard, 2006)

"U takvoj kulturnoj i duhovnoj klimi, savremenom čoveku je preostalo još jedino da se osloni na samog sebe. Ali kako, kada je upravo to sopstvo raspršeno, labilno, desupstancijalizovano, jednom reči dokrajčeno?" (Tomić, 2008)

Današnja bosanskohercegovačka slika Facebooka je niz pojedinačnih samoizražavanja i nemilosrdnih kritika. Time se ne postiže izgradnja dugoročnih veza između učesnika, u ovom slučaju između političara i njihovih birača.

ZAKLJUČAK

Političari iz regije Zapadnog Balkana sve više uviđaju koristi interneta, a naročito društvenih mreža za svoju prezentaciju i u konačnici politički uspjeh.

Istraživali smo participaciju političkih stranaka u Domu naroda BiH (u mandatima 2014-2018 i 2018-2022) i broj osvojenih mjesta po partijama sa popularnošću na društvenim mrežama – Facebooku kao reprezentativnom primjeru internetske/virtualne prezentacije pojedine političke partije.

Primjećeno nepodudaranje popularnosti političke partije „na mreži“ sa njenim stvarnim uspjehom – osvajanjem određenog broja delegata u državnom parlamentu. Generalno, kod tradicionalnih, većih partija, za koje se najviše odlučuju birači u izbornim ciklusima 2014-2018 i 2018-2022, kao što su SDA i SNSD (i dijelom HDZ); virtuelni i stvarni rezultati su približni, dok za sve ostale vrijedi „veliki razlaz svjetova“. Najmnogobrojnije političke partije na internetu – najmalobrojnije su predstavljene u Parlamentu. Istovremeno loši internet rezultati kod pojedinih partija rezultiraju „velikim kolačem“ u Domu naroda BiH.

Kada se političari obraćaju biračima preko televizijskog spota, njihovi marketinški timovi ne mogu da izaberu tačno koga žele da konzumira sadržaj. Internet, a naročito društvene mreže imaju to mogućnost u koja je danas „alfa i omega“ svih promotivnih akcija.

Međutim, nove mogućnosti za domaću politiku su zatvorene! Zašto? Zato što domaći političari još nisu shvatili/prihvatili novu činjenicu da ne mogu samo emitovati već da trebaju istovremeno svoje produkte učiniti i dostupnim primaocima. BH politika ne nudi na Facebooku/društvenim mrežama ništa zauzvat! Pristup i interakcija, je zamagljena participacijom u medijima, a ne kako bi trebalo, participacijom putem medija. U BiH se trenutno može govoriti samo o „političkoj komunikaciji koja koristi internet“, a ne o „umreženoj političkoj komunikaciji“. Interakcijske mogućnosti interneta svedene su na stare mogućnosti masovnih medija, koji su, svojim decenijskim djelovanjem, udaljili pojedinca iz javne sfere, čineći ga konzumentom proizvoda masovne kulture i posmatračem političkih dešavanja. Internet se u političkoj komunikaciji BiH još uvijek dijelom doživljava kao klasični – masovni medij. Publika nema priliku za sistemski uređenu interakciju pa

je pretežno fokusirana na jednosmjerno konzumiranje. U međuvremenu, političari internetu pristupaju samo kao još jednoj od niza istih mogućnosti, ne shvatajući novu činjenicu, da ne mogu samo emitovati, već da trebaju istovremeno svoje produkte učiniti i dostupnim primaocima.

LITERATURA

Baudrillard, J. (2006). *Inteligencija zla ili pakt lucidnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak

Klapper, J. (1960). *The Effects of Mass Communication*. New York: Free Press

McLuhan, M. (2008). *Razumijevanje medija*, Zagreb: Golden marketing-Tehnička knjiga

Mills, S. R. (1964). *Elita vlasti*. Beograd: Kultura

Osmančević, E. (2009). *Demokratska komunikacija*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung

Schramm, W. (1960). *Mass Communication*. Urbana: University of Illinois Press

Tomić, Z. (2008) *New\$ Age*. Beograd: Službeni glasnik, Čigoja štampa

Tonnies, F. (1922). *Kritik der offentlichen Meinung*. Berlin: Julius Springer

Časopisi:

Došenović, M. (2011). *Novomedijska slika stvarnosti – Komunikacijska (ob)mana javnosti ili (ne)moć savremene građanske misli*. Sociološka luča V/2: Nikšić, Filozofski fakultet Nikšić

Jenkins, H. (2014). *Teoretisanje o intezitetu participacije: razgovor o participaciji i politici*. Mediji i komunikacije 2, Bijelo Polje: Akademija društvenih nauka Crne Gore

Jevtović, Z. & Vulić, T. & Pavlović, D. (2011). *Filozofija straha i (re)konstruisanje medijske stvarnosti*. Kultura, časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku 133. Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka

Spahić, B. & Nožica, M. (2014). *Facebook i njegov uticaj na kreiranje sredstava za aktivizam virtualne javnosti u globalnom komunikacijskom prostoru*.

Svarog 8, Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka

ENCIKLOPEDIJE

Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 1981

Ostali izvori

Regulatorna agencija za komunikacije BiH

Web: n1info; b92.net; webopedia.com (dostupno: decembar 2021).

The relationship between the virtual and real success of BiH parties

Summary

Politicians from the Western Balkan region are seeing the advantages of the Internet more and more for their presentation and overall success in politics, especially the usage of social networks. We researched the participation of political parties in the House of Peoples of BiH (in the mandates 2014-2018 and 2018-2022) and the number of seats won by parties along with popularity on social networks - Facebook as a representative example of online / virtual presentation of each political party. Research has shown inconsistencies with the popularity of political parties “online” with their actual success - winning a certain amount of delegates in the state parliament. Overall, when it comes to traditional, larger parties that voters choose the most (such as SDA, SNSD, and partially HDZ / 2014-2018 and 2018-2022), virtual and actual results are approximate, while “a huge gap between two worlds” applies for the rest. Political parties that are most represented on the Internet, are actually least represented in the Parliament. At the same time, lousy Internet results for a few parties are resulting in “big cake” in the House of Peoples of Bosnia and Herzegovina.

When politicians address voters through a TV spot, their marketing teams cannot choose exactly when they want to consume content. The Internet, and especially social networks, have the opportunity that today is the “alpha and omega” of all promotional actions.

However, these new opportunities for domestic politics are closed! Why? Because domestic politicians have not yet understood / accepted the new fact that they can not only broadcast but also need to make their products available to recipients.

In BiH, there’s currently only “political communication using the Internet” topic rather than “networked political communication” one. Interactive possibilities of the Internet have been limited to the ones of old mass media,

which have been distancing the individual from the public sphere over the decades, making him/her a mere consumer of the mass culture product and an observer of the political events. The Internet is still partially seen as classic or mass media in the political communication of BiH. The audience doesn't have a chance for systematically arranged interaction, but it's primarily focused on one-way communication. In the meantime, politicians are accessing the Internet as just another option from the list, not seeing a new fact - not only that they can broadcast, but they need to make their products available to the recipients at the same time.

Keywords

Internet, Facebook, mass media, public opinion, political parties, social media

Adresa autora

Mustafa Alendar

Univerzitet Džemal Bijedić

Grad Mostar

Mustafa.Alendar@unmo.ba

Naida Ljuma

ILVANA ČENGIĆ

Univerzitet u Sarajevu

stručni rad

Izvještavanje njemačkog sedmičnog časopisa Der Spiegel o ratnim zločinima počinjenim tokom oružanih sukoba u jugoslovenskim republikama nakon raspada SFRJ

Nakon početka oružanih sukoba, prvo u Sloveniji, nakon toga u Hrvatskoj pa u Bosni i Hercegovini, bilo je potrebno evropsku i svjetsku javnost upoznati sa masovnim ubistvima, logorima, silovanjima i protjerivanjima. Mediji, posebno inostrani, koji su o tome izvještavali, imali su izuzetno važnu ulogu u formiranju javnog mnijenja u Evropi i svijetu, kao i za političke odluke koje su donošene u vezi sa načinom rješavanja krize u srcu Evrope pred kraj XX stoljeća. S tim u vezi, ovaj istraživački rad predstavlja analizu izvještavanja jednog od najvažnijih stranih časopisa *Der Spiegel*, koji je putem reportera sa terena, ali i stalnih dopisnika, njemačku, evropsku i svjetsku javnost informisao o oružanim sukobima kao i počinjenim ratnim zločinima. U radu je predstavljena detaljna analiza *Der Spiegelovih* izvještaja s jasnim i preciznim kvantitativnim pokazateljima o vrsti, mjestu, počiniocima i žrtvama počinjenih ratnih zločina.

Ključne riječi: *Der Spiegel*; oružani sukob; ratni zločini; mediji

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je u posljednjoj deceniji svog postojanja prošla kroz iznimno buran period – ekonomska kriza, politički skandali, raspad, oružani sukob. Svjetska javnost je sa velikom pažnjom pratila događaje u ovoj, nekada respektabilnoj evropskoj državi, čiji su ekonomski, politički, nacionalni i vjerski problemi predstavljali faktore nestabilnosti ne samo za Balkan, nego i šire.

1. MEDIJI I IZVJEŠTAVANJE O RATNIM DOGAĐAJIMA

Mediji, kao kanali za posredovanje poruka i informacija od komunikatora do recipijenta, postali su iznimno važan segment savremenog društva, te je naš život bez medija postao nezamisliv. Kao svojevrsno tržište mediji omogućavaju pristup svim oblicima ljudskog djelovanja (Bal 1997). Masovni mediji su posebno bitni „jer nas povezuju sa svetom koji se nalazi izvan naše privatne sfere” (Tjurou 2012: 51), te stoga predstavljaju svojevrsnu industriju i društvenu silu.

To posebno dolazi do izražaja kada pratimo vijesti i događaje kojima uživo nismo u prilici da prisustvujemo. S tim u vezi velika je odgovornost na novinarima/istraživačima. Novinarski istraživač polazi vazda od vlastite kulturne i civilizacijske baštine. „Ona nije uniformirana ni u jednoj sredini, pa su civilizacijski sukobi ne samo mogući nego nerijetko neizbježni unutar obavijesnog prostora iste države“ (Bešker 2004: 101).

Prema Tjurou (2012) kategorizacija razloga korištenja masovnih medija je sljedeća:

1. Uživanje
2. Druženje
3. Praćenje
4. Tumačenje

Informacija (lat. *informatio* – izvještaj, obavještenje) kao svako novostečeno sa/znanje postala je najtraženija i najdragocjenija roba, „otuda i tolika “žed” subjekata društvene prakse za istinitim porukama, informacijama oficijelnih agenasa informativne prakse” (Đorđević 1989: 31). Sa aspekta profesionalnog novinarstva, „smatra se da je poruka istinita ako je njena sastavna faktografija istinita, tj. ako su upotrijebljeni simboli (fakti, podaci, činjenice, faksimili...) istiniti” (Fejzić-Čengić 2004: 100). Nuhic (prema Fejzić-Čengić 2007: 95) tvrdi da „... u praksi novinarstva treba naznačiti stajalište da pojmovi objektivnosti informacije i istine informacije nisu identični”, te da je objektivnost samo jedan od kriterija istine informacije i predstavlja „tek njen donji prag. Ispod toga je laž” (Ibidem). Također je potrebno napraviti razliku između vijesti i istine, s obzirom da je „funkcija vijesti da signalizira neki

dogadjaj, funkcija istine je da skrivene fakte iznese na vidjelo, da ih postavi u međusoban odnos, te da sačini sliku stvarnosti na temelju koje ljudi mogu djelovati” (Lipmann 1995: 256).

Kada je u pitanju istinitost informacije, treba imati u vidu i značenje interpretacije informacije, te mogućnost šuma odnosno smetnje u komunikaciji. Stoga „svakodnevnu istinu, često, ne posjeduje nijedan pojedinac a priori, pa ni komunikator, niti njegov urednik” (Fejzić-Čengić 2007: 95). Izvori su također jedan od bitnih segmenata istine i objektivnosti, te postaju „najvažnije profesionalno pitanje dobrog novinarstva” (Fejzić-Čengić 2014: 84).

Teorija mas-medijske informacije razlikuje empirijske i medijske događaje, s obzirom da postoje različiti kriteriji koje „jedan događaj mora ispuniti da bi postao medijskim, odnosno da bi njegova verbalno-simbolička prezentacija bila uključena u proces desiminacije kroz kanale masovnog komuniciranja” (Kurtić 2000: 107). Neki od spomenutih kriterija su relevantnost, korisnost, zanimljivost, utjecaj, blizina, sukob, neobičnost, važnost itd. Publika masovnih medija je vremenski i prostorno raspršena, nehomogena, bez međusobne interakcije. „Ti pojedinci nisu ni prostorno ni vremenski nigdje okupljeni, već postoje kao razdvojeni, usamljeni, atomizirani pojedinci savremenog masovnog društva” (Vreg 1991: 42). Kada su u pitanju kategorije publike štampanih medija, teoretičar Mek Kvejl (prema Tomić 2003) razlikuje četiri vrste:

1. potencijalna ili totalna čitalačka publika (svi koji znaju i imaju naviku čitati);
2. kupci novina ili časopisa (broj prodatih primjeraka);
3. publika jedne rubrike ili publikacije;
4. tematska novinska publika (sportske ili kulturne).

Ako se javnost (lat. publicus) u klasičnom smislu definira kao „komunikativna aktivnost, kojom se zaokuplja pažnja građana, odnosno skup građana, koji usmjeravaju svoju pažnju na pitanja od općeg interesa” (Tucaković 2004: 139), iz same definicije vidljivo je da se javnost tretira prvenstveno kao recipijent medijskih sadržaja, a ne njihov aktivni učesnik (Tompson 2000). Neki teoretičari smatraju i da „masovna komunikacija omogućava

neograničeno proširenje sfere političke javnosti” (Nuhanović 1998: 9) te da su javnost i javno mnijenje „obmana koju su ustvari stvorili sami političari i postavili je na scenu društvenih zbivanja” (Kečo–Isaković 2006: 67). S tim u vezi može se iskazati i stav da „elita pomoću različitih sredstava i na različite načine predstavlja svoj interes kao javni interes, a zatim se pretvara da radi u skladu sa interesima javnosti” (Vočkić–Avdagić 2002: 22). Takav primjer je izvještavanje o postojanju logora u Bosni i Hercegovini:

"Ovdje je potrebno kritičnije misliti, posebno o tome kako i kada je slika došla u eter? Snimci o logorima u Bosni i Hercegovini emitovani su tek kada je vlasti u SAD to konveriralo, i kada je mislila da nešto po tom pitanju treba poduzeti. Opsežnim istraživanjima promjene mišljenja otkriveni su sistemski, a u nekim slučajevima i dramatični učinci tv vijesti" (Nuhanović 2005: 198).

Bitan segment je i određivanje stvarnog medijskog utjecaja na javno mnijenje, s obzirom na to da treba imati u vidu kako „vrlo malo ljudi o političkim događajima zna nešto više od onoga što prenose mediji” (Nuhanović 2005: 197), što može voditi zaključku da je „sporna tvrdnja da mediji stvaraju javno mnijenje samo izvještavanjem o događajima” (Ibidem). Očekuje se da mediji tumače događaje, „drugim rečima, postoji očekivanje – moralna obaveza, ako hoćete – da mediji rade u javnom interesu” (Dej 2004: 63).

Zahtjevan zadatak za medije i novinare je izvještavanje o kriznim situacijama, posebno oružanim sukobima. „Novinari već odavno prate vojne djelatnosti – kako u ratu, tako i u miru. Čitavo vrijeme vojni autoriteti pokušavaju ograničiti protok informacija koje bi mogle koristiti njihovim neprijateljima” (Cutlip, Center, Broom 2000: 509). Novinarstvo je zbog impetiva izvještavanja u takvim sulovima, ali ne samo zbog toga, postalo opasno zanimanje. „Hapšenja, ubistva, progona i maltretiranja novinara nisu ni danas retka pojava” (Bjelica 1983: 90). Postavlja se pitanje na koji način novinari adekvatno mogu odgovoriti zahtjevima koje pred njih kao profesionalce postavlja oružani sukob sa aspekta odgovornosti prema istinitom i objektivnom izvještavanju.

"U ratu se pogotovu ne sme (i ne može) ostati neutralan, takozvani objektivni izveštač. Prema tome, vrednovanje

je i ovdje nerazdvojni deo novinarstva, čak je u ratu još više prisutno. I ako prihvatimo stanovište o dve osnovne vrste rata, o oslobodilačkom i agresorskom, onda je jasno da stavovi ratnih izveštača mogu u svojoj osnovi da budu dvojaki: da podržavaju pravedan i da osuđuju nepravedan rat" (Slavković 1988: 210).

U izvještavanju sa svjetskih kriznih žarišta pitanje profesionalne etike je od iznimne važnosti zbog posljedica koje ono može odnosno čak i treba izazvati i predstavlja dodatnu odgovornost kako novinara tako i medijskog servisa za koji radi (Žaket: 2007: 30).

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

U ovom radu analizirali smo izvještavanje njemačkog sedmičnog časopisa *Der Spiegel* u razdoblju 1991–1996. godina. *Der Spiegel* (njem. ogledalo), osnovan 1947. godine, jedan je od najznačajnijih i najutjecajnijih političkih magazina u Evropi. Od početka jugoslavenske krize pomno je pratio razvoj situacije, te je čitaoce širom svijeta, putem stalnih dopisnika ili reportera s terena, svake sedmice detaljno informirao o raspadu Jugoslavije, osamostaljenju njenih republika, oružanim sukobima, ratnim zločinima, političkim kontekstima, diplomatskim ne/uspjesima, izbjegličkim krizama, odnosu međunarodne zajednice i sl. *Der Spiegel*ovo izvještavanje bilo je važno i za formiranje evropskog javnog mnijenja, ali i za eventualne diplomatske akcije međunarodne zajednice.

Ovim istraživanjem pokušali smo odgovoriti na pitanje da li je *Der Spiegel* svojim izvještavanjem uspio protumačiti vrlo složenu političku situaciju jugoslavenskih republika, vjerske, nacionalne i kulturno–historijske specifičnosti ovog prstora, te svojim čitaocima širom Evrope i svijeta ponuditi bolje razumijevanje uzročno–posljedičnih odnosa koji su doveli do ratnih sukoba, razaranja, raseljavanja, ratnih zločina i zločina genocida.

Polazeći od pretpostavke profesionalnog i nepristrasnog izvještavanja jednog od najutjecajnijih evropskih političkih magazina, analizirali smo izvještavanje o ratnim zločinima. *Ratni zločini* su tema kojoj je *Der Spiegel* poklonio posebnu pažnju, te će u ovom radu biti predstavljeni najznačajniji sadržaji tog izvještavanja, podijeljeni u šest tematskih dijelova: 1. *Masovna*

ubistva; 2. Logori; 3. Silovanja; 4. Protjerivanja; 5. Uništavanje vjerskih i kulturnih dobara; 6. Masovne grobnice. To su ujedno teme su o kojima je *Der Spiegel* najčešće informisao javnost.

Razdoblje istraživanja koji smo obuhvatili je 1991–1996. godina. Godine 1991. počinju oružani sukobi na teritoriji jugoslavenskih republika, a analizu završavamo s 1996. godinom, u kojoj definitivno postaju jasne razmjere zločina genocida počinjenog u sigurnoj zoni UN-a Srebrenica 1995. godine zahvaljujući otkrivanju masovnih grobnica.

Metoda korištena za ovo istraživanje je analiza sadržaja, a svaki od šest analiziranih segmenata prezentiran je u kvantitativnom pregledu u kojem smo naveli broj izvještaja po godinama i republikama iz kojih se izvještava, tu kroz kvalitativnu analizu – ko su počinioci, a ko žrtve. Pored ovih podataka prezentirali smo segmente *Der Spiegelovog* izvještavanja koji obiluju vrlo detaljnim informacijama o samim zločinima, na osnovu kojih možemo steći jasniju sliku kako je *Der Spiegel* njemačku, evropsku i svjetsku javnost informisao o ovim događajima u periodu 1991–1996.

Za analizu smo koristili originalne *Der Spiegelove* izvještaje iz perioda 1991–1996. na njemačkom jeziku, dostupne u word i pdf formatu na zvaničnoj stranici <http://www.spiegel.de>. Za potrebe ovog rada analizirali smo ukupno 680 članaka različitih žanrova koji na bilo koji način tretiraju zemlje bivše Jugoslavije, te smo utvrdili da je *Der Spiegel* o ratnim zločinima izvještavao u 104 članka. Taj broj korišten je za kvantitativnu i kvalitativnu analizu. Od toga smo u poglavljima koja slijede citirali dijelove iz 23 objavljena članka.

Napominjemo da ćemo u ovom radu koristiti naziv Bošnjaci, koji je zvaničan naziv nacionalne skupine od 1993. godine, izuzev u prijevodima korištenih *Der Spiegelovih* izvještaja, gdje se Bošnjaci nazivaju bosanskim muslimanima.

3. IZVJEŠTAVANJE O RATNIM ZLOČINIMA TOKOM ORUŽANIH SUKOBNA NA TERITORIJI JUGOSLOVENSkih REPUBLIKA NAKON SFRJ

3.1. *Der Spiegelovo* izvještavanje o masovnim ubistvima

O masovnim ubistvima *Der Spiegel* u periodu između 1991. i 1996. godine izvještava 13 puta. Svi izvještaji se odnose na Bosnu i Hercegovinu. Tri su iz 1992, jedan iz 1993, tri iz 1994, dva iz 1995. i četiri iz 1996. godine. Jedan

izvještaj tretira ubistva od strane hrvatskih snaga, jedan od bošnjačkih, dok ostalih 11 tretira masovna ubistva od strane srpskih snaga.

U izdanju od 08. 06. 1992. godine *Der Spiegel* izvještava o masovnom ubistvu civila nedaleko od Nove Kasabe. Svjedokinja izjavljuje da se radi o Bošnjacima koji su bili u autobusu zaustavljenom od srpskih snaga dva kilometra od Nove Kasabe.

„Na vrelom asfaltu leži 16 muških leševa. Iznad njih se nalazi crni oblak muha. Nekoliko koraka pored nalazi se 13 dodatnih leševa. Mrtvima se na glavi nalaze male, krvlju skorene rupe – sve na istom mjestu. Muškarci su ubijani sa male udaljenosti. Svi nose civilnu odjeću.“ (*Der Spiegel* 24/1992: 157)

U izdanju od 13. 06. 1994. godine *Der Spiegel* piše o masovnom ubistvu civila od strane bošnjačkih snaga.

„U sjevernoj Bosni ne nedostaje ni srpskih žrtava, pravoslavaca. Već dugo 29-godišnja Radmila ne smije izaći na ulice Kotor Varoši, mjesta 40 kilometara udaljenog od Banja Luke. Ona navodi da je jedina preživjela svjedokinja masakra, u kojem je njen oselo u septembru 1992. godine ugašeno. Muslimani su u šest ujutru zapalili kuće i ubili stanovnike. Na njenim vratima nema pločice sa imenom. Radmila poznaje ubice, a ubice znaju da je ona još živa.“ (*Der Spiegel* 24/1994: 145)

U izdanju od 29. 05. 1995. godine *Der Spiegel* informira o masakru na Tuzlanskoj kapiji.

„Slike užasa sa dva omladinska okupljanja, obogaljeni, otkinuti udovi i ljudska tijela koja leže u lokvama krvi, još jednom su predočili svu brutalnost srpskih okupatora. General Mladić je za masakr dao jednostavno objašnjenje: ‘Ko pod zaštitom NATO-a napadne naše položaje, mora računati na odmazdu’.“ (*Der Spiegel* 22/1995: 140)

Der Spigelovo izdanje od 04. 09. 1995. godine donosi detalje o masakru kod

sarajevske tržnice, te detalje o nekim žrtvama i njihovim porodicama. U masakru na Markalama 28. 08. 1995. godine ubijeno je 43 a ranjen 81 civil (Karović-Babić 2014). Tako, između ostalog, izvještava i o Sabaheti (22) i njenom ocu Ajdinu Vukotiću (58), koji su tom prilikom ubijeni.

„Stari vojnik Vukotić je čuo granatu. Po izjavama svjedoka, straga se bacio na Sabahetu da je zaštititi. Tako su ih našli, oca preko kćerke, ubijeni sa više gelera. Sabahetu je bilo teško identificirati jer joj je bila otkinuta glava. Pored nje se nalazila njena crna torba. Granate su nosile vizit-kartu: oznaka „MK MZM KV 9307“. Slova MK označavaju tip granate; MZM označava da se radi o smrtonosnoj granati a ne municiji za vježbu; 9307 označava da je napravljena u julu 1993 godine; KV je oznaka za fabriku Krušik u Valjevu, Srbija.“ (*Der Spiegel* 36/1995: 32)

U izdanju od 08. 01. 1996. godine *Der Spiegel*, u kontekstu procesuiranja ratnih zločina, izvještava o masovnom ubistvu civila – Bošnjaka u selu Stupni Dol oktobra 1993. godine od strane hrvatskih snaga, na čelu sa brigadirom Ivicom Rajićem, koji su prethodno otvorili vatru na humanitarni konvoj UN-a, koji se kretao prema spomenutom selu.

„Nakon tri dana lutanja plavi šljemovi su stigli na svoj cilj u centralnoj Bosni. Tamo su bili svjedoci masakra koji su spomenute hrvatske snage upravo izvršile. U ruševinama potpuno spaljenog sela Stupni Dol našli su 16 leševa žena i djece. Ostalih 80 građana gubi se svaki trag.“ (*Der Spiegel* 2/1996: 116)

3.2. *Der Spiegel*ovo izvještavanje o logorima – mjestima masovnog zatočenja

O logorima *Der Spiegel* javnost informira jedanaest puta. Od toga šest puta u izdanjima iz 1992. godine, dva puta u izdanjima iz 1993. godine, jednom u izdanju iz 1994. godine, te dva puta u izdanjima iz 1996. godine. U 10 od ukupno 11 izvještaja radi se o srpskim logorima u kojima su uglavnom zatočeni Bošnjaci, ali se u slučaju logora Omarska spominju i zatočenicima hrvatske nacionalnosti. Samo jedan izvještaj tretira logore sa zatočenicima srpske nacionalnosti. Pet prvih izvještaja iz 1992. godine tretiraju još uvijek aktivne

logore, dok izvještaji kasnijih izdanja donose izjave svjedoka odnosno bivših zatočenika logora.

U izdanju od 17. 08. 1992. godine *Der Spiegel* donosi izvještaj iz logora Manjača, smještenog oko 20 km od Banja Luke, gdje je dopušten ulazak britanske delegacije na čelu sa Paddyem Ashdownom. U tom trenutku se u logoru Manjača nalazilo oko 3.500 zatvorenika, uglavnom Bošnjaka.

„Pogled posjetioca pada na jadan prizor: U nekoliko redova koji se doimaju beskonačnim, stotine zatvorenika zbijenih jedni na druge sjede na otrcanim krpama i piloti. Većina ih je mršava do kostiju. Zatvorenici su duboko pogeli glave. Koga pitaju, taj pristojno odgovara: „U ovom logoru je sve u redu“. Nakon toga brzo pogledaju čuvaru, koji stoje iza svakog koji postavlja pitanja i čije je samo prisustvo dovoljno upozorenje za očajnike da svoju sudbinu ne trebaju pogoršavati time što će se žaliti.“ (*Der Spiegel* 34/1992: 135)

Tom prilikom, Božo Popović, upravnik logora, tvrdi kako se prema zatvorenicima postupa u skladu sa 4. Ženevskom konvencijom, te kako su im uslovi života daleko bolji od onih koje njegovi vojnici imaju na frontu.

„Logori kao što je naš, tvrdi jedan od čuvara, nisu fabrike smrti. Opasni su privatni logori, koje niko ne drži pod kontrolom a kojih ima preko 500. Tamo se masakrira, likvidira, kolje. Niko ne zna koliko tačno Srba ima svoja privatna mučilišta.“ (*Der Spiegel* 34/1992: 135)

U izdanju od 12. 10. 1992. godine *Der Spiegel* donosi izjave preživjelih svjedoka iz logora Omarska.

„Njihove izjave potvrđuju nagađanja o srednjovjekovnim mučenjima, kojima su podvrgnuti muslimanski zatvorenici u logorima. Nekima su pričvrstili genitalije na bager, te ih tako dizali, drugima su bijesni psi otrgali iste. Mnogi su morali da piju prljavo motorno ulje. U jednom selu u blizini Prijedora srpski seljaci su prijetili protestom – smrad leševa, koji se dovoze kamionima i istovaraju u jednu

staru rudničku jamu postao je neizdržljiv, tvrdi jedan od preživjelih svjedoka.“ (*Der Spiegel* 42/1992: 202)

U izdanju od 28. 12. 1992. godine *Der Spiegel*ov reporter je u posjeti beogradskim bolnicama, u kojima se nalaze bivši zatočenici logora, kao i institucijama u Srbiji koje se bave ratnim zločinima. Tako se izvještava o rezultatima analize Vojne medicinske akademije iz Beograda, koja je provedena na grupi Srba, bivših zatočenika u hrvatskim zatvorima.

„Elektrošokovi na genitalijama, višednevno silovanje ženskih žrtava, vješanje na drvetu tokom zime na –15 stepeni i polijevanje hladnom vodom, vrela tuširanja sa ciljem izazivanja opekotina, masturbacija pred Titovom slikom, tjeranje zatočenica da gutaju spermu hrvatskih boraca.“ (*Der Spiegel* 53/1992: 115)

Vojin Dabić iz beogradske komisije za otkrivanje kršenja ljudskih prava tvrdi kako se:

„...u logorima koje drže muslimani Srbe redovno primoravaju na homoseksualne odnose, čak i jedni između drugih dok ih mučitelji posmatraju. Posebno se sveštenici muče nastranim seksom.“ (*Der Spiegel* 53/1992: 115)

U izdanju od 21. 02. 1994. godine *Der Spiegel* informira javnost o hapšenju na teritoriji Njemačke Duška Tadića, optuženog za ratne zločine u logoru Omarska. Tom prilikom *Der Spiegel* donosi dijelove svjedočenja bivših zatočenika logora Omarska:

„Morao sam trojici drugih zatvorenika zubima otrgnuti testise. To sam i učinio. Urlali su od bolova. Onda su im nasuli motorno ulje u usta, nakon čega su im usne proboli žicom.“ (*Der Spiegel* 8/1994: 75)

3.3. *Der Spiegel*ovo izvještavanje o zločinima silovanja

O zločinima silovanja *Der Spiegel* izvještava 13 puta. Silovanje tokom oružanih sukoba „ne predstavlja primarno seksualni već agresivni čin sa ciljem uništavanja ljudskog dostojanstva žrtve i njenog ponižavanja“ (Stiglmayer 1993: 220). O zločinu silovanja *Der Spiegel* izvještava tri puta u izdanjima iz 1992.

godine, osam puta u izdanjima iz 1993. godine, te po jednom u izdanju iz 1994. i 1996. godine. U osam izvještaja žrtve silovanja su isključivo Bošnjakinje koje su silovali srpski vojnici, u jednom izvještaju bošnjačke i hrvatske žene koje su silovali također srpski borci. U dva navrata se spominju silovanja Hrvatica od strane vojnika Armije Republike Bosne i Hercegovine, te preživjelih logoraša, dok se u dva izvještaja govori o silovanju srpskih žena od strane bošnjačkih i hrvatskih boraca.

Tako *Der Spiegel* u izdanju od 07. 12. 1992. godine donosi podatke o bivšim zatočenicima logora Trnopolje kod Prijedora, te prenosi izjave žrtava silovanja.

„Fahma, 38, bila je zatočnica logora Trnopolje sa svojom kćerkom. «Odveli su me iz barake, silovali i udarali, nakon čega su mi noge bile potpuno crne od udaraca. Vojnici su bili vrlo grubi, kleli su nas. Istoga dana su ubili mnogo ljudi, prerezali su im vratove, mrtvi su bili naslagani jedni na druge. Onda su četnici odveli moju Jasminku, moju četrnaestogodišnjakinju.“ (*Der Spiegel* 50/1992: 184)

Der Spiegel u izdanju od 28. 12. 1992. godine izvještava o silovanjima nad srpskim ženama, počinjenim od strane bošnjačkih i hrvatskih boraca. *Der Spiegel*ov reporter je posjetio Psihijatrijsku kliniku u Beogradu, u kojoj su se, između ostalih, nalazile i žrtve silovanja.

„Snežana K, 34, je upravo primljena na Psihijatrijsku kliniku. Skočila je sa prvog sprata porodilišta – u sedmom mjesecu trudnoće. Borci bosanskog predsjednika Muslimana Alije Izetbegovića su skoro sve žene pustili iz logora nakon petog mjeseca trudnoće. ‘Sada moraš roditi Muslimana’. Dijete po islamskim principima uzima vjeru i nacionalnost oca.“ (*Der Spiegel* 53/1992: 114-115)

U istom izdanju *Der Spiegel*ov reporter je posjetio i Porodilište Kliničkog centra u Beogradu, te donosi informaciju da žene koje su rodile djecu kao plod silovanja, istu daju odmah na usvajanje. Navodi se primjer Jelene B., 28, medicinske sestre iz Brčkog, koja je pri povratku iz Njemačke zarobljena od strane hrvatskih snaga kod Siska, te odvedena u Rafineriju nafte u Slavskom Brodu, gdje se susrela sa drugim zatočenicama.

„Sve žene su svakodnevno silovane nezamislivom brutalnošću, često od strane 5 do 6 muškaraca. Jedna dvanaestogodišnjakinja je morala da ih poslužuje naga. Najgore je bilo kada su se vraćali sa fronta i proslavljali svoje pobjede.“ (*Der Spiegel* 53/1992: 114)

*Der Spiegel*ov reporter Walter Mayr u izdanju od 19. 04. 1993. godine izvještava iz prihvatnog centra u Tuzli, gdje se, između ostalih, nalaze i žrtve silovanja. Na tuzlanskom odjeljenju ginekologije susreće Samiru Gerović, četvoripogodišnju djevojčicu iz Cerske, koja je sa majkom i sestrom tokom 1992. godine bila zatočenica logora Pilica i Batković. Nakon dolaska u logor Pilica, Samira je nestala.

„Nekoliko sati kasnije majka je našla svoje dijete iza jednog paravana, bez svijesti, sa pjenom oko usta i krvavim bokovima. Ljekari u Tuzli su utvrdili pokušaj silovanja, s obzirom da sam čin u toj uzrasnoj dobi nije moguć. Ginekolozi tvrde da su silovatelji troipogodišnjakinji rastrgali himen, te je nakon toga ostavili.“ (*Der Spiegel* 16/1993: 188–189)

Kada su u pitanju izvještaji o silovanju hrvatskih žena, *Der Spiegel* se u oba članka u kojima se to pominje, poziva na izvještaje hrvatskih medija.

„*Večernji list*, visokotiražni list blizak vladajućoj strukturi, tvrdi kako su bosanski borci – mudžahedini pod komandom jedinice „Crni labudovi“, specijalizirani na jednu odvratnost: Kada god im se ukaže prilika siluju Hrvatice te ih – po srpskom obrascu – nakon toga masakriraju.“ (*Der Spiegel* 21/1993: 142)

A u izdanju od 21. 06. 1993. *Der Spiegel* također citira *Večernji list*.

„Preživjeli zatočenici srpskih logora Omarska i Trnopolje bestijalno ubijaju svakoga ko im se nađe na putu, siluju i masakriraju nedužne Hrvatice.“ (*Der Spiegel* 25/1993: 118–119)

Der Spiegel u izdanju od 04. 03. 1996. godine govori o životu u nekim od sarajevskih naselja nakon završetka oružanih sukoba i potpisivanja

Daytonskog mirovnog sporazuma. U ovom izdanju se, između ostalog, govori i o logoru u restoranu „Kod Sonje“ u Vogošći i bunkeru iz Drugog svjetskog rata. U razgovoru sa preživjelim logorašem Esetom Muračevićem *Der Spiegel* otkriva.

„Ovdje su, po tvrdnjama, silovane zatočene muslimanke – sumnja pada na kanadskog UN generala Lewisa McKenzia. Muračević kaže kako je bivšeg UN komandanta dva puta vidio u bunkeru. Kako naglašavaju u opštini, identitet silovanih žena se za sada štiti. Kasnije će se pojaviti kao svjedoci.“ (*Der Spiegel* 10/1996: 169)

3.4. *Der Spiegel*ovo izvještavanje o masovnim grobnicama

Der Spiegel u period od 1991. do 1996. godine u šesnaest navrata izvještava o masovnim grobnicama. Jedan izvještaj se odnosi na Sloveniju, jedan na Hrvatsku, dok ostalih četrnaest na Bosnu i Hercegovinu, od čega devet na Srebrenicu i njenu okolinu. U svih četrnaest izvještaja, u kojima se donose podaci o masovnim grobnicama u Bosni i Hercegovini, odgovornost za zločine masovnih ubistava i njihovog prikrivanja se pripisuje srpskoj strani. U jednom izvještaju koji tretira Hrvatsku odgovornost se pripisuje i Srbima i Hrvatima, dok se u jednom izvještaju, također iz Hrvatske, govori o masovnim grobnicama sa kraja Drugog svjetskog rata.

Tako se u *Der Spiegelu* masovne grobnice prvi put spominju u izdanju od 30. 09. 1991. u reportaži „Bez 1941. ne bi bilo ni 1991“ koja u korelaciju dovodi događaje tokom Drugog svjetskog rata sa ratom u Hrvatskoj i historijskim odnosom između Srba i Hrvata. *Der Spiegel*, između ostalog, izvještava i o pronađenim masovnim grobnicama u Sloveniji, za koje se pretpostavlja da sadrže posmrtno ostatke velikog broja Hrvata i Slovenaca, ubijenih sredinom 1945. godine od strane partizana. Navodi se izjava Branka Mulića, tadašnjeg partizana:

„Partizanski oficiri su dovodili jednog po jednog na otvor pećine, svakome pucali u potiljak i pustili da tijelo padne na gomilu leševa u unutrašnjosti pećine. Oficiri su se konstantno morali mijenjati jer su im se pištolji pregrijavali.“ (*Der Spiegel* 40/1991: 220)

U izdanju od 06. 12. 1993. godine Renatte Flottau izvještava o svakodnevnicu u razorenom Vukovaru, pri čemu se navodi i podatak o postojanju velikog broja masovnih grobnica.

„Koliko Hrvata i Srba kriju masovne grobnice, pokušala je da otkrije komisija UN-a. Ali Srbi su u posljednjem trenutku povukli odobrenje za otvaranje masovne grobnice kod Ovčare, jer bi rezultati mogli dovesti do dodatne satanizacije Srba u procesu suđenja za ratne zločina u Haagu”.“ (*Der Spiegel* 49/1993: 165-166)

Der Spiegel izvještava u četrnaest navrata o masovnim grobnicama u Bosni i Hercegovini, u pet članaka u izdanjima iz 1995. godine i devet članka u izdanjima iz 1996. godine. Devet izvještaja se odnosi na Srebrenicu, tri na Bosansku krajinu, dok preostala dva općenito na prostor Bosne i Hercegovine.

U izdanju od 29. 01. 1996. godine *Der Spiegel* donosi podatke o istražnim radnjama Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i otkrivanju masovnih grobnica. Posebnu pažnju istražitelja je privukao teritorij oko logora Omarska.

„Od kraja maja 1992. godine tokom dva i pol mjeseca svake noći se na kamion ukrcavalo od 50 do 150 zatvorenika, nakon čega su ih odvozili na oko šest kilometara udaljen ravni lokalitet unutar kompleksa rudnika. Tu su odmah ubijani. Istu noć bi bageri i kamioni leševe prekrivali zemljanim nanosima iz rudnika. Većina ubijenih se nalazi ispod svježih zemljanih nanosa na prostoru od ukupno dva kvadratna kilometra.“ (*Der Spiegel* 5/1996: 119)

Der Spiegel je u svom izvještavanju posebnu pažnju poklonio Srebrenici. Tako se u devet izvještaja spominju masovne grobnice sa ostacima srebreničkih žrtava. U izdanju od 15.07.1996. godine *Der Spiegel* prati rad eksperata Međunarodnog suda pravde u Haagu, angažovanih na ekshumacijama srebreničkih žrtava.

„Danas je međunarodni tim eksperata ekshumirao 40 leševa iz masovne grobnice koja se nalazi između Nove Kasabe i

Cerske, udaljene oko 30 kilometara od Srebrenice: Radi se o Muslimanima, koji su prije godinu dana prilikom bijega izokupirane UN sigurne zone Srebrenica hladnokrvno ubijeni od strane srpskih vojnika, te nakon toga bagerima razbacani po otvorenim poljima.“ (*Der Spiegel* 29/1996: 111

3.5. *Der Spiegel*ovo izvještavanje o protjerivanju

O protjerivanju stanovništva tokom oružanih sukoba na prostoru zemalja bivše Jugoslavije *Der Spiegel* javnost informira 46 puta. Četiri izvještaja tretiraju protjerivanje u Republici Hrvatskoj: od toga dva govore o protjerivanju hrvatskog i dva o protjerivanju srpskog stanovništva.

Šest izvještaja odnosi se na protjerana lica iz Bosne i Hercegovine, koja su raseljena unutar zemlje ili izbjegla u susjedne zemlje. Od toga se u pet od šest radi o civilnom bošnjačkom stanovništvu koje su protjerale srpske snage, dok se u jednom govori o srpskim izbjeglicama koje su protjerali Hrvati.

U 36 izvještaja *Der Spiegel* govori o izbjeglicama iz zemalja bivše Jugoslavije u Njemačkoj. Od tog broja se u 26 izdanja radi o izbjeglicama iz Bosne i Hercegovine, dok se u deset radi o izbjeglicama iz Hrvatske.

Der Spiegel u svom izdanju od 25. 11. 1991 godine govori o protjeranom hrvatskom stanovništvu.

„Dio hrvatskih izbjeglica, od njih ukupno 500.000, koji su uspjeli napustiti područja bijede kao što su Vukovar, Dubrovnik ili Pakrac i probiti se do Zagreba, glavnog grada, koji se unatoč vidljivoj napetosti ipak skoro pa vratio u normalu. Prodavnice su pune, ima vode i struje. Kina i noćni klubovi su dobro posjećeni.“ (*Der Spiegel* 48/1991: 187)

U izdanju od 12. 10. 1992. godine *Der Spiegel* donosi informaciju o srpskim izbjeglicama u Banja Luci.

„Iseljavanje Muslimana i Hrvata se mora forsirati“, kaže Momčilo Bulajić, direktor prihvatnog centra za srpske izbjeglice u Banja Luci. Oko 17.000 Srba u gradu čeka da im se nadomjesti dom, iz kojeg su protjerani od protivničke strane.“ (*Der Spiegel* 42/1992: 202-203)

U izdanju od 15. 02. 1993. godine *Der Spiegel* donosi podatke o izbjeglicama u Rožaju, gradu smještenom u crnogorskom dijelu Sandžaka, u koji je za samo nekoliko dana pristiglo oko 4.000 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine.

„Na sivim madracima sjede apatični, uplakani, uznemireni Muslimani, protjerani iz jugoistočne Bosne i Hercegovine, iz Trebinja.“ (*Der Spiegel* 7/1993: 153)

U izdanju od 28. 08. 1995 godine *Der Spiegel* izvještava o konvoju sa srpskim izbjeglicama iz Hrvatske Krajine, protjeranim nakon operacije „Bljesak“, koji je na putu prema Srbiji.

„Jedna deblja gospođa priznaje, brišući suze, da su joj bliže prijašnje hrvatske komšije, nego beogradski Srbi, sa kojima krajinski Srbi nikada nisu živjeli zajedno. Ona želi kući. Ali njen muž je odvrćao gorčeno: Nema povratka, kuće su u međuvremenu opljačkane i zapaljane. Udruženja za ljudska prava i UN su protekle sedmice pojačali sumnju: Hrvatska vojska se pobrinula da se nakon okupacije Krajine Srbi ne požele vratiti nazad. U okolini Knina zapalili su preko dvije trećine kuća, sistematski su uništavali srpsku imovinu. Civili koji su ostali su ubijeni.“ (*Der Spiegel* 35/1995: 145)

3.6. *Der Spiegel*ovo izvještavanje o uništavanju vjerskih i kulturnih dobara

O uništavanju vjerskih i kulturnih dobara *Der Spiegel* izvještava pet puta, dva puta tokom 1991. godine, dva puta tokom 1993. godine, te jednom tokom 1994. godine. Dva članka se odnose na Hrvatsku, dva na Bosnu i Hercegovinu, a jedan na područje Bosne i Hrvatske. U svim izvještajima se, direktno ili indirektno, izvještava o uništavanju vjerskih i kulturnih dobara od strane srpskih snaga.

Tako u izdanju od 04. 11. 1991. godine, *Der Spiegel* izvještava o masovnom uništavanju kulturnih i vjerskih dobara u Hrvatskoj.

„Barokni centri, koji se nalaze u poprištu sukoba, Vukovar, Osijek i Varaždin, su uništeni. Staro jezgro Dubrovnika, koje se kao svjetska kulturna baština nalazi pod zaštitom UNESCO-a, je također pretrpjelo teška oštećenja kroz slučajne pogodke.“ (*Der Spiegel* 45/1991: 193)

Također se navode i podaci iz izvještaja hrvatskog kardinala Franje Kuharića, kako je do oktobra 1991. godine 210 katoličkih crkava i 22 samostana u Hrvatskoj pretpjelo štetu usljed ratnih dejstava.

Der Spiegel u izdanju od 09. 12. 1991. godine izvještava o stradanju Vukovara, koji su do početka oružanih sukoba krasili historijski spomenici baroknog stila, te općenito masovnom uništavanju kulturnih dobara u Hrvatskoj.

„Hiljade ljudi su mrtvi, stotine hiljada su u bijegu, koga da brinu historijski spomenici? Nedostajaće najkasnije sljedećoj generaciji. Kada se postepeno prevaziđe žal za ubijenim, kao što je sada u Njemačkoj, ostaju uništeni gradovi kao nenadomjestiv gubitak.“ (*Der Spiegel* 50/1991: 206)

U izdanju od 13. 06. 1994 godine *Der Spiegel* izvještava o Bošnjacima u Banja Luci i uništavanju kulturnih i vjerskih dobara.

„Veliki, prazan prostor u centru grada – sa srebrenom kupolom, koja je bačena na hrpu smeća sa strane: Ovdje je nekada ponosno stajala Ferhad-pašina džamija iz 16. stoljeća, koja se nalazi pod zaštitom UNESCO-a. Dignuta je u vazduh zajedno sa ne manje poznatom Arnaudija-džamijom u proljeće 1993. godine – eksploziv je bio podešen istovremeno. Iste noći je vlast naložila da se kameni ostaci odvezu kamionima, iz straha da bi ovaj kulturni spomenik mogao biti ponovo sagrađen. Nema više nijedne od nekadašnjih 14 banjalučkih džamija!“ (*Der Spiegel* 24/1994: 145)

4. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Njemački sedmični časopis *Der Spiegel* je u razdoblju 1991–1996. godina detaljno izvještavao o događajima, posebno ratnim zločinima nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Od ukupno 680 analiziranih izvještaja koji tretiraju događaje u jugoslavenskim republikama 1991–1996. u 104 se javnost informira o ratnim zločinima, držeći se pri tome novinarskih principa objektivnosti i nepristrasnosti i ne prezajući imenovati jasno zločinca i žrtvu, njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost, te politički,

društveni i historijski kontekst iz kojeg su proizašli.

Kvantitativnom analizom je utvrđeno da *Der Spiegel* o ratnim zločinima najčešće izvještava tokom 1992. i 1993. godine.

Od 104 analizirana članka, najviše njih odnosi se na protjerivanje, ukupno 46. Nakon toga najviše se govori o masovnim grobnicama i to u 16 tekstova, te o masovnim ubistvima i silovanjima u 13 članaka. Logori su opisani u 11, dok se o uništavanju vjerskih i kulturnih dobara govori u pet članaka.

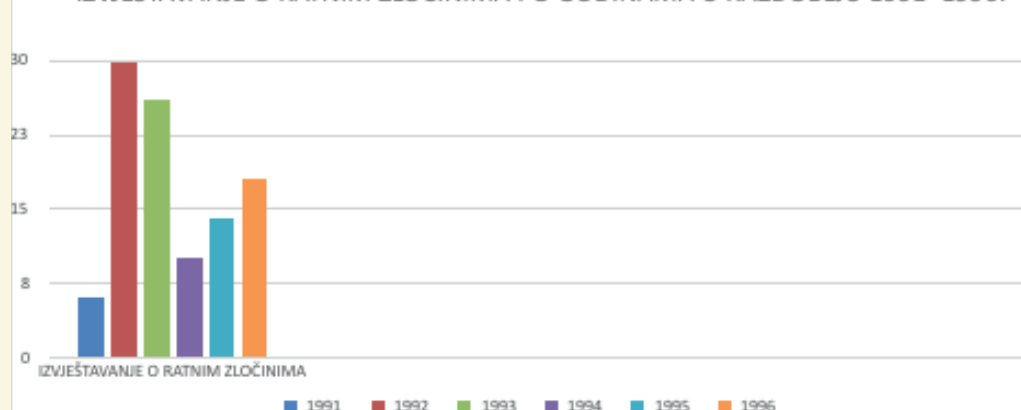
Od ukupno 104 analizirana članka koja informiraju javnost o ratnim zločinima, 86 se odnosi na Bosnu i Hercegovinu, 17 na Republiku Hrvatsku, a jedan na Sloveniju. Pri tome je potrebno napomenuti da se u članku o masovnim grobnicama radi o masovnoj grobnici iz Drugog svjetskog rata pronađenoj u Sloveniji, te se historijski kontekst zločina iz tog razdoblja povezuje sa zločinima iz perioda 1991–1996.

Također je potrebno napomenuti da se izvještava o žrtvama ratnih zločina smještenim na liječenju u Srbiji, s tim da su se zločini dogodili u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

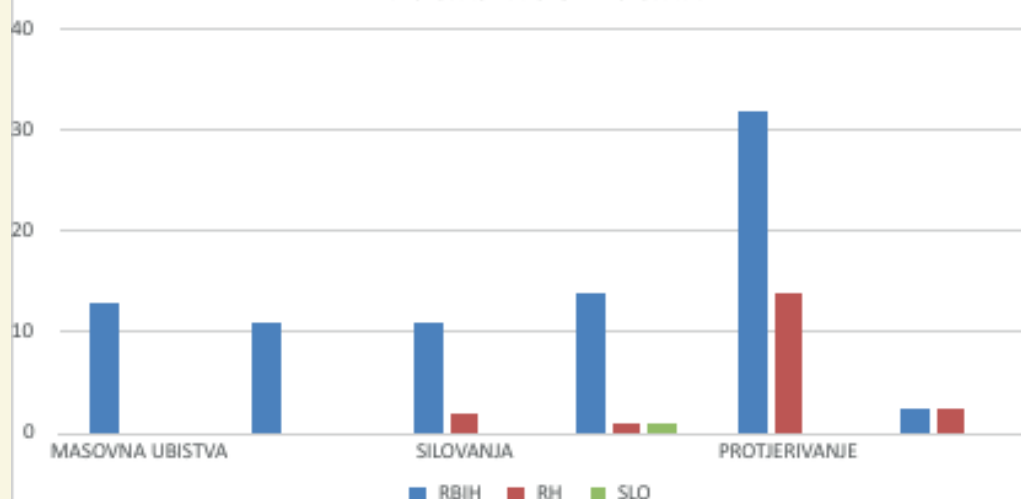
Kada su u pitanju počinioci ratnih zločina od ukupno 104 analizirana izvještaja *Der Spiegel* u 84 slučaja izvještava o ratnim zločinima koja je počinila srpska strana, u 12 slučajeva o zločinima koje je počinila hrvatska, a u sedam bošnjačka strana. U jednom slučaju tretira se pitanje masovnih grobnica iz Drugog svjetskog rata gdje se pokušava objasniti uzročno–posljedični historijski kontekst. Ovdje napominjemo da, s obzirom na karakter sukoba, *Der Spiegel* u Republici Hrvatskoj izvještava isključivo o ratnim zločinima između hrvatske i srpske strane, dok se u Bosni i Hercegovini izvještava o ratnim zločinima na sve tri strane.

Od 104 analizirana *Der Spiegelova* članka, u 79 slučajeva se izvještava o civilnim žrtvama – Bošnjacima.

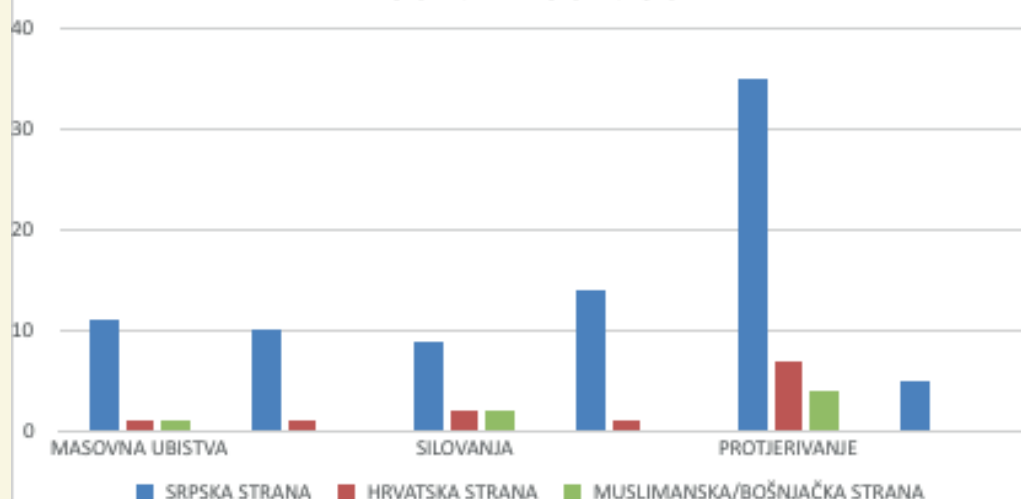
IZVJEŠTAVANJE O RATNIM ZLOČINIMA PO GODINAMA U RAZDOBLJU 1991–1996.

IZVJEŠTAVANJE O RATNIM ZLOČINIMA PO VRSTI ZLOČINA I MJESTU POČINJENOG ZLOČINA

BROJ IZVJESTAJA O RATNIM ZLOČINIMA PO VRSTI RATNOG ZLOČINA I POČINIOCIMA

5. ZAKLJUČAK

U rezultatima istraživanja predstavili smo detaljnu strukturu *Der Spiegel*ovog izvještavanja o ratnim zločinima počinjenim tokom oružanih sukoba u zemljama bivše Jugoslavije nakon njenog raspada. Iz analize se jasno vidi da je *Der Spiegel* uložio ogromne napore da njemačku, evropsku i svjetsku javnost upozna o svim bitnim segmentima vrlo složene političke, vojne, historijske, nacionalne, vjerske i kulturološke situacije u srcu Evrope krajem 20. stoljeća, koja je dovela do ratnih sukoba, stradanja, ratnih zločina i zločina genocida.

Der Spiegel je javnost redovno informirao, poštujući principe objektivnosti i nepristrasnosti i uzimajući u obzir sve strane sukoba. S obzirom na značaj ovog časopisa za evropsku i svjetsku javnost tog razdoblja, informacije koje su s terena dolazile do njegovih čitalaca doprinijele su formiranju javnog mnijenja o svim pitanjima vezanim za raspad SFRJ, oružane sukobe te ratne zločine i zločin genocida.

IZVORI

1. "Ohne 1941 kein 1991", *Der Spiegel* 40/1991, 30. 09. 1991, str. 220.
2. "210 Krichen in Jugoslawien zerstört", *Der Spiegel* 45/1991, 04. 11. 1991, str. 193.
3. "Wir alle haben verloren", *Der Spiegel* 48/1991, 25. 11. 1991., str. 187.
4. "Kunst denk mäler", *Der Spiegel* 50/1991, 09. 12. 1991., str. 206.
5. "Du bist blind geworden vor Macht", *Der Spiegel* 24/1992, 08. 06. 1992., str. 157.
6. "Hier ist alles gesund und munter", *Der Spiegel* 34/1992, 17. 08. 1992, str. 135.
7. "Dort kam keiner lebend heraus", *Der Spiegel* 42/1992, 12. 10. 1992., str. 202-203.
8. "Kleiner als ein Stück Dreck", *Der Spiegel* 50/1992, 07. 12. 1992., str. 184.
9. "Krieg der Psychopathen", *Der Spiegel* 53/1992, 28. 12. 1992., str. 114-115.
10. "Am Hals die Handgranate", *Der Spiegel* 7/1993, 15. 02. 1993, str. 153.

11. "Fluchtburg der Geschlagenen", *Der Spiegel* 16/1993, 18. 04. 1993., str. 188-189.
12. "Schwarze Schwäne", *Der Spiegel* 21/1993, 24. 05. 1993., str. 142.
13. "Sieg des Wolfs", *Der Spiegel* 25/1993, 21. 06. 1993., str. 118-119.
14. "Jedes Kind istbewaffnet", *Der Spiegel* 49/1993, 05. 12. 1993., str. 165-166.
15. "Die Qual dauerte Stunden", *Der Spiegel* 8/1994, 20. 02. 1994., str. 75.
16. "In den Autobus und ab", *Der Spiegel* 24/1994, 13. 06. 1994., str. 145.
17. „Zwei Granaten zuviel“, *Der Spiegel* 22/1995, 29.05.1995. str. 140.
18. "Wir haben euch nicht gerufen", *Der Spigel* 35/1995, 28. 08. 1995., str. 145.
19. "Epizentrum des Todes", *Der Spiegel* 36/1995, 04. 09. 1995., str. 32.
20. "Soldaten, Mörder, Sieger", *Der Spiegel* 2/1996, 08. 01. 1996., str. 116.
21. "Morde in der Nacht", *Der Spiegel* 5/1996, 28. 01. 1996., str. 119.
22. "Ist die Welt verrückt?", *Der Spiegel* 10/1996, 04. 03. 1996., str. 169.
23. "Ort ohne Mitleid", *Der Spiegel* 29/1996, 14. 07. 1996., str. 111.

LITERATURA

1. Bal, Francis (1997), *Moć medija*, Clio, Beograd
2. Bešker, Inoslav (2004), *Istraživačko novinarstvo – iznozemstvo, oružje, ratovi*, Hrvatsko novinarsko društvo, Zagreb
3. Bjelica, Mihailo (1983), *Štampa i društvo*, Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd
4. Cutlip, Scott, Allen Center, Glen Broom (2000), *Odnosi s javnošću*, Mate, Zagreb
5. Dejl, Luis Alvin (2004), *Etika u medijima, primjeri i kontraverze*, Media centar, Beograd
6. Đorđević, Toma (1989), *Teorija informacija*, Partizanska knjiga, Beograd
7. Fejzić-Čengić, Fahira (2004), *Medijska globalizacija svijeta*, Promokult -

GIK OKO, Sarajevo

8. Fejzić-Čengić, Fahira (2007), *Uvod u teoriju informacija*, Promocult, Sarajevo
9. Fejzić-Čengić, Fahira (2014), *Stvarnost i mediji – vrijeme istrošenih ideologija*, Dobra knjiga, Sarajevo
10. Herman, Edvard S., Robert V. Mekčesni (2004), *Globalni mediji*, Clio, Beograd
11. Karović-Babić, Merisa (2014), *Masovna ubistva civila u Sarajevu za vrijeme opsade 1992-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
12. Kečo-Isaković, Emina (2006), *Izazovi mas-medija*, TKD Šahinpašić, Sarajevo
13. Kornić, Daniel (1999), *Etika informisanja*, Clio, Beograd
14. Kurtić, Nail (2000), *Uvod u teoriju mas-medijske informacije*, Filozofski fakultet u Tuzli, Tuzla
15. Lippman, Walter (1995), *Javno mnijenje*, Naklada Naprijed, Zagreb
16. Nuhanović, Asad (1998), *Fenomen javnosti*, Promocult, Sarajevo
17. Nuhanović, Asad (2005), *Demokratija, medij, javnost*, Promocult, Sarajevo
18. Slavković, Dušan (1988), *Biti novinar*, Naučna knjiga, Beograd
19. Stiglmayer, Alexandra (1993), *Massenvergewaltigung, Krieg gegen die Frauen*, Fischer Taschenbuch Verlag, Freiburg
20. Tjurou, Džozef (2012), *Mediji danas, uvod u masovne komunikacije*, Clio, Beograd
21. Tomić, Zorica (2003), *Komunikologija, Čigoja štampa*, Beograd
22. Tucaković, Šemso (1999), *Historija komuniciranja*, Studentska štamparija Univerziteta, Sarajevo
23. Tucaković, Šemso (2004), *Leksikon mass medija*, Prosperitet, Sarajevo

24. Vočkić-Avdagić, Jelenka (2002), *Političko komuniciranje i demokratska konsolidacija*, Centar za promociju civilnog društva, Sarajevo
25. Vočkić-Avdagić, Jelenka (2002), *Savremene komunikacije – ne/sigurna igra svijeta*, Edicija univerzitetska knjiga, FPN, Sarajevo
26. Vreg, France (1991), *Demokratsko komuniciranje*, Narodna i univerzitetska biblioteka BiH, FPN, Sarajevo
27. Žaket, Dejl (2007), *Novinarska etika – moralna odgovornost u medijima*, Službeni glasnik, Beograd

The reporting of the German weekly magazine Der Spiegel about war crimes committed during the armed conflicts in the Yugoslav republics after dissolution of SFRJ

Summary

After the beginning of the armed conflict, first in Slovenia, then in Croatia and then in Bosnia and Herzegovina, it was necessary to inform the European and world public about war crimes, mass murder, camps, rapes. The international media had an extremely important role in shaping the international public opinion, as well as to lead to the political decisions how to resolve the crisis in the heart of Europe at the end of the twentieth century. This research is an analysis about the reporting of the weekly journal Der Spiegel, which informed German, European and World public about war and war crimes. The paper presents a detailed analysis of Der Spiegel's reports with clear and precise quantitative indicators on the species, place, perpetrators and victims.

Keywords: Der Spiegel, armed conflict, war crimes, media

Ilvana Čengić

Univerzitet u Sarajevu

Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

cengic.ilvana00@gmail.com

ALMA PEHLIVANOVIĆ
MERSINA MUJAGIĆ

University of Bihać

original scientific paper

The linguistic metaphor *storm clouds* in public discourse on COVID-19

Abstract

Employing Steen's three-dimensional model of metaphor analysis (2008, 2011b), the paper examines the use of the linguistic metaphor storm clouds as a perspective-changing cognitive device in public discourse on COVID-19.

Sažetak

Koristeći Steenov trodimenzionalni model analize metafora (2008, 2011b), rad ispituje upotrebu lingvističke metafore storm clouds ('olujni oblaci') kao kognitivnog mehanizma koji utiče na promjenu perspektive recipijenta u javnom diskursu o COVID 19.

1. INTRODUCTION

COVID-19 is a serious respiratory infectious disease caused by a new type of coronavirus that was first identified in 2019. It affected greatly our lives during 2019 and 2020, but most certainly the effects of COVID-19 pandemic have a long-lasting effects on our mental health¹ and how we perceive the world around us. Thus, cognitive linguists try to determine how the pandemic shaped the way we see the world metaphorically² and how metaphors are

1 Cf. Hammami et. al. (2021), Qing et. al. (2021), Serafini et. al. (2021).

2 e. g. Abdel-Raheem (2021) elaborates on the effect of coronavirus on metaphor use, and Panzeri et. al. (2021) investigates how metaphors influence our reasoning (under the slogan 'Metaphors we are convinced by'). For the role of metaphor in reasoning about socially relevant concepts see Štrkalj Despot and Ostroški Anić (2020).

exploited in the segments of real discourse on COVID-19.³

A variety of conceptual metaphors are used to talk about the pandemic, e. g. covid 19 is a monster, covid 19 is a storm, covid 19 is a war, covid 19 is a tsunami, corona virus is a wild animal, corona virus is a criminal, corona virus is an unwanted guest, covid-19 is catastrophe, covid 19 is a race, covid 19 is a dance⁴. Each of these metaphors addresses different aspects of the topic given the fact that different aspects of a concept are being highlighted or hidden with the use of a particular metaphor. For example, the figurative use of negatively connoted linguistic expressions (such as those from war domain) by the media may cause discomfort, insecurity, fear, and/or panic, persuading the public there is an urgent need to take action. Metaphorical conceptualization of a country fighting COVID-19 leaves real consequences in terms of the nature of the response to the metaphorical enemy, as “we define our reality in terms of metaphors and then proceed to act on the basis of the metaphors” (Lakoff and Johnson, 1980: 158). Therefore,

[I]f we want to understand how people use metaphorical language, its functions, in what kind of situations and in what ways it is used, how people understand metaphorical language and what kind of effects it might have on them, we need to look at real language as it is used and produced in everyday life (Krennmayr, 2011: 12).

In sections that follow, we describe the examples of storm clouds usage identified in The Guardian, in which the UK is threatened by ‘the storm and flood of the pandemic’. The phrase storm clouds echoed public discourse in the UK after the British Prime Minister Boris Johnson used it in his statement about the possible increase in the numbers of COVID-19 infections and the

3 In this regard, the use of metaphors about COVID 19 in different types of discourse is investigated (business news: Kozlova, 2021; social networks: Wicke & Bolognesi 2020; newspaper headlines: Sirait et. al. 2020; political cartoons: Abdel-Raheem, 2021; articles: Craig 2020), on examples from the monolingual (English: Semino, 2021; Duarte Silva 2020) or bilingual corpus (English and Croatian: Štrkalj Despot & Ostroški Anić 2021).

4 Cf. Wicke and Bolognesi (2020), Sirait et. al. (2020), Duarte Silva (2020), Štrkalj Despot and Ostroški Anić (2021), Štrkalj Despot (2020).

importance of taking booster shots of vaccines.⁵ It instantly appeared in media headlines in British and foreign newspapers.⁶ We focus on its persuasive function and analyze its perspective-changing effect on recipients.

2. THE RESEARCH METHODOLOGY

The methodological basis of this paper is Steen's (2010: 59, 2015) three-dimensional metaphor analysis model, which distinguishes three dimensions of metaphor: the linguistic dimension of (in)directness, the conceptual parameter of conventionality, and the communicative dimension of (non)deliberateness. Therefore, metaphor is analyzed at three levels: linguistic, conceptual, and communicative levels. Within his three-dimensional model, Steen (2007, 2008, 2009a, 2011b) classifies metaphors at the linguistic level as indirect, direct and implicit⁷; at the conceptual level as conventional and novel,⁸ and at the communicative level as deliberate or non-deliberate. Steen et al. (2010: 25) have developed MIPVU, the six-step procedure for identifying potentially metaphorical linguistic expressions (i.e. linguistic metaphors) at the first level of the aforementioned three-dimensional model.⁹ The application of MIPVU is explained in detail in Steen et al. (2010: 25–26).

The identification of linguistic metaphors using MIPVU is the basis for the subsequent analysis at the conceptual level, i.e. we determine the corresponding conceptual domain that the linguistic metaphor belongs to. In this respect, we distinguish conceptual metaphors (i.e. ways of thinking) from linguistic metaphors (i.e. ways of talking), which are actually manifestations of the conceptual metaphors. At the conceptual level, we distinguish conventional and novel metaphors. The criterion of conventionality is

5 Source: The Telegraph's video of the statement available at <https://www.youtube.com/watch?v=vvonPpYF9ks>; Last accessed on April 12, 2022

6 E. g. <https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-11-12/uk-pm-johnson-wary-of-covid-storm-clouds-over-europe>; <https://startbih.ba/clanak/johnson-upozorio-na-olujne-oblake-pandemije-iznad-evrope/169350>; Last accessed on April 12, 2022

7 For the identification of linguistic types of metaphor, see Krennmayr (2011) – i. e. for indirect, direct, and implicit metaphors see pages 51–52, 58–59 and 59–60, respectively.

8 The criterium of conventionality is also studied by Lakoff and Johnson (1980: 139), Lakoff (1993), Steen (2007), Charteris-Black (2011, 2004), Semino (2008).

9 MIPVU is an improved version of the metaphor identification procedure MIP, designed by the Pragglejaz Group (2007). MIP was subsequently elaborated to meet the challenge of identifying a deliberate metaphor in communication (Steen 2007, 2008, 2011a, 2011b; Steen et al. 2010).

applied to both linguistic structures (metaphorical linguistic expressions, or linguistic metaphors) and conventional metaphors (the domains underlying the metaphorical expressions). Therefore, we recognize conventional linguistic metaphors as clichéd ways of talking, and conventional conceptual metaphors as clichéd, deeply entrenched ways of thinking. On the other hand, we recognize novel linguistic metaphors as innovative and creative ways of talking, and novel conceptual metaphors as innovative and creative ways of thinking. Novel linguistic metaphors are metaphorical linguistic expressions whose contextual meanings are not listed in dictionaries. As an example, Kövecses (2010: 36) cites the song ‘The Road Not Taken’, in which Robert Frost uses the expressions from the conventional conceptual metaphor life is a journey in an unconventional way. In other words, conceptual metaphor is conventional, but metaphorical linguistic expressions are novel. On the other hand, it is difficult to find conventional linguistic metaphors for a novel conceptual metaphor. Lakoff and Johnson (1980: 139) mention a novel conceptual metaphor love is a collaborative work of art, but they do not offer any conventional linguistic metaphor to substantiate their example. However, Kövecses (2010: 36) gives life is a mirror as an example of a novel conceptual metaphor: “Life is a mirror. If you smile, it smiles back at you; if you frown, it frowns back.”

At the third-level analysis, we relied on the IDeM protocol for the identification of deliberate metaphor, which contains several clearly defined steps¹⁰ to identify deliberate metaphor use in discourse.¹¹ A decision on the deliberate use of a metaphor is reached by determining “whether the metaphorical expression that has been identified by MIP/MIPVU is meant to change the recipient’s perspective on the topic of the text” (Krennmayr, 2011: 154).

Deliberate metaphors are used as metaphors and involve mandatory attention, i.e. “a metaphor is deliberate when addressees must pay attention to the source domain as an independent conceptual domain (or space or category) that they are instructed to use to think about the target of the metaphor” (Steen, 2011b: 84). Deliberate metaphors are perspective-changing cognitive

¹⁰ cf. Krennmayr, 2011: 154-155

¹¹ Deliberate metaphor is the focus of the recent cognitive-linguistic studies (Krennmayr 2011; Kaal 2012; Steen, 2009a, 2009b, 2010, 2011a).

devices in terms that “when a speaker or writer uses a metaphor deliberately, that is, as a metaphor in order to make the addressee to attend to the source domain as a domain that lies outside the current domain of discourse and to view the target domain from that perspective” (Steen, 2011a: 54). On the other hand, “non-deliberate metaphors stay ‘on topic’, and the recipient does not have to attend to the source domain of the metaphorical utterance” (Reijnierse et. al., 2018: 133).

Deliberate metaphors may imply the use of certain types of signals (quotation marks, direct metaphor signals) or innovative language (novel metaphors, and extended metaphors).¹² “Using different types of signals for deliberate metaphor leaves room for the manipulation of concepts and signals, using different discourse strategies to achieve the desired rhetorical effect. By deciding what to emphasize with signals or what concepts to elaborate on creatively, the author manipulates the addressee in a certain way, influences their reasoning and change of perspective” (Mujagić & Berberović, 2019: 31). However, this paper presents examples of deliberate use of metaphors that are neither signaled¹³ nor novel.

Applying this metaphorical framework, we gain more insight into cases “when language users attempt to take voluntary control over the way they use metaphor for highlighting and hiding in expression, conceptualization, and communication” (Steen, 2017: 2). In sections that follow, the metaphorical linguistic expression *storm clouds* is analyzed at the three levels: the linguistic, conceptual, and communicative levels. The dictionaries used for annotation are *Macmillan* and *Collins Cobuild* online dictionaries.¹⁴ We focus on persuasive function of the linguistic metaphor *storm clouds*, its interplay with the surrounding metaphorical expressions from the compatible conceptual domain, and proceed with offering concluding remarks on our research findings.

12 For deliberate metaphor signaling see Steen (2009a, 2009b, 2010), Krennmayr (2011), Musolff (2011), Herrmann (2013).

13 Reijnierse et. al. (2018: 135) themselves state that “the presence of a source domain referent in a metaphorical utterance can be suggested in many different ways, not just by lexical signals.

14 On multiple advantages of using dictionaries in identifying potentially metaphorical linguistic expressions see Krennmayr (2008, 2011) and Dorst & Reijnierse (2015).

3. THE CORPUS ANALYSIS

The sentences containing the lexical unit *storm clouds* is excerpted from newspaper articles from *The Guardian*. In order to avoid the use of decontextualized examples, we have excerpted the entire paragraph in which the lexical unit is detected, for instance:

- (1) “PM expresses concern over worsening situation in continental Europe, saying: ‘We’ve been here before’. Elderly and vulnerable people must get their booster jabs if a rise in Covid cases in the UK is to be prevented, the prime minister has said, as he warned of “*storm clouds*” forming over parts of Europe.” (Boris Johnson urges people to get Covid boosters as he warns of ‘storm clouds’, *The Guardian*, November 12, 2021)

Then we analyzed *storm clouds* at the linguistic level by applying the MIPVU. First we identified its basic and contextual meanings. The basic meaning of *storm cloud* is “a very dark cloud” (*Macmillan*), i.e. “Storm clouds are the dark clouds which are seen before a storm” (*Collins Cobuild*). Its contextual meaning is “something very bad that is starting or happening” (*Macmillan*), i.e. “You can use storm clouds to refer to a sign that something very unpleasant is going to happen” (*Collins Cobuild*). Detailed guidelines for determining contextual and basic meanings, as well as determining some form of similarity and distinction between the two, are presented in Krennmayr (2010: 51-57). Given that the lexical unit has two separate, numbered sense descriptions found in the consulted dictionaries, these senses are regarded as sufficiently distinct. However, some form of similarity between the two senses does exist, i.e. the similarity is based on metaphorical mapping from concrete (‘a very dark cloud’) to abstract (‘a bad situation’). Thus, *storm cloud* is marked as a metaphorical linguistic expression (i.e. linguistic metaphor), which has a negative connotation.

Given the classification of linguistic metaphors into indirect, direct and implicit metaphors within the three-dimensional model, we marked *storm*

clouds as indirect metaphor.¹⁵ After we identified the type of linguistic metaphor, we determine the corresponding conceptual domains to which the linguistic metaphor belongs. The linguistic metaphor *storm clouds* belongs to the conceptual metaphor ADVERSITY IS ADVERSITY DUE TO BAD WEATHER (WEATHER being the source domain, and ADVERSITY being the target domain).¹⁶ Given that the basic and contextual meanings of the linguistic metaphor *storm clouds* are listed in dictionaries, we marked *storm clouds* as a conventional linguistic metaphor. Furthermore, (bad) weather is a common way of thinking and talking about (bad) situations.¹⁷ Therefore, ADVERSITY IS ADVERSITY DUE TO BAD WEATHER is marked as a conventional conceptual metaphor.

So far, we have established that the *storm clouds* is indirect metaphor, which implies that it is unsignaled and its effects in discourse are covert (unlike direct metaphors, which are overt). Furthermore, *storm clouds* is a conventional expressions belonging to the conventional conceptual metaphor. This implies that it does not trigger less familiar concepts in the recipients' minds to talk about bad situations. Journalists manipulate familiar concepts (in our case, bad weather) and easy-to-remember language ('storm' and 'cloud') so that recipients have no greater difficulties in processing it because it is based on established concepts.

Now we proceed with the analysis at the third level of Steen's model, where deliberate and non-deliberate metaphors are distinguished. Krennmayr (2011: 154-155) presents the protocol for the identification of deliberate metaphors (IDeM), claiming that not only signaled metaphors (with *MFlag like* or *as*, i.e. direct metaphors) or novel metaphors are used deliberately. Krennmayr (2011: 155) claims that "the metaphorical unit surrounded by metaphorical expressions from compatible semantic fields, which are somehow connected", "the metaphorical units which participate in word

¹⁵ It is not used directly in terms that it does not include signaling or topic shift. The direct use is explained by Krennmayr (2011: 58).

¹⁶ See Master Metaphor List: <http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf>; Visited on April 14, 2022;

¹⁷ In addition, the conceptual metaphor *adversity is adversity due to bad weather* is listed in the Master Metaphor List – a compilation taken from published books and papers, student papers at Berkeley and elsewhere, and research seminars – which means that the metaphor is in wide(r) use. Weather metaphors are also included in the thesaurus of traditional English metaphors (Wilkinson, 2002).

play”, and/or “elicit rhetorical effects such as, for example, persuasion or humor” are also instances of deliberate metaphor use.

1. Germany, Austria, Slovakia and Croatia are among countries that have recently seen a *surge* in Covid cases, with the former recording its highest coronavirus case numbers since the start of the pandemic. Speaking in a broadcast clip, Boris Johnson said the situation was of concern. “I’m seeing the *storm clouds gathering* over parts of the European continent. And I’ve got to be absolutely frank with people: we’ve been here before. We remember what happens when *the wave starts rolling in*,” he said. (Boris Johnson urges people to get Covid boosters as he warns of ‘storm clouds’, *The Guardian*, November 12, 2021)
2. The World Health Organization’s Europe head, Hans Kluge, has said a lack of uptake of Covid vaccines is behind the increase. While Johnson noted that cases in the UK had been “*drifting down* for a while”, he said it was unclear if the trend was set to continue. “I’m looking at what’s happening overseas, and I’m simply saying to the British people ... this is the moment to get your booster,” he said. (Boris Johnson urges people to get Covid boosters as he warns of ‘storm clouds’, *The Guardian*, November 12, 2021)
3. As Covid infection rates *surged* again across Europe, Boris Johnson spoke this week of “*storm clouds gathering*” over parts of the continent and said it was unclear when or how badly the latest wave would “*wash up on our shores*”. (‘Storm clouds’ over Europe – but UK Covid rates remain high, *The Guardian*, November 19, 2021)

Our pre-existing knowledge of fluids enables us to describe the less familiar concept (the pandemic) with the familiar one (how water behaves when affected by bad weather). When we say water will fill something, we are aware that throughout that process of fluid rising, the container will become full. Therefore, when we say the number of COVID-19 infections surges or flows, we compare the increase of pandemic cases with an increase in water quantity. We compare the COVID-19 phenomenon with a natural disaster (flood). When influential media persist in presenting the pandemic as a destructive force (as a natural force, i.e. dangerous water), they instill fear and uncertainty among readers.

4. CONCLUSION

The research shows that weather is an important experiential basis for conceptual metaphors about social problems resulting from the COVID 19 pandemic. We described the linguistic metaphor *storm clouds* that belongs to the conceptual metaphor ADVERSITY IS ADVERSITY DUE TO BAD WEATHER, where weather conditions are metaphorically presented as problem indicators. The concept *storm clouds* specifically denotes a difficult period ahead of us, i.e. it refers to a particular length of time that is not easy for somebody, while the concepts that result from bad weather (waves rolling in and washing up on our shores) refer to the force or suddenness of something.

Furthermore, the fact that the identified metaphorical linguistic expressions from WEATHER domain are different parts of speech – a noun (*a wave, a surge*), a compound (*storm clouds*), verbs (*surge, rolling in, gathering over, drifting down, wash up*) – is evidence that there is a systematicity in the figurative use of weather concepts in the segments of real discourse. The analyzed metaphors make up a patchwork of covert, well entrenched, cliched, easy-to-remember concepts with a perspective-changing function in media discourse. This well established conceptual framework has a significant impact on public perception of an important social and health topic such as the COVID-19 pandemic.

5. REFERENCES

- Abdel-Raheem, Ahmed (2021). Reality bites: How the pandemic has begun to shape the way we, metaphorically, see the world. *Discourse & Society* 32(5): 519–541.
- Charteris-Black, Jonathan (2004). *Corpus approaches to critical metaphor analysis*. Basingstoke/New York: Palgrave Macmillan.
- Charteris-Black, Jonathan (2011). *Politicians and rhetoric. The persuasive power of metaphor. Second Edition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Craig, David (2020). Pandemic and its metaphors: Sontag revisited in the COVID-19 era. *European Journal of Cultural Studies* 23(6): 1025–1032.
- Dorst, Aletta; Reijnierse, Gudrun (2015). A dictionary gives definitions, not

decisions: On using a dictionary to identify the basic senses of words. *Metaphor and the Social World* 5(1): 137 – 144.

Duarte Silva; Priscilla Chantal (2020). Pandemic metaphors: bibliometric study of the COVID-19 (co)llateral effects. *Research. Society and Development* 9(11): 1–29.

Hammami Ahmed, Jellazi Mohamed, Mahjoub Lobna, Fedhila Maya & Ouali Sonia (2021). Psychological Impact of the COVID-19 Pandemic on Healthcare Professionals in Tunisia: Risk and Protective Factors. *Front. Psychol.* 12:754047. doi: 10.3389/fpsyg.2021.754047

Herrmann, Berenike (2013). *Metaphor in academic discourse. Linguistic forms, conceptual structures, communicative functions and cognitive representations*. Utrecht: LOT.

Kaal, Anna; Dorst, Aletta (2012). Metaphor in Discourse: beyond the boundaries of MIP. In MacArthur, Fiona & Oncins-Martínez, Jose Luis & Sánchez-García Manuel & Piquer-Píriz, Ana Maria (eds.), *Metaphor in Use: Context, Culture, and Communication*, 51–68. Amsterdam: John Benjamins.

Krennmayr, Tina (2008). Using dictionaries in Linguistic metaphor identification. In Johannesson, Nils-Lennart & Minugh David C. (eds.), *Selected Papers from the 2006 and 2007 Stockholm Metaphor Festivals*, 97–115. Stockholm: Department of English, Stockholm University.

Krennmayr, Tina (2011). *Metaphor in Newspaper*. Utrecht: LOT Dissertation Series.

Kövecses, Zoltán (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.

Kozlova, Tetyana (2021). Cognitive Metaphors of Covid-19 Pandemic in Business News. *SHS Web Conferences* 100: 1–7.

Lakoff, George; Johnson, Mark (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

Lakoff, George (1993). The contemporary theory of metaphor. In Ortony, Andrew (ed.), *Metaphor and Thought*, 202–251. Cambridge: Cambridge University Press.

Mujagić, Mersina; Berberović, Sanja (2019). The Immigrants are animals metaphor as a deliberate metaphor in British and Bosnian–Herzegovinian media. *ExELL* 7(1). 22–51.

Musolff, Andreas (2011). Migration, media and ‘deliberate’ metaphors. *metaphorik.de* 21. 7–19.

Panzeri, Francesca; Di Paola, Simona & Domaneschi, Filippo (2021). Does the COVID–19 war metaphor influence reasoning? *PLoS ONE* 16(4): 1–20.

Pragglejaz Group (2007). MIP: A Method for Identifying Metaphorically Used Words in Discourse. *Metaphor and Symbol* 22(1). 1–39.

Reijnierse, Gudrun; Burgers, Christian; Krennmayr, Tina & Steen, Gerard (2018). DMIP: A Method for Identifying Potentially Deliberate Metaphor in Language Use. *Corpus Pragmatics* 2: 129–147.

Semino, Elena (2008). *Metaphor in Discourse*. Cambridge: Cambridge University Press.

Semino, Elena (2021). “Not Soldiers but Fire-fighters” – Metaphors and Covid–19. *Health Communication* 36(1): 50–58.

Serafini, Gianluca; Parmigiani, B; Amerio, A; Aguglia, A; Sher L & Amore M (2021). The psychological impact of COVID–19 on the mental health in the general population. *QJM: An International Journal of Medicine* 113(8), 531–537. <https://doi.org/10.1093/qjmed/hcaa201>

Sirait, Asnita; Seva, Kristining & Lingga, Thomson Radesman (2020). Conceptualizing Corona Virus Metaphor in Media Headlines: A Cognitive Semantic Approach. *English Journal Literacy UTama* 5(1): 278–286.

Steen, Gerard (2007). Finding Metaphor in Discourse: Pragglejaz and Beyond. *Cultura, lenguaje y representación* 5. 9–26.

Steen, Gerard (2008). The paradox of metaphor: Why We Need a Three-Dimensional Model of Metaphor. *Metaphor and Symbol* 23. 213–241.

Steen, Gerard (2009a). Deliberate metaphor affords conscious metaphorical cognition. *Cognitive Semiotics* 5(1–2). 179–197.

Steen, Gerard (2009b). From linguistic form to conceptual structure in five

steps: analyzing metaphor in poetry. In Brône, Geert & Vandaele, Jeroen (Eds.), *Cognitive poetics*, 197–226. Berlin / New York: Mouton de Gruyter.

Steen, Gerard (2010). When is metaphor deliberate? In Johannesson, Nils-Lennart & Minugh, David (Eds.), *Selected papers from the Stockholm 2008 Metaphor Festival*, 47–65. Stockholm: University of Stockholm.

Steen, Gerard (2011a). What does 'really deliberate' really mean? More thoughts on metaphor and consciousness. *Metaphor and the Social World* 1(1). 53–56.

Steen, Gerard (2011b). From three dimensions to five steps: The value of deliberate metaphor. *Metaphorik.de* 21. 83–110.

Steen, Gerard (2015). Developing, testing and interpreting Deliberate Metaphor Theory. *Journal of Pragmatics* 90. 67–72.

Steen, Gerard (2017). Deliberate Metaphor Theory: Basic assumptions, main tenets, urgent issues. *Intercultural Pragmatics* 14(1). 1–24.

Štrkalj Despot, Kristina; Ostroški Anić, Ana (2021). A War on War Metaphor: Metaphorical Framings in Croatian Discourse on Covid-19. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 47(1): 1–36.

Štrkalj Despot, Kristina (2020). Kako koronavirus mijenja jezik kojim govorimo (i mislimo)? *Hrvatski jezik. Znanstveno–popularni časopis za kulturu hrvatskoga jezika* 7(2): 1–7.

Qing Zhao, Xiaoxiao Sun, Fei Xie, Beijing Chen, Li Wang, Li Hua, Qin Daib (2021). Impact of COVID-19 on psychological wellbeing. *International Journal of Clinical and Health Psychology* 21(3). DOI: 10.1016/j.ijchp.2021.100252

Wicke, Philipp; Bolognesi, Marianna (2021). Framing COVID-19: How we conceptualize and discuss the pandemic on Twitter. *PLoS ONE* 15(9): e0240010. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0240010>

Wilkinson, P. R. (2002). *Thesaurus of traditional English metaphors*. Routledge.

Dictionaries

Collins Cobuild Online Dictionary: <http://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>

MacMillan Online Dictionary: <http://www.macmillandictionary.com/>

INTERNET LINKS

Master Metaphor List : <http://araw.mede.uic.edu/~alansz/metaphor/METAPHORLIST.pdf>

The Telegraph's video of Johnson's statement available at <https://www.youtube.com/watch?v=vvonPpYF9ks>; Last accessed on April 12, 2022

<https://www.usnews.com/news/world/articles/2021-11-12/uk-pm-johnson-wary-of-covid-storm-clouds-over-europe>; <https://startbih.ba/clanak/johnson-upozorio-na-olujne-oblake-pandemije-iznad-evrope/169350>; Last accessed on April 12, 2022

Address:

Alma Pehlivanović

Mersina Mujagić

University of Bihać

alma.pehlivanovic@unbi.ba

mersina.mujagic@unbi.ba

Naida Ljuma rođena je 22. maja 1994. godine u Tuzli. Osnovnu školu „Novi Grad“ završila je u Tuzli i bila učenik generacije, te u istom gradu nastavila školovanje u Građevinsko-geodetskoj školi, smjer Likovni tehničar za primijenjeno slikarstvo. Na Univerzitetu u Tuzli upisala je Filozofski fakultet na Odsjeku za filozofiju-sociologiju akademske 2013/14. godine. Na drugoj godini je postala aktivni član Asocijacije studenata Filozofskog fakulteta (ASFF-a), te predsjednik Skupštine ASFF-a ak. 2013/14. godine. Akademske 2015/16. godine je izabrana za predsjednika ASFF-a, kao

i za člana Naučno-nastavnog vijeća Filozofskog fakulteta iz reda studenata. Upravni odbor Unije studenata Univerziteta u Tuzli iste akademske godine imenovao je Naidu Ljumu za predsjednika UO USUT-a, kao i za člana Senata Univerziteta u Tuzli. Bila je organizator Prve studentske konferencije pod nazivom „Unapređenje uslova studiranja: potrebe, izazovi i perspektive“ u okviru Dana Filozofskog fakulteta. Akademske 2017/18. godine upisala je drugi ciklus studija na Nastavničkom fakultetu Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru, Odsjek za Sociologiju – edukacijski smjer, gdje je akademske 2018/19. godine uspješno je završila drugi ciklus studija i stekla zvanje magistra sociologije. Uredila je filozofsku dramu „Srebrenička tragedija – poslije smrti civilizacije“, autora Mensura Pavice. Učestvovala je ispred BiH (predstavica BiH) u ljetnoj školi u Italiji (Rim), kao magistar sociologije, pod nazivom Summer school „Religions and peaceful coexistence“ in Rome (9-14 September 2019.), Universita di Roma – Sapienza and Chair „King Hamad“ for Inter – Faith dialogue and peaceful coexistence. Još dosta u nizu drugih certifikata kroz učešća na seminarima, simpozijumima. Danas živi i radi u Tuzli.

Naida Ljuma

